

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV

Tidskrift för talspråksforskning,
folkloristik och kulturhistoria

2020

Årgång 143

Utgiven av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur
i samarbete med Institutet för språk och folkminnen

SWEDISH DIALECTS AND FOLK TRADITIONS

Journal of dialectology, sociolinguistics,
folklore research and cultural history

Founded in 1878 by J. A. Lundell

Published by

THE ROYAL GUSTAVUS ADOLPHUS ACADEMY FOR SWEDISH FOLK CULTURE,
UPPSALA

in collaboration with

THE INSTITUTE FOR LANGUAGE AND FOLKLORE

Principal editor:

MATHIAS STRANDBERG

Editors:

ERIK MAGNUSSON PETZELL, FREDRIK SKOTT and LENA WENNER

Editorial board:

*Lars-Erik Edlund, David Karlander, Susanna Karlsson, Bengt af Klintberg,
Ida Larsson, Lars-Gunnar Larsson, Caroline Sandström, Susanne Nylund
Skog, Camilla Wide, Susanne Österlund-Pötzsch*

2020

Volume 143

Distributed by Eddy.se

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV

Tidskrift för talspråksforskning, folkloristik
och kulturhistoria

Grundad 1878 av J. A. Lundell

Utgiven av

KUNGL. GUSTAV ADOLFS AKADEMIEN FÖR SVENSK FOLKKULTUR, UPPSALA

i samarbete med

INSTITUTET FÖR SPRÅK OCH FOLKMINNEN

Huvudredaktör:

MATHIAS STRANDBERG

Redaktörer:

ERIK MAGNUSSON PETZELL, FREDRIK SKOTT och LENA WENNER

Redaktionsråd:

*Lars-Erik Edlund, David Karlander, Susanna Karlsson, Bengt af Klintberg,
Ida Larsson, Lars-Gunnar Larsson, Caroline Sandström, Susanne Nylund
Skog, Camilla Wide, Susanne Österlund-Pöttsch*

2020

Årgång 143

Distribueras av Eddy.se

Årgång 143. H. 346 från början

Samtliga forskningsartiklar som publiceras i tidskriften har genomgått anonymiserad kollegial granskning av minst två granskare.

All research articles published in this journal have undergone double-blind peer review by at least two referees.

© Författarna och Kungl. Gustav Adolfs Akademien

Sättning och omslag: Mathias Strandberg

Distribution:

eddy.se ab

e-post: order@bokorder.se

Box 1310, 621 24 Visby. Telefon 0498-25 39 00

<http://kgaa.bokorder.se>

ISSN 0347-1837

Printed in Sweden by RK tryck, 2021

Innehåll

Ny redaktion för <i>Svenska landsmål och svenskt folkliv</i>	7
COPPÉLIE COCQ, Digitala avtryck och narrativ spårbarhet. Keynote-föreläsning vid SIEF2019 i Santiago de Compostela, Spanien, den 16 april 2019	9
HANS-OLAV ENGER, Gode genusstudier. Anmeldelse av Briana van Epps' avhandling: <i>Sociolinguistic, comparative and historical perspectives on Scandinavian gender</i>	23
SOFIE HENRICSON OCH MARIE NELSON, Variationsspecifika gester. Att hålla tummarna i Finland och Sverige	37
YAIR SAPIR, Sveriges samiska språk. Revitalisering, utmaningar och möjliga lösningar	63
MARGARETA SVAHN, Språkliga varieteter bland ungdomar i Skövde.	121
INGVAR SVANBERG OCH EVA THELIN, <i>Norsiling</i> och <i>slomkung</i> . Kulturella och dialektala dimensioner av nors-/slomfisket i Sverige	177
LARS-ERIK EDLUND, ERIK MAGNUSSON PETZELL, CAROLINE SANDSTRÖM, MATHIAS STRANDBERG OCH LENA WENNER, Aktuell litteratur om svenska dialekter	215

Meddelanden och aktstycken

BENGT AF KLINTBERG, »Sitta still i båten». Om ett nytt idiom i svenskan	225
---	-----

Litteratur

<i>Fornsvenska legendariet</i> . Utg. av Per-Axel Victorsson. Rec. av Bengt af Klintberg.	229
Hjalmar Fors, <i>Upplysningens element. Materia och världsbild under 1600- och 1700-talet</i> . Rec. av Åsa Ljungström	232
Helge Gerndt, <i>Sagen – Fakt, Fiktion oder Fake? Eine kurze Reise durch zweifelhafte Geschichten vom Mittelalter bis heute</i> . Rec. av Anders Gustavsson	241
Catarina Harjunen, <i>Att dansa med de(t) skeva. Erotiska möten mellan människa och naturväsen i finlandssvenska folksägner</i> . Rec. av Kyrre Kverndokk.	243

Bengt af Klintberg, <i>Vänster hand och motsols. Magiska riter från förr.</i> Rec. av Per Faxneld	249
Elin Nystrand von Unge, <i>Samla samtid. Insamlingspraktiker och temporalitet på kulturhistoriska museer i Sverige.</i> Rec. av Susanne Nylund Skog	252
Märta Ramsten, <i>De osynliga melodierna. Musikvärldar i 1800-talets skillingtryck.</i> Rec. av Bengt af Klintberg.	254
Annika Sandén, <i>Fröjdelekar. Glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid.</i> Rec. av Herleik Baklid.	257
<i>Spelmansböcker i Norden. Perspektiv på handskrivna notböcker.</i> Red. M. Ramsten, M. Boström, K. L. Eriksson och M. Gustafsson. Rec. av Wictor Johansson	260
<i>Svenska arkeologer.</i> Red. A.-S. Gräslund. Rec. av Per H. Ramqvist . . .	263
Författare i denna årgång	269

Ny redaktion för *Svenska landsmål och svenskt folkliv*

Från och med denna årgång av *Svenska landsmål och svenskt folkliv* har tidskriften ny redaktion. Redaktörer är numera Erik Magnusson Petzell, Fredrik Skott och Lena Wenner medan undertecknad är huvudredaktör.

Även redaktionsrådet har fått en delvis ny sammansättning. I detta ingår numera Lars-Erik Edlund, David Karlander, Susanna Karlsson, Bengt af Klintberg, Ida Larsson, Lars-Gunnar Larsson, Caroline Sandström, Susanne Nylund Skog, Camilla Wide och Susanne Österlund-Pötzsch.

Till den grupp som arbetar med den återkommande krönikan över dialektologisk och dialekterelaterad litteratur, som sedan förra årgången består av Lars-Erik Edlund, Erik Magnusson Petzell, Lena Wenner och undertecknad, har Caroline Sandström knutits.

Mathias Strandberg

Digitala avtryck och narrativ spårbarhet

Keynote-föreläsning vid SIEF2019 i Santiago de Compostela, Spanien, den 16 april 2019

Av Coppélie Cocq

Abstract

The stories we tell and are told, the images we see and share, and the ways we communicate find new paths and are expressed in new forms of networks, other agoras (to borrow Foley's terminology), and at a faster pace. Nonetheless, we ought to examine what the novelty of contemporary storytelling consists in when it conquers digital forms and environments. Likewise, the digital brings us new tools and means of accessing data – but how much have our disciplines, methods, approaches and concepts actually changed? And how much have we assessed the capacity of our disciplines to adapt to embrace the study of what takes place online and in relation to the digital? From this vantage point, the present article pays particular attention to the footprints and the traceability of our doings and our data, in order to highlight the flows, continuity and ruptures of what we do and tell. Based on examples from a variety of contexts, I illustrate how our quest for renewal, novelty and innovation is strongly anchored in, subject to and dependent upon our habits, old-fashioned ways and ability to observe the world around us. Further, I argue that in research, in a similar way to storytelling, vintage is of equal value to novelty and originality.

Keywords: digital storytelling, research practices, activism, research communication, internet cats.

Det »digitala»... Det omger oss, vi ser det, vi känner det, vi använder det, vi älskar det och vi hatar det.¹ Vi kan fascineras av vackra digitala visualiseringsmodeller, av tekniska verktyg som blivit så användarvänliga att det numera verkar vara den enklaste saken i världen för en nioåring att spela in, klippa och publicera en video via en global streamingtjänst. Vi imponeras av hur snabbt vi kan dela resurser med kollegor och studenter, och förundras av utbudet av roliga, söta, meningslösa, intressanta, mindre intressanta, dåliga och ibland extremt dåliga videor, foton, webbplatser, spel och så vidare. Det digitala finns överallt och omkring oss: i våra hem, i våra fickor, i våra händer, på våra skolor, på våra arbetsplatser – det är där för att användas, för att dokumentera en trevlig måltid, ett par skor, fötter på stranden, vädret, vår

¹ Artikeln baseras på keynote-föreläsningen »Digital footprints and narrative traceability/Narrative footprints and digital traceability» vid The 14th international SIEF congress den 16 april 2019. Föreläsningen finns publicerad på engelska i *Disparidades. Revista de Antropología* 76: 1 (2021), s. 1–10.

glädje och vår förtvivlan, eller kanske för att ta en selfie eller för att skicka en tweet under en konferens.

Det digitala finns här, men vad är det? Definitioner av »det digitala» diskuteras bland annat, och inte minst, i vetenskapliga sammanhang. Det kan syfta på information som är kodad i binära symboler (se t.ex. Livingstone 2015) men syftar oftast mer specifikt på våra enheter (smartphones, surfplattor, datorer), eller programvaror och appar som vi använder på dessa enheter. Det handlar också om hur vi kommunicerar, producerar och konsumerar genom dessa. »Det digitala» som begrepp har blivit så triviale idag att vissa hävdar att det inte längre är användbart. Faktum är att efter mer än två decennier av debatt kring termer som »cyber» och »virtuell», som har kritiserats för att försumma det analoga, hävdar vissa att vi inte längre lever i en »digital tid», utan att det snarare är en fråga om en post-digital tidsålder (Davies 2009, Lindgren 2017, Stocchetti 2016). Med det »post-digitala» föreslås en term som belyser komplexa samband mellan offline och online, och illustrerar hur digitala inslag sömlöst vävs in i vår vardag och vår verklighet.

Hur nödvändigt är det att debattera huruvida vi lever i en digital tid eller en post-digital tid, eller om vi behöver hitta en annan term? Naturligtvis bör definitioner och tillämpningar av teoretiska och analytiska begrepp vara genomtänkta, nyanserade och adekvata, men som etnologer och folklorister kan vi också välja att stanna upp och ta oss tid för att reflektera över våra praktiker i deras kulturella sammanhang (t.ex. vad gäller vår relation till användningen av teknik för kommunikation). Även om jag håller med om behovet av att tillsammans med samhällsvetare och medieforskare engagera sig i debatten om »det digitala», väljer jag här och nu hellre att fokusera på att diskutera förändringar i den digitala tidsåldern ur en användares perspektiv. Jag skulle vilja slå ett slag för vad som skulle kunna kallas för det postdigitala vardagslivets etnologi (jfr Ehn & Löfgren 1996).

Jag är övertygad om nödvändigheten av att lyfta fram kontinuiteten i det som sker runt oss (jfr Livingstone 2015), det som har varit och det som är, lika mycket som att fokusera på förändringar som bryter kontinuiteten. Människan har alltid använt olika teknologier som en del av sin vardag. Jag föreslår att denna idé om kontinuitet utvidgas för att också betona vikten och värdet av vintage: det vill säga något av »gammal fin kvalitet» (SAOL), av bestående värde, som visar på de bästa och mest typiska egenskaperna för en viss sorts ting. Med tanke på att denna aspekt av forskning sällan utvärderas i till exempel finansieringsansökningar (som snarare lägger mer värde på, och uppmuntrar till, nytänkande och innovativa idéer) skulle jag vilja uppmuntra till en större uppskattning av vintage i forskning.

Konferensens tema ställer frågan: Vilka förändringar uppstår i den digitala tidsåldern och hur kan vi spåra dem? Det finns många olika exempel som kan användas för att diskutera detta, och jag har valt att fokusera på två exempel som kan uppfattas som mycket olika men som jag betraktar som närbesläktade: berättande och forskningspraktiker.

Att berätta och dela berättelser i en digital tidsålder

Historierna vi berättar och tar del av, bilderna vi ser och delar, sätten vi kommunicerar på, finner nya vägar och kommer till uttryck i nya sorters nätverk och andra forum (eng. *agoras*, för att låna John Miles Foleys (2010) terminologi), och dessutom i en allt snabbare takt. Berättartraditioner har naturligtvis funnit en plats på internet, som ytterligare en arena där de kan fortsätta att finnas och utvecklas, parallellt med muntligt berättande, läsande, tv-tittande och radio-lyssnande, till exempel. Sägner om hjältar och skurkar, om spöken och det övernaturliga, berättelser från när och fjärran, med mera, framträder i olika format, medierade på olika sätt.

Påsktraditionen i Sverige, med häxor som flyger till Blåkulla på sina kvasstar, lever vidare på Facebook, som jag har diskuterat och skrivit om med min kollega Fredrik Skott (Cocq & Skott 2017). Vår studie av det digitala påskfirandet, med Blåkulla på Facebook, visar hur traditionella sägner lever vidare och anpassar sig till olika medier. Sociala och estetiska element i berättandet uppstår genom textuella och visuella uttrycksformer, eller genom interaktionen mellan »berättarna» – i detta fall medlemmar i en Facebook-grupp – och bidrar till att skapa en känsla av gemenskap. Man kan se hur olika influenser flätas samman, till exempel från populärkulturen eller från häxor hämtade utanför den nordiska påsktraditionen. Samtliga element vävs in och integreras i den specifika händelsen, det vill säga berättelsen. Detta skapar en modern motsvarighet till äldre sägner, vilket bekräftar berättelsens plats och roll i vårt samtida medielandskap och illustrerar uppkomsten av nya digitala praktiker. Digitala platser där performans av detta slag äger rum utgör också mötesplatser där användare kan finna en känsla av tillhörighet och gemenskap.

Internet har också visat sig vara en lämplig kanal för spridning av vandringsgäster eller klintbergare, med de konsekvenser detta kan medföra. Dessa berättelser, och den nära besläktade genren *fake news* (Frank 2015, Hill 2018), är dock ingenting nytt: jfr exempelvis hoax (sedan 1800-talet) (se t.ex. Miller 2015) och andra praktiker avsedda att lura någon att tro att något osant är sant. Sedan 2016, efter det amerikanska presidentvalet, har termerna *fake news* och *alternative facts* blivit delar av vardagens ordförråd på många olika språk – ett slags desinformation ägnad att vilseleda allmänheten (t.ex. i politiskt syfte). Ironiskt nog har dessa uttryck, efter att ha använts av den amerikanska presidenten Donald Trump för att ifrågasätta de nationella medierna, vid många tillfällen tillämpats på hans egna förklaringar och uttalanden. Liksom vandringsgäster och klintbergare överförs *fake news* i tron att det som påstås är sant eller delvis sant, vilket kan få allvarliga konsekvenser.

Det handlar dock inte alltid endast om passiv konsumtion. Det finns många fall av så kallade *fake news*, och här tänker jag fokusera på agensen som en reaktion på desinformation. Mitt första exempel handlar om reaktioner på den amerikanska presidentens hänvisning till »det som hände i går kväll i Sverige» i februari 2017. I ett tal förklarade han:

You look at what's happening last night in Sweden. Sweden. Who would believe this? Sweden. They took in large numbers. They're having problems like they never thought possible.

Han fortsätter och nämner platser som Bryssel, Nice och Paris där terrorattacker nyligen hade ägt rum. Ingen större händelse hade dock rapporterats i Sverige, och många undrade vad som åsyftades. Det visade sig att ingenting särskilt hade hänt.

Reaktioner kom snabbt från svenska tjänstemän, journalister och konstnärer som ville dela med sig av sina berättelser om just denna natt eller kväll i Sverige. En fotobok publicerades (Karlsson 2017), innehållande ögonblicksbilder från vardagslivet i Sverige, inklusive en kväll på ett äldreboende, någon som fiskar på en isig sjö och andra bilder som bland annat visar en gata eller ett sjukhus.² Det kom också svar på Twitter och andra sociala medier – flera hänvisar till IKEA eller andra företeelser som förknippas med Sverige, till exempel godiset Swedish Fish. Intertextuella referenser med reaktioner på attacker som inträffat tidigare förekommer, bland annat »Je suis Schweden», efter sloganen »Je Suis Charlie», som användes som ett tecken på solidaritet efter attacken mot den franska tidningen Charlie Hebdo, och sloganen »Never Forget» som använts i samband med nationella tragedier, särskilt i efterdyningarna av attackerna i USA den 11 september 2001.

En annan, tämligen humoristisk, reaktion på den amerikanske presidenten är kampanjen »Who wants to be second?». Den är ett svar på ännu ett provokativt uttalande från presidenten, som i sitt invigningsanförande förklarade att hans motto skulle vara »America first». Satiriska videor utformade som en tävling kom snabbt fram: »Who wants to be second?» spreds via videodelningsplattformen YouTube. Olika länder bidrog och förklarade varför de borde komma på andra plats efter USA.

Nederländerna var det första land som deltog i denna skämtsamma »tävling». En kort video publicerades i vilken argument anfördes för att landet i alla fall skulle få komma tvåa.³ Argumenten utgick ifrån den amerikanska presidentens förväntade intressen. Videon använder sig av presidentens retorik i sin presentation, med hänvisningar till »a wall» (i detta fall mot havet), rasistiska skämt (med hänvisning till den omtvistade nederländska traditionen om Zwarte Piet/Svarte Petter), samt skryter med ett generöst skattesystem och gör narr av fiender och grannar.

Videon avslutas med: »We understand it is gonna be America First, but can we say, The Netherlands second?». En känsla av bitter ironi färgar videoklippen, med en återkommande användning av stereotyper och en hög grad av självkritik. Personer från många andra länder anslöt sig till tävlingen med

² Webbadress: theguardian.com/world/gallery/2017/sep/14/anti-trump-campaigners-launch-last-night-in-sweden-in-pictures. Hämtad den 7 juni 2021.

³ Detta skedde först på etablerade TV-program, för att sedan via YouTube spridas och uppmuntra till ytterligare nya videor.

Fig. 1. »America first – The Netherlands Second». Skärmdump från YouTube den 23 januari 2017.

egna videor. En som är särskilt intressant i sammanhanget kommer från Sápmi, mer specifikt från Suohpanterror, ett samiskt kollektiv av konstnärer och aktivister.⁴

Suohppanterror följer den nederländska modellen med en tre minuter lång satirisk video (på engelska), »America first, Sápmi second» (februari 2017). Den ger en presentation av det traditionella samiska området och följer samma form av retorik. Hänvisningar till populärkultur, ett återkommande inslag i Suohpanterrors konst, återfinns i hela videon: »vi vet hur vi ska överleva när vintern kommer» (med referens till tv-serien *Games of Thrones*) »tack vare urfolkskunskap», »den bästa kunskapen».⁵ Ideologiska och politiska påståenden är också invävda i videon, till exempel genom att använda hashtaggen #DoNotAlterNativeFacts, en ordlek med uttrycken *alternative facts* och *native*. Vid ett annat tillfälle visas en fråga »BTW [*by the way*, 'förresten'], vad hände i Sverige?» med hänvisning till presidentens uttalande från februari 2017 som redan nämnts ovan.

Suohpanterrors video avslutas på ett annorlunda sätt än övriga »tävlande» länder. Medan de andra länderna avslutar med frasen »America first, The Netherlands [eller Finland o.s.v.] second», avslutar Suohpanterror istället i allvarlig ton: »Vi vill bara att du och de andra länderna ska sätta Moder natur först». Den humoristiska genren skiftar här till ett aktivistiskt ställningstagande. Detta exempel står i bjärt kontrast till Nederländernas och andra länders bidrag och intar en form av motstånd med strävan att få oss att vakna och inse vad som håller på att hända med planeten. Suohpanterror förskjuter

⁴ Webbadress: suohpanterror.com/?page_id=558. Hämtad den 7 juni 2021.

⁵ Min översättning från engelska.

sålunda tävlingens fokus mot miljön och klimatförändringarna. Med hjälp av referenser och konnotationer förmedlar videon ett meddelande som inte bara kritiserar USA:s president utan också, och ännu starkare, betonar behovet av att ta större ansvar för miljön och Moder Jord.

Den sista bilden i videon visar en söt kattunge – ett strategiskt kommunikationsmedel som här används för att betona betydelsen av att ta hänsyn till vår planet. Den charmiga och oskyldiga kattungen står i kontrast till den allvarliga tonen och meddelandets allvar. Detta är ett väl avvägt sätt att förmedla ett aktivistiskt budskap. Katter lockar onekligen till uppmärksamhet på internet: de är en del av den digitala kulturen och ett återkommande element i många av dagens berättelser, inte minst i aktivistiska sammanhang.

Det finns flera exempel på kända internetkatter – i större eller mindre mån kopplade till politiska och aktivistiska budskap. Ett exempel är Grumpy Cat som 2019 hade 8,3 miljoner följare på Facebook, 2,4 miljoner följare på Instagram och 1,5 miljoner följare på Twitter. Med ett särskilt vresigt och grinigt utseende blev denna amerikanska katt en kändis genom memes som innehöll pessimistiska och cyniska meddelanden och kommentarer (t.ex. »I had fun once. It was awful«). Nyheten om Grumpy Cat:s bortgång 2019 skapade rubriker på många sociala medie- och nyhetsplattformar internationellt.⁶

Internetkatter används dock, som nämnts, inte bara för underhållning. Fenomenet kan också handla om bearbetning och gruppsammanhållning, vilket illustreras av reaktioner på nedstängningen i Bryssel 2015 (#brusselslockdown) som följde på en serie händelser. Kort efter terroristattackerna i Paris infördes en lockdown i Bryssel på grund av risken för nya terrorattacker (det fanns en misstanke att en av terroristerna gömde sig i staden). Medan många gjorde vad folk brukar göra när de ser något intressant eller överraskande, när vardagen rubbas – det vill säga plockar upp sina smartphones, tar bilder och delar dem på sociala medier – blev polisen oroad. Hotbilden och den förhöjda säkerhetsnivån under insatserna fick till följd att ordningsmakten strävade efter att arbeta diskret. Uppdateringar på sociala medier som spred uppgifter om polisens aktiviteter uppskattades därför inte av ordningsmakten. Polisen uppmuntrade folk till tystnad på sociala medier och bad allmänheten att undvika avslöja polisens aktiviteter och positioner. Användarna reagerade genom att lägga ut en annan typ av bild under hashtaggen #brusselslockdown: bilder på katter! De valde alltså att inte vara tysta och använde i stället andra bilder som ett sätt att upprätthålla en närvaro och ge uttryck för sin oro.

Det finns fler exempel på hur internetkatter använts för politiska och ideologiska uttalanden. Den brittiska gatukonstaktivisten Banksy illustrerade detta i ett försök att uppmärksamma allmänheten på situationen i Gaza. En målning på en husruin visar en vit kattunge med en rosa rosett. Banksy förklarade (2015): »Jag ville uppmärksamma förödelsen i Gaza genom att publicera bilder på min webbplats – men på internet tittar människor bara på

⁶ Katter som internetfenomen har blivit så utbrett att de har varit ämne för en festival, Internet Cat Video Festival (2012–2015; Hasselgren 2018).

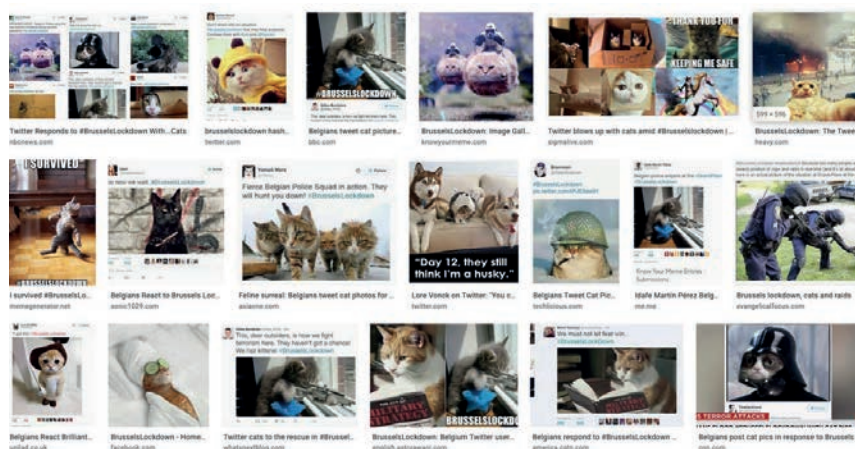

Fig. 2. Skärmdokument av sökräfflar för #brusselslockdown på Google Bilder den 24 februari 2020.

bilder av kattungar».⁷ Med tanke på att katter intresserar de flesta användare konstnären en kattunge som ett medel för att öka medvetenheten och göra ett politiskt uttalande. Banksy ville att hans »berättelse» skulle handla om Gaza. Han valde en katt som huvudkaraktär för att se till att berättelsen spreds på internet.

Memes och andra visuella framställningar fungerar som berättande element som hänvisar till och genererar berättelser. Internetkatter är alltså ett exempel på sådana element som går på tvärs över olika medier, bär med sig olika budskap, når en bred publik och kopplar samman olika (berättande) genrer. Katterna kan till viss del ses som vägvisare som pekar forskarsamhället i nya riktningar, avslöjar delningsmönster och spridning av falska nyheter, pekar på samhällseliga utmaningar som sträcker sig bortom nätet och påverkar oss direkt – såsom Suohpanterrors kattunge påminner oss om klimathotet. Betydelsen av att förstå dessa mönster och utmaningar kan inte underskattas, och där har våra discipliner mycket att tillföra.

Digitala forskningspraktiker

Konferensens tema inbjuder oss också att reflektera över hur vårt arbete som forskare förändras och har förändrats. Det andra exemplet som jag har valt för att illustrera dessa förändringar i relation till det digitala rör våra forskningspraktiker.

Frågan om hur våra forskningsmetoder anpassas i relation till (digital) transformation har varit aktuell sedan 1990-talet. Vid den tiden hade vi tillgång till webbsidor, till stor del bestående av statiskt material på nätet, diskussionsforum och avgränsade grupper som lätt kunde identifieras som spe-

⁷ Min översättning.

cifika communities eller »gemenskaper». Sedan kom sociala medier, mobil teknologi och en allt större möjlighet till interaktion och nätverkande (som kom att kallas nätverkssamhällen (Castells 2011), och därefter en komplex interaktion mellan vad som sker online respektive offline. Flera utmaningar ligger framför oss (både metodologiska och etiska), bland annat i och med »internet of things» (tingens internet) – det vill säga de enheter vi har med oss, som är kopplade till oss och till våra hem – och även i relation till Artificiell Intelligens (AI).

Olika discipliner inom akademisk undervisning och forskning påverkas – uppenbarligen och naturligtvis – av de teknologier som finns tillgängliga. Men hur ser dessa nya verktyg och möjligheter ut? Hur mycket har våra discipliner, metoder och begrepp förändrats och anpassats i praktiken? Hur ser vintage-aspekten ut när det gäller våra tillvägagångssätt? Hur mycket har våra discipliner uppvisat förmågan att anpassa sig för att omfatta studier av vad som sker online eller i relation till det digitala? Och hur mycket av våra traditionella metoder och angreppssätt kan vi ta med oss in i den digitala tidsåldern?

Inom ramarna för etnografiska och etnologiska aspekter på fältarbete (och på andra håll) hävdas att själva idén eller begreppet »materialinsamling» kan vara vilseledande. Från ett reflexivt perspektiv har vi lärt oss att det ofta snarare handlar om ett skapande och samskapande av material med dem vi intervjuar, eller med dem som till exempel bidrar till dokumentationen av ett fenomen eller en händelse. Detta är mycket relevant även i digitala sammanhang. Det digitala ger nya verktyg och nya sätt att få och ge tillgång till data – när vi delar en plats vi besöker, en restaurang vi gillar, ölet vi dricker vid ett specifikt ögonblick, orden vi googlar och artiklarna vi läser. Detta hjälper annonsörer och andra att välja vad de anser är det bästa erbjudandet för oss som konsument, ibland visserligen alldeles för exakt för att det ska kännas bra.

Som lärare och forskare är vi oftast medvetna om de komplexa etiska frågor som digitala praktiker ställer. Uppdelningen mellan vad som är privat och vad som är offentligt på nätet är inte längre relevant, och tillgänglighet garanterar inte rätten att använda informationen ovillkorligt (jfr Markham & Buchanan 2012). Vi har också blivit tvungna att se över våra sätt att observera och vara medvetna om risken för voyeurism i samspel med de så kallade communities som lever (delar av) sina liv online. Detta innebär vidare att det finns ett behov att omdefiniera vad det innebär att vara närvarande och att delta – när man kan äntra sitt fält med bara ett musklick. Detta gäller även närvaron av deltagare eller informanter. Online-synlighet är en skala, något som har tydliga fördelar men också medför etiska och metodologiska dilemman.

I den digitala tidsåldern kan begrepp som *community* behöva justeras och revideras. Detta specifika begrepp har återaktualiserats sedan tillkomsten av »det digitala», som har gett upphov till en ny dimension av föreställda gemenskaper – inte direkt som Benedict Anderson (1991) förstod det, utan här som forskningsobjekt. Graden av deltagande och sätten att delta i sådana

gemenskaper är komplexa i och med att vi lever våra liv i flera parallella sammanhang. Ändå är *community* fortfarande en passande term för att kategorisera ett kollektiv med ett gemensamt intresse, delade egenskaper, och med en känsla av att vara »tillsammans». Trots att begreppet är långt ifrån perfekt så är det användbart (Pink et al. 2016).

En annan uppsättning verktyg som det digitala erbjuder – eller snarare som forskare har skapat eller bidragit till att skapa i denna så kallade digitala tidsålder – innebär nya sätt att samarbeta och kommunicera. Diverse forskningsmetoder som inbjuder till samarbete är inte i sig nya, men utvecklingen inom informations- och kommunikationsteknik har underlättat deras tillämpning. Digitala verktyg för möten, skrivande eller för att organisera forskning är numera integrerade delar av våra forskningspraktiker. De övervinner avstånd och möjliggör asynkront arbete med kollegor från andra delar av världen, vilket bland annat innebär att de ger möjlighet att delta i möten på ett mer hållbart sätt än förr.⁸

Listan över skäl till ökat samarbete kan göras ännu längre, till exempel för att involvera en bredare allmänhet och för att förankra vår forskning i samhället. Urfolksforskning främjar bland annat metoder och samarbetsformer baserade på respekt och ömsesidighet, samt verkar för en ökad relevans i forskningen för dem som berörs. Det är naturligtvis ingen överraskning att denna strävan kommer från forskare och allierade inom urfolkstudier – där forskare har varit tvungna att hantera och kompensera för tidigare metoder och angreppssätt, vilka idag strider mot accepterade värderingar och forskningsprinciper. Detta kanske inte är fallet inom alla områden, och graden av deltagande från studiepersoner kan variera – däremot är strävan efter relevans i forskningen betydelsefull för de flesta.

Digitala verktyg gör det möjligt att producera material tillsammans, till exempel genom olika crowdsourcing-metoder och via applikationer på smartphones och datorer där allmänheten får möjlighet att bidra med material och egna perspektiv. Det har också blivit lättare att upprätthålla relationer med forskningsdeltagare via webbplatser, bloggar och andra former av digital kommunikation – snabbt, kontinuerligt, oavsett avstånd, och utöver mer direkta kommunikationsformer.

Det har också blivit lättare att dela material och resultat. Vi kan använda oss av digital teknik till exempel för att dokumentera fältarbete och kommunicera vår forskning genom produktion av filmer och andra audiovisuella kommunikationsmedel, och därtill för att undervisa. Numera kan vi dela vår kunskap genom alternativa publiceringsformer – utöver artiklar och andra textbaserade medieformer. Digitala kartor, ett exempel på visualisering, kan hjälpa till att göra data begripliga, läsbara och analyserbara. Kartor har tidigare använts för att studera bland annat folktraditioner och berättelser utifrån

⁸ Mindre än ett år efter denna föreläsning blev många av oss inkastade i distansarbetets för- och nackdelar p.g.a. en global pandemi. Många fler exempel och erfarenheter skulle därmed kunna läggas till denna text idag (september 2020).

den historisk-geografiska skolan. Detta har sedan kritiserats för att kartorna brister när det gäller att inkludera såväl subjektivitet som lokala variationer i kartläggningen av exempelvis ursprung och spridning av en berättelse eller ett motiv (Christiansen 1945, Cocq 2008). Kartografins begränsningar innebär en risk att frysa händelser i tid och rum – ett problem som dock inte uppstår i och med den nya tekniken. Ett annat exempel på digitala verktyg är databaser – en fortsättning av den äldre praktiken med att samla och arkivera material. Å ena sidan har denna praktik kunnat förbättras genom webbaserade system, men å andra sidan innebär detta nya utmaningar när det gäller kontextualiseringen av materialet och dess uppkomst, samt till etiska frågor relaterade till spridning och tillgängliggörande (Christie 2008, Kral & Schwab 2012).

Sociala medier kan likaså utgöra ytterligare verktyg som påverkar forskningsprocessen: som ett sätt att kommunicera, att dela och hitta information, samla och arkivera, eller (eventuellt) för att prokrastinera. Det har också blivit en del av akademisk folklöre och berättande, vilket kan illustreras av webbplatsen PhD Comics. Där delas seriestrippar som på ett humoristiskt sätt reflekterar över hur akademiker förhåller sig till teknik. Ett annat exempel är »Shit academics say», ett humoristiskt Twitter-konto som inleddes 2013 av en kanadensisk professor som ett experiment och ett sätt att hantera vardagslivet inom akademien. Där ges exempel på humoristiska visdomsord från universitetsvärlden. Det finns med andra ord ett flertal exempel på akademisk folklöre om användningen av sociala medier, som i kombination ger en viss indikation på hur integrerade dessa metoder är i det akademiska arbetet.

Sociala medier har onekligen tagit en stor plats i vårt arbete de senaste åren. Användningen av dessa medier uppfattas alltmer som ett sätt för forskare att kommunicera sitt arbete både inom och utanför forskningsvärlden. Att ha en närvaro på nätet uppmuntras och värdesätts i många akademiska sammanhang, och förväntas mer eller mindre uttryckligen av finansärer och arbetsgivare. Universiteten (och deras institutioner, forskargrupper och fakulteter) har sina egna Twitter-konton, Facebook-sidor och YouTube-kanaler. Vissa organiserar kurser för projektledare om hur de ska kunna utnyttja sociala medier på bästa sätt. Tanken är ofta att det skall främja anknypningen till det omkringliggande samhället och ses som en del i den så kallade tredje uppgiften.

Som medlem i ett projekt med namnet The Social Dimensions of Sámi Research, tillsammans med kollegor vid Tromsø universitet och Tromsø museum i Norge, har jag genomfört intervjuer med kollegor och följt några olika forskningsprojekt för att bland annat studera deras medianvändning. I projektet tar vi upp frågor som hur samhällsförändringar påverkar kunskapsproduktion och -förmedling – i detta fall inom samisk forskning (Cocq 2021a). Jag är särskilt intresserad av mediernas roll i kommunikation av forskning och hur man kan se den som en konsekvens av medielandskapet (och vår interak-

tion med det) för samisk forskning. På en mer allmän nivå handlar det också om att förstå de olika grader av kommunikation och dialog som finns mellan akademien och en bredare allmänhet.

Det finns emellertid en allmän övertygelse, eller åtminstone en förväntan, att digitala medier kan göra forskningen »lättare» (i den meningen att det blir snabbare att samla in och/eller analysera data), tillhandahålla mer data och göra forskningen mer synlig för alla intresserade inom och utanför universitetsvärlden. De informanter jag intervjuade i det ovannämnda projektet berättar hur de förväntas ha en närvaro på nätet, men också hur det finns spänningar mellan vad som sågs som å ena sidan fördelarna, å andra sidan förutsättningarna för att använda sociala medier på ett effektivt sätt. Å ena sidan betonade alla informanter vikten av att kommunicera forskning bortom akademiska miljöer, men å andra sidan gör brist på stöd (tekniskt och mediestrategiskt) och resurser (tid och kompetens) det svårt att upprätta och behålla en närvaro online. Olika tidsramar hamnar dessutom i konflikt med varandra: medan forskning tar tid, och akademiska publiceringsprocesser går långsamt, kräver en medienärvaro på nätet snabba och kontinuerliga uppdateringar med fokus på resultat – vilket inte alltid är lätt eller ändamålsenligt i praktiken. Som en av de intervjuade sa: »Det är bara dumt att ha massor av klumpiga forskare på sociala medier», som en kommentar på användningen av Twitter i hans forskningsprojekt. Detta efter att ha läst några tafliga uttalanden och andra inlägg som inte väckt något intresse från allmänheten. Det finns ett brett utbud av strategier för att utnyttja relevanta verktyg och kanaler (såväl offline som online), varav några pekar på att valet av att inte använda sociala medier faktiskt också finns. Som tidigare nämnts finns det ett visst tryck på akademiska forskare att ha en närvaro på nätet, och även om det finns många diskussioner om hur detta kan uppnås diskuterar vi alltför sällan huruvida sociala medier är nödvändiga för vår forskning, eller om de ens är lämpliga.

Denna korta redogörelse för och reflektion över förändringar i forskningspraktiker illustrerar olika aspekter av internet och teknik: akademisk humor, verktyg för att involvera forskningssubjekt och ökad relevans. Genom nya verktyg och kanaler får vi fler möjligheter att berätta, synas, samarbeta o.s.v. När våra praktiker på så vis lever vidare, i någon nyare tappning, ges vi också nya möjligheter att reflektera över våra discipliner och metoder.

Avslutande kommentarer

Berättelser av många olika slag berättas i vår tid, inklusive sägner som återkommer på nätet, politiska berättelser som kommenterar dagsaktuella händelser, ibland genom parodiska videor eller genom katter som medium, eller berättelser om akademiskt arbete.⁹ Allt detta, tillsammans med användningen

⁹ Jag har här medvetet använt en bred och generös definition av termen *berättelse*.

och tillämpningen av digitala verktyg och metoder, bidrar till att återupprätta, upprätthålla eller forma nya genrer – som alla lämnar sina spår efter sig.

Digitala avtryck, de spår vi lämnar efter oss, ger möjlighet för andra att spåra oss. De kan följa våra resor, de platser vi besöker, våra konsumtionsmönster, våra mest intima chattar, de stora förändringarna i våra liv, och så vidare. Den digitala tidsåldern handlar både om att spåra och att låta sig spåras. De spår vi lämnar efter oss längs forskningsprocessen, och det faktum att det är så enkelt att spåra oss och våra forskningssubjekt, gör inte bara vår forskning mer transparent (vilket är bra), de gör också oss och våra källor mer sårbara (vilket givetvis är mindre bra). Detta väcker bland annat frågor om forskningssäkerhet, en aspekt som behandlas i den senaste versionen av de etiska riktlinjerna som utvecklats av Association of Internet Researchers (Franzke et al. 2020). Riktlinjerna betonar behovet av att skydda oss själva, våra kollegor och våra studenter från den »mörka sidan» av det digitala – eftersom vi inte vill begränsa vår forskning till söta katter och eftersom katter dessutom (uppenbarligen) kan vara mycket politiska.

Spårbarheten ger oss verktyg för att förstå och kritisera internet. Låt oss fortsätta att spåra förändringar och uttrycksformer som behöver granskas, såsom till exempel spridning av desinformation. Låt oss reflektera och tänka på det ansvar vi har över de spår vi lämnar på sociala medier när vi delar, länkar och »gillar» tvivelaktiga så kallade nyhetsartiklar. Låt oss spåra berättelser och placera in dem i ett sammanhang genom kontextualisering, till exempel hur katter och vandringsäggar återuppstår online.

Narrativ spårbarhet handlar också om berättelser om oss och av oss. Kommer våra utkast, vår korrespondens med kollegor och våra fältanteckningar att finnas tillgängliga för framtida forskare? Kommer framtida generationer av etnologer och folklorister att ha tillgång till vårt material på samma sätt som vi – genom arkiven – har tillgång till våra akademiska förfäder och föregångare? Det är inte utan anledning som dataarkeologi – det vill säga återskapande av data från trasiga eller kasserade enheter, liksom data i föråldrade format – är ett expanderande fält. Kommer våra anteckningar, våra tankar och vår e-postväxling att ha något värde för andra om 40 år, 60 år eller mer? Samtidigt kämpar bibliotek och arkiv runt om i världen för att upprätta långsiktiga datahanteringsplaner för insamling och arkivering av en mängd data som inte kunde föreställas för bara 20 år sedan.

Jag inser att jag här inte ger några tydliga svar utan snarare tagit upp många frågor och utmaningar i denna presentation. Det finns inga »one-size-fits-all»-lösningar när det gäller digitala metoder, verktyg och digital etik. Jag är dock övertygad om att vi med våra rötter i traditionella begrepp, teorier, och tillvägagångssätt och med vår traditionella skolning har en god grund för att studera kulturfenomen i en (post?-)digital tidsålder, oavsett deras komplexitet.

Litteratur

- Anderson, Benedict, 1991: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London.
- Castells, Manuel, 2010: *The Rise of the Network Society* (The Information Age: Economy, Society, and Culture 1). Chichester.
- Christiansen, Reidar Th., 1945: Et eventyrs krokveier. I: *Festskrift til Konrad Nielsen på 70-årsdagen 28 august 1945*. Oslo. S. 69–83.
- Christie, Michael, 2008: Digital Tools and the Management of Australian Desert Aboriginal Knowledge. I: P. Wilson & M. Stewart (red.), *Global Indigenous Media. Cultures, Practices and Politics*. Durham. S. 270–286.
- Cocq, Coppélie, 2008: *Revoicing Sámi narratives. North Sámi storytelling at the turn of the 20th century*. Umeå.
- 2021a: “We haven’t come so far yet”: contemporary Sámi research in the light of Indigenous methodologies and digital media. I: L. Junka-Aikio, J. Nyysönen & V.-P. Lehtola (red.), *Sámi Research in Transition. Knowledge, Politics and Social Change*. New York.
- 2021b: Digital footprints and narrative traceability/Narrative footprints and digital traceability. I: *Disparidades. Revista de Antropología* 76: 1, s. 1–10.
- Cocq, Coppélie & Fredrik Skott, 2017: Party på Blåkulla! Sägentradition på Facebook. I: *Tidskrift för kulturforskning* 2008: 2, s. 63–78.
- Davies, Russel, 2009: Meet the new schtick. [Webbaddress: <https://russelldavies.typepad.com/planning/2009/01/meet-the-new-schtick.html>. Hämtad 2021-02-10.]
- Ehn, B., & Löfgren, O. (1996). *Vardagslivets etnologi: reflektioner kring en kulturvetenskap*. Stockholm.
- Foley, Joch Miles, 2010: Verbal Marketplaces and the Oral-Literate Continuum. I: S. Rankoviãc, L. Melve, & E. Mundal (red.), *Along the Oral-Written Continuum. Types of Texts, Relations and their Implications*. Turnhout. S. 17–37.
- Frank, Russel, 2015: Caveat Lector: Fake News as Folklore. I: *The Journal of American Folklore* 128: 509, s. 315.
- [F]ranzke, [A]line [S]hakti, Anja Bechmann, Michael Zimmer, Charles Ess & Association of Internet Researchers, 2020: *Internet Research: Ethical Guidelines* 3.0.
- Hasselgren, Ingeborg, 2018: The Internet Cat Video Festival – Cute Affects and Digital/Physical Intermingling. Humlab talk den 6 september 2018. [Webbaddress: https://play.umu.se/playlist/dedicated/105250/0_imca8mrd/0_zirt87jy. Hämtad 2021-02-10.]
- Hill, Rebecca, 2018: A Hundred Years of Fake News. I: *American Quarterly* 70: 2, s. 301–313. [Webbaddress: <https://doi.org/10.1353/aq.2018.0019>. Hämtad 2021-02-10.]
- Karlsson, Peter, 2017: *Last night in Sweden*. Stockholm.
- Kral, Inge, & Jerry Schwab, 2012: *Learning Spaces: Youth, Literacy and New Media in Remote Indigenous Australia*. Canberra, ACT.
- Lindgren, Simon, 2017: *Digital media and society*. London.
- Livingstone, Sonia, 2015: Why Label Our Time and Life Digital? [Webbaddress: <https://blogs.lse.ac.uk/parenting4digitalfuture/2015/05/26/why-label-our-time-and-life-digital/>. Hämtad 2021-11-10.]

- Markham, Annette & Elisabeth Buchanan, 2012: Ethical Decision-Making and Internet Research Recommendations from the AoIR Ethics Working Committee (Version 2.0). [Webbadress: aoir.org/reports/ethics2.pdf. Hämtad 2021-06-07.]
- Miller, Edward, 2015: *Nut country. Right-wing Dallas and the birth of the Southern strategy*. Chicago.
- Pink, Sarah, Heather Horst, John Postill, Larissa Hjorth, Tania Lewis & Jo Tacchi, 2016: *Digital ethnography. Principles and practice*. London.
- SAOL = Svenska Akademiens ordlista. 14 uppl. 2015. S.v. *vintage*. [Webbadress: svenska.se/tre/?sok=vintage&pz=1. Hämtad 2021-11-02.]
- Stocchetti, Matteo, 2016: The way forward. The dawn of the post-digital age in education. I: N. Hyde-Clarke & C. Wikström-Grotell (red.), *E-Learning: Practices, lessons learned and the way forward*. Helsingfors.

Gode genusstudier

Anmeldelse av Briana van Epps' avhandling:

Sociolinguistic, comparative and historical perspectives on Scandinavian gender

Av Hans-Olav Enger

Abstract

This article is a review of Briana van Epps's impressive PhD thesis on gender in language varieties of northern Sweden and Norway. The thesis is methodologically innovative, and the discussions are clear, well-informed and reasonable. Unlike many other contributions to the literature on gender assignment, the author does not focus on a few carefully picked examples and neglect the majority of nouns. The thesis is solidly grounded empirically, and there is much to learn here about gender in Scandinavian, in particular in Jämtland Swedish. The thesis consists of an introduction and three article-length studies. The first of these had already been published in a good journal, the second has been and the third will be. The first study is more sociolinguistically oriented than the other two; its focus is on convergence between Jämtland Swedish and Standard Swedish. Although this study is very interesting, the bulk of the review deals with the two later studies (reflecting this reviewer's particular interests). The second study deals with gender assignment in Jämtland Swedish. New data are collected here, just as in Studies 1 and 3, and van Epps follows the British scholar Grev Corbett in arguing that lexical gender is not entirely arbitrary. However, she argues – convincingly – that it is better to talk of assignment tendencies, rather than rules. The third study compares gender in six varieties of North Scandinavian (old and new), looking at roughly 800 concepts. This is an ambitious attempt to address an overdue question, and even if one may quibble at some details in Study 3, the results seem reasonable and convincing. In sum, this solid and solidly empirical thesis raises the level of knowledge about Scandinavian gender.

Keywords: gender, North Scandinavian, Jämtland Swedish, gender assignment, comparative perspective.

1. Innledning

Det arbeidet som her skal anmeldes, er doktoravhandlinga til Briana van Epps, slik den forelå ved disputasen ved Lunds universitet i juni 2019.¹ Denne anmelderen hadde oppdraget som «fakultetsopponent», og det var en glede å få lese og diskutere denne avhandlinga, som etter mitt skjønn hever nivået på den skandinaviske genusdiskusjonen. Van Epps behandler spør-

¹ Denne skriftlige anmeldelsen ble til ved forskningsprosjektet MultiGender ved Senter for grunnforskning ved Det Norske Videnskaps-Akademi i det akademiske året 2019/2020. Takk til prosjektet og akademiet for forskningstida og arbeidsroen det gav, og til Briana van Epps og redaksjonen i *Svenska landsmål och svenskt folkliv* for respons på et utkast. Ansvaret for den endelige versjonen er likevel bare mitt.

målet om genus (i språkvitenskapelig forstand) mer empirisk og mindre ut fra intuisjon, altså mindre «lenestolsbasert», enn det ofte har blitt. Det er ikke minst den solide innsamlinga av empiri og det sterke innslaget av statistisk metode som bidrar til at dette er ei god avhandling.

Sociolinguistic, comparative and historical perspectives on Scandinavian gender er velskrevet, og det betyr mer enn vi kanskje liker å tenke på. Det er mulig å forstå de påstandene som blir satt fram, og hva som er basis for dem. van Epps har godt pedagogisk håndlag, og konklusjonene hennes er i regelen både rimelige og velbegrunnede. Metodisk sett er dette ei innovativ avhandling. Doktoranden kjenner litteraturen godt, og hun er ikke redd for å diskutere den kritisk, men er aldri polemisk eller urimelig overfor andre deltakere i det fellesprosjektet forskning ideelt sett skal være. Vi får vite mye om genus i skandinaviske varieteter, jämtlandsmål især; avhandlinga inneholder store mengder data, og i sum er dette etter mitt skjønn et svært verdifullt tilskudd til forskningen, særlig på skandinavisk genustilordning.

Sociolinguistic, comparative and historical perspectives on Scandinavian gender er ei artikkelbasert avhandling (på svensk *sammanläggningsavhandling*), der alle tre artiklene er skrevet i samarbeid med veilederen, Gerd Carling (Lunds universitet); den tredje og siste artikkelen har også Yair Sapir (Högskolan Kristianstad) som medforfatter. «Kappen» er likevel doktorandens verk aleine, naturlig nok. Det vitner om nivået på avhandlinga at alle tre artiklene nå er akseptert i gode tidsskrifter. Studie 1, «From three genders to two: the sociolinguistics of gender shift in the Jämtlandic dialect of Sweden», kom ut i *Acta Linguistica Hafniensia* (hefte 49, s. 1–32) allerede i 2017. Studie 2 og 3 kom ut seinere: «Patterns of gender assignment in the Jamtlandic variety of Scandinavian» kom i *Nordic Journal of Linguistics* 2019 (hefte 43, s. 93–125) og «Gender assignment in six [North] Scandinavian languages: Patterns of variation and change» kommer i *Journal of Germanic Linguistics*.²

Dette forenkler anmelderoppgdraget – samtidig som det forverrer det. «Forenkler» fordi jeg nå trygt kan si at avhandlinga er god: alle hoveddelene har jo kommet i gode tidsskrifter, så vurderinga bygger nå ikke bare på mitt skjønn, men også på andres. «Forverrer» på den måten at avhandlinga – og dermed anmeldelsen – kan framstå som noe mindre aktuell når «godbitene» er plukket ut og gjort lettere tilgjengelige, og noen av de innvendingene som kan rettes mot avhandlinga, er rettet opp i artiklene. Heldigvis kan det bare neglisjeres her, for *Svenska landsmål och svenskt folkliv* har bedt om en anmeldelse av avhandlinga, ikke seinere versjoner.

Studie nr. 1, «From three genders to two: the sociolinguistics of gender shift in the Jämtlandic dialect of Sweden», er mer sosiolingvistisk og mindre strukturlingvistisk enn de to neste; hovedfokuset er på bortfall av feminum. Studie nr. 2 og 3 handler primært om genustilordning, altså spørsmål

² Ordet «north» har blitt føyd til på vegen fra avhandling til artikkel. Dansk er knapt nevnt i avhandlinga, så dette virker som ei rimelig innsnevring.

av typen «hvorfør heter det *en bil*, og ikke *et bil*?». De handler med andre ord om leksikalsk genus, enkelt sagt det genuset et substantiv gjerne tar på den ubestemte artikkelen (determinativet). Et substantiv – eller en substantivfrase – kan godt ta et annet genus på personlige pronomener. I tradisjonelt nynorsk skriftspråk, som har et konservativt tregenussystem som kan minne om islandsk og tysk, er ordet for ‘jätte’ *ei kjempe*, med femininums genus på artikkelen, enda ordboksdefinisjonen er ‘stor sterk mann’, og *ei kjempe* nok i regelen blir pronominalisert som *han*. Omvendt vil for eksempel ordet for ‘brottare’, *brytar*, ta ubestemt artikkel i maskulinum, også om vi skulle omtale ei dame (*Eg har berre sett ein (M) norsk brytar her – ho (F) heiter Grace*).

Ettersom avhandlinga er såpass strukturlingvistisk, forteller det at *Socio-linguistic* er første ordet i tittelen, kanskje mer om hvor avhandlinga begynte, enn om hvor den endte opp. Siden strukturlingvistikken får brorparten av avhandlinga, og det tilfeldigvis passer denne anmelderen utmerket, vil denne anmeldelsen si mindre om de mange interessante sosiolingvistiske aspektene ved avhandlinga. Det er likevel et godt trekk ved avhandlinga at den belyser en dialekt som (liksom så mange andre dialekter) fortjener mer oppmerksomhet, og det er fascinerende at en amerikaner, virksom i Lund, har lagt ned et stort arbeid med og for jämtlandsmålet. Denne dialekten får utførlig omtale både i studie 1 og studie 2.

Det er også mer enn fortjenstfullt at vi her får en beskrivelse av endring fra tregenussystem til togenussystem ‘in real time’, så å si. Beskrivelser av språkendringer mens de pågår, er vi ikke bortskjemt med i språkvitenskapen.

2. De tre studiene

Etter tiår i skyggenes dal har genus blitt et populært emne i språkvitenskapen, ikke minst på grunn av Grev Corbetts (1991) mesterverk *Gender*. Corbett har forfulgt emnet videre i utallige artikler, og genus har vakt interesse også i arbeider om svensk og norsk (for eksempel av Östen Dahl, Viveca Rabb, Bettina Jobin, Francesca di Garbo, Marit Westergaard, Tore Nessel, Philipp Conzett og mange andre). Van Epps har tilbrakt bortimot et år ved University of Surrey, Guildford, der Corbett arbeider, og påvirkningen fra Corbett er tydelig, sjøl om van Epps er sjølstendig så det holder.

I Norge forventes det at en anmelder – liksom en opposent – i noen grad fungerer som djevelens advokat, *advocatus diaboli*. Det har vært en forventning om at man betoner det som kan kritiseres i ei avhandling, og ikke «bare» nevner alt det som utvilsomt må være godt i et verk som har funnet vegen til disputas. Dette er kanskje ikke noen helt heldig tradisjon, men ingen er upåvirket av tradisjoner, og det å kritisere er også å ta seriøst.

En irriterende bagatell som doktoranden personlig definitivt ikke skal klandres for, er fraværet av fortløpende paginering i avhandlinga. Kappen og hver av de tre studiene begynner altså alle på s. 1, i ei og samme bok. Dette er jo nokså vanlig praksis ved svenske universiteter, men det er en praksis som

gjør det fullstendig umulig å sitere på vanlig måte. En vanlig henvisning av typen «van Epps 2019, p. 5 claims that ...» vil være ubrukelig, for den vil ikke være entydig, men fire-tydig. Dersom svenske språkvitere opplever det som et problem at doktoravhandlingene deres blir for mye sitert, er det jo bare å fortsette med denne praksisen! Men det ville være bedre om praksisen tok slutt.

I ei *sammanläggningsavhandling* vil det nødvendigvis bli en del gjentakelser. Særlig når studie 2 og 3 henger så godt sammen som de gjør her, og når kappan i tillegg forklarer og repeterer ‘highlights’, kan den som leser hele boka, bli grepet av utålmodighet etter hvert som de samme forklaringsene dukker opp igjen og igjen, men dette ligger til sjangeren; det er ikke forfatterens feil. Naturlig nok er «kappen» skrevet sist og utgjør avhandlingas høydepunkt, men denne anmeldelsen er disponert etter de tre studiene.

2.1. Studie 1

Studie 1 handler om konvergens mellom jämtlandsmål og standardsvensk. Her forenes dialektologiske og variasjonslingvistiske perspektiver. Formålet er å kartlegge leksikalsk genus i jämtlandsmål. Som sagt er det flott at det blir gjort forskning på jämtlandsmålet, både fordi dialektene fortjener interesse, fordi jämtlandsmålet gjør det, og fordi denne dialekten, slik vi kjenner den, er i endring.

Et utgangspunkt for studie 1 er at det kan se ut som jämtlandsmålet er i ferd med å miste femininum. For en norsk språkforsker låter dette kjent; også i Norge er det etter hvert en tendens at femininum går tapt (jf. for eksempel Busterud et al. 2019).

For van Epps er det et poeng at bruken av statistiske metoder åpner for mer pålitelige resultater med hensyn til hva som er signifikant (s. 40). Hun mener jämtlandsmål fortsatt har et fullt fungerende tregenusssystem (s. 44), men da bare hos de eldre talerne. Hun mener det pågår et dialektskifte. van Epps tar metodisk interessante og innovative grep for å finne leksikalsk genus for substantiver (ved hjelp av en «director-matcher-task»).

Det er et godt valg å bruke grupper heller enn individuelle informanter, ettersom dette eliminerer individuelle «feil». Van Epps ser nærmere på tre steder femininum – og dermed også endring – kan manifestere seg: «indefinite articles, definite articles and anaphoric pronouns», studie 1, s. 14. Med litt andre ord ser hun etter om talerne bruker ubestemt artikkel *n* eller *ei* (*n båt*, *ei hann*); om den såkalte bestemte artikkelen er *-n* eller *-a* (*båt-n*, *hann-a*), og om det personlige pronomenet er *han/n* eller *hon/nala*.

Her er ei mulig innvending at opposisjonen mellom *-n* og *-a* ikke er genusmerking helt på samme måte som de andre to. Genus blir gjerne definert som klasser av substantiver som viser seg i hvordan tilhørende ord ter seg, og bestemthetssuffikset i skandinavisk er nettopp et suffiks og ikke et tilhørende ord (jf. for eksempel Enger & Corbett 2012). Dette er likevel ikke noe stort poeng i sammenhengen.

Bestemthetssuffikset, som altså ofte blir omtalt som bestemt artikkel, holder seg i stor grad uendret – folk kan altså si *en hann* og likevel *hann-a*. Dette blir notert som overraskende i studie 1, s. 19, men som det motsatte i kappen (s. 44, med henvisning til Enger 2018, som nevner paralleller fra norske dialekter og istro-romansk). Vel er dette en sjølmotsigelse, men den er nokså uvesentlig og vitner om intellektuell utvikling. Den virkelige overraskelsen er kanskje at anaforiske pronomen er mer tradisjonelle enn den ubestemte artikkelen (s. 18–19). Pronomen har jo i regelen mye mer spillerom (jf. eksempelet *brytar* ovafor).

Det ligger et omfattende arbeid bakom studie 1. Det er utført eksperimenter med 25 par informanter og dybdeintervjuer med 15 informanter, og det er brukt sosiologiske spørreskjemaer. Ikke mindre enn 3 600 eksemplere på genuskongruens er blitt samlet inn og tagget. Her må det være lov å bruke det norske ordet *hestearbeid*, som ordboka oversetter med «stort og anstrengende arbeid». Det står respekt av et stort og anstrengende arbeid, og datainnsamling og statistisk testing er to av fortjenestene ved denne avhandlingen.

Det viser seg ikke uventet at maskulina holder bedre på det tradisjonelle kongruensmønsteret enn det (tradisjonelle) feminina gjør (studie 1, s. 19). Mer uventet, iallfall for denne anmelderen, er det at den midterste aldersgruppen av respondenter viser seg å ha færre ikke-tradisjonelle svar enn den eldste aldersgruppen (s. 20). Det ser ut til at holdninger også spiller en rolle. Språkholdninger er altså viktige, og tradisjonalisme er et sentralt begrep for å forstå resultatene. Etter mitt skjønn er dette et viktig resultat. Tradisjonelt genussystem ser ut til å korrelere med lav utdanning og med høy alder, mannlig kjønn og (ikke minst bemerkelsesverdig) holdninger (s. 45).

Mens disse funnene kanskje var som ventet, er det mer overraskende for meg å lese at det var 90,6 % tradisjonell kongruens hos informantene. Kanskje forteller det også noe om min egen horisont. Mange norske språkforskere er (som meg) fra bygde-Norge. De har gjerne foretatt ei reise geografisk, ofte også sosialt og språklig – og har kanskje for lett for å generalisere ut fra eget liv. (Resonnementet er altså i karikert form «Ingen drikker kokekaffe fra TV-kanna/bruker «tjukk l» nå, for det gjør ikke jeg lenger.») Kanskje dialektene ikke forandrer seg fullt så fort som vi hadde tenkt, heller ikke i Sverige. (Det antyder også Sundgren 2002, for eksempel).

Studie nr. 1 inneholder altså mye å tenke over. Om noe skulle kritiseres, er transkripsjon og glossing alltid vanskelig. Van Epps fokuserer – rimeligvis – ikke på fonetiske detaljer, men i studie nr. 2 sier hun at hun vil «adhere to the Leipzig Glossing Rules» (studie 1, s. 5). Det gjør hun ikke i studie nr. 1. Begge deler kan åpenbart forsvares, men det er litt farlig å si at en følger LPG, og så ikke helt gjøre det. På s. 6 i studie 2 blir for eksempel *grinn-an* transkribert ‘gate-F.PL’, mens bestemthet ikke blir nevnt. Vi tar med et eksempel til fra studie 2, denne gang s. 5:

Lägg ske-a så det ser ut som hon är i tallrik-en.
place.IMP spoon-F.DEF so it see.PRS out like it.F be.PRS in plate-M.DEF

Her blir singular utelatt ved *ske* og ved *tallrik*, og substantiver blir segmentert, men ikke verb – uten at leseren har fått høre hvorfor. Etter mitt syn gjør van Epps helt rett i å ikke følge de svært så detaljerte Leipzig Glossing Rules fullt ut; om en følger dem til minste detalj, kan det faktisk føre til en overflod av irrelevante detaljer og dermed hemme lesningen.³ Problemet er bare at hun har skapt et litt annet inntrykk.

2.2. Studie 2

Studie 2 fokuserer på genustilordning i jämtlandsmål, og den graver djupere i mysteriene omkring genustilordning, synkront. Fokuset på endring er altså tydeligere i studie 1 enn i studie 2, enda evidensen fra lånord i studie 2 nok også tyder på at genus femininum er i ferd med å miste fotfestet. Van Epps har utført feltarbeid med 21 informanter, så studien representerer et betydelig empirisk bidrag på to måter. Den ene måten er at nye data blir samlet inn. Den andre er at generaliseringer av typen «substantiv som betegner person av hunkjønn, som *jente, dame, kjerring, kvinne*, er gjerne hunkjønn» blir analysert statistisk og testet for signifikans. Dette må betraktes som et vesentlig framsteg i forhold til tidligere runder i genusedisjonen. Igjen virker det norske ordet «hestearbeid» dekkende.

Lesere som er vel kjent med genusforskningen, vil kanskje undre seg over uttrykksmåten «generaliseringer av typen...» i forrige avsnitt; etter Corbett (1991) er termen «assignment rules», tilordningsregler, nokså vel etablert for slike generaliseringer. Van Epps avviker likevel fra læremesteren; hun foretrekker å tale om «assignment tendencies», tilordningstendenser. Sjøl om hun kanskje ikke er helt konsekvent på dette punktet, er ideen god og rimelig, og avhandlinga inneholder mange gode argumenter for den. Her er det også fristende å sitere Dammel & Schallert (2019) og slagordet «regularities, not rules».

En kan jo undres på hvorfor genus så ofte blir framstilt så fullstendig uten system, når van Epps liksom Corbett og mange andre kan vise at det ikke er det. Kanskje er en grunn nettopp at språkforskerne har jaktet på regler som skulle holde 100%, og når det viste seg ikke å holde stikk, har en falt ned i motsatt grøft ved å hevde at det var arbitrært. (Langacker (2008) omtaler dette som ‘the rule-list fallacy’, ideen om at et fenomen enten må være fullstendig predikerbart eller fullstendig ustrukturert, og han ser dette som en versjon av ‘the exclusionary fallacy’, ideen om at ei tilnærming nødvendigvis utelukker ei annen.)

Spørsmål om hvorfor et visst substantiv får det genuset det får, er uansett kjente, om ikke direkte kjære. I essayet «The Awful German Language» fra 1880 mente Mark Twain at «Every [German] noun has a gender, and there is no sense or system in the distribution; so the gender of each must be learned separately and by heart. There is no other way. To do this one has to have a

³ Sjøl om det også i disse reglene er lagt inn rom for ei viss forenkling.

memory like a memorandum-book.» Et halvt hundreår seinere uttrykker den store amerikanske strukturalisten Bloomfield (1933, s. 280) nøyaktig samme syn, om enn mer akademisk: «There seems to be no practical criterion by which the gender of a noun in German ... could be determined». Corbett (1991, s. 7) avviser dette lakonisk: «This pessimism now appears misplaced». Van Epps går utvilsomt i Corbetts fotspor. Samtidig er valget av termen *tendenser* framfor *regler* altså et avvik fra læremesteren.

Tilordningstendenser (-regler) kan overlappe. Det norske substantivet *dame* er femininum, sannsynligvis på grunn av semantikken. A priori kunne likevel genuset også skyldes fonologien, ettersom substantiver som ender på /ə/, har en svak tendens til å få femininum. Tilordningstendenser kan komme i konflikt; det norske substantivet *herre* har en semantikk som tilsier maskulinum; på den annen side ender det på /ə/. Van Epps diskuterer overlappende tendenser og omtolkning svært innsiktsfullt (studie 2, s. 18ff), og det er veldig fint å se henne teste regelmessighetene (s. 24ff.).

Så kan en lure på hvorfor slike formelle tendenser som at substantiver på /ə/ ofte blir femininer, faktisk fins. Et forslag tar utgangspunkt i at genus-systemer gjerne har en semantisk kjerne (Corbett 1991); at ord for mennesker som regel får genus etter semantikk. Dermed er det ikke så overraskende at *dame*, *jente*, *kjerring*, *enke* blir femininer i norsk. Tilfeldigvis er det så mange av disse som ender på /ə/, og her kan da en 'formell' (fonologisk) tilordningstendens oppstå. Talerne kan merke seg den i utgangspunktet tilfeldige korrelasjonen mellom /ə/ og genus femininum og så bygge videre på den. Ei tilfeldighet blir omtolket til ei regelmessighet. At barn har en tendens til å finne fonologiske tilordningstendenser, er iallfall vel belagt (Culbertson et al. 2019).

Van Epps finner at semantiske regler (tendenser) som har å gjøre med animathet og kjønn (altså «den semantiske kjernen» bakom genus), alltid «vinner» i hennes materiale. Om vi skal holde oss til det norske eksempelet ovafor, så er *herre* (liksom *gubbe*) maskulinum, så det tyder på at den semantiske tilordningstendensen «vinner over» den formelle. Hun finner likevel ikke noen klar relasjon mellom andre semantiske tilordningstendenser og formelle tilordningstendenser. Hun betoner at dette står i motstrid til Corbett (1991), og at det støtter den norske forskeren Tore Nessets (2006) «Core Semantic Override Principle» (studie 2, s. 30). Nettet har nemlig foreslått nettopp at kjernesemantiske regler vinner, mens de øvrige ikke trenger gjøre det.

Etter mitt skjønn er dette helt riktig og samtidig litt skeivt, retorisk. Mange av de semantiske tilordningsreglene som ikke vinner, er regler som Corbett og de som følger han, faktisk ikke vil operere med. Motsetningen til Corbett er ikke egentlig Nettet, som etter mitt syn står Corbett ganske nær, men først og fremst Rice (2006), som mente det slett ikke er mulig med noen rangering, og at alle regler (ev. tendenser) teller like mye. Corbett har fått mange etterfølgere. Rices synspunkt har møtt mye motbør. Om hans syn var rett, burde det finnes mange språk der det ikke var noen semantisk kjerne for genus; det

stemmer ikke. Nettet står vel for et slags mellomstandpunkt, men altså mye nærmere Corbett, iallfall etter mitt syn.

Det er de samme kognatene som er utgangspunkt for studie 2 og 3. Et sentralt funn er at det er stor grad av regelmessighet i genustilordning. Spørsmålet er hva for substantiver som oppviser endring i genustilhørighet. Det viser seg (s. 23 i studie 2) at sterke femininer (norsk *bygd, sag*) oppviser høy endringstakt, liksom svake maskuliner (norsk *skole, type*). Genusfordelinga er noe annerledes i lånnord; moderne lånnord er hankjønn per default, s. 34, og det kan tolkes som tegn på endring av systemet.

Van Epps gransker ikke mindre enn 1 029 ord, gjennom sju elisiteringssesjoner. Hun har 21 informanter, eller kanskje heller deltakere, med seg. Som oftest er de enige om genus. Et sett av tilordningsregler, eventuelt -tendenser, har allerede blitt 'testet' for jämtlandsmål, og noen klarer seg bedre enn andre. Dette er virkelig et av de sentrale fortrinnene ved ei god avhandling; «we can more confidently assert that the tendencies which have a few exceptions but cover a large number of nouns are reliable» s. 34f.

2.3. Studie 3

I studie 3 sammenligner van Epps leksikalsk genus for kognater i norrønt (*fornisländska*), gammalsvensk, jämtlandsmål (representert ved Oviksdialogen), nynorsk, nysvenska og äldalsmål. Norrønt får i praksis representere et slags historisk utgangspunkt. Så ettergår van Epps hva for kognater det norrøne ordet har i de øvrige skandinaviske varietene, og om noe har skjedd med genus. Det er tale om 800 «konsepter», valgt ut etter ei ordliste som i utgangspunktet ikke er designet for skandinavisk, og det er nok en god ting. Et konsept fra ordlista er for eksempel 'wedding', som i norrønt er nøytrumsordet *bruðlaup*, og som i de øvrige fem varietene er et nesten likelydende nøytrumsord; da har vi ingen endringer, og van Epps vil tale om «a stable cognate». Et annet eksempel kan være konseptet 'harvest', i norrønt maskulinumsordet *skurðr*; også til det er det nesten likelydende ord i de øvrige fem varietetene, men ordet er maskulinum i nynorsk, femininum i gammalsvensk, jämtlandsmål og äldalsmål (mens både maskulinum og femininum blir oppgitt for nysvenska). Da har genus blitt endret, og da vil van Epps tale om «a change cognate». Ved å gå gjennom en stor mengde substantiver på denne måten fører hun fram mye verdifull empiri; i studie 3 er det altså tale om 800 «konsepter» i 6 varieteter, så igjen er det tale om et hestearbeid.

På s. 48 i kappen heter det som følger:

There have not been any indepth quantitative studies on differences in gender assignment across closely related languages. As such, this is the first detailed comparative study on gender assignment in the Scandinavian languages.

Egenreklamen er nokså dekkende, men kanskje litt vel kategorisk. Et mulig unntak er for eksempel MA-avhandlingen til Else Marie Korsæth fra 2010:

Genus i nynorsk og svensk (Universitetet i Oslo). I hovedsak er det likevel helt rett, det van Epps sier – og dette er virkelig verdt å understreke: Meg bekjent har ingen våget å sette opp ei liste over genus i beslektede ord i skandinaviske varieteter, ei slik liste som van Epps setter opp i sitt appendiks A til studie 3. Dette forsøket er sårt tiltrengt, og det vitner om at doktoranden går på med dødsforakt. Forsøket fortjener ros! Det bringer utvilsomt forskningen framover.

Samtidig oppfatter jeg altså rollen min som «djevelens advokat», og min klient djevelen sitter som kjent i detaljene. Ei liste over kognatord i skandinavisk, som i appendiks A til studie 3, er ikke noen enkel sak å lage til; det krever mye detaljkunnskap å sette den opp. En del steder har nok resultatet blitt galt i denne versjonen (og her anbefales artiklene i NJL og JGL i stedet). Det er for eksempel merkelig å lese at norrønt hadde et ord for konseptet ‘newspaper’, og ingenting blir bedre av å få se at dette ordet var *avísan*. (Det norske ordet *avis* har nok kommet inn fra fransk mye seinere.) Ved ordet for ‘envy’ får vi vite at det på nynorsk heter *avundsjuke*, men at norrønt hadde *ofundsýki*, det blir ikke nevnt. Til ordet for ‘embers’ får vi vite at det heter norrønt *glóð*, som er femininum, og så nevnes nynorsk *gløð*, og det er for så vidt greit nok, men det ordet er nok lånt fra dansk (jf. Bjorvand & Lindeman 2007, s. 369); i doktorandens terminologi er det et inter-skandinavisk lån.⁴ Det eksakte nynorske kognatet er *glo*, og det ordet blir dessverre aldri nevnt. Slikt kan potensielt påvirke resultatene, for *gløð* er et maskulinum, men *glo* er et femininum. Dermed vil *gløð* telle som argument for at det har foregått et genusskifte til maskulinum, mens *glo* indikerer stabilitet. Dette er uheldig, ikke bare fordi det er *gløð* som er lånt, men også fordi ordet *gløð* alltid har abstrakt betydning, mens *glo* er konkret, og dermed svarer bedre til konseptet ‘embers’, som er utgangspunktet.

Ved ordet for ‘egg’ ser det i avhandlinga ut som det har foregått et genusskifte fra norrønt nøytrum til nynorsk maskulinum (eller femininum), men det er ikke korrekt. Det er to homonyme ord *egg* i nynorsk. Nøytrumsordet betegner det høna legger, akkurat som i norrønt, og svarer slik til svensk *ägg*, mens maskulinet svarer til det svenske ordet *egg*. (Til *den vassa eggen* svarer altså *den kvasse eggen*, til *det stekta ägget* svarer *det steikte egget*).

Ved ordet for ‘hand’ heter det at nynorsk *hand* er maskulinum. Det er feil; ordet er femininum i nynorsk liksom i de andre fem varietetene. Ved ordet for ‘coat’ oppgis norrønt *kápa*, som er femininum. For nynorsk oppgis *kappe*, som er maskulinum. Her ser det altså ut som det har skjedd et genusskifte. Det er likevel ikke så åpenbart om en tar i betraktning at nynorsk også har

⁴ Norrønt *ð* vil i regelen ikke ha noe motstykke i moderne norsk tale. Til norrønt *blóð*, subst. og *góð*, adj. svarer for eksempel i min østlandsdialekt /bʁu:/ og /gu:/. Som regel vil norsk rettskriving her ha en *d*, som altså er etymologisk, men ‘stum’. Unntak er på den ene sida ord der leseuttale har vært vanlig, som *Gud*, som til vanlig altså uttales med /d/, på den andre sida ord som ikke hadde gode kognater i dansk. Mens norrønt har *hlíð*, *sauð*, blir disse orda gjengitt uten *d* i moderne norsk skrift (*li*, *sau*) fordi de ikke fantes i det danske skriftspråket – og nesten alle nordmenn uttaler dem uten /d/. Vanlige norsktalende uttaler derimot alltid *gløð* med /d/, og det indikerer leseuttale.

ordet *kåpe*, som er femininum, og som svarer lydrett («ljudlagsenligt») til *kápa* – og som dessverre ikke blir nevnt i avhandlinga. Ved *kappe* regner en gjerne med påvirkning fra latin *cappa*.

Faktisk kunne jeg fortsatt ganske lenge med å liste opp det jeg oppfatter som urimeligheter og reine feil i appendiks A til studie 3. Herved anbefales artiklene i NJL og JGL i stedet. Det er kanskje lite sjenerøst å mase såpass mye om dette, for det er absolutt ingen grunn til å tru at noen uheldige valg i appendiks A har påvirket totalresultatene. I appendiks A gjør van Epps virkelig et heroisk forsøk på noe vi andre skandinaviske genusforskere burde ha prøvd på for lengst – i stedet for å vente på anledningen til å kritisere en doktorand. Samtidig er oppdraget mitt ikke primært å rose, men å ta på alvor; og den leseren som har kommet helt til appendiks A i studie 3, har vent seg til et annet og høyere nivå enn det en møter her.

Enda så mye godt det er å si om studie 3, er det ei annen innvending som også skal nevnes. Den gjelder valget om å inkludere nysvenska, som er forstått som «the variety of Swedish spoken from around 1526 to 1880» (kappen, s. 20, fotn.). Det er flere grunner til at en kan diskutere valget. Som det blir påpekt i studie 3, s. 15, har nysvenska den nest høyeste andelen av femininer, «although Swedish is destined to lose the feminine gender by the late 19th century». Dermed kan man, om man altså er djevelens advokat eller bare Lunds universitets betalte opposent, lure på om femininum bare falt bort over natta rundt 1880. Et annet problem med «nysvenska» er at beskrivelsene av det inkluderer et fjerde genus, reale. Denne termen blir, ser det ut til, ikke forklart før den dukker opp på slutten av appendiks A til studie 3. Leseren kan fort komme til å tru at nysvenska hadde et firegenussystem, og da blir et nytt spørsmål om denne varieteten var fundamentalt annerledes enn de øvrige i studie 3. Dessuten er det nokså uventet å se hva for ord som skal ha hatt genus reale. I appendiks B til studie 3 finner vi for eksempel de «nysvenska» substantivene *dator*, *film*, *mobil*, *radio*, *telefon*, *traktor*, *teve* (foruten noen tabuord). Dette ble unektelig diskutert ved disputasen i Lund i juni 2019. Vel hadde van Epps sine grunner, og hun formulerte dem godt på disputasen, men spørsmålet blir om de blir tilstrekkelig forklart i avhandlinga. Slagordspreget kan en også spørre hvor reelt genus reale var – og når. (Reale er ellers et velkjent «hatobjekt» i den svenske grammatikklitteraturen, se Telemann 1987.)

I realiteten har nok van Epps stort sett holdt seg til eldre nysvenska, som jo hadde tre genus. Dermed har hun sett bort fra reale for de fleste substantiver. For eksempel lister SAOB genus for *hand* som reale eller femininum. Da har van Epps sett bort fra 'reale', ettersom det opprinnelige genuset var femininum. Dette kan en godt forstå, men det burde nok stått mer om det i avhandlinga.

Når dette er sagt, er det ikke lite som blir funnet ut i studie 3. Det viser seg (som i studie 2) at endringstakten er påtakelig for gamle femininer, særlig de sterke, og for svake maskuliner.

Det er nokså vanlig å tenke seg at genus og fonologisk form er heller stabile egenskaper ved et leksem, egenskaper som dessuten som regel er uavhengige. Van Epps betoner likevel at det fins tilfeller der disse endres «i takt» (studie 3, s. 22; kappen s. 49). Dette blir kanskje ikke vist i minste detalj, men tanken er interessant.

van Epps betoner at genustilordning i skandinavisk er komplekst, men også at det til dels lar seg predikere (kappen s. 50) – kanskje kunne en foretrukket uttrykksmåten «er motivert», i tråd med fokuset på tendenser framfor regler. Uansett er altså motivasjonen delvis semantisk, delvis formell, og van Epps har bedre grunnlag for å slå fast at det forholder seg slik, enn det de fleste andre forskere har hatt. Det er ikke så mange andre som har underbygd dette synet med grundige kvantitative data (og iallfall ikke denne anmelderen).

Hvordan foregår så den historiske utviklinga av genussystemet? En kunne jo tenkt seg at genus femininum mistet medlemmer, og at det var alt. Men så enkelt er det faktisk ikke: «all genders are both gaining and losing members», heter det i kappen på s. 48. Det er et viktig og interessant funn.⁵

Lånord, ord fra utafør skandinavisk, oppviser oftere genusvariasjon og -endring enn det «inhemska» skandinaviske ord gjør, sjøl om lånorda ikke nødvendigvis oppviser endring i en bestemt retning (studie 3, s. 30).

van Epps skiller som sagt mellom «stabile» og «tilfeldige» kognater. Om alle varietetene har samme genus på et kognatord, er det regnet som «stabilit» (for da er genuset det samme som det var i norrønt), mens «tilfeldige» kognater er tilfeller der det er ulikt genus på samme kognatord i varietetene. I norsk er *krig* maskulinum, i svensk er *krig* nøytrum; dette er altså et «tilfeldig» kognat. Interessant nok viser det seg at stabile kognater har høyere frekvens enn tilfeldige. Denne korrelasjonen tyder på at tegnfrekvens bidrar til bevaring av leksikalsk genus. Så kan skeptikeren si at akkurat det kanskje ikke var så overraskende, men poenget er her, som en rekke andre steder, at van Epps gir oss gode argumenter for å holde fast ved det vi fra før kan ha trudd, men ikke egentlig visste. Hun underbygger vage intuisjoner og bidrar med sikrere viten.

3. Avrunding

Ialffall en del av litteraturen om genus har hatt en tendens til for det første å presentere listige tilordningsregler som kanskje holder, kanskje ikke, og for det andre å behandle genus «in splendid isolation». Denne tendensen til å behandle forskningsobjektet nokså subtilt (for subtilt?) og isolert fra det meste kan kanskje ses på som en arv fra strukturalistene. (Ikke dermed sagt at vi ikke også har arvet mye godt fra dem.)

⁵ Her er det mulig å dra en parallell til verbbygging: Hovedtendensen i skandinavisk er som kjent at sterke verb blir svake, men tendensen er ikke entydig – det forekommer også at svake verb blir sterke (se for eksempel Nilsen 2012, Sameien et al. 2018). Språkhistorisk utvikling er ikke alltid så ryddig som vi kanskje kunne ønske oss.

Med denne fine avhandlinga retter Briana van Epps ettertrykkelig på den første svakheta. Dette henger sammen med at en del av litteraturen hittil har vært nesten utelukkende kvalitativ, mens van Epps (2019) trekker inn kvantitative tilnærminger og er solid empirisk der mange av forgjengerne har vært vel spekulative. Språkvitenskapen har tatt ei «kvantitativ vending». Ved å betone tendenser framfor regler får van Epps vist at skandinavisk genustilordning ikke er så usystematisk. Som kjent er ingen avhandling perfekt, iallfall ikke når den har forlatt drømmenes verden, men det er bare handlinga av kognater (se avsnitt 2.3 ovafor) som framstår som mindre overbevisende.

Lunds universitet distribuerer ei sjekklister til betygsnämnder for doktoravhandlingar, og ettersom denne anmeldelsen bygger på et opposisjonsinnlegg, avsluttes anmeldelsen ved hjelp av den lista. Strukturen i avhandlinga er klar og framstillinga god – og velsignet begripelig. Avhandlinga er fokusert; forskningsspørsmåla er tydelig artikulert. Metodologien er utvilsomt en styrke. Her er avhandlinga svært interessant; metodene er interessante, innovative og for det meste meget overbevisende. Materialet vitner om en imponerende mengde arbeid. Det virker også (med et lite unntak for appendix A til studie 3) svært overbevisende. Mye av det er nytt, og det representerer utvilsomt et viktig, nytt bidrag. Det er fortjenstfullt at noen arbeider med jämtlandsmål, og med andre dialekter. Avhandlinga vitner om stor arbeidsinnsats.

Teorivalget er rimelig, og de teoretiske konsekvensene er svært interessante, enda forfatteren kanskje ikke har sitt hovedfokus der. Hun viser likevel svært godt kjennskap til litteraturen; påstander derfra blir testet på relevante og rimelige måter; noen ganger med svært innovative metoder. Tilnærminga til tilordnings-«regler» i studie 2 og 3 er svært tiltalende, både tanken om at de heller bør betraktes som tendenser, og tenkingen om hvordan de kan oppstå. Ideen om at et substantiv kan få genus og fonologisk form endret samtidig, eller til og med at forma kunne bli endret på grunn av genus, er teoretisk svært interessant.

Sammenfatningsvis er dette ei god avhandling, ei avhandling som trengtes i et felt som iblant har vært preget av litt for luftige spekulasjoner. Etter van Epps 2019 har vi klart bedre argumenter til støtte for en god del påståtte tilordningstendenser – og bedre argumenter mot noen andre påståtte tendenser. Avhandlinga hever nivået på ordskiftet omkring genus ved å være så empirisk.

Bibliografi

- Bjorvand, Harald & Fredrik Otto Lindeman, 2007: *Våre arveord*. 2. utg. Oslo.
 Bloomfield, Leonard, 1933: *Language*. New York.
 Busterud, Guro, Terje Lohndal, Yulia Rodina & Marit Westergaard, 2019: The loss of feminine gender in Norwegian: a dialect comparison. I: *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 22, s. 141–167.
 Corbett, Grev, 1991: *Gender*. Cambridge.

- Culbertson, Jennifer, Hanna Jarvinen, Frances Haggarty & Kenny Smith 2019: Children's sensitivity to phonological and semantic cues during noun class learning: evidence for a phonological bias. I: *Language* 95, s. 268–293.
- Dammel, Antje & Oliver Schallert, 2019: On the benefits of analyzing morphological variation by linking theory and empirical evidence. I: Antje Dammel & Oliver Schallert (red.), *Morphological Variation. Theoretical and Empirical Perspectives*. Amsterdam. S. 1–25.
- Enger, Hans-Olav & Grev Corbett, 2012: Definiteness, gender and hybrids: Evidence from Norwegian dialects. I: *Journal of Germanic Linguistics* 24, s. 287–324.
- Enger, Hans-Olav, 2018: Why traces of the feminine survive where they do, in Oslo and Istria: How to circumvent some “troubles with lexemes”. I: Olivier Bonami, Gilles Boyé, Georgette Dal, Hélène Giraudo & Fiammetta Namer (red.), *The lexeme in descriptive and theoretical morphology*. Berlin. S. 235–255.
- Korsæth, Else Marie, 2010: Genus i nynorsk og svensk: en kontrastiv studie. Masteroppgave i nordisk språk, Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. [<https://www.duo.uio.no/handle/10852/26725>]
- Langacker, Ronald, 2008: *Cognitive Grammar*. Oxford.
- Nesset, Tore, 2006: Gender meets the Usage-Based Model: Four Principles of Rule Interaction in Gender Assignment. I: *Lingua* 116, s. 1369–1393.
- Nilsen Marianne Brodahl, 2012: Sterke verb og semantiske fellestrekk: Om semantisk motivasjon for bøyingsklassetilhørighet ved norske verb. Masteroppgave i nordisk, særlig norsk, språkvitenskap, Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. [<https://www.duo.uio.no/handle/10852/26739>]
- Rice, Curt, 2006: Optimizing gender. I: *Lingua* 116, s. 1394–1417.
- Sameien, Marianne Brodahl, Eivor Finset Spilling & Hans-Olav Enger, 2018: Making sense of grammatical variation in Norwegian. I: Antje Dammel, Matthias Eitelmann & Mirjam Schmuck (red.), *Reorganising Grammatical Variation*. Amsterdam. S. 209–231.
- Sundgren, Eva, 2002: Återbesök i Eskilstuna. En undersökning av morfologisk variation och förändring i nutida talspråk. Uppsala. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 56.)
- Teleman, Ulf, 1987: Hur många genus finns det i svenskan? I: Ulf Teleman (red.), *Grammatik på villovägar*. Stockholm. S. 106–115. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 73.)

Varietetspecifika gester

Att hålla tummarna i Finland och Sverige

Av Sofie Henricson och Marie Nelson

Abstract

When we wish each other good luck, for example before a job interview or a sports event, we might use a fixed expression such as 'I'll keep my fingers crossed', sometimes accompanied by an illustrating gesture. Such a gesture, with a specific and conventionalised meaning, is called an emblem. Emblems can accompany verbal counterparts or convey the same message on their own. In Finland and Sweden, we usually do not cross our fingers; instead, we hold our thumbs. How the gesture illustrating the verbal expression 'to hold one's thumbs' is performed, however, has not been explored in detail, and this study is an attempt to fill this gap. Encyclopedia descriptions suggest that Swedes conceal their thumb in a tight fist, while Finns let their thumb stick straight up from a closed hand. Which gesture the Swedish-speaking inhabitants of bilingual Finland use has not been discussed previously, but in general, Finland-Swedes have been noted to use a language with traces of both Swedish and Finnish patterns. In this paper, we explore whether this general tendency is also reflected in gestures, and specifically in the emblem expressing 'to hold one's thumbs'. The data consist of 250 gestures documented in photographs and interviews in one city in Sweden and four cities in Finland. The analysis confirms the general tendency of a concealed Swedish thumb and an upright Finnish thumb, but also reveals some variation in how the gesture is made among Finland-Swedes. The results are discussed in relation to regional variation and language contact.

Keywords: gesture, emblem, to hold one's thumbs, variational pragmatics, regional variation, pluricentric languages, Finland Swedish, Sweden Swedish, Finnish.

1. Inledning

När en forskningsartikel skickas iväg för granskning finns det anledning att hålla tummarna. Om två forskare som talar olika varieteter av ett och samma språk uttalar ett gemensamt »nu håller vi tummarna för vår artikel», blir förvåningen stor om det samstämmiga verbala uttrycket ackompanjeras av två olika gester. Exemplet är taget från vår egen forskarvardag, där ett för sverigesvenskan och finlandssvenskan unisont »nu håller vi tummarna» genererade en tumme som knöts hårt i näven och en som pekade rakt upp från en knuten hand. De olika gester våra händer formade väckte frågor om likheter och skillnader mellan svenskan i Finland och svenskan i Sverige, inte enbart vad gäller verbala uttryck, utan även det vi uttrycker med våra kroppar. I möten mellan talare av olika språk står det klart att gestmönster kan variera från ett språk till ett annat, och även från en kultur till en annan. Utifrån de två olika gester våra händer automatiskt formade när vi enades om att »hålla tummarna», frågar vi oss om det rentav finns varietetspecifika gester.

Syftet med vår forskning och föreliggande artikel är att undersöka vilken gest, om någon, som ackompanjerar det verbala uttrycket *att hålla tummarna* bland språkbrukare i Finland och i Sverige i dag. Det parallella uttrycket på finska, *pitää peukkua/peukkuja*, är en ordagrann motsvarighet till det svenska uttrycket (*pitää* 'hålla', *peukku* 'tumme', d.v.s. 'hålla tummen/tummarna'). I finska ordböcker (se t.ex. Kielitoimiston sanakirja 2020) beskrivs funktionen vara att önska någon lycka till, t.ex. inför en idrottsprestation eller en tenta. Det finska och det svenska uttrycket framstår således som paralleller, vad gäller såväl språklig utformning som funktion. Det vi fokuserar på i denna artikel är vilken gest, om någon, som ackompanjerar dessa verbala motsvarigheter på finska, finlandssvenska och sverigesvenska.¹

Utifrån beskrivningar av uttrycket i finska och svenska ordböcker utgår vi ifrån att talare av svenska i Sverige framför det verbala uttrycket tillsammans med en gest där tummen knyts i näven, medan talare av finska i Finland låter tummen peka rakt upp ur en knuten hand. I SAOB (sp. T 3118) beskrivs gesten som att »hålla om tummarna med de andra fingrarna», medan det finska uttrycket ibland kompletteras med ett adjektiv som beskriver hur tummen ska hållas: *pystyssä* ('upprättstående', se Sinnemäki 1982 s. 351). För att bekräfta antagandet att tummen hålls i näven på svenska i Sverige och att den pekar uppåt på finska i Finland har vi genomfört en insamling där vi fotograferat händer som håller tummarna på svenska i Sverige och på finska i Finland. Vilken gest som görs på svenska i Finland har vi haft svårt att hitta information om i ordböcker och i beskrivningar av gester och därför ligger artikelns huvudfokus på att utforska hur gesten för att hålla tummarna ser ut bland svensktalande personer på tre orter i Finland. Utifrån studiens syfte och genom att samla in material från totalt fem orter i de båda länderna: Helsingfors, Uppsala, Åbo, Ekenäs och Mariehamn, söker vi svar på följande forskningsfrågor:

1. Stämmer antagandet att den som håller tummarna på finska i Finland (Helsingfors) låter tummen peka rakt upp medan den som håller tummarna på svenska i Sverige (Uppsala) knyter tummen i näven?
2. Vilken gest används tillsammans med det verbala uttrycket att hålla tummarna bland svensktalande i Finland, med fokus på tre orter: Åbo, Ekenäs och Mariehamn?
3. Vad säger de handfasta kommunikativa mönster vi får fram om varietets-specifika gester och om språkkontakt?

I såväl Sverige som Finland används tummarna i både det verbala uttrycket och i den gest som kan göras tillsammans med, eller i stället för, det muntliga yttrandet. Att hålla tummarna är ett så kallat emblem, alltså en icke-verbal

¹ Vi tackar de anonyma granskarna för konstruktiva kommentarer. De två författarna har bidragit likvärdigt till artikeln.

handling som har en direkt motsvarighet i ett verbalt uttryck bestående av ett eller ett par ord, eller en fras (Ekman & Friesen 1969, Young 2011 s. 56). Ett emblem kan också beskrivas som en arbiträr och konventionaliserad gest (Young 2011 s. 58, Sköldbberg 2012, Gullberg 2015, se även Kendon 2004 s. 335 för ytterligare benämningar på samma fenomen). I följande avsnitt kommenteras gester och gestforskning ytterligare. Efter det, i avsnitt 3, diskuteras svenskan som pluricentriskt språk, vilket följs av en beskrivning av studiens metod och material (avsnitt 4). I avsnitt 5 presenteras studiens resultat. Artikeln avrundas sedan, i avsnitt 6, med en sammanfattning och en slutsats.

2. Gestforskning

Ordet *gest* förklaras i Svenska Akademiens ordbok (SAOB sp. G 342) på följande sätt: »åtbörd, numera i sht med armar l. händer l. med huvudet, i avsikt att giva uttryck åt en känsla l. mening l. för att understryka ngt som blivit sagt; äv. bildl.«. Inom gestforskningen betonar man att gesterna också ska tolkas som kommunikativt relevanta, alltså att en annan närvarande individ ser dem som ett bidrag till interaktionen (Kendon 2004 s. 7, Gullberg 2015 s. 147). Det som SAOB på 1920-talet uttryckte som »åtbörd» ses av dagens gestforskare snarast som en synlig och symbolisk kroppsrörelse som används som yttrande eller del av ett yttrande och som alltså tolkas som kommunikativt relevant i sammanhanget (Kendon 2004, Sköldbberg 2012, Gullberg 2015). I de fall kroppen ger uttryck för tankar eller känslor som en individ inte kan styra eller hjälpa, såsom skratt, leenden eller gråt, talar man vanligtvis inte om gester. Uttryck för nervositet, som att rätta till kläderna eller håret eller snurra på smycken, räknas oftast inte heller som gester (Kendon 2004 s. 8).

De yttranden, eller delar av yttranden, som identifieras som gester kan i sin tur delas in på olika sätt, bland annat utifrån graden av konventionalisering och gestens relation till språk (McNeill 2012 s. 13–16). Som redan nämnts i avsnitt 1 brukar en gest som är helt konventionaliserad, som t.ex. att göra V-tecknet (här använder vi dessutom bestämd form, vi vet alltså vilket tecken som menas) med pekfingret och långfingret, kallas ett *emblem* (Gullberg 2015). Ett emblem utgör en språkhandling i sig och kan motsvaras av ett enstaka ord eller ett ofta idiomatiskt uttryck, och emblem har en bestämd form med en kulturellt överenskommen och specifik betydelse (Young 2000 s. 83). Även om emblem har likheter med språkliga uttryck används emblem inte på exakt samma sätt som verbala uttryck, t.ex. i och med att de inte kombineras för att bilda längre yttranden (McNeill 2012 s. 16, 132). Emblem är ett relativt vanligt fokus i geststudier, och en generell kritik mot jämförande studier av emblem, som även kan riktas mot föreliggande studie, är att de sällan har fokuserat på hur emblemen används i kontext (Kendon 1997 s. 118). I många fall, och så även i vårt, är naturligt förekommande emblem svår-fångade forskningsobjekt; även om man spelar in många timmars autentisk interaktion är det inte säkert att man lyckas fånga ett enda belägg.

Gester har genom tiderna intresserat forskare från många olika discipliner, bl.a. antropologi, filosofi och teknologi, även om de länge varit ett relativt marginellt studieobjekt (Streeck 2016 s. 27 f.). Sedan 1970-talet har gester dock utvecklats till ett mer etablerat forskningsintresse speciellt inom antropologi, språkvetenskap och psykologi (Kendon 2004 s. 73), och därefter har gester undersökts utifrån många olika perspektiv och problemformuleringar, från Kendons (t.ex. 1972, 1997, 2004) omfattande och mångbottnade studier av gester, bland annat som ett kulturellt och historiskt förankrat kommunikationsmedel, till inläring av gester inom ramen för andraspråksinläring (t.ex. Gullberg 2015) och samtalsanalytiska studier av hur gester bidrar till framväxten av turer, sekvenser och sociala handlingar (t.ex. Heath 1992, Goodwin 2000).

Att tal ackompanjeras av gester anses vara ett universellt fenomen (se t.ex. Axtell 1999 s. 19, Núñez & Sweetser 2016 s. 403). Fram till 1900-talet uppfattades gester därtill av många som ett möjligt lingua franca som antogs fungera oberoende av språklig eller kulturell bakgrund (Kendon 2004 s. 41, 326, Streeck 2016 s. 27), även om det redan tidigt fanns forskare som lyfte fram att gester antagligen tolkas olika i olika kulturella kontexter (Kendon 2004 s. 40). Sedan dess har ett flertal forskare inom olika discipliner intresserat sig för och kunnat påvisa kopplingar mellan gester, språk och kultur, då bland annat flera observationer om ett livligt gestikulerande i södra Italien har jämförts med en betydligt mindre benägenhet att gestikulera i norra Europa (Kendon 1997 s. 115). Ett annat exempel är Núñez och Sweetser:s studie (2016), som visar hur pekande gester som refererar till en förfluten tidpunkt i västerländska kulturer tenderar att innebära en bakåtriktad rörelse, medan de i språkfamiljen Aymara i Sydamerika innebär en framåtriktad rörelse (och vice versa för en framtida tidpunkt), en skillnad de förklarar utifrån en tanke om kulturspecifika kognitiva mönster.

Vad gäller emblem råder det stor enighet om att de är kulturspecifika och alltså varierar mellan olika språk och kulturer (Kendon 2004 s. 335, McNeill 2012 s. 17), men trots detta poängterar Kendon (2004 s. 336) att det finns ytterst få systematiskt utförda komparativa studier om emblem. De studier som gjorts tyder på att kulturspecifika emblem inte nödvändigtvis är låsta vid specifika verbala uttryck, utan tvärtom kan spridas över och delas av olika språk inom samma kultursfär (Morris 1979 s. xxiv, Kendon 2004 s. 337). Morris & al. (1979) hör till en av de tidiga jämförande studierna, en undersökning som gick ut på att studera tjugo »nyckelgester» i 25 länder och 15 språk i Europa, däribland Sverige, England, Tyskland och Italien. Det huvudsakliga materialet samlades in genom intervjuer med manliga personer på offentliga platser, och intervjuerna gick ut på att forskarna visade bilder på gesterna och frågade efter deras betydelse och användning. Bland de tjugo emblem som Morris & al. (1979 s. xxvi f.) studerade finns en tumme som sticker upp ur en knuten hand, en gest de kallade »The Thumb Up», korsade fingrar, »The

Fingers Cross», och en tumme som sticker ut mellan pek- och långfingret i en knuten näve, »The Fig» (se figur 12).

I Morris & al. (1979) uppvisade korsade fingrar, en gest som var speciellt utbredd i nordvästra Europa och specifikt Storbritannien, olika betydelser, varav en var den lyckönskande funktionen (Morris & al. 1979 s. 20 f.). Tummen som sticker ut mellan pek- och långfingret anges likaså ha olika betydelser, i första hand betecknas den som en sexuell förolämpning, men vissa anger även att den används som ett uttryck för beskydd och därmed som en lyckönskande gest (Morris & al. 1979 s. 148, 156). Tummen upp anges i studien (Morris & al. 1979 s. 186) i första hand vara en bakåtriktad uppmuntrende gest, d.v.s. ett slags »OK» för att något gått bra, snarare än en framåtriktad lyckönskning. En generell tendens i denna komparativa studie var att Danmark, Norge och Sverige hörde till samma gestsfär som Storbritannien, Nederländerna och Tyskland, vilket bland annat förklaras med långvariga historiska kontakter (Morris & al. 1979 s. 262).

Det finns inte några entydiga förklaringar till hur de gester som studeras i denna artikel uppkommit, och här skulle mer forskning behövas. I Sverige har gesten för att hålla tummarna härletts till äldre tiders tro på otursdemoner. Ett sätt att hålla fast och stänga in demonerna var att trycka tummen hårt i näven. När otursdemonerna hölls fast, ju hårdare desto bättre, kunde lyckan komma (Hellsing, Hellquist & Hallengren 2000 s. 68). Det finska uttrycket för att hålla tummarna tas inte upp i etymologiska ordböcker, men en återkommande förklaring till ursprunget har angetts vara gladiatorspelen i Rom och kejsarens handgest för att visa att gladiatoren får leva, även om den historiska korrektheten i denna tolkning är omtvistad (se t.ex. Sinnemäki 1982 s. 351, jfr Morris & al. 1979 s. 186 f.). I en lättsam quiz publicerad av det finländska public service-mediebolaget Yle i januari 2020 förklaras ursprunget i stället med att bombflygarna under andra världskriget visade en uppåtpekande tumme som ett tecken på att allt är OK och att planet kan lyfta, men eftersom uttrycket enligt Institutet för de inhemska språken (personlig kommunikation, 24 april 2020) använts åtminstone sedan början av 1930-talet är inte heller detta en trovärdig förklaring. Axtell (1999 s. 124) betonar den mänskliga tummens särart, inte enbart för att den gör det möjligt för oss att använda händerna och gripa tag på ett sätt som skiljer oss från många djur, utan även för att den är ett uttrycksfullt kommunikationsmedel. I ett resonemang kring gesten »tummen upp» nämner Axtell (1999 s. 64 f.) såväl gladiatorspel som piloter och astronauter, men menar att det är svårt att fastställa ett visst ursprung för gesten, som används flitigt i Nordamerika och i stora delar av Europa. Utifrån McNeills (2014 s. 77, 82) resonemang om emblem som metaforiska gester kunde en tumme som pekar uppåt dock generellt sett anses anspela på den konceptuella metaforen *upp är bra*. I ljuset av tidigare forskning är det ändå en aning överraskande att en uppåtpekande tumme på finskt vis kan användas som en framåtriktad lyckönskande gest, eftersom den

i regel angetts signalera att något positivt redan uppnått (se t.ex. Morris & al. 1979, Sherzer 1991).

Motsvarande lyckönskande uttryck med ackompanjerande handgester av olika slag finns även i många andra språk. I vissa språk används motsvarande uttryck som i svenskan och finskan, detta gäller t.ex. tyskans *den, die Daumen halten, drücken* 'att hålla, trycka tummen/tummarna' (*Deutsches Wörterbuch* s.v. *Daumen*). I andra språk, t.ex. danska, engelska och italienska, håller man inte tummarna utan korsar i stället fingrarna, med ett verbalt uttryck som motsvarar gesten – *krydse fingre* (DDO s.v. *krydse fingre*), *cross your fingers* (OED), *incrociare le dita* (De Mauro 2000 s.v. *incrociare*). Exakt vilket verbalt uttryck och vilken handgest det handlar om varierar således en aning från språk till språk, men att uttrycka en lyckönskning med ett etablerat verbalt uttryck och en ackompanjerande handgest är inte alldeles ovanligt.

3. Svenskan som pluricentriskt språk

I likhet med många andra språk i världen är svenskan ett så kallat pluricentriskt språk. Pluricentriska språk har officiell status i mer än ett land och har därmed minst två nationella varieteter, som t.ex. tyskan i Tyskland, Österrike, Schweiz och östra Belgien eller spanskan i Spanien och större delen av Latinamerika (Clyne 1992). Det svenska språket har två nationella varieteter, en dominant med officiell status i Sverige, sverigesvenska, och en icke-dominant med officiell status i Finland, finlandssvenska (Reuter 1992). Antalet talare av svenska i Finland håller en relativt konstant nivå (jfr 300 482 talare 1980 och 287 954 talare 2019), medan andelen talare genererar en mer nedåtgående kurva: 6,3 % 1980 och 5,2 % 2019 (FOS 2019). Jämfört med många andra pluricentriska språk har i svenskans fall den icke-dominanta varieteteten hög status i det språkliga moderlandet, alltså i Sverige. I vissa sammanhang i Sverige, exempelvis i svensk media, kan finlandssvenska snarast vara en statushöjare (Reuter 2006).

Språk påverkas av varandra och detta gäller inte minst i geografiskt närliggande områden och i de fall då två eller flera språk lever sida vid sida i samhället. Det finns alltså all anledning att anta att det svenska språket i Finland påverkas av det finska – och tvärtom. Det finns många studier som styrker detta antagande (t.ex. Reuter 1971, Saari 1995, Silén 2009), men det handlar då om studier av verbal kommunikation och inte av gester. Här finns alltså ny mark att bryta. Vi vet därtill mycket om den inomspråkliga variationen mellan de två nationella varieteterna av svenska vad gäller språkliga skillnader på olika nivåer (se t.ex. Kuronen & Leinonen 2001, af Hällström-Reijonen 2012, Lindström & Wide 2015), men i fråga om gester har vi även ur denna synvinkel mycket kvar att utforska.

Den studie som presenteras här är en avknoppning från forskningsprogrammet Interaktion och variation i pluricentriska språk – Kommunikativa

mönster i sverigesvenska och finlandssvenska (IVIP).² Forskningen inom IVIP visar på många likheter i kommunikativa mönster mellan de båda varieteterna av svenska, men bidrar också till att belysa skillnader. Inom forskningsprogrammet har det bland annat noterats att samma typer av sociala handlingar utförs, men att de utförs på lite olika sätt och ibland med olika kommunikativa verktyg. Detta gäller bland annat praktiker för att tilltala varandra (Henricson & al. 2015, Norrby & al. 2015), att hälsa (Nilsson & Norrby 2017), att tacka (Grahm 2017), att ge och formulera råd (Nelson & Henricson 2016) och att använda kognitionsverb (Henricson & Nelson 2018, Nelson & Henricson 2019). Ett mönster som framträder i olika delmaterial och delstudier inom IVIP är benägenheten att använda mer uppgraderade uttrycks sätt i sverigesvenska samtal och mer neutrala uttryck i finlandssvenska motsvarigheter. Det bör dock förtydligas att talarna av finlandssvenska sannolikt inte är mindre positivt inställda utan att skillnaden snarare ligger i vilket värde man lägger i ett visst uttryck och vilken skala av positivitet man utgår ifrån. Det som på svenska i Finland anges vara »okej» eller »bra» kan mycket väl generera ett »utmärkt» eller »det är guld värt» på svenska i Sverige (Henricson & al. 2017).

4. Metod och material

Studiens material har samlats in av de båda forskarna gemensamt i centrum av fem städer i Finland och Sverige, nämligen Ekenäs, Helsingfors, Mariehamn, Uppsala och Åbo. Den metod som använts skulle kunna kallas *korta fotointervjuer*. Materialinsamlingen pågick en till två dagar per ort, under 2017 och 2018, och fortsatte tills totalt 50 tummar per ort hade fotograferats. Materialet består således av totalt 250 fotograferade händer. I alla städer förutom en, Helsingfors, gjordes materialinsamlingen på svenska.

Vi har valt orter och språk för materialinsamlingen utifrån vissa utgångsantaganden. För de svenska tummarna i Sverige har vi utgått ifrån att gesten som ackompanjerar uttrycket att hålla tummarna är en tumme i näven, och för de finska tummarna i Finland har vi utgått ifrån att motsvarande gest är en tumme som sticker upp ur en knuten hand. För att kontrollera detta antagande har vi valt att samla in tummar på svenska på en större ort i Sverige, Uppsala, och tummar på finska på en större ort i Finland, Helsingfors. Vad gäller tumgester bland svensktalande i Finland har vi däremot utgått ifrån att det eventuellt kan finnas variation beroende bl.a. på regionala skillnader och olika grad av språkkontakt. Svenska tummar i Finland har därför samlats in på tre orter i södra Finland: officiellt tvåspråkiga Ekenäs, där majoritetsbefolkningen är svenskspråkig (Ekenäs ingår i Raseborg med 65 % svenskspråkiga och 31 % finskspråkiga; i Ekenäs är den svenskspråkiga andelen större), officiellt tvåspråkiga Åbo, där majoritetsbefolkningen är finskspråkig

² Forskningsprogrammet finansieras av Riksbankens Jubileumsfond (projektnummer: M12-0137:1).

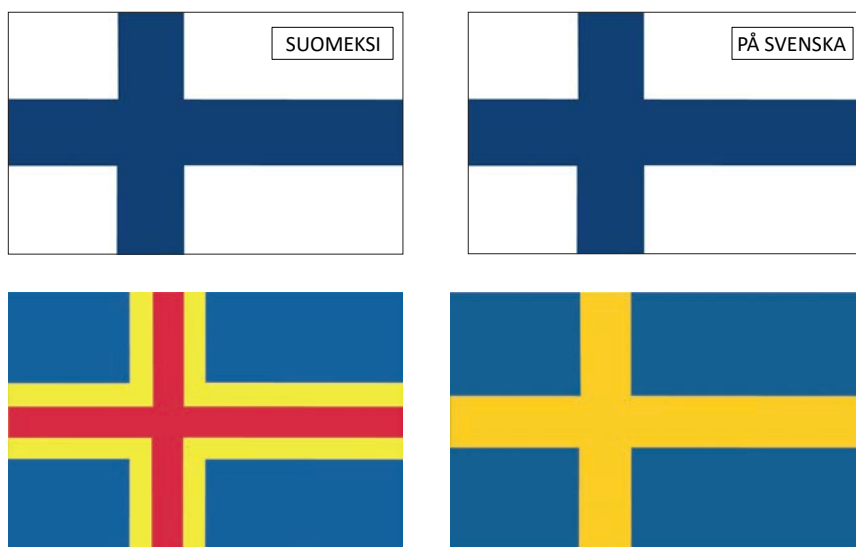

Fig. 1. De fyra flaggalternativen.

(83 % finskspråkiga, 6 % svenskspråkiga) och Mariehamn (83 % svenskspråkiga, 5 % finskspråkiga), som är enspråkigt svenskt och såväl geografiskt som språkligt ligger i gränslandet mellan Finland och Sverige (Statistiska uppgifter från FOS 2020).

Under materialinsamlingen var vi utrustade med kameror, blanketter för bakgrundsinformation och samtycke, laminerade bilder av Finlands, Ålands och Sveriges flaggor, språkskyltar till den finska flaggan för att särskilja materialinsamling på finska och svenska (*suomeksi* /på finska/ *på svenska*), samt nummerlappar för att kunna koppla ihop varje tumfotografi med respektive blankett för samtycke och bakgrundsinformation. De fyra flaggalternativen visas i figur 1.

Deltagarna i studien har rekryterats på så sätt att vi promenerat runt i städernas centrum och stannat upp folk på gatan för att fråga om de vill delta i en studie om gester.³ Till de personer som velat delta har vi sedan ställt frågan om de gör någon gest när de säger »då håller jag tummarna för dig», t.ex. om de önskar en vän framgång i en arbetsintervju eller i en fotbollsmatch, och hur den gesten i så fall skulle se ut. Om personen svarade med att visa en gest frågade vi om vi för forskningsbruk kunde få fotografera handen/händerna när de gör den uppvisade gesten. Vid jakande svar bad vi den tillfrågade att ge sitt samtycke tillsammans med vissa bakgrundsuppgifter genom att fylla i en blankett med frågor om födelseår, kön, förstaspråk och övriga språkkunskaper samt födelse- och uppväxtort(er) (se bilaga 1). Vissa svarade

³ Vi har inte utgått ifrån kriterier vad gäller t.ex. regional hemvist eller språkkunskaper, utan alla som har råkat befinna sig på orten i fråga och har kunnat delta i intervjun (på svenska i Ekenäs, Mariehamn, Uppsala och Åbo och på finska i Helsingfors) har varit välkomna att delta. Barn har endast deltagit på eget initiativ och ifall även en förälder varit närvarande och gett sitt samtycke.

Tabell 1. Ålders- och könsfördelning.

Födda under	Antal	Andel	Kvinnor	Män	Annat
1930-talet	1	0,4 %	–	1	–
1940-talet	15	6,0 %	12	3	–
1950-talet	22	8,8 %	12	10	–
1960-talet	30	12,0 %	18	10	2
1970-talet	30	12,0 %	14	15	1
1980-talet	33	13,2 %	19	13	1
1990-talet	77	30,8 %	51	25	1
2000-talet	42	16,8 %	24	16	2
Totalt	250	100 %	150	93	7

att de inte gör någon gest, och dessa personer har varken fotograferats eller ombetts fylla i en blankett, och deltar således inte i undersökningen.⁴ Vi har inte samlat in några personuppgifter och även samtycket är därmed inhämtat anonymt. Efter att vi tagit fotografierna och samlat in bakgrundsinformationen berättade vi mer om undersökningen för den som var intresserad av att veta mer. Förutom att ta fotografier och samla in bakgrundsinformation har vi fört anteckningar i de fall då det i sammanhanget dykt upp något av speciell relevans, t.ex. om deltagaren känner till båda gestvarianterna.

Även om materialet samlats in på totalt fem orter är den regionala spridningen betydligt större än så. Deltagarna är födda i och har vuxit upp på ett flertal olika orter i Finland och i Sverige, samt även i andra länder. Som ett exempel uppger de 250 deltagarna sammanlagt totalt över 60 olika finländska födelseorter, från Kuusankoski till Rovaniemi, över 20 svenska födelseorter, från Lund till Jokkmokk, och totalt 10 andra födelseländer, från Färöarna (Tórshavn) till Sydkorea (Seoul). Genom att tillfråga personer i olika åldrar om deltagande i studien kunde vi nå ytterligare variation och bredd i materialet. Ålders- och könsfördelningen bland deltagarna framgår av tabell 1.

I studien deltar personer födda under åtta olika decennier. Cirka 85 % av deltagarna är dock födda tidigast på 1960-talet, med speciell tyngdpunkt på personer födda på 1990-talet. Könsfördelningen varierar en aning mellan åldersgrupperna, och uppvisar i regel en viss dominans för kvinnliga deltagare. I helhetsmaterialet utgör de kvinnliga deltagarna 60 %, de manliga 37 % och de som angett annat 3 %.

Analysen av materialet bygger på en kvantitativ kartläggning av de gester som görs av personer intervjuade på de fem orterna och på iakttagelser och kommentarer under fotointervjuerna. Även om materialinsamlingsmetoden snarare liknar de tidigaste tvärspråkliga studierna av emblem än de nyare

⁴ Vi har inte antecknat hur många av de tillfrågade som sade att uttrycket i fråga inte alls ackompanjeras av en specifik gest, men det handlar om ett mindre antal personer.

Tabell 2. Helhetsresultat på de fem orterna.

	Tumme upp	Tumme i näven	Tumme upp och tumme i näven	Övriga
Uppsala	4	41	1	4
Helsingfors	47	1	0	2
Ekenäs	44	3	2	1
Åbo	40	7	0	3
Mariehamn	25	21	2	2
Totalt	160	73	5	12

initiativen inom gestforskningen, erbjuder den ett sätt att grovt kartlägga hur uttrycket *att hålla tummarna* tolkas och illustreras av ett relativt stort antal individer på olika orter. Däremot kan vår studie inte redogöra för hur dessa uttryck och gester används i verkliga kommunikativa situationer. Att studera gester i interaktion är över lag ett nyare fenomen inom den tvärspråkliga gestforskningen (Kendon 2004 s. 339), och kunde med avstamp i föreliggande studie utgöra fortsatta steg i utforskandet av den lyckönskande hälsningen *att hålla tummarna* i Finland och Sverige.

5. Resultat

I detta avsnitt presenterar vi resultaten av vår studie. Vi inleder med en helhetsbild av resultaten på de fem orterna, för att därefter närmare diskutera ort för ort (avsnitt 5.1–5.4). I det avslutande analysavsnittet (5.5), diskuterar vi generella tendenser i materialet utifrån de gester som sticker ut. I tabell 2 framgår fördelningen av olika gesttyper på de fem orterna.

Som framgår av tabell 2 bekräftar materialet insamlat i Uppsala och Helsingfors vår hypotes om att tummen i näven är grundgesten i Sverige, medan tummen upp är grundgesten för finska tummar i Finland. Den finska gesten gäller också för största delen av de finlandssvenska tummarna insamlade i Ekenäs och Åbo, även om viss variation finns. Materialet insamlat i Mariehamn visar däremot på en relativt jämn fördelning mellan de två huvudsakliga gesttyperna.

I den tredje kolumnen i tabell 2 ingår de fall där en deltagare visat båda grundgesterna, d.v.s. såväl tummen upp som tummen i näven. I kolumnen »Övriga» ingår gester som avviker från de två grundgesterna i vårt material. Såväl grundmönstren som avvikelser ifrån dem kommenteras ytterligare i avsnitt 5.1–5.5.

5.1. Tummar på finska i Finland

Det mönster vi får utifrån 50 fotograferade tummar i Helsingfors är det allra tydligaste i vårt material, där så många som 47 av 50 deltagare visar upp en

Fig. 2. Grundgesten för att hålla tummarna (fi. pitää peukkuja) på finska i Finland.

3a

3b

3c

3d

Fig. 3. Övriga gester för att hålla tummarna (fi. pitää peukkuja) på finska i Finland.

knuten näve, eller i ett par fall två nävar, med en uppåtpekande tumme som gest för uttrycket att hålla tummarna. Ett par exempel på denna grundgest ges i figur 2.

Att mönstret är så här tydligt kan även förklaras av deltagarunderlaget, i och med att deltagarna i Helsingfors utgör en relativt homogen grupp, vad gäller såväl språkbakgrund som födelse- och uppväxtort. Så många som 44 informanter anger orter i Finland som födelse- och uppväxtorter och 40 anger finska som sitt enda förstaspråk, medan 7 anger finska och ett eller flera andra språk som förstaspråk. Endast 3 anger inte alls finska som ett (av sina) förstaspråk.

Utöver den relativt samstämmiga uppfattningen om att den gest som ackompanjerar uttrycket *att hålla tummarna* är en knuten hand med en uppstickande tumme visar totalt tre deltagare upp en gest som avviker från detta mönster. Dessa gester framgår av figur 3.

Fig. 4. Grundgesten för att hålla tummarna på svenska i Sverige.

De två första fotografierna, 3a och 3b, visar två alternativa gester av samma deltagare. I figur 3a visas den sedvanliga finska gesten som fungerar i vanliga fall, medan 3b är en gest som deltagaren förklarar vara speciellt ägnad för lyckönskningar inför fotbollsmatcher. Det är samtidigt den enda gesten i vårt material som utförs kollaborativt, med två deltagare som hoppas på framgång i gemensam sak. Gesten i figur 3c är en variant av den finska tumgesten, där lillfingret sticker ut. I figur 3d visas det enda exemplet från Helsingfors på den svenska tumgesten, som görs av en deltagare som varken är född i Finland eller har finska som förstaspråk.

Deltagarna i Helsingfors som visade gesten med en uppåtpekande tumme nämnde inte att de skulle känna till den svenska gesten med tummen i näven. När vi mot slutet av intervjun visade den varianten fick vi däremot ibland en kommentar om att det kan vara farligt att vifta med en knuten näve, eftersom en sådan gest kan tolkas som aggressiv.

5.2. Tummar på svenska i Sverige

Även i Uppsala framträder ett tydligt grundmönster och som framgår av tabell 2 hålls 41 av 50 fotograferade tummar i näven. Av de 41 personer som håller tummen i näven anger 38 att deras förstaspråk är svenska, 2 personer anger svenska i kombination med ytterligare ett språk (svenska/franska och arabiska/svenska) och 1 person anger tyska som förstaspråk. Figur 4 visar en typisk bild för att hålla tummarna på svenska i Sverige.

Bland de 9 personer som inte följer huvudmönstret i Uppsala visar 4 personer en tumme som sticker upp medan 5 personer gör någon annan gest eller en kombination av gester. Den ena personen som visar en uppåtriktad tumme är en utbytesstudent från Finland (se figur 5a). Två andra personer

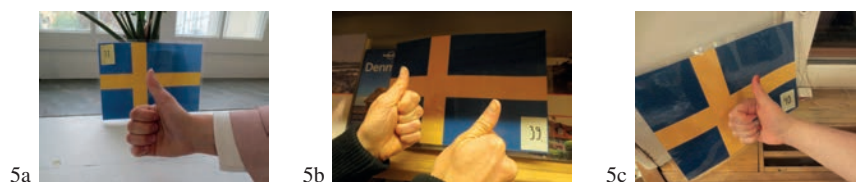

Fig. 5. Uppåtpekande tummar på svenska i Sverige.

Fig. 6. Övriga gester för att hålla tummarna på svenska i Sverige.

anger att de är födda och uppvuxna i Sverige och en av dessa håller upp båda tummarna, vilket är det enda fotot med två likadana tummar i uppsalamaterialet (se figur 5b). Den sista personen som visar en uppåtpekande tumme är född i Sverige men uppväxt i både Sverige och Storbritannien (se figur 5c). Samtliga 4 personer är kvinnor, födda från 1966 till 1996.

Av de 5 personer i Uppsala som visar upp andra gester eller kombinerar olika gester märks två andra gester med en hand och tre kombinationer av gester där båda händerna används. De två övriga gesterna utgörs av en hand med korsade fingrar (långfingret över pekfingret, se figur 6a) och en tumme uppe på näven (se figur 6b). De korsade fingrarna visas av en man som anger engelska som förstaspråk och som därtill förklarar att »jag är halvamerikan och därför blir den här gesten naturligtast, cross your fingers». Tummen uppe på näven visas av en kvinna som är född i Sverige, på 90-talet.

Bland de personer som kombinerar olika gester finns en ung kvinna, född 1997, som visar både en tumme i näven och korsade fingrar (se figur 7a). En annan kombination består av en uppåtpekande tumme tillsammans med en ring som bildas av tummen och pekfingret (se figur 7b och 7c). Gesterna i 7b och 7c visas av en man som är född i Afghanistan på 80-talet och som bott i Sverige i fyra år, men som också bott i bl.a. Pakistan och Indien. Den uppåtpekande tummen visas som första gest medan rundningen med tumme och pekfinger förklaras vara kopplad till Afghanistan, Pakistan och Indien. Den tredje och sista personen som kombinerar två gester visar såväl en tumme i näven som en som pekar rakt upp (se figur 7d). Den som visar upp båda dessa grundgester i Uppsala är en man med finska farföräldrar. Han förklarar att tummen lätt går upp automatiskt eftersom han känner igen den gesten sen han var liten, men förklarar vidare att han lärt sig korrigera gesten och gömma tummen i näven, då han vet att det är så »det borde vara».

I samband med att vi fotograferat tummar i Uppsala har vi förklarat bakgrunden till vår studie och också visat hur vi två forskare håller våra tummar

7a

7b

7c

7d

Fig. 7. Kombinationer av gester för att hålla tummarna på svenska i Sverige.

(tummen uppåt för den svensktalande i Finland och tummen i näven för den svensktalande i Sverige). Ingen förutom den man som också visade båda gesterna (se figur 7d) förklarade sig känna till den grannspråkparallella gesten för att hålla tummarna.

5.3. Tummar på svenska i Finland

Tummarna i Ekenäs samlades in från en geografiskt sett mycket homogen deltagargrupp. Av totalt 50 deltagare är 26 födda i Raseborg (den kommun Ekenäs ingår i) och 33 anger Ekenäs eller annan ort i Raseborg som en av sina uppväxtorter. Därtill är informantgruppen i stor utsträckning svenskspråkig, i och med att 43 anger svenska som sitt enda förstaspråk. Däremot fick vi en bra åldersspridning, med deltagare födda under åtta olika decennier.

I Ekenäs är samstämmigheten vad gäller den gest som ackompanjerar uttrycket att hålla tummarna stor, och de allra flesta, 44, knyter näven och låter tummen sticka upp (se figur 8a för ett exempel). Med ett undantag är det då endast en hand som används för att visa gesten. En deltagare som är född och uppvuxen i Ekenäs bekräftar att tummen ska sticka upp genom att nämna ett alternativt uttryck med samma funktion, nämligen »opp med tummarna å tårna». Ytterligare en av de 44 som visar en uppåtpekande tumme säger sig känna till båda gestvarianterna och nämner att hans mamma är från Sverige. De tre Ekenäsdeltagare som håller tummen i näven har en mindre stark lokal anknytning. Två är födda och uppvuxna i Sverige och en är född i Nyland, uppvuxen i Nyland och Ekenäs och nämner att hennes pappa är från Sverige.

Två av deltagarna i Ekenäs gör båda gesterna (se figur 8b). Den ena är

Fig. 8. Gester för att hålla tummarna på svenska i Ekenäs.

från Österbotten och den andra från Raseborg. Personen från Österbotten säger sig gömma tummen i näven i Österbotten, men visa en uppåtppekande tumme i Raseborg, där hon bott i nästan tre decennier. Den enda »övriga» gester görs av en deltagare som klämmer tummen hårt om näven, inte i den (se figur 8c).

I jämförelse med Ekenäs framträder Åbo som en stad med relativt få svenskspråkiga invånare (6 %, FOS 2020), vilket troligen är en förklaring till att Åbo är den enda stad där det tog oss inte en utan två dagar att komma upp till 50 fotointervjuer. Åbo är ändå en betydande studiestad med mer än 29 000 studenter (Åbo stad 2020), och speciellt studenterna vid landets enda svenskspråkiga universitet, Åbo Akademi, gör svenskan till ett språk som trots den låga andelen svenskspråkiga invånare hörs på stan, framförallt vid Åbo Akademis campusområde. Det tydliga studentinslaget är en av orsakerna till att en stor del av deltagarna i Åbo är födda på 1990–2000-talet (31 deltagare), medan endast 5 är födda på 1950–60-talet och 14 på 1970–80-talet. Svenska anges som (ett) förstaspråk av 44 deltagare, medan 4 anger finska som sitt förstaspråk och 2 uppger andra förstaspråk.

Av totalt 50 deltagare sade sig 40 göra gester med tummen upp, och ett par exempel på dessa gester ges i figur 9. Bland dessa finns tre personer som därefter tillade att de kanske inte gör gester så ofta, eller att gester i första hand skulle användas i samtal med barn eller i en situation där lyckönskning- en känns speciellt viktig.

Av dem som visade denna gest valde sex att visa gester med båda händerna (som i figur 9b). En av dessa deltagare, som har finska som förstaspråk och även bott i Sverige i några år, visade två versioner. I den ena gjorde hon gester med en hand och sade att det är gester hon gör hemma i Finland. I den andra gjorde hon gester med båda händerna och nämnde att hon skulle göra så i Sverige, där det »ska vara lite gladare». Bland dem som visade en enda uppåtriktad tumme fanns det en som berättade att hon förut haft för vana att visa gester med båda händerna, men att hon hört att det för otur med sig och därför numera visar gester med endast en hand.

Tummen i näven är den entydiga gester för sju av åbodeltagarna. Av dessa sju är tre från Åland, två från Österbotten, en från Åboland och en från ett annat land. Bland deltagarna i Åbo finns det personer som är födda eller upp- vuxna på olika håll, men om man ser närmare på de födelseorter som anges inom Svenskfinland (46/50) är 14 födda i Åboland, 13 i Österbotten, 10 i Nyland, 5 på Åland och 2 på s.k. svenska språköar i Finland (se Henricson

9a

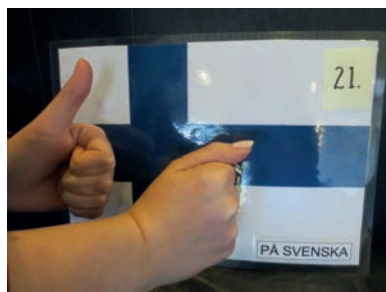

9b

Fig. 9. Uppåtpekande tummar på svenska i Åbo.

10a

10b

Fig. 10. Övriga gester på svenska i Åbo.

2013).⁵ Även om tummarna i näven utgör en relativt liten grupp tyder vårt begränsade materialunderlag därmed på att denna gest eventuellt dyker upp oftare bland deltagarna från Åland (3/5) och möjligen även Österbotten (2/13).

Tre deltagare visar upp en gest som avviker en aning från dessa mönster. Den ena är samma variant av tummen upp som förekommer bland de övriga gesterna i Helsingforsmaterialet (3c), med ett lillfinger som sticker ut, och de två övriga visas i figur 10.

I båda figurerna (10a–b) förekommer en gestvariant där näven är knuten och tummen ligger tätt ovanpå näven. Det här är en gest som även två andra deltagare i Åbo har nämnt, även om de inte själva visar den gester. Gesten brukar kallas *Littipeukku* på finska ('Littitummen'), vilket enligt Institutet för de inhemska språken (personlig kommunikation, 24 april 2020) härstammar från en gest som den finländska fotbollsspelaren Jari Litmanen, med smeknamnet *Litti*, haft för vana att visa sina lagkamrater för att signalera att de presterat bra, d.v.s. som en bakåtriktad uppmuntrande gratulation snarare än som en framåtriktad lyckönskning. Denna gestvariant har sedan spridit sig till andra personer och kontexter, och i dag används det verbala uttrycket *Littipeukku* ibland även för andra liknande gester, ofta då den vanliga uppåtpekande finska tumgesten, och som ett verbalt uttryck även för framåtriktade

⁵ Den relativt jämna regionala spridningen kan förmodligen åtminstone delvis förklaras av att Åbo Akademi lockar studerande från olika delar av Svenskfinland.

11a

11b

11c

Fig. 11. Gester för att hålla tummarna på Åland.

lyckönskningar (Institutet för de inhemska språken, personlig kommunikation, 24 april 2020). Deltagaren i figur 10b visar upp två alternativa sätt att hålla tummarna, d.v.s. såväl den traditionella gesten med en uppåtpåkande tumme som den mer platta s.k. »Littitummen».

Eftersom endast vissa deltagare kommenterat eventuell kännedom om den gest de inte själva visar är det svårt att ge en exakt anvisning om hur bekant den andra grundgesten är. I varje fall nämner några deltagare i Åbo att de känner till den andra gesten, medan andra uppger att de inte alls sett en annan gest än den de själva visar. Detta gäller både dem som själva håller tummen upp och dem som håller tummen i näven.

5.4. Tummar på svenska på Åland

Åland är enspråkigt svenskt och detta avspeglas även i vårt material, där 41 anger svenska som sitt enda förstaspråk och 5 anger svenska som ett av två förstaspråk, medan endast 4 uppger finska som sitt förstaspråk. En stor del av deltagarna är starkt förankrade på Åland, och av de födelseorter som anges ligger 27 på Åland, 19 på det finländska fastlandet, 3 i Sverige och 1 i Estland. Till materialet från Mariehamn har lite fler kvinnor än män bidragit (31 kvinnor, 19 män), medan ålderspektret täcker sju årtionden, från 1940-talister till yngre generationer födda på 1990- och 2000-talet.

Materialet i Mariehamn ger inte entydiga svar på vilken gest som råder på Åland, tvärtom fördelas resultatet relativt jämnt mellan dem som visar tummen upp (25 personer, se t.ex. figur 11a) och dem som knyter tummen i näven (21 personer, se t.ex. figur 11b). Därtill visar två deltagare båda varianterna (se figur 11c), medan ytterligare två gör en annan gest. De två som visar en annan gest hör till de yngre generationerna födda på 1990- och 2000-talet, varav den ena gör den engelska varianten med korsade fingrar (som i figur 6a i avsnitt 5.1), medan den andra gör en finurlig kombination av flera gester (se figur 12 i avsnitt 5.5).

Av de 25 deltagare som visar tummen upp är 14 födda på det finländska fastlandet, 8 på Åland, 2 i Sverige och 1 i Estland. Detta tyder på att denna gest i första hand förknippas med de deltagare som har en tydligare koppling till det finländska fastlandet. Av de totalt 19 personer som är födda på det finländska fastlandet gör alltså 14 denna gest, jämfört med 8 av 27 födda på Åland. Av dem som visar den här gesten gör största delen gesten med endast

en hand, medan 4 gör gesten med två händer. Av de 25 som visar tummen upp har 19 svenska som förstaspråk, 2 anger finska som förstaspråk och 4 uppger sig vara tvåspråkiga.

De 21 deltagare som håller tummarna i näven har alla svenska som förstaspråk (en uppger ytterligare ett förstaspråk). Största delen, 16 av 21, är födda och uppvuxna på Åland. Även 3 av de totalt 4 som fötts på det finländska fastlandet nämner en ort på Åland bland uppväxtorterna, och den fjärde är född och uppvuxen i Österbotten. Därtill är en deltagare född i Sverige och uppvuxen på Åland. Jämfört med de andra orterna är det påfallande många i Mariehamn som visar två knutna nävar och inte enbart en, nämligen 8 av 21.

Även om materialet är för litet för att vi ska kunna dra definitiva slutsatser, tyder vårt materialunderlag på att fördelningen av de två huvudsakliga gesttyperna kan ha viss koppling till deltagarnas geografiska hemvist, där en tumme i näven förknippas med personer med fast anknytning till Åland eller kopplingar till Sverige, medan en tumme som pekar uppåt oftare kan relateras till det finländska fastlandet. Även den uppåttekande tummen bör dock tolkas som ett lokalt förankrat alternativ, eftersom gesten görs av ett flertal deltagare med fast anknytning till Åland.

Under fotointervjuerna fick vi intrycket att deltagarna i Mariehamn är betydligt mer insatta i båda grundgesterna än deltagarna på de andra undersökningsorterna. Många kände till även den variant de inte själva använde, och en del kopplade direkt tummen i näven till Sverige och den uppåttekande tummen till Finland.

5.5. Gester som sticker ut

Bland de totalt 250 fotografier som utgör studiens material finns några gester som på ett påfallande sätt sticker ut. Dessa tummar kan kategoriseras på olika sätt, och utifrån olika variabler, och vi har här valt att behandla dem med fokus på vad de säger om språkbruk och språkkontakt i Finland och Sverige i dag. Tre variabler som tydligt kan kopplas till de gester som utmärker sig är språkbrukarnas förstaspråk, deras uppväxtland och deras ålder. De gester som sticker ut har samtliga redan kort presenterats i övriga avsnitt men samlas nu för möjlighet till ytterligare kommentarer och diskussion.

På alla orter utom Mariehamn ser vi alltså ett tydligt huvudmönster, där en av de två grundgesterna dominerar. Bland de totalt 15 personer som i Uppsala, Helsingfors, Ekenäs och Åbo visar »den andra» gesten (se tabell 2) kan vi konstatera att majoriteten har en bakgrund av att vara född och/eller uppvuxen i ett annat land. Tydliga exempel på detta utgör den enda tumme som hålls i näven i Helsingfors (se figur 3d), där personen är född i ett afrikanskt land, den tumme i Ekenäs vars innehavare kommer från och vuxit upp i Dalarna i Sverige och den tumme i Uppsala som pekar rakt upp ur handen från en utbytesstudent som är född och uppvuxen i Finland. Det är alltså inte ovanligt att hålla fast vid den gest man vuxit upp med. Detta påminner om Kendons (2004 s. 339) observation om att vissa gester verkar vara mer stabila

än verbala uttryck, och öppnar upp för en fråga om huruvida gester eventuellt lever kvar längre än ord och uttryck även vid byte av språk eller varietet.

Bland de totalt 17 deltagare som bidrar med en övrig gest (se kolumnen längst till höger i tabell 2) märks huvudsakligen kombinerade alternativ, där åtminstone den ena utgörs av en av de två grundgesterna. Detta gäller t.ex. för den uppåtpekande tumme i Helsingfors som kombineras med en specialgest för lyckönskan i idrottssammanhang (se figur 3b) och för två personer i Mariehamn och två i Ekenäs som visar upp båda grundgesterna, en med varje hand (se t.ex. figur 11c). Totalt sett innehåller vårt material 7 händer som uppvisar en helt annan gest än en tumme upp eller en tumme i näven. Dessa gester utgörs av en knuten näve som stöts mot en annan knuten näve som lyckönskan i idrottssammanhang, en rund ring formad av tumme och pekfinger, en tumme som ligger uppe på en knuten hand, ett lillfinger som pekar ut tillsammans med en tumme som pekar upp, en tumme utanpå en knuten näve, korsade fingrar genom långfinger över pekfinger och en tumme som sticker ut ur en knuten näve. Förutom de två förstnämnda gesterna görs samtliga av unga människor, födda från 1990 och framåt. Även ålder tycks alltså vara en variabel som påverkar människors gestrepertoar. Precis som för det talade språket ser vi här att yngre språkbrukare inte räds att låna in gester från det engelska språkområdet. Utöver den person, född 1996, som angett engelska som förstaspråk och som bott många år i USA, är det ytterligare två personer som visar en gest med korsade fingrar. Båda dessa är födda under sent 90-tal (1997 och 1999) och ingen av dem har angett att de är födda eller vuxit upp i engelskspråkigt land.

Tidigare geografisk hemvist och ålder tycks alltså vara variabler som påverkar individens gestrepertoar. Det är dock på sin plats att påminna om materialets begränsade storlek och att det därför snarast handlar om tendenser. En annan gest som sticker ut, och som nämnts i avsnitt 5.3, är den förstärkta gest som visualiseras av en kvinna i Åbo, född 1976 i St Karins i Finland. Kvinnan har bott sex år i Sverige och när vi frågar efter gesten för att hålla tummarna visar hon en tumme som pekar upp från en knuten hand. Hon förklarar samtidigt att den gesten gör man i Finland, men berättar vidare att hon tidigare bott i Sverige och vet hur man gör där. Medan vi laddar för ett kompletterande foto tar kvinnan fram andra handen – och gör precis samma gest som tidigare. Vi väntade oss en tumme i en knuten näve men fick i stället dubbelt upp av en uppåtpekande tumme, alltså ett slags förstärkning av den gest kvinnan visade för Finland. Det ligger nära till hands att koppla denna episod till de resultat vi tidigare noterat inom vår forskning av kommunikativa mönster i sverigesvenska och finlandssvenska, där vi ser tendenser till uppgraderad återkoppling i det sverigesvenska materialet och mer neutrala responser i det finlandssvenska (se t.ex. Nelson & al. 2015, Henricson & Nelson 2017 och även vårt resonemang i avsnitt 3). Det man uttrycker med en tumme i Finland skulle således, enligt kvinnan i Åbo, uppgraderas till två tummar i Sverige.

Fig. 12. Kombination av flera gester för att hålla tummarna.

I vårt material finns också andra exempel på två händer som visar en och samma gest, alltså ett slags dubblerad tumgest. Vi har utan vidare instruktioner bitt olika personer att hålla tummarna och har inte specifikt bitt om en eller två händer. Ibland kan yttre omständigheter ha påverkat möjligheten att hålla upp mer än en tumme, men i stort sett har vi rört oss i liknande miljöer och under samma omständigheter på samtliga orter. Här kan man fråga sig om kvinnan i Åbo har rätt när hon menar att man i Sverige skulle använda två händer, för att förstärka gesten. Vi kan inte se någon sådan tendens, vårt material visar att flest dubblerade gester återfinns i Mariehamn. Här visar 15 personer upp en och samma gest med två händer, både med tumme i näven (11 personer) och en tumme som pekar upp (4 personer). I Åbo och Ekenäs är det 6 personer på varje ort som visar samma gest med båda händerna, medan det är två i Helsingfors och inte någon i Uppsala. Det går alltså inte att utifrån vårt material säga att en förstärkt gest, genom dubblering, skulle vara kännetecknande för Sverige.

Inte enbart vad gäller dubblering av tumgester utan även i övrigt sticker Mariehamn och Åland ut i vår studie. Som redan konstaterats i avsnitt 5.4 är antalet belegg för de två olika grundgesterna relativt jämnt fördelade bland deltagarna i Mariehamn. Här märks också ett klart större antal personer som under fotointervjuerna förklarar att de känner till båda gesterna, än vid övriga orter. Flera av dem som visar upp den ena gesten förklarar självmant att de också känner till den andra och kommenterar att »i Sverige gör man si» och »i Finland gör man så». Även detta stämmer med tidigare iakttagelser inom vår forskning kring svenskan i Sverige och i Finland, där Åland utifrån sin ögruppsposition mitt emellan Sverige och Finland och som populärt resmål bland såväl svenskar som finländare, utgör en region med ovanligt hög medvetenhet om båda varieteterna av svenska, och även det finska språket.

Det är alltså inte helt förvånande att just mariehamnsborna uppvisar störst medvetenhet kring de olika sätten att hålla tummarna på och att vi här hittar en relativt jämn spridning mellan de två grundgesterna. Möjligtvis skulle man, utifrån det svenska språkets särdeles starka ställning på Åland (se t.ex. Nelson 2016), ha kunnat vänta sig ännu fler tummar i näven i Mariehamn. I Mariehamn träffar vi också på den gest som kanske sticker ut allra mest (se figur 12).

Gesten i figur 12 visas upp av en flicka som först inte tillfrågades om deltagande i vår studie med anledning av sin låga ålder, men som genom sin pappa bad om att få vara med. Den tumgest flickan visar påminner om den gest Morris & al. (1979) kallar »The Fig» (se även avsnitt 2), men framstår i detta sammanhang som en kombination av olika gester. Tummen hålls i näven, samtidigt som den sticker upp och ut och bidrar till att fingrar korsas. Flickans bidrag skulle också kunna ses som något av en gestformad tautologi.

6. Sammanfattning och slutsats

Den infallsvinkel och materialinsamlingsmetod vi valt i denna studie har gett oss en översiktlig bild av vilka gester som visas i samband med att uttrycket *att hålla tummarna/pitää peukkuja* uttalas i Finland och i Sverige. Utifrån vårt material är det tydligt att den vanligaste gesten för att hålla tummarna på finska i Finland är en tumme som sticker upp ur näven, medan den vanligaste gesten i Sverige är en tumme som göms i näven, vilket bekräftar den hypotes vi formulerade i början av studien. Vad gäller den gest som görs på svenska i Finland och på Åland är mönstret inte riktigt lika entydigt. I det södra finländska fastlandet ser grundgesten ut att vara en tumme som sticker upp ur näven, som då framstår som en gemensam finländsk gest delad av såväl finskspråkiga som svenskspråkiga i södra Finland. Föreliggande fallstudie om ett specifikt emblem leder därmed till en ny hypotes om att finländarna på de orter i södra Finland där kontakten mellan svenska och finska är speciellt påtaglig inte enbart delar en gemensam samtalskultur, vilket föreslagits av Saari (1995) vad gäller den svensk-finska talgemenskapen i Helsingfors, utan möjligen även en gemensam gestkultur.

Även om vår studie av emblemet för att hålla tummarna pekar mot en gemensam gestkultur i södra Finland kvarstår frågan om huruvida detta gäller för hela Finland, eller i första hand för de regioner där finskan dominerar i sociala och kulturella kontexter. Utifrån vårt material stämmer denna beskrivning i varje fall inte rakt av på Åland. Gestvariationen på Åland sticker tydligt ut genom en dubbel uppsättning gester, där såväl den svenska som den finländska gesten är i utbredd användning och där många känner till båda varianterna. Den regionala variation som det finlandssvenska materialet uppvisar väcker därtill frågor om hur gestmönstret ser ut i Österbotten, där vi fått vissa träffar på den svenska gesten och där kontakten till det svenska språkområdet är starkare än i södra Finland, samtidigt som kontakten till finska är mindre

påtaglig. För att besvara de frågor som väcks i denna studie krävs ytterligare materialinsamlingar med större regional spännvidd. En annan fråga som återstår att besvara är vilken gest som används av sverigefinländare. Förutom framtida studier med större regional spännvidd skulle det vara intressant att utforska de interaktionella sammanhang där gesterna förekommer.

Det är inte många gester som sticker ut i vårt material, men de personer som bryter mot de grundmönster vi identifierat är ofta unga. Ett återbesök om några decennier – i Sundgrens (2002) fotspår – skulle möjligtvis kunna avslöja huruvida det handlar om tillfällig ungdomlig gestkreativitet med angloamerikanska influenser, eller om det visar sig vara nya gestvarianter som etablerats i vår gemensamma gestrepertoar.

Litteratur

- Clyne, Michael (red.), 1992: *Pluricentric languages. Differing norms in different nations*. Berlin–New York.
- DDO = *Den Danske Ordbog*. [S.v. *krydse fingre*. Webbadress: https://ordnet.dk/ddo/ordbog?subentry_id=59002211&query=krydse+fingre. Hämtad den 29 april 2020.]
- De Mauro, Tullio (red.), 2000: *Grande dizionario italiano dell'uso*. Vol. 3, FM–MAN. Torino.
- Deutsches Wörterbuch = Deutsches Wörterbuch. Mit der geltenden und der neuen Rechtschreibung. Die amtlichen Regeln mit Erläuterungen für die Schreibpraxis*. Berlin 1997.
- Ekman, Paul & Wallace V Friesen, 1969: The Repertoire of Non-verbal Behavior: Categories, Origins, Usage, and Coding. I: *Semiotica* 1, s. 49–67.
- FOS, 2020: Finlands officiella statistik. Befolkningsstruktur. [E-publikation med licensen CC BY 4.0]. ISSN=1797-5387. Helsingfors: Statistikcentralen. Webbadress: http://www.stat.fi/til/vaerak/index_sv.html. Hämtad den 15 april 2020].
- Goodwin, Charles, 2000: Gesture, aphasia, and interaction. I: David McNeill (red.), *Language and gesture*. Cambridge. S. 84–98.
- Grahn, Inga-Lill, 2017: Initierade tackhandlingar i sverigesvenska och finlandssvenska vårdsamtal – sekvensorganisering och funktion. I: *Språk och interaktion* 4:4, s. 89–110.
- Gullberg, Marianne, 2015: Att få grepp om betydelse. Vad gester avslöjar om språk och språkinläring. I: *Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien årsbok* 2015, s. 145–157.
- Heath, Christian, 1992: Gesture's discreet tasks: Multiple relevancies in visual conduct and in the contextualisation of language. I: Peter Auer & Aldo di Luzio (red.), *Contextualisation of language*. Amsterdam. S. 101–127.
- Helsing, Birgitta, Magdalena Hellquist & Anders Hallengren, 2000: *Bevingat. Från Adam och Eva till Oväntat besök*. Stockholm.
- Henricson, Sofie, 2013: *Svenska i finsk miljö. Interaktion, grammatik och flerspråkighet i samtal på svenska språköar i Finland*. Helsingfors.
- Henricson, Sofie, Anne Mäntynen, Marie Nelson & Marjo Savijärvi, 2017: Positiva studentresponser i finska, finlandssvenska och sverigesvenska språkhandledningssamtal. I: Beatrice Silén, Anne Huhtala, Hanna Lehti-Eklund, Jenny

- Stenberg-Sirén & Väinö Syrjälä (red.), *Svenskan i Finland 17. Föredrag vid den sjuttonde sammankomsten för beskrivningen av svenskan i Finland*. Helsingfors. S. 46–60.
- Henricson, Sofie, Marie Nelson, Camilla Wide, Catrin Norrby, Jenny Nilsson & Jan Lindström, 2015: You and I in Sweden-Swedish and Finland-Swedish supervision meetings. I: Rudolf Muhr & Dawn Marley (red.), *Pluricentric Languages: New Perspectives in Theory and Description*. Frankfurt am Main. S. 127–139.
- Henricson, Sofie & Marie Nelson, 2017: Giving and receiving advice in higher education. Comparing Sweden-Swedish and Finland-Swedish supervision meetings. I: *Journal of Pragmatics* 109, s. 105–120.
- 2018: Vem tänker, tycker och tror i sverigesvenska och finlandssvenska språkhandledningssamtal? I: *Folkmålsstudier* 56, s. 9–37.
- af Hällström-Reijonen, Charlotta, 2012: *Finlandismer och språkvård från 1800-talet till i dag*. Helsingfors.
- Information om Åbo. [Åbo stads officiella webbplats. Webbadress: <http://www.turku.fi/sv/information-om-abo>. Hämtad 17 april 2020.]
- Kendon, Adam, 1972: Some relationships between body motion and speech. An analysis of an example. I: Aron Wolfe Siegman & Benjamin Pope (red.), *Studies in dyadic communication*. New York. S. 177–210.
- 1997: Gesture. I: *Annual Review of Anthropology* 26, s. 109–128.
- 2004: *Gesture, Visible Actions as Utterances*. Cambridge.
- Kielitoimiston sanakirja*. [S.v. *peukku*. Webbadress: <https://www.kielitoimiston.sanakirja.fi/#/peukku>. Hämtad den 17 april 2020.]
- Kuronen, Mikko & Kari Leinonen, 2010: *Svenskt uttal för finskspråkiga. Teori och övningar i finlandssvenskt och rikssvenskt uttal*. Tammerfors.
- Lindström, Jan & Camilla Wide, 2015: Finlandssvenskt samtalspråk. I: Marika Tandefelt (red.), *Gruppspråk, samspråk, två språk. Svenskan i Finland – i dag och i går* 1: 2. Helsingfors. S. 91–126.
- Morris, Desmond, Peter Collet, Peter Marsh & Marie O’Shaughnessy, 1979: *Gestures: their origins and distribution*. New York.
- Nelson, Marie, 2016: Swedish on the Åland Islands: A non-dominant yet dominating variety. I: Rudolf Muhr (red.), *Pluricentric Languages and non-dominant Varieties worldwide*. 1. *Pluricentric Languages across Continents. Features and Usage*. Frankfurt am Main. S. 415–429.
- Nelson, Marie, Sofie Henricson, Catrin Norrby, Camilla Wide, Jan Lindström & Jenny Nilsson, 2015: Att dela språk men inte samtalsmönster: Återkoppling i sverigesvenska och finlandssvenska handledningssamtal. I: *Folkmålsstudier* 53, s. 141–166.
- Nelson, Marie & Sofie Henricson, 2019: Kognitionsverb i sverigesvenska och finlandssvenska handledningssamtal. I: *Tal och språk* 1, s. 45–68.
- Nilsson, Jenny & Catrin Norrby, 2017: Hej, hej hemskt mycket hej 2.0. I: Emma Sköldberg, Maia Andréasson, Henrietta Adamsson Eryd, Filippa Lindahl, Sven Lindström, Julia Prentice & Malin Sandberg (red.), *Svenskans beskrivning* 35. Göteborg. (Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap 29.) S. 229–242.
- Norrby, Catrin, Camilla Wide, Jan Lindström & Jenny Nilsson, 2014: Finns det nationella svenska kommunikationsmönster? Tilltal i läkare-patientsamtal i Sverige och Finland. I: Jan Lindström, Sofie Henricson, Anne Huhtala, Pirjo

- Kukkonen, Hanna Lehti-Eklund & Camilla Lindholm (red.), *Svenskans beskrivning* 33. Helsingfors. (Nordica Helsingiensia 37.) S. 343–352.
- Norrby, Catrin, Camilla Wide, Jenny Nilsson & Jan Lindström, 2015: Address and interpersonal relationships in Finland-Swedish and Sweden-Swedish service encounters. I: Catrin Norrby & Camilla Wide (red.), *Address practice as social practice. European perspectives*. London. S. 75–96.
- Núñez, Rafael E. & Eve Sweetser, 2016: With the future behind them: Convergent Evidence from Aymara Language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construals of time. I: *Cognitive Science* 30, s. 401–450.
- OED = *Oxford English Dictionary*. [S.v. *finger*. Webbadress: <https://www.oed-com.libproxy.helsinki.fi/view/Entry/70403?redirectedFrom=cross+your+finger>. Hämtad den 29 april 2020.]
- Reuter, Mikael, 1971: Vokalerna i finlandssvenskan: en instrumentell analys och ett försök till systematisering enligt särdrag. I: Lars Huldén & Carl-Eric Thors (red.), *Festskrift till Olav Ahlbäck 28.3.1971*. Helsingfors. S. 240–249.
- 1992: Swedish as a pluricentric language. I: Michael Clyne (red.), *Pluricentric languages. Differing norms in different nations*. Berlin–New York. S. 101–116.
- 2006: Pluricentriska språk. I: *Språkbruk* 2006: 4.
- Saari, Mirja, 1995: ”Jo, nu kunde vi festa nog”. Synpunkter på svenskt språkbruk i Sverige och Finland. I: *Folkmålsstudier* 36, s. 75–108.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. 1 ff. Lund 1898–.
- Sherzer, Joel, 1991: The Brazilian thumbs-up gesture. I: *Journal of Linguistic Anthropology* 1: 2, s. 189–197.
- Silén, Beatrice, 2009: Konstruktionsmönster vid bitransitiva verb i finlandssvenska och sverigesvenska samtal. I: Camilla Wide & Benjamin Lyngfelt (red.), *Konstruktioner i finlandssvensk syntax. Skriftspråk, samtal och dialekter*. Helsingfors. S. 77–103.
- Sinnemäki, Maunu, 1982: Lentävien lauseiden sanakirja. [Ordbok över bevingade ord.] Helsingfors. (Suomen kielen sanakirjat 5.)
- Sköldberg, Emma, 2012: Tummen upp eller tummen ner? Om användning och beskrivning av konventionaliserade gester i svenskan. I: *LexicoNordica* 19, s. 183–202.
- Streeck, Jürgen, 2016: Gesture. I: Nancy Bonvillian (red.), *The Routledge Handbook of Linguistic Anthropology*. (Routledge Handbooks.) New York–London.
- Sundgren, Eva, 2002: *Återbesök i Eskilstuna. En undersökning av morfologisk variation och förändring i nutida talspråk*. Uppsala.
- Tiedätkö, mistä keskisormen osoittelu sai alkunsa? Entä miksi peukutamme? Testaa, kuinka hyvin tunnet käsimerkit! [Vet du hur gesten att visa mittfingeret uppstod? Eller varför vi håller tummarna? Testa hur bra du känner handgesterna!]. Yle. [Publicerad den 11 januari 2020. Webbadress: <https://yle.fi/uuti-set/3-11151340>.] Hämtad den 29 april 2020.]
- Young, Katharine, 2011: Gestures, intercorporeity, and the fate of phenomenology in folklore. I: *The Journal of American Folklore* 124: 492, s. 55–87.

Bilaga 1. Ur blankett för samtycke och bakgrundsuppgifter

Information om forskningsprogrammet *Interaktion och variation i pluricentriska språk* och delstudien *Håll tummarna*

I den här studien är vi intresserade av hur ordlös kommunikation ser ut i Sverige och i Finland och vilka gester som används i de båda länderna. Det vi nu undersöker är hur man ”håller tummarna” i Sverige och i Finland. Vi fotograferar händer som visar gesten ”att hålla tummarna” samt samlar in vissa bakgrundsuppgifter om dem som visar sina händer. Genom att delta i studien samtycker du till att vi fotograferar din hand och samlar in bakgrundsuppgifter om dig (se nedan). Materialet används för forskningsändamål och fotografierna kan t.ex. komma att publiceras i artiklar där vi redogör för våra resultat. Vi utesluter namn och andra personuppgifter som kan avslöja deltagarnas identitet.

Studien genomförs inom ramen för forskningsprogrammet *Interaktion och variation i pluricentriska språk* (IVIP) som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond och pågår 2013–2020. Det leds av en forskargrupp från Stockholms universitet, Institutet för språk och folkminnen i Göteborg, Helsingfors universitet och Åbo universitet. Efter programtidens slut ansvarar Stockholms universitet för arkiveringen av forskningsmaterialet.

Kodnummer (fylls i av forskarna):

Vänligen fyll i följande bakgrundsuppgifter om du samtycker till att delta i studien *Håll tummarna*:

Födelseort:

Födelseår:

Uppväxtort(er):

Förstaspråk:

Andra språkkunskaper:

Kön:

Sveriges samiska språk

Revitalisering, utmaningar och möjliga lösningar

Av Yair Sapir

*Saemiengiele mov vaaajmoegiele, mov
aerpie. Gie dellie jis edtja dab gieleb
provkedh jis ib manne dab lierh jih
dejtie maanide lierehteb?*¹

Abstract

The aim of this article is to describe the situation of Sweden's five Sami languages twenty years after Sami was officially recognised as a minority language in the country. It takes its starting point in Sami voices as expressed in interviews and questionnaires; at a Sami seminar arranged by the Sami Parliament of Sweden; and in reports on revitalisation of the Sami language, with a special focus on children's language acquisition and learning and reclaiming Sami as an adult. All the Sami languages are considered critically or severely endangered according to UNESCO's criteria. I invited my informants to report on their experiences, identify challenges and solutions, and share their views on the future of Sweden's Sami languages, subsequently comparing these with previous research and official reports. The data collected show that self-image has improved and the desire to learn the Sami languages has increased among new generations of Sami in Sweden, and that a certain amount of general and study material on the Sami languages is available. However, laws and conventions regarding Sami children's language rights in preschools and schools are not always followed. Moreover, children's linguistic competence in Sami does not appear to be sufficient for them to achieve functional bilingualism and to guarantee Sami language competence in the long run. To ensure revitalisation of the Sami languages, I suggest that laws should be enforced, Sami language skills should be developed among children before school start, the middle generation should be provided with linguistic empowerment, and methods should be found to assess and improve the quality of Sami language instruction.

Keywords: Sami language revitalisation, Sami languages of Sweden, language revitalisation, metalinguistic support, endangered languages, Sami language in school, challenges and suggestions, language reclamation, Sweden's minority language policy, Charter for Regional or Minority Languages.

0. Inledning

År 2000 ratificerade Sverige Europarådets konvention om landsdels- och minoritetsspråk, där även samiskan ingick. 2009 antog Sveriges riksdag vidare lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk. Genom

¹ Från sydsamiska: 'Samiska är mitt hjärtesspråk, mitt arv. Vem ska använda språket om inte jag lär mig och lär barnen?' (UHR 2019).

dessa och andra lagar och förordningar skulle samiska, jämte Sveriges övriga minoritetsspråk, skyddas och främjas. Ungefär tjugo år efter Sveriges ratificering av Europarådets konvention, där även samiskans revitalisering skulle få stort utrymme, vill jag med denna studie uttröna hur samiskans språkliga förhållanden ser ut i dagens Sverige med fokus dels på barnens språkliga tillägnande och utveckling, dels på vuxnas möjligheter att återta sitt språk (se avsnitt 5).²

Mitt material utgörs dels av en surveyundersökning bestående av semi-strukturerade intervjuer via Zoom med samiska språkaktivister, dels av enkätsvar från samiska föräldrar som har barn under 18 år i skolan eller på förskolan (både inom sameskolan och inom den allmänna förskolan och skolan) och där det har funnits en önskan om att barnet eller barnen skall lära sig samiska. Därutöver utgörs materialet av Sametingets diskussionsanteckningar (2019) från ett seminarium om Sveriges samiska språk och deras förhållanden med fokus på språklig revitalisering. Dessa data analyserar jag senare mot bakgrunden av tidigare forskning, rapporter och lagstiftning. Eftersom det endast har inkommit 10 enkätsvar från föräldrarna kan dessa svar inte anses representativa. Därmed blir metoden för denna del av studien enbart kvalitativ.

Samer finns i hela Sverige, även om de flesta bor i landets nordliga delar. Studien gäller således samiska språk i hela Sverige. Fem samiska språk talas i Sverige: lulesamiska (SaL), nordsamiska (SaN), pitesamiska (SaP), sydsamiska (SaS) och umesamiska (SaU).³ När jag refererar till dessa språk kommer jag att nämna respektive samiskt språk när det är relevant men annars använda beteckningen *samiska* med sammanfattande syftning på de samiska språken i Sverige eller när det framgår av kontexten vilket samiskt språk det är fråga om.

Språklig revitalisering, eller *omvänt språkbyte* (eng. *reverse language shift*), betecknar ett försök att utöka ett språks talare och domäner (Fishman 1991). Med andra ord kan språklig revitalisering anses lyckad när både antalet språkbrukare⁴ och antalet språkliga domäner ökar. Alla nu levande samiska språk anses som hotade och genomgår olika grader av språklig revitalisering. Samtliga samiska språk verkar vara mer vitala bland äldre samtidigt som det finns yngre personer som väljer att återta och därmed revitalisera språket.

Denna studie hör hemma inom den språksociologiska underdisciplinen hotade språk (eng. *endangered languages*). Enligt Campbell & Belew (2018)

² Jag vill rikta ett varmt till de samer som har varit beredda och villiga att hjälpa mig med denna artikel och dela med sig sina upplevelser, tankar och visioner kring sitt samiska *váibmogiella* 'hjärtespråk' (*vájmmogiella* (SaL), *vájbmogiella* (SaP), *vaajmoegiela* (SaS), *vájbmuogiälla-vájmmugiälla* (SaU); se om anförda samiska former not 3) och till de två anonyma bedömarena av denna artikel och deras givande råd.

³ Termer som anges på samiska kommer att vara på nordsamiska i löptexten och de fyra övriga samiska språken i en fotnot; jfr not 5.

⁴ Jag använder termen *språkbrukare* i stället för *talare* för att inkludera alla typer av språkbruk.

är existensen av 46 % av världens språk hotad. Enligt Roche (2020) är detta en kris av historiska proportioner. Aldrig förr har så många språk försvunnit i så snabb takt. Kombinationen av forskning om och social mobilisering kring hotade språk kom i gång på allvar på 1990-talet. Forskningen har i huvudsak resulterat i två typer av kunskap: deskriptiv och interventionalistisk. Medan den deskriptiva forskningen har utmynnat i information och statistik har den interventionalistiska forskningen utmynnat i dokumentation i syfte att bevara det som bevaras kan innan vederbörande språk skulle försvinna. Enligt Roche (2020) har forskningen om och dokumentationen av hotade språk inte lett till en minskning i språks utdöende; detta gäller delvis även språk som har genomgått revitaliseringsinsatser. Roche resonerar att forskningen om hotade språk inte skall nöja sig med att utforska varför språkligt utdöende äger rum i en föränderlig värld, utan även bör ägna sig åt att undersöka hur språk kan fortleva trots samhällsliga förändringar. Vidare förespråkar han användningen av begreppet *social rättvisa* i ämnesdiskursen kring hotade språk. Jag tillämpar några av Roches principer i denna studie, som således inte enbart innehåller analys och konklusioner utan även utmynnar i förslag till en rad praktiska åtgärder i syfte att uppnå en lyckad revitalisering av Sveriges samiska språk.

Vad gäller etiska överväganden är det viktigt att ha i åtanke att urfolken traditionellt har berövats möjligheterna att yttra sig och fatta beslut om sina egna ärenden, inklusive sitt eget språk och sina barns utbildning (se Skutnabb-Kangas 2008). Det är viktigt att låta urfolkets röster och inflytande komma fram i debatter och beslut som gäller de egna språken, utbildning och andra ärenden som berör dem själva. I denna studie förmedlar jag de upplevelser och intryck av de samiska språkförhållandena som framkommit i enkäter och intervjuer utförda 2018 och de data som insamlades vid Sameetingets seminarium om samiska språk från 2019 (Sameetingets diskussionsanteckningar 2019). Jag återger de upplevda problem och hinder som kom till uttryck i dessa data vad gäller de samiska språkens bevarande och revitalisering och även deras förslag till möjliga lösningar. Dessa data kompletterar jag med material från annat håll för att sedan identifiera problemen tydligare och föreslå lösningar. Jag har försäkrat informanterna om att de kommer att få vara anonyma.

Jag skall inleda med en presentation av den samiska identiteten och vilka former den kan ta i dagens Sverige (avsnitt 1) för att därefter behandla lagstiftning om samiska och samisk skolpolitik (avsnitt 2). I avsnitt 3 kommer jag att redogöra för de samiska språkens situation i dagens Sverige och deras vitalitet enligt UNESCO:s (2013) skala för att i avsnitt 4 ta upp samiska bland barn med utgångspunkt i föräldrarnas enkätsvar. Därefter skall jag i avsnitt 5 redogöra för språkaktivisternas intervjusvar, språkaktivism och företeelsen att återta sitt språk. I avsnitt 6 kommer jag att framställa mina rekommendationer angående Sveriges samiska språkpolitik och ge exempel på två lyckade samiska revitaliseringsprojekt. I diskussionen i avsnitt 7 identifierar

jag centrala utmaningar och föreslår åtgärder för att möta dessa. I avsnitt 8 ges en sammanfattning och en avslutning.

1. Samisk identitet i dagens Sverige

Den samiska identiteten i Sverige har genomgått betydliga omvälvningar under de senaste omkring hundra åren i och med att många samers traditionella levnadssätt har förändrats avsevärt. I detta avsnitt skall jag försöka skissera några konturer i denna komplexa identitet, bl.a. genom kommentarer från mina informanter.

Samerna definieras som ett urfolk (Regeringen 2015); »Ett urfolk härstammar från folkgrupper som bodde i ett geografiskt område [...] vid tiden för erövring eller kolonialisering eller fastställande av nuvarande statsgränser [...]« (Sametinget 2020b). Kolonialiseringsprocesser världen över har orsakat omfattande språkliga och kulturella förluster. Dekolonialiseringsprocesser har däremot öppnat möjligheterna dels för språklig revitalisering, dels för att urfolkens röster skall höras och tas i beaktande (Olsen 2016 s. 30). I demokratiska och liberala samhällen är synen på individens identitet dessutom öppen och dynamisk. Individen har därmed möjligheten att inta en subjektiv identitet, d.v.s. att själv avgöra hur hen uppfattar sig själv och hur hen önskar att uppfattas av andra i kontrast till en objektiv identitet, en identitet som tilldelas av andra personer eller av samhället oavsett individens önskemål (Pripp 2001 s. 26). I och med årtionden av en kraftig försvenskningsspolitik, inom vilken svensk identitet förmedlades som den »rätta», har många av Sveriges samer valt eller känt sig nödgade att ge upp sina traditioner och sitt modersmål, att ändra sina namn och även att förneka den egna samiska identiteten.

Synen på samerna i Norden har skiftat genom tiderna. I isländska sagor nämns samer i ordalag som kan betraktas som neutrala. Bl.a. berättas det att en av kung Harald Hårfagers hustrur, Snæfríðr Svasadóttir, var same från Dovrefjell i Norge. Att en same enligt sagan kunde uppnå en sådan ställning i samhället tyder på en positiv syn på samer i samhället även om historien i sig inte behöver vara sann.

På 1500-talet började höga skatter läggas på samer i Sverige. I och med upptäckten av de naturtillgångar som fanns i Sápmi⁵ öppnades gruvor i traditionellt samiska områden utan att hänsyn togs till samernas levnadssätt och näringsliv. I samband med gruvarbetet och de ökande transportbehoven användes samer som billig eller påtvingad arbetskraft. I det kristna Sverige betraktades samerna som hedningar och skulle därför utsättas för mission och tvångskristnande. I det tidiga 1900-talets Sverige, där nationalistisk och rasbiologisk ideologi var rådande inom förvaltnings- och akademiska kretsar, stigmatiserades samerna som tillhörande en »lägre stående ras». Vidare har

⁵ Det i svenskan numera gängse namnet på samernas land är *Sápmi*, vilket är en nordsamisk form. Namnets form i de övriga samiska språken i Sverige är *Sábme* (SaL), *Sábme* (SaP), *Saepmie* (SaS) och *Sábmie* (SaU).

samerna fått ta konsekvenserna av gränsdragningar mellan de fyra länderna där de bodde och av tvångsförflyttningar (Lundmark 2008). Dessa trauman verkar ha lämnat djupa spår hos många samer och återspeglas än idag i samers berättelser och samiska kulturyttranden.

Förr i tiden har många samer tagit på sig rollen som »mindre värda» och frivilligt valt att nedtona eller dölja sin identitet i hopp om att underlätta tillvaron för sig själva och för kommande generationer. Därmed har de accepterat den objektiva identitet som majoritetssamhället tilldelat dem. I dagens Sverige, där det råder acceptans för kulturell och etnisk mångfald, finns det nya möjligheter för samer att identifiera sig med sin etnicitet, kultur och språk. Flera föräldrar som har besvarat enkäterna inom denna studie vill utnyttja dessa möjligheter och ge sina barn en trygg samisk identitet och samiskt språk för att barnen inte skall genomlida skamkänslor på samma sätt som deras föräldrar eller äldre generationer.

Dagens samiska identitet i Sverige bör uppfattas som komplex, vilket framgår av Åhrén 2008. Ett exempel på hur man som same kan dölja sin identitet beskrivs av en av Åhréns informanter, Nils. Åhrén (2008 s. 133) redogör för Nils beskrivning på följande sätt:

Nils mormor var en av de personer som nedtonade sin härkomst när hon lämnat samebyn och gift sig med en svensk man. Nils berättar att hans morfars familj aldrig haft vetskap om mormoderns härkomst. Detta kan ses som ett resultat av den stigmatiserade individens osäkerhet på hur de »normala» i samhället kommer att identifiera och motta henne. Hos den stigmatiserade uppstår ofta en känsla av att inte veta vad andra egentligen tänker om henne och vilka hon kan lita på [...]. Skammen inför att härstamma från den samiska befolkningen fick i Nils mormors fall den konsekvensen att hon valde att dölja sitt ursprung för sin mans familj och för sina barn och barnbarn.

Stigmata från äldre generationer kan även gå i arv, som nästa exempel tyder på (Åhrén 2008 s. 135):

Sådana här erfarenheter och berättelser är vanliga och informanterna kan snabbt gå från nutid till dåtid. Det visar på hur stigmata från förr fortfarande har effekt på informanterna idag. Även om informanterna försöker slå ifrån sig de negativa erfarenheterna de själva och andra upplevt berättar flera av dem om negativa upplevelser och det är främst i skolberättelser som de negativa upplevelserna kommer till uttryck.

De nya samiska identiteterna, som har växt fram delvis p.g.a. den historiska utvecklingen och sökandet efter de samiska rötterna, kan i sin tur leda till att nya stigmata uppstår bland samer. Olika benämningar tolkar Åhrén (2008 s. 158) som ett uttryck för en oklarhet kring vem som är same och vem som får kalla sig same och i så fall vilken typ av same:

Benämningen »nysame» är ett av många epitet som informanterna använder sig av i intervjuer för att beskriva sig själva och andra. »Nysame» är ett ord som används för att beskriva de samer som inte tidigare varit synliga på de samiska arenorna. Det är ett mycket negativt uttryck. Antalet benämningar på samer av olika slag har på kort tid ökat i antal och de allra flesta av dem har en negativ betydelse. Några exempel: nysame, ursame, helsame, halvsame, grytlapp (same som helst ligger hemma vid grytan istället för att vara i skogen), storstadssame, trotoarsame, SS-Same (supersamer som anser sig kunna och veta bättre än andra), sameadeln och gärdessame (same som bara dyker upp när renarna redan är i gärdet och inte arbetar annars).

Den språkliga dimensionen kan bidra till att utforma en persons objektiva identitet som tilldelas av andra samer (2008 s. 158):

På den samiska sammankomsten där jag och Nils befinner oss fortsätter nordsamerna i gruppen ihärdigt att skapa konflikter och tydligt påvisa att de anser sig vara stående över de andra i ett samiskt sammanhang. »Utan språket är vi ingenting» och »sydsamerna är så utblandade med andra att det inte är förvånande att det uppstår en ny samisk grupp», fortsätter en av nordsamerna.

I Jansson (2005 s. 125) uppges det samiska språket vara en viktig identitetsmarkör av samiska föräldrar, oavsett om de själva talar samiska. I Belancic (2020 s. 44) ger samiska elever uttryck för samisk identitet, samhörighet och inkludering i det samiska samhället genom det samiska språket. Emellertid uttrycker några av eleverna att man kan ha samisk identitet utan att för den sakens skull kunna samiska. De flesta elever uppges ha positiva åsikter om det samiska och uttrycka oro över framtidsutsikterna för de samiska språken. Även barnen som ingår i Janssons (2005 s. 125) studie har en överlag positiv inställning gentemot samiskan.

Flera av mina informanter berättar om den osäkerhet som de ibland upplever eller är oroliga för att uppleva, när de skall uttrycka sig på samiska, både muntligt och skriftligt, från samer som har samiska som sitt förstaspråk. Några informanter uppger att kunskaper i samiska bland nya språkbrukare kan upplevas som en negativ faktor av sådana som har växt upp med samiska. En informant, som har återtagit sitt språk, berättar att hen har skrivit läromedel i sitt samiska språk, men avstår från att publicera det av rädsla för andra samers klandrande. Istället använder hen läromedlet endast i sitt klassrum. Programmet »Språkspärr»⁶ har lanserats för att hantera hinder för att tala samiska, inte minst rädslan för att bli klandrad.

Flera informanter vittnar om lägen där det känns rätt eller fel att använda samiska. I det offentliga rummet eller när en person inte kan samiska har det varit vanligt att automatiskt gå över till att prata svenska.

⁶ Se härom avsnitt 5.

Osynligheten i större delar av samhället kan bidra till att en person eller grupp inte känner sig trygg och bekräftad i ett samhälle. En del samer upplever fortfarande att samerna och deras identitet ännu är osynliga i majoritetssamhället, vilket de motiverar med för lite kunskap ute i samhället (Sametinget 2020a s. 60 f. med litt.): »Allmänheten har stor okunskap om urfolksspråk och språkens brukare och kulturella uttryck kopplade till dessa är ofta osynliga.»

Vidare definieras en identitet genom gruppens interaktioner utåt, med majoritetssamhället. Ännu förekommer det både etnisk och språklig diskriminering mot samer ute i samhället (Pikkarainen & Brodin 2008), vilket kan påverka huruvida man vill visa upp sin identitet och sitt språk. En del samer väljer att dölja sin identitet även i vardagssituationer p.g.a. den upplevda diskrimineringen. En del samer upplever vidare att de är osynliga, ibland eftersom de tillhör en samisk minoritet inom en större samisk minoritet.

Språk och identitet är starkt knutna till varandra och det samiska språket verkar upplevas som en viktig identitetsmarkör för en del samer. Den samiska identiteten i dagens Sverige tycks vara komplex och språkkompetens i samiska eller bristen på denna bidrar till denna komplexitet. Att undervisa barnen i samiska uppfattas av flera föräldrar som ett verktyg för att bygga upp en samisk identitet för att i sin tur förhindra att barnen skäms över sitt kulturarv. I en liberal demokrati skall individen kunna inta en subjektiv identitet och kulturell och språklig mångfald bör accepteras. Ändå förekommer diskriminering av samer ute i samhället, bl.a. vad gäller samernas språkliga rättigheter. Språkliga rättigheter utgör en viktig del av grundläggande mänskliga rättigheter. Språket är inte enbart ett viktigt kommunikationsmedel och uttryck för individens och gruppens kultur, utan även en faktor som främjar mångfald och samförstånd människor emellan. Urfolks- och barnrättigheter bör enligt dessa lagar och konventioner beaktas i synnerhet. Minoriteters språkliga och kulturella rättigheter utgör en viktig del av den sociala rättvisan, mer specifikt språklig och kulturell rättvisa (se även Mowbray 2010, Martínez Sánchez 2005 och Roche 2020).

2. Samiskans status och samiskan i skolan

I detta avsnitt skall jag skissera Sveriges minoritets- och skolpolitik med särskilt fokus på samernas och samiskans juridiska ställning, både förr och i dagens Sverige.

Mot 1800-talets slut väcktes en oro inom politiska kretsar i Sverige över att samerna skulle bli en livskraftig skara och sprida sig söderut. Mot denna bakgrund började under devisen »Lapp skall lapp vara» en politik att föras som gick ut på att fjällsamerna skulle fortsätta leva ett nomadliv och uteslutas ur det moderna levnadssättet. Så uttryckte sig år 1913 ecklesiastikministern Fridtjuf Berg i en riksdagsdebatt:

Om lapprasen upphör med sitt nomadiserande liv, är den dömd att dö ut. [...] L]apprasen [lämpar sig] genom sin art och nedärvda anpassning efter naturförhållandena [...] inte för vår svenska bofasta befolknings levnadssätt.

Vidare rådde uppfattningen att samerna själva inte kunde ta ansvar för sitt liv och näring och att de med »högre bildning» (d.v.s. majoritetssamhället) därför måste ta ansvaret för dem. Uppfattningen att samerna skulle ägna sig åt renskötsel ansågs gälla för fjällsamerna, men inte för skogssamerna, av vilka många bodde i hus eller husliknande kåtor. I början av 1900-talet fattades beslutet att renskötande samer skulle skicka sina barn till så kallade nomadskolor, eftersom de tidigare fasta lappskolorna, där barnen fått njuta av bekvämligheter, ansågs ha »förlappat dem». Bofasta samers barn skulle gå i en vanlig folkskola. I ingen av dessa skolformer fick dock samiska språk användas (Lundmark 2008 s. 152 ff.). Under tre à fyra decennier utformades samebarnens undervisning av representanter för majoritetssamhället i princip utan hänsynstagande till samernas egna önskemål och behov (Sametinget 2008).

Under det samiska landsmötet 1918 riktades stark kritik mot nomadskolorna, men inte förrän 1962 fick samerna en likvärdig skolform vid sidan av nomadskolorna och kunde själva välja om deras barn skulle gå i en vanlig skola eller i en nomadskola. I läroplanen för grundskolan 1969, Lgr69, nämndes ännu inte ordet *same*, men ordet *minoritet* fanns med (Sandberg 2020 s. 15). Efter grundskolans etablerande i hela Sverige 1972 kom de tidigare nomadskolorna att gå under beteckningen *sameskolor* och för första gången fick samerna inflytande över innehållet i barnens skolundervisning (Johansson 1977 s. 24 f.). Fram till 1968 fanns det dock ingen kursplan för modersmål, hemspråk eller samiska. I och med Lgr69 infördes riktlinjer för undervisning i hemspråk och en kursplan i finska. Skälet till att finskan fick en egen kursplan var dåtidens våg av arbetskraftsinvandring där finländska medborgare utgjorde en majoritet. Därigenom kunde samerna börja erhålla undervisning i samiska i skolan på 1970-talet.

År 1975 antog Sveriges riksdag de förslag som hade lagts fram i *Propositionen om riktlinjer för invandrar- och minoritetspolitiken m.m.* (Sveriges riksdag 1975). Trots sitt namn behandlade beslutet i princip enbart invandrarfrågor. Därigenom fick arbetskraftsinvandrare i Sverige (eller »invandrare», »språkliga minoriteter», som de omnämndes i propositionen) rätten »att välja i vilken grad de vill uppgå i en svensk kulturell identitet och i vilken grad de vill bibehålla och utveckla den ursprungliga identiteten. Åtgärder för att bevara kontakten med ursprungslandets kultur underlättar även valet mellan att stanna i Sverige eller återvända och återanpassas i ursprungslandet.« Denna proposition anses ofta som en vändpunkt i Sveriges historia vad gäller övergången från en monokultur till en mångkultur. Men av samernas historia framgår det tydligt att Norden och Kolahalvön länge har varit mångkulturella och mångspråkiga och att olika typer av interaktioner mellan bofasta nordisktalande bönder och nomadiserande samer har pågått i tusentals år.

1977 inträdde hemspråksreformen, enligt vilken kommunerna blev skyldiga att erbjuda modersmålsundervisning till barn med annat modersmål än svenska (Dahlström 2018). Även om samerna erkändes som urfolk av riksdagen år 1977 (Riksdagen 2015) var det inte förrän år 2000 som Sverige antog en språkpolitik för de nationella minoriteterna genom ratificeringen av Europarådets två stadgor, nämligen Europeiska stadgan för landsdels- och minoritetsspråk (ECRML, European Charter for Regional or Minority Languages) och Ramkonventionen för skydd av nationella minoriteter (FCNM, Framework Convention for the Protection of National Minorities). ECRML avser språk som skiljer sig avsevärt från statens huvudspråk och som har talats av hävd i landet. Språken som erkändes som nationella minoritetsspråk i Sverige var finska, jiddisch, meänkieli, romani chib och samiska. Därmed erhöll de nationella minoriteterna en del rättigheter bl.a. när det gäller att bevara och utveckla de egna språken och kulturerna, undervisa barn i språken, använda språken inom äldreomsorgen och i kontakt med myndigheter och synliggöra dem i det offentliga rummet (Council of Europe 1992). Finska, meänkieli och samiska skulle dessutom åtnjuta flera rättigheter inom de så kallade förvaltningsområdena. Inom dessa områden fick dessa minoriteter rätten att använda sitt språk även i kommunikationen med myndigheterna. Vidare är kommunerna och övriga myndigheter i dessa områden skyldiga att informera minoriteterna om deras rättigheter och att skydda minoriteternas språk och kulturer med särskild tonvikt på barn och ungas rätt att få utveckla sitt språk och sin kultur. Kommuner och övriga myndigheter är dessutom skyldiga att ge minoriteterna inflytande över frågor som berör dem (Skoglund 2018).

Sveriges prioritering av invandrarspråk och invandrarkulturer på 1970-talet framför de inhemska nationella minoriteterna och det samiska urfolket kan förklaras med Sveriges internationella orientering, som på 1900-talet så småningom började avlösa nationalismen (som i sin tur även hade uppträtt i en utvidgad form – skandinavismen eller nordismen):

Inom de socialistiska rörelserna var den internationalistiska hållningen hela tiden levande [...]. Många svenskar bekände sig alltså under 1900-talets senare decennier till någon form av internationalism, även om innehållet i denna övertygelse inte var särskilt enhetligt. (Teleman 2013, s. 29 ff.)

Även Sveriges ratificering av Europarådets stadgor kan ses i en bredare internationell kontext. I grannländerna var dessa stadgor redan erkända vid den tiden: Norge hade ratificerat ECRML 1993 och FCNM 1990. Finland ratificerade både ECRML och FCNM 1998. Norge och Danmark hade dessutom ratificerat Konventionen om ursprungsfolk och stamfolk (ILO-169) 1990 respektive 1996 (International Labour Organization, Normlex, Labour Standard, Ratification of ILO Conventions), som ännu inte ratificerats av Sverige. Artikel 28 och 30 i konventionen avser nämligen utveckling av språkkompetens hos urfolks barn. Under de senaste åren har ett antal motioner och för-

slag till riksdagen inlämnats både avseende upprättandet av en samisk sanningskommission och ratificeringen av ILO-169, men än så länge har dessa inte utmynnats i några riksdagsbeslut (se exempelvis Motion till riksdagen 2017/18:2967). I ett svar från Arbetsmarknadsdepartementet till FN:s råd för mänskliga rättigheter daterat 3/6/2020 skriver departementet att regeringen arbetar mot en sådan ratificering (Government Offices of Sweden 2020 s. 12).^{7, 8}

Utvärderingar från olika myndigheter samt kritik från Europarådets sekretariat gällande lagen om nationella minoritetsspråk från år 2000 och brister i dess tillämpning utmynnade så småningom i lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk (SFS 2009:724). Traditionellt sydsamiska kommuner kom att för första gången inkluderas i förvaltningsområden, vilket innebar en viktig förbättring för möjligheterna att lära sig och att utveckla sin sydsamiska. Vidare öppnades ett samiskt språkcentrum med två filialer i det sydsamiska området (Huss & Stångberg 2020 s. 129).⁹

Enligt FN:s konvention om mänskliga rättigheter får diskriminering bl.a. på grund av språk inte förekomma (Förenta Nationerna 2008 §2). PEN International,¹⁰ där även Sverige är medlem, förklarar i Gironamanifestet bl.a. att språklig diversitet utgör ett kulturarv som bör värderas och skyddas, att respekt för språk och kulturer utgör viktiga faktorer för att upprätthålla dialog och fred i världen, att olika språk inte enbart är kommunikationsmedel utan även en grogrund för människor och kulturer, att varje språkgemenskap har rätten till att det egna språket även används i officiella sammanhang och att skolundervisning behöver bidra till olika språks prestige (PEN International 2011). Enligt manifestet omfattar språkets funktion således mer än kommunikation, uttrycksverktyg för individen, kulturen och gemenskapen. Språklig diversitet utgör även en stabiliserande faktor som bidrar till att upprätthålla fred och samförstånd människor emellan.

År 2009 antog riksdagen språklagen (SFS 2009:600), som utgjorde ytterligare en förstärkning av lagstiftningen kring de nationella minoritetsspråken:

Det allmänna har ett särskilt ansvar för att skydda och främja de nationella minoritetsspråken. (§ 8)

Var och en som är bosatt i Sverige skall ges möjlighet att lära sig, utveckla och använda svenska. Därutöver skall den som tillhör en nationell minoritet ges möj-

⁷ Enligt en artikel i *Svenska Dagbladet* (Dahlberg & Fröberg 2018) hade olika regeringar sedan 1990 arbetat med denna konvention, dock utan att det har lett till något resultat. Det har »satts i system att låta tunga utredningar, lagförslag, rapporter och promemorior falla platt. Oftast med följden att nya utredningar, lagförslag, rapporter och promemorior startas med samma resultat.»

⁸ Representanter för Amnesty Sápmi kritiserar regeringens svar till FN: »Regeringen borde vara bättre på att stå upp för urfolksrättigheter – även på hemmaplan.» (ETC 2020)

⁹ Språkcentrums uppdrag är att främja och stimulera ökad användning av de samiska språken, stärka de samiska talarna, utveckla metoder för språkrevitalisering samt verka för att synliggöra och öka statusen för de samiska språken. Samiskt språkcentrum är lokaliserat till Tärnaby och Östersund. (Sametinget.se, språkcentrum)

¹⁰ Se härom PEN Internationals hemsida (<https://pen-international.org/>; hämtad 2021-08-20).

lighet att lära sig, utveckla och använda minoritetsspråket [...] (Sveriges riksdag 2009a: § 8)

Vidare skall kommuner och regioner arbeta aktivt med minoritetsspråkspolitik. (§ 5b.)

FN:s urfolksdeklaration från 2007 gäller som vägledande för FN:s medlemsländer. Deklarationen innehåller några minimala åtgärder för »urfolkens överlevnad, värdighet och välbefinnande» (artikel 43). Urfolken har enligt deklARATIONEN rätten att

revitalisera, använda, utveckla och överföra sina historier, språk, muntliga traditioner, filosofier, ortografier och litteraturer och att bestämma över och bevara namnen för sina gemenskaper, orter och personer. Medlemsstaterna skall vidta åtgärder för att säkerställa att denna rätt respekteras« (Artikel 13.)

Vidare har urfolken rätten att

etablera och kontrollera sina utbildningssystem och institutioner på sina egna språk och på ett sätt som lämpar sig till sina kulturella metoder för undervisning och inläring. Barn, även sådana som bor utanför sina traditionella territorier, skall, såvida möjligt, ha tillgång till utbildning i sin egen kultur och på sitt eget språk. (Artikel 14.)

Urfolken skall dessutom ha rätt att etablera sina egna medier på sina egna språk och få tillgång till majoritetsbefolkningens alla medier utan diskriminering. (Artikel 16.)

2020 inkorporerades FN:s barnkonvention i svensk lag. Barnkonventionen innehåller en del formuleringar i syfte att stötta barnets välmående, i synnerhet barn tillhörande minoritetsgrupper. Konventionsstaterna erkänner den viktiga uppgift som massmedier utför och skall säkerställa att barnet har tillgång till information och material från olika nationella och internationella källor, särskilt sådant som syftar till att främja dess sociala, andliga och moraliska välmående samt fysiska och psykiska hälsa. Massmedier skall således ta hänsyn till de språkliga behoven hos barn som tillhör en minoritet eller ett urfolk. Vidare säger konventionen (§ 30):

I de stater där det finns etniska, religiösa eller språkliga minoriteter eller personer som tillhör ett urfolk skall ett barn som tillhör en sådan minoritet eller ett sådant urfolk inte förvägras rätten att tillsammans med andra medlemmar av sin grupp ha sitt eget kulturliv, att bekänna sig till och utöva sin egen religion eller att använda sitt eget språk.

I dagens skola och förskola har samiska barn rätten att tillägna sig och utveckla sitt samiska språk i olika former. Lpfö18 (s. 9) lägger tonvikt på barn tillhörande de nationella minoriteterna och deras språkliga rättigheter:

Barn som tillhör de nationella minoriteterna, där urfolket samer ingår, skall även stödjas i sin språkutveckling i sitt nationella minoritetsspråk och främjas i sin utveckling av en kulturell identitet. Förskolan skall därigenom bidra till att skydda och främja de nationella minoriteternas språk och kulturer.

Inom förvaltningsområdena har dessa språk utökade rättigheter:

När en kommun i förvaltningsområdet erbjuder plats i förskoleverksamhet enligt 2 a kap. 1 och 7 §§ skollagen (1985:1100), skall kommunen ge barn vars vårdnadshavare begär det möjlighet till plats i förskoleverksamhet där hela eller delar av verksamheten bedrivs på samiska. (SFS 1999:1175.)

Den 1 januari 2020 inkorporerades dessutom rätten till förskola på nationellt minoritetsspråk i skollagen och stärktes delvis:

Regler om rätten till förskola på nationellt minoritetsspråk har förts över till skollagen och delvis stärkts. Bestämmelsen finns i 8 kap. 12 a § skollagen och innebär att en hemkommun som ingår i ett förvaltningsområde enligt lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk skall erbjuda barn, vars vårdnadshavare begär det, plats i förskola där hela eller en väsentlig del av utbildningen bedrivs på finska, meänkieli respektive samiska. Vårdnadshavare som ansöker om förskoleplats för sitt barn skall tillfrågas om de önskar plats i sådan förskola som avses i första stycket. (Skolinspektionen 2019.)

Även inom ramen för modersmålsundervisning har samiska barn rätt till sitt modersmål, på förskolan och i grundskolan, t.ex.:

Förskolan skall medverka till att barn med annat modersmål än svenska får möjlighet att utveckla både det svenska språket och sitt modersmål. (SFS 2010:800, 8 kap, 10 §.)

Förskoleklassen skall medverka till att barn med annat modersmål än svenska får möjlighet att utveckla både det svenska språket och sitt modersmål. (SFS 2010:800, 9 kap, 10 §.)

Härutöver skall det som ämnen finnas moderna språk som skall erbjudas varje elev inom ramen för språkval och, för elever som skall erbjudas modersmålsundervisning, modersmål. (SFS 2010:800, 10 kap, 4 §.)

En elev som tillhör någon av de nationella minoriteterna skall erbjudas modersmålsundervisning i elevens nationella minoritetsspråk. (SFS 2010:800, 10 kap, 6 §.)

Samiska kan också ingå i skolans val eller elevens val enligt kursplanen för moderna språk på grundskolans årskurs 6–9 och på gymnasiet:

Vidare skall det finnas elevens val och skolans val. Undervisningen i elevens val skall syfta till att fördjupa och bredda elevens kunskaper i ett eller flera ämnen.

Skolans val får omfatta ett lokalt tillval, om Statens skolverk har godkänt en plan för undervisningen. (SFS 2017:620, 10 kap., 4 §.)

En annan möjlighet är att gå i sameskolan, som är likvärdig med förskoleklass och grundskolans årskurs 1–6 och där få samiska som första- eller andraspråk enligt kursplan för sameskolan (Sametinget 2019 s. 40). Sameskolans uppdrag är att förmedla det samiska samhällets och urfolket samernas normer, värdegrund, traditioner och kulturarv till eleverna samt lära dem att läsa, tala och skriva samiska. Vidare skall sameskolan bidra till att utveckla den samiska identiteten och att varje elev skall vara funktionellt tvåspråkig (Skolverket 2020a).

Sameskolan finns på fem orter i Sverige: Gällivare, Jokkmokk, Karesuando, Kiruna och Tärnaby. Elevernas förkunskaper i samiska när de börjar i sameskolan varierar mellan inga kunskaper alls via andraspråks- till förstaspråkskompetens. I sameskolans årskurs 1–6 erbjuds samiska språket som ämne fyra timmar i veckan och 800 timmar om året. Dessutom erbjuds ämnesundervisning på samiska, men omfattningen varierar mellan sameskolorna beroende på lärarnas kompetenser. Varje elev erbjuds det samiska språk som hemmet önskar. Några elever läser två samiska språk samtidigt. Vidare erbjuder sameskolorna fjärrundervisning i samiska till andra skolor. När eleverna slutar sameskolan efter årskurs 6 får de betyg i samiska 1 eller samiska 2. Samtliga elever uppges nå upp till målen i ämnet.¹¹

2018 gick 159 elever i de fem sameskolorna. Det fanns 42 anställda lärare. Både samiska och svenska används där – på ett balanserat sätt eller mer samiska än svenska beroende på sameskolan (Belancic 2020 s. 8). Detta återspeglar en verklighet där några elever använder samiska med sin familj, medan andra använder språket endast i skolan (Outakoski, 2015, Belancic 2020, s. 8 med hänvisning till Sullivan et al. 2019).

Enligt Skolverket (Belancic 2020 s. 25 med hänvisning till Skolverket) hade 918 samiska elever rätt till samisk språkundervisning under läsåret 2019–2020. Av dem tog 172 del i samiskundervisning vid sameskolan, medan 746 sökte modersmålsundervisning i samiska utanför sameskolan. Av dem som sökte var det dock endast 443 som fick modersmålsundervisning i samiska.

Sameskolan är ju den skolform i Sverige som skall säkra högst kvalitet vad gäller undervisning i samiskt språk och kultur. Enligt Skolverket (2020) är sameskolans uppdrag att förmedla det samiska samhällets och urfolket samernas normer, värdegrund, traditioner och kulturarv till eleverna samt lära dem att läsa, tala och skriva samiska. Dock visar Belancic (2020 s. 61) att läroplanen för sameskolan är nästan identisk med den allmänna läroplanen. Dessutom är den formulerad på svenska och lägger endast lite fokus på samiska värderingar. Syftet med att inkludera samiska kursplaner i den allmänna läroplanen 2019 var att underlätta funktionell tvåspråkighet genom

¹¹ Enligt meddelande via e-post från Sameskolsstyrelsen, 2020-05-06.

att lärare lättare skulle kunna byta mellan språken, men resultatet blev att båda läroplanerna blev mer lika varandra. Detta, i kombination med brist på behöriga samisklärare och på samiskspråkiga böcker, resulterar i en begränsad tillgänglighet för eleverna till inläring på samiska och utifrån samisk kultur och värdegrund. En viktig skillnad mellan läroplanerna för samiska respektive svenska är enligt Belancic (2020 s. 40) att den svenska läroplanen fokuserar mer på skriftliga kunskaper, medan den samiska mer fokuserar på muntliga kunskaper.

Enligt Outakoski (2015 s. viii) råder det en stark obalans vad gäller bilitteracitet bland samiska barn och ungdomar i norra Finland, Norge och Sverige p.g.a. brist på lämpliga läromedel, brist på populärkultur och medier med samiskt innehåll och majoritetsspråkens dominerande roll i barnens vardag. Vad gäller läromedel har Sverige enligt Outakoski (2015 s. 14), till skillnad från Finland och Norge, inget organiserat statligt system med ansvar för att finansiera eller producera läromedel i samiska.

Trots statens skyldighet att erbjuda samiska till de samiska barn som önskar det visar det sig att detta inte alltid följs i praktiken. Siffror visar också att andelen barn som slutför gymnasiet med ett godkänt betyg i samiska är ytterst låg – år 2018 var det enbart 22 av totalt 81 536 gymnasieelever i Sverige (Regeringen 2019).

Mellan 2000 och 2008 har DO (Diskrimineringsombudsmannen) fått in ett 30-tal anmälningar rörande samers språkliga rättigheter. Där påtalades bl.a. brister i modersmålsundervisning i förskola och skola och avsaknad av information på samiska hos myndigheter. Vissa upplevde att kommuner inte beaktade samers rätt till modersmålsundervisning och att vissa kommuner till och med öppet motarbetade deras rätt till modersmålsundervisning. Vissa upplevde även att modersmålsundervisning i samiska skedde ad hoc, på undantag, och innebar en del praktiska svårigheter för dem som ville delta. Även bristen på läromedel i och på de samiska språken togs upp som ett hinder mot lyckad undervisning. Flera som krävde sina språkliga rättigheter möttes av okunskap, fördomar och negativa föreställningar. Enligt DO:s dialog med samer fanns det brister i åtgärder från statligt och kommunalt håll för att främja samers språkliga rättigheter. Detta fick flera samer att uppleva sig själva som besvärliga när de krävde sina rättigheter. Detta i kombination med en redan utsatt situation gjorde att vissa samer i stället valde att tala svenska (Pikkarainen & Brodin 2008 s. 18–30). Denna typ av diskriminering bidrar till att statens historiskt negativa roll gentemot samerna av några av mina informanter upplevs som aktuell även idag.

Enligt Europarådets senaste rapport om Sveriges efterlevnad av ECRML vad gäller utbildning i eller på samiska (artikel 8), är vissa punkter fortfarande enbart delvis uppfyllda, såsom att hela eller en väsentlig del av förskoleverksamheten skall ske på samiska för dem som så önskar, att hela eller en väsentlig del av skolundervisningen skall ske på samiska för dem som så önskar och även att det skall finnas lärarutbildningar och kompetensut-

veckling för lärare i samiska (Council of Europe 2020 s. 28 f.). Europarådet uppmanar Sveriges riksdag att inkludera språklig diskriminering i diskrimineringslagen, att förstärka undervisningen i och på samtliga nationella minoritetsspråk, att se till att barn som lär sig språken inom ramen för modersmålsundervisningen får lämplig undervisning och utvecklar litteracitet i detta språk, att utöka den tvåspråkiga undervisningen på samiska och finska, att utveckla en lärarutbildning som möter minoriteternas språkliga behov och att utöka antalet samiska språkcentra (Council of Europe 2020 s. 34).

Samernas status och skolgång och samiskan i skolan har genomgått kolossala förändringar under det senaste århundradet. Från att samernas öde och skolgång har bestämts av myndigheterna över huvudet på samerna och att samisk identitet och samiskt språk inte fick något utrymme i skolan är samernas urfolksstatus i Sverige och samiskan som nationellt minoritets- och urspråk numera väl förankrade i lagstiftningen. Vidare har samerna fått utökad inflytande över sitt eget liv, barnens skolgång och språkpolitiken. För barn som tillhör urfolk understryks förutom rätten att utveckla språket och kulturarvet även möjligheterna att utgå från gruppens värderingar och att säkerställa barnens fysiska och psykiska hälsa. Idag finns det flera sätt för barn att tillägna sig och utveckla sin samiska. Kommunerna är skyldiga att informera de nationella minoriteterna om dessa rättigheter. Som nationell minoritet är det viktigt att även få utveckla sin kultur. De fem sameskolorna har ett särskilt uppdrag att förmedla det samiska urfolkets värdegrund, utveckla den samiska identiteten och kulturen och lära ut samiska till barnen för att dessa skall kunna bli funktionellt tvåspråkiga. Ändå framgår det att det finns brister i efterlevnaden av dessa lagar och konventioner – en del elever som önskar att lära sig samiska i skolan får inte denna möjlighet; möjligheten att få hela eller en väsentlig del av sin förskola eller skolgång på samiska uppfylls inte tillfullo; en del kommuner är omedvetna om lagstiftningen kring samiska och det finns även en del brister vad gäller läromedel och lärarnas kompetens.

3. Sveriges fem samiska språk – utbredning, språkbrukare och vitalitet

I detta avsnitt skall jag grundläggande redogöra för de fem samiska språk som används i Sverige samt deras brukare, dokumentation, status och standardisering.

De samiska språkens situation i dagens Sverige är diffus och brokig. Samerna är spridda över hela Sverige, och främst i Norrland, men även här är samerna spridda över ett stort geografiskt område. Språkförhållandena varierar beroende på ett flertal faktorer:

1. Samiskt språk. Nordsamiska har förhållandevis många språkbrukare medan ume- och pitesamiska har ytterst få.

2. Kommun. Satsar kommunen på att rekrytera och fortbilda personal och erbjuda de språkliga resurser som krävs av lagen?
3. Släkt. Används samiskan mellan generationerna och traderas den från generation till generation?
4. Föräldrarnas språkbruk. Talar ingen, en eller bägge föräldrar samiska?
5. Generation. Använder man en traditionell eller modern varietet av samiskan?
6. Social miljö: Finns det personer, vänner i närmiljön som är samisktalande? Är familjen i minoritet som samisktalande i området bland brukare av svenska eller av andra samiska språk?
7. Undervisning. Finns det en lärare i samiska i skolan? Har läraren den kompetens som behövs för att undervisa språket till sin målgrupp?
8. Språklig kompetens. Hur skall man avgöra vem som är 'samiskbrukare' – räcker det att kunna några fraser eller skall man kunna använda samiska i alla domäner? Behöver språket vara grammatiskt och fonologiskt 'korrekt' eller bör man betrakta avvikelser från ett 'korrekt' språkbruk som en modernare varietet av samiska?
9. Material och språkliga domäner. Finns det tillräckligt många läromedel för att lära sig språket? Finns det tillräckligt många domäner utom skolan och hemmet där språket kan användas? Finns det tillräckligt mycket populärkultur, tillräckligt många aktiviteter och resurser, där språket kan eller bör användas på fritiden?

Dessa faktorer visar på att samiska språk kan hamna i mycket prekära lägen jämfört med majoritetsspråket eller främmande språk som är standardiserade sedan länge.

De samiska språken och dessas språkliga domäner och territorium har förändrats avsevärt under de senaste århundradena av olika skäl: kolonialisering, som orsakade att samerna blev en minoritet i Sápmi; kulturell och språklig assimileringspolitik och stigmatisering i Sápmi, vilket fick många samer att frivilligt eller ofrivilligt ge upp sin kultur, religion och språk och senare generationer i många släkter att växa upp utan samiska som sitt förstaspråk; tvångsflyttningar, som innebar att nordsamiska renskötare fick bosätta sig i områden i Sverige där andra samiska språk talades; och riksgränserna, som drogs utan hänsynstagande till många samers traditionella liv. Förutom dessa faktorer har även andra samhällsliga förändringar – blandförhållanden, urbanisering, massmedier och förskola från tidig ålder – inneburit att majoritetsspråken har fått allt större utrymme bland samerna, vad gäller både språkkompetens och språkliga domäner (se även Sametinget 2008 s. 28).

Det finns nio samiska språk idag:¹² Enaresamiska talas i Finland, skolt-samiska talas i Finland och Ryssland. Dessutom talas även kildin- och ter-

¹² Akkalamiska uppges av Ethnologue ha dött ut 2003 (Saami, Akkala.).

samiska i Ryssland – dessa fyra språk utgör den östsamiska grenen. Ume- och pitesamiska talas i Sverige, nordsamiska talas både i Finland, Norge och Sverige, lule- och sydsamiska talas i både Norge och Sverige – dessa fem språk utgör den västsamiska grenen. Den nuvarande indelningen i nio samiska språk går tillbaka till Korhons (1967) indelning i nio samiska dialekter. Korhons (1967 s. 13 ff.) uppger i sin tur att han följer en traditionell indelning och att gränsdragningen i många fall är svår på grund av övergångszoner. Vidare hör Korhons studie hemma inom morfologin och det är tydligt att morfologiska kriterier väger tungt i hans indelning. Så beskriver Sammallahti (1998 s. 1) de samiska språken på ett övergripande sätt:

All the [Saami] languages in the area are fairly similar in structure and basic vocabulary. Although there are no deep linguistic boundaries, one can distinguish between ten Saami languages which differ from each other at least to the same degree as the Germanic or Romance languages. Neighboring dialects on each side of a language boundary are normally close to each other in vocabulary, so that the Saami languages form a chain in which speakers of adjacent dialects understand each other rather easily.

Att dessa varieteter idag snarare betraktas som språk än dialekter hänger ihop med bristande ömsesidig förståelighet mellan flera varieteter som ligger avlägset från varandra geografiskt och en språkpolitisk utveckling, som bl.a. innebär att samtliga nio varieteter numera har varsin ortografi och standard. En sydsamisk informant uppger att samisktalande personer i Sverige kan förstå andra samiska språk i Sverige om man är öppen och mottaglig. Här bör nämnas att i många samiska sammanhang, t.ex. barnteater och konfirmandläger, används flera samiska språk samtidigt utan tolkning. I mer officiella sammanhang, t.ex. konferenser, används ofta tolkservice. Jag uppfattar det som att passiva kunskaper i de övriga samiska språken uppstår när man interagerar på olika samiska språk som talas i Sverige. Nordsamiska, som är avsevärt större än de andra och därmed även når ut till fler samisktalande, verkar dessutom vara en viktig referenspunkt för dem som är engagerade i samiskspråkiga aktiviteter.

Samtliga samiska språks existens anses hotad enligt både Endangered Languages Project (ELP) och UNESCO (2003). I fig. 1 syns spridningen av de samiska språken i Sápmi. I tabell 1 ges en översikt över Sveriges fem samiska språk och deras vitalitet enligt UNESCO:s (2003) kriterier för språklig vitalitet och dokumentation. Uppgifter angående antalet språkbrukare kan vara svåra att fastställa, dels eftersom det inte utförs några officiella räkningar av antalet språkbrukare eller etniska minoriteter i Sverige, dels eftersom i princip alla samiskbrukare idag är tvåspråkiga och ofta utgör minoriteter i sina respektive hemkommuner. Därför har jag kompletterat uppgifterna om antal språkbrukare från ovan nämnda källor med uppgifter från Sametingets diskussionsanteckningar från seminariet om de samiska språkens behov

(2019, i tabellen förkortat »Sam»)¹³ med siffror från Ethnologue (förkortat »Ethn»)¹⁴ och ELP. Uppgifter om attityder gentemot språket bland talarna har jag vid behov kompletterat med uppgifter från språkaktivisterna.

Det bor uppskattningsvis mellan 20 000 och 40 000 samer i Sverige (se Samer i siffror). Statistik från röstlängden till Svenska sametinget kan ge en fingervisning om hur många vuxna i Sverige som identifierar sig som samer och engagerar sig i valet till sametinget. 2017 års samelängd omfattade 8 766 personer. Härav bodde 46 % i Norrbottens län, 22 % i Västerbottens län, 8 % i Stockholms län, 6,4 % i Jämtlands län, 2,5 % i Västernorrlands län, 2,5 % i Västra Götalands län. Övriga bor i resten av landet förutom 2 %, som bor utomlands.¹⁵ Vidare finns det 25 kommuner som ingår i de samiska förvaltningsområdena, alla inom Sápmi, och därtill även Stockholms kommun. Det är också svårt att komma tillrätta med antalet språkbrukare, vilket kommer att framgå längre fram i denna artikel. Det är svårt att avgöra vad det innebär det att kunna ett språk i ett modernt samhälle – räcker det att kunna säga några fraser på ett andraspråk eller skall man behärska språket som sitt förstaspråk i både tal och skrift inom alla domäner? Skall det vara samma språk som föräldragenerationen talade eller kan det vara ett språk som innehåller en mer förenklad grammatik och ofta förekommande kodväxlingar? Dessutom bereder det svårigheter att räkna dem som talar samiska någorlunda i Sverige, eftersom ingen statistik förs. Det är mot bakgrund av detta som de nedan anförda varierande siffrorna vad gäller antalet språkbrukare skall förstås.

Redan på 1970-talet var samiskans situation i Sverige skör. Enligt 1975 års sameutredning (vilken återges i Sametinget 2008 s. 20) framgår det att rennäringen var en språkarena där samiskan var stark. Det uppges att 40 % av de renskötande samerna i Sverige behärskade nordsamiska och att 25 % behärskade någon av varieteterna lule-, pite- och sydsamiska. Samiskkunskaperna bland nordsamisktalande överlag var bättre än hos övriga. Barn som kunde samiska fanns bland de renskötande samerna, men även där uppgick andelen samisktalande barn endast till ca hälften av barnen.

Svonnis (1993) studie beskriver en pågående språkbytessituation bland svenska samer med fokus på samiska skolbarn. Det visar sig att samiskan används i allt mindre utsträckning och främst inom familjen och den närmaste vänskapskretsen, medan majoritetsspråket används i mer formella samtalsituationer. Dessutom är samisktalarna i stort sett tvåspråkiga. Studien, som ger en allsidig bild av barnens språkliga kompetenser och användningsområden, fokuserar på 15 nordsamiska skolbarns språkliga kompetens i årskurserna 4–6, från både sameskolan och den allmänna grundskolan. Bl.a. visar den på skillnader avseende vissa språkliga kompetenser mellan skolbarn med

¹³ Vid seminariet deltog totalt 73 personer från de fem samiska språkgemenskaperna: lulesamiska (15 personer), nordsamiska (29 personer), pitesamiska (9 personer), sydsamiska (11 personer) och umesamiska (9 personer). (Enligt meddelande via e-post från Ingegerd Vannar, 2020-05-05.)

¹⁴ Se Saami, Lule, Saami North, Saami, Pite, Saami, south och Saami, Ume.

¹⁵ Enligt meddelande via e-post från Sametinget, 2021-05-08.

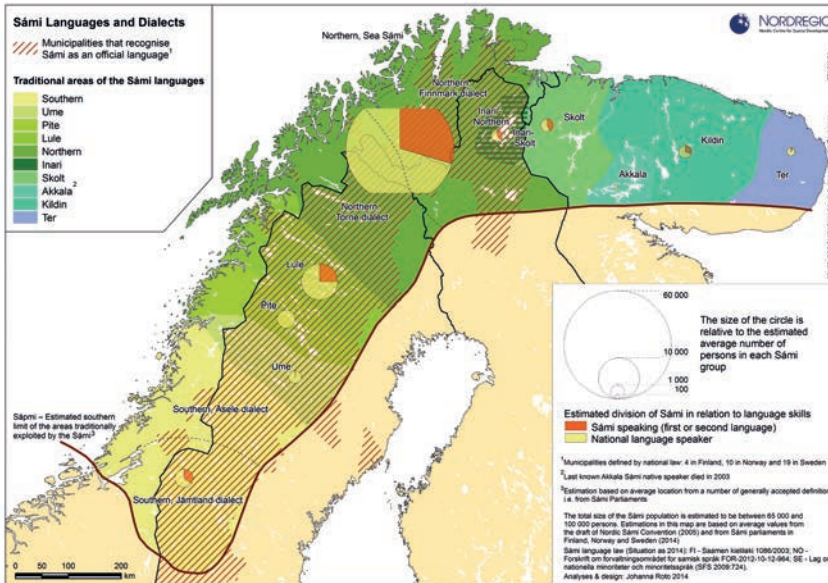

Fig. 1. De samiska språkens och dialekternas utbredning i Finland, Norge, Ryssland och Sverige. Efter Sámi languages and dialects. Publicerad med tillstånd.

samiska som förstaspråk och skolbarn med svenska som förstaspråk och samiska som andraspråk: barnen som hade samiska som sitt förstaspråk klarade konsonantväxlingarna inom böjningssystemet utan problem, medan de med svenska som sitt förstaspråk hade varierande grader av svårigheter med dessa. Bland dem som hade samiska som sitt förstaspråk hade några en god grammatisk kompetens, medan andra inte behärskade alla böjningsformer. Andraspråkstalarna behärskade endast några få böjningsformer.

Enligt siffror från 2008 (Sametinget 2008) hade ca 45 % av Sveriges samer i sametingets röstlängd kunskaper i samiska. Ca 28 % av samerna i sametingets röstlängd hade kunskaper i nordsamiska, ca 8 % hade kunskaper i lulesamiska och ca 10 % hade kunskaper i sydsamiska. Andelen samisktalande var större i Norra Lappland och Jämtland och låg där på ca 60 %. Inom den renskötande befolkningen var andelen samisktalande större än bland övriga samer, nämligen 67 %. Av hela populationen i röstlängden uppgav ca 25 % att de talade samiska utan svårigheter. Kunskaperna i samiska visade sig variera beroende på ålder och geografisk hemvist: Norra Norrland hade högsta andelen samisktalande och högst inom åldersgruppen över 60, nämligen 60 % som talar samiska utan svårigheter gentemot endast 20 % i åldersgruppen 18–29. Även i resten av landet var andelen som behärskar samiska inom den högsta åldersgruppen störst. En tydlig tendens gjorde sig dock gällande bland samer från den lägsta åldersgruppen: de försökte tillägna sig kunskaper i samiska (Sametinget 2008).

Tabell 1. Sveriges fem samiska språk och deras vitalitet på en skala 0–5.

	Nordsamiska ^a	Lulesamiska	Sydsamiska	Pitesamiska	Umesamiska
Länder där språket talas	Sverige, Norge, Finland	Sverige, Norge	Sverige, Norge	Sverige	Sverige
Överföring mellan generationer (1) ^b	2–3	1	1–2	1	1
Antal språkbrukare (2) ^c	16 500 (Ethn) 25 700 (ELP)	1 000–2 000 (ELP) 2 000 (Ethn)	500 (Sam) 600 (ELP, Ethn)	30	< 20 (ELP) 20 (Ethn) 100 (Sam)
Andel språkbrukare inom gruppen (3)	2	1	1	1	1
Domäner och utsträckning (4)	2	1	1	1	1
Nya domäner (5)	1	1	1–2	1	1
Undervisning (6)	2	1	3	1	1
Status och lagligt skydd (7) ^d	1–2	2–3	3–4	2–3	2–3
Gruppens attityder (8) ^e	2–3	2–3	2–3	3	3
Språkmaterial, översättare (9)	3	3	3	3	2–3
Vitalitet ^f	2	1	2	1	1
Senaste standard-ortografi ^g	1979	1983	1987	2019	2016

^a I lulesamiskans fall har jag kompletterat Sametingets diskussionsanteckningar (2019) med data ur intervjun med den lulesamiska språkaktivisten. För umesamiskans och pitesamiskans del angavs inga siffror i diskussionsanteckningarna. Siffrorna som anges här är baserade på löptexten som ingår i anteckningarna för dessa språk jämte data från språkaktivisten. De båda språkaktivisterna rapporterar ökade språkkunskaper bland de befintliga talarna och ökat intresse för att återta respektive språk.

^b Siffran 2–3 för nordsamiska avser hela landet; Karesuando-regionen har fått siffran 3–4. Enligt Sametingets diskussionsanteckningar (2019) finns det ett glapp från mor-/farföräldrar till barn vad gäller lulesamiska, och utveckling av språkkunskaperna bland föräldragenerationen efterlyses.

^c Nordsamiskbrukare utgör ca 90 % av samisktalarna överlag. Osäkerheten kring antalet språkbrukare återspeglas även i de vitt skilda siffrorna. Utbredningen i de tre länderna uppskattas enligt Svonni (2008) till 9 000–10 000 språkbrukare i Norge, 5 000–6 000 i Sverige och 2 000 i Finland. Lulesamiska talas av 300 personer i Sverige enligt ELP (Endangered Languages Project). Även Samer.se, samer i siffror (2020) uppskattar antalet sydsamiskbrukare i Sverige till 500, spridda över ett mycket stort område. Enligt Svonni (2008 s. 22 f.) har umesamiskan »ett fåtal brukare och riskerar att försvinna». Pitesamiska talas av 30 personer enligt Valijärvi & Wilbur (2012). Andelen samiskbrukare inom den samiska gruppen är liten (3).

^d Status och lagligt skydd (7) varierar inte mellan de olika språken. Snarare bör en skillnad mellan språken återspegla arbetsgruppernas olika uppfattningar.

^e Enligt den pite- och umesamiska språkaktivisten stöder många revitaliseringsarbetet utan att fördenskull engagera sig eller ens använda språket aktivt. Hens intryck är att många pite- och umesamer känner uppgivenhet och att det är för sent för att göra något.

^f Vitalitet utgörs av ett genomsnitt av värdena för kriterierna 1–9 för respektive språk.

^g Observera att lulesamiskan använder grafemet ⟨ä⟩ och ⟨æ⟩ på resp. svenskt och norskt område och att sydsamiskan använder grafemen ⟨ä, ö⟩ och ⟨æ, ø⟩ på resp. svenskt och norskt område.

Tabell 1 visar det uppskattade antalet språkbrukare för Sveriges fem samiska språk, vitalitet enligt UNESCO:s (2003) nio kriterier för språklig vitalitet och dokumentation.¹⁶ Vidare innehåller tabellen uppgifter om eventuella andra länder där dessa språk talas. Slutligen innehåller tabellen uppgifter om språkens vitalitet totalt sett och årtalet för den senaste standardiserade ortografin. Graderingen av UNESCO:s (2003) kriterier 1, 3–9 för respektive språk i tabell 1, är baserade på data från arbetsgrupperna vid Samiska språkseminariet (Sametingets diskussionsanteckningar 2019). Vissa kompletteringar framgår av noterna till tabellen. I UNESCO:s skala värderas nio olika kriterier på en skala från 0 till 5 (se bilaga 1), där 0 innebär obefintligt eller utdött och 5 innebär starkt eller fullt levande. Sametingets seminarium hölls den 12–14 november 2019 i syfte att kartlägga Sveriges samiska språk och identifiera språkgemenskapernas behov för att senare använda materialet i sametingets språkpolitiska arbete.¹⁷ Under seminariet fick representanter för de fem samiska språk som talas i Sverige i uppdrag att bedöma de samiska språkens nuvarande förhållanden med utgångspunkt i UNESCO:s nio kriterier. Dessa bedömningar sammanfattades och nedtecknades därefter.

Som nämns ovan i detta avsnitt är termen *språkbrukare* – och därmed antalet språkbrukare – högst diffus när det är fråga om hotade minoritetsspråk (se ovan i detta avsnitt). Till skillnad från ett officiellt majoritetsspråk används ett minoritetsspråk ofta i ett begränsat antal domäner, inom ett avgränsat territorium och sporadiskt i individens liv. Detta bidrar också till att individens språkliga kompetens kan variera (se tabell 3). Sametingets diskussionsanteckningar (2019) återspeglar denna komplexitet, och uppskattningar av antal språkbrukare bör förstås mot denna bakgrund.

Som framgår av tabell 1 befinner sig Sveriges fem samiska språk på nivå 1–2 i UNESCO:s sexgradiga skala över språklig vitalitet (se bilaga 1), vilket innebär att språken är allvarligt eller kritiskt hotade. Det som höjer resultaten till ca nivå 3 i fråga om vissa av kriterierna är språksociala faktorer som status, lagligt skydd, material på eller om språket och gruppens attityder. För sydsamiskans del når även undervisningen upp till nivå 3. När det gäller överföring av språket mellan generationerna når endast nordsamiskan upp till nivå 2–3 i skalan, medan nordsamiska specifikt i Karesuando-området når upp till 3–4. För sydsamiskans del når språkets överföring mellan generationerna upp på nivå 1–2 och för lule-, pite- och umesamiskans del är den blott på nivå 1, d.v.s. att det är få som använder språket, mestadels i mor-/farföräldragenerationen. När det gäller andelen språkbrukare inom befolkningen och språkliga domäner ligger samtliga språk på nivå 1–2.

Som komplement till tabell 1 föreslår jag i tabell 2, med utgångspunkt i de samiska språken, en modell som syftar till att på ett mer nyanserat sätt

¹⁶ Kriterierna är numrerade i tabellens vänstra kolumn. Se vidare bilaga 1.

¹⁷ Seminariet anordnades av sametingets språknämnd, Giellagáldu, och Samiskt språkcentrum. Sjuttio personer – samiska språkarbetare, lärare i samiska, företrädare för samebyar, sameföreningar, organisationer, partier och övriga samiska språktintressenter – deltog. (Enligt meddelande via e-post från Ingegerd Vannar, 2020-05-05.)

Tabell 2. Urfolksspråk i den traditionella och i den moderna världen.

	Urfolksspråket i den traditionella världen	Urfolksspråket i den moderna världen
Domäner	Dominerande i hemmet och med släkten	Om språket används är det i varierat bruk i hemmet och med släkten
	Dominerande mellan generationerna	I många fall brister i överföringen mellan generationerna
	Skola finns inte eller används för att förtrycka urspråket	Finns i skolan i begränsat omfång
	Används främst i tal	Används i tal och ev. skrift
Kompetens, diskurs och ordförråd	Komplett kompetens Förstaspråket, många enspråkiga språkbrukare	Ej alltid förstaspråket. Inte alla i den etniska gruppen talar språket; alla språkbrukare är tvåspråkiga
	All diskurs, traditionell diskurs	Vardagsdiskurs, moderna diskurser
	Komplett basordförråd, utbyggnad och fackord	Komplett basordförråd, inte alltid komplett utbyggnad och fackord
	Ingen litteracitet på språket	Om litteracitet finns är den obalanserad till urfolksspråkets nackdel
Status, standardisering, variation och språkkontakt	Stark status och hög prestige	Svag status och låg prestige
	Ej normerad	Delvis eller helt normerad
	Stor dialektal variation	Dialektal variation, standardvariant i skrift
	Begränsad språkkontakt Begränsad interferens från andra språk	Mycket språkkontakt Mycket interferens från andra språk

skissera språkförhållandena i ett urfolksspråk som står med ena foten i den gamla eller traditionella världen och med andra, efter en omvälvnings- och upplösningsperiod, i en modern värld.¹⁸ Tabellen är indelad i tre: (a) domäner, (b) kompetens, diskurs och ordförråd, och (c) status, standardisering och språkkontakt.

I modellen syns det att språket i den traditionella världen har varit utbrett i hela språkgemenskapen, som hade det som sitt förstaspråk och som använde det i princip i alla domäner och med en komplett språklig kompetens. I takt med ökad kontakt med majoritetsspråket utvecklades så småningom kompetens i majoritetsspråket samtidigt som minoritetsspråket åtnjöt en stark ställning och prestige bland språkbrukarna och tjänade som det enda kommunikationsmedlet inom språkgemenskapen. Språket fördes över mellan generationerna. Skola fanns inte och därmed blev barnens exponering för majoritetsspråket minimal. Genom språkkontakt lånades ord in från majoritetsspråket till minoritetsspråket i takt med att nya föremål, ideologier och idéer introducerades i minoriteten. Diskursen anslöt sig till vardagsspråket, traditionellt levnadssätt, näring, kultur, *árbediehtu*¹⁹ (traditionell samisk kunskap), religion och de naturfenomen som fanns i urfolkets hemvist. Språket användes uteslutande eller nästan uteslutande i tal. Det hade en stark status och hög prestige bland talarna. Det präglades av en stor dialektal variation och saknade en standardvarietet. Språkkontakten med andra grupper var minimal i tidiga skeden och inflytandet från andra majoritetsspråk var begränsat.

Uppställningen i tabell 2 illustrerar vidare hur språket sådant det ter sig i den moderna världen efter ett avbrott i urfolkets materiella, kulturella och språkliga kontinuitet, i vissa fall även genom avbrott i överföringen mellan generationer, och före en eventuell revitalisering på många punkter skiljer sig från språket i den traditionella världen och även från språk som har behållit sin vitalitet genom generationerna och där olika förändringar har skett gradvis och under mer kontrollerade former. När skolan introducerades användes den som ett verktyg för att utveckla en majoritetsspråkskompetens bland barnen på bekostnad av minoritetsspråket för att ibland bli barnens nya förstaspråk. När det samiska urfolket utsattes för försvenskning eller assimilering i majoritetsgruppen skedde förändringar vad gäller såväl levnadssätt som språk och kultur. I den moderna världen behöver språket omdefiniera sig självt i en förändrad miljö där den etniska gemenskapen inte längre är

¹⁸ Modellen skulle möjligen kunna tillämpas på andra språkliga varieteter som har hamnat i underläge jämfört med majoritetsspråket.

¹⁹ *Árbbediehto* (SaL), *árrbemáhtto* (SaP), *aerpiemaahtoe* (SaS), *árbbiemáhttu* (SaU).

lika med språkgemenskapen, där de som använder språken har mycket varierande språkliga kompetenser, där språket inte är helt standardiserat och där det dessutom hamnar i underläge jämfört med majoritetsspråket vad gäller antal språkbrukare i området, språkliga domäner och ordförråd. Om språkets revitalisering är lyckad bör språkets förhållanden i tabellens högra spalt likna vänstra spalten vad gäller domäner, kompetensen bör vara lika god i urspråket och i majoritetsspråket, ordförrådet bör även omfatta moderna ord och termer, status och prestige ska vara höga, och språkkontakten med majoritetsspråket och ett globalt språk bör rimligen vara hög.

Av detta avsnitt framgår att samtliga samiska språk, inklusive de fem som används i Sverige, anses som allvarligt eller kritiskt hotade, inklusive nordsamiskan som talas av mellan ca 16 000 och 25 000 personer och även om samtliga dessa språk numera är erkända och har standardortografier.

Ett officiellt erkännande och ett relativt stort antal språkbrukare är med andra ord ingen garanti för att språket lever kvar i framtiden. Sveriges fem samiska språk har lagligt skydd, det finns material på dessa språk och tack vare de senaste årens revitaliseringsinsatser åtnjuter de numera högre prestige hos sina brukare. Vad gäller överföringen av språken mellan generationerna – ett av de mest kritiska kriterierna för språkets fortlevnad – når enbart nordsamiska i Karesuando-området upp till värdet 3–4, där 4 innebär att alla barn använder språket i alla domäner. För nordsamiska i övrigt och för de andra samiska språken är siffran lägre, vilket innebär att språkkompetensen i samiska ofta stannar hos föräldrarna eller deras föräldrar. För alla fem samiska språk är andelen språkbrukare inom befolkningen mycket liten, språket används i få språkliga domäner, inklusive nya domäner. För sydsamiskans del uppges att det finns undervisningsmaterial, men för resterande språk uppges det att det undervisningsmaterial som finns används av få eller att enbart lite material finns. För samtliga fem språk uppges att det finns språkligt material tillgängligt i form av ord- och grammatikböcker. Därtill får man hålla i åtanke att samtliga samer i Sverige talar svenska, att många går över till svenska när någon inte förstår samiska eller om man inte har etablerat samiska som kommunikationsmedel. Att de samiska språken har genomlidit en allvarlig kris, »återuppstått» i en ny form och i en ny värld innebär att deras språkliga förhållanden är ytterst prekära, vilket även ställer höga krav på språkgemenskaperna och myndigheterna.

4. Föräldrarnas syn och framtidsutsikter

I detta avsnitt skall jag redogöra för de enkätsvar som har inkommit från föräldrarna gällande samiska bland deras barn som är 18 år och yngre (se bilaga 2). Enkätundersökningen skulle ha använts i både kvalitativt och kvantitativt syfte, men eftersom enbart tio enkätsvar har inkommit (en förälder per enkätsvar) kan den enbart användas i kvalitativt syfte. Ändå vittnar den om en del förhållanden som är relevanta för denna studie. En styrka hos de enkätsvar som ändå har inkommit är att det finns en stor variation bland responden-

terna, både vad gäller geografisk spridning (Arvidsjaur, Kiruna, Göteborg, Luleå, Stockholm, Uppsala och Älvdalens kommun), föräldrarnas födelseår (mellan 1960 och 1988), samiskt språk (lule-, nord-, syd- och umesamiska), kunskaper i samiska (en av två föräldrar har viss kunskap i samiska) och språksocial bakgrund. Föräldrarna har 1–3 barn under 18-årsåldern och även deras upplevelser, insikter och tankar kring framtiden är rätt så varierade. Det kan givetvis inte uteslutas att föräldrar som väljer att delta i denna typ av undersökningar är mer måna om sina barns samiskspråkiga inläring än andra.

Några av föräldrarna som har deltagit i undersökningen vittnar om bristande information om samiskundervisning för barn och bristande tillgänglighet på sådan undervisning. En förälder från Luleå anser att kommunen inte har kunnat hjälpa dem med de lagstadgade språkliga rättigheterna och att sameskolstyrelsen inte hade undervisningskapacitet i kommunen:

Totalt omöjligt att få info från kommun, skola eller flerspråkscentrum. Jag har fått driva en mycket lång och psykiskt tung process för att min son skall få ta del av de lagstadgade rättigheterna som finns. Jag har till och med haft uppe ärendet till kommunchefen, pratat med samtliga ansvariga och även politikens företrädare. Jag har personligen fått koppla in jurister i ärendet. [...] Min son har inte längre modersmålsundervisning i samiska p.g.a. att sameskolstyrelsen inte har kapacitet nog till undervisning och kommunen inte har kapacitet utifrån den enda nordsamiska läraren som finns.

En förälder från Göteborg uppger att det inte finns några möjligheter att få tag på information, utan att hen själv måste ständigt måste informera politiker och tjänstemän som inte inser att samiskundervisning är lagstadgad. Även föräldern från Älvdalen anser att möjligheterna att få samiskundervisning för barnen är begränsade. En förälder från Stockholm som hade önskemål om undervisning i sydsamiska för sitt barn berättar följande:

Att veta sina rättigheter är ganska lätt. Sen att få kommunen att följa lagen är inte alls lätt. Lagen blir tandlös när det inte finns sanktioner för kommuner som inte sköter sig. De skyller på att lärare saknas och anser att de har gjort sitt. Sthlm sökte t.ex. inte sydsamiska lärare under tre år, de bedömde att allt skulle gå via sameskolsstyrelsen som dessutom inte kunde tillhandahålla tjänsten.

Vidare uppger föräldern från Göteborg att »Göteborgs kommun vägrar följa LoNM 2009:724 [lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk]».²⁰

Föräldern från Luleå (som ligger inom ett samiskt förvaltningsområde) yttrar sin frustration över kommunens misslyckade hantering av samiskundervisning till barnen:

²⁰ I en intervju genomförd av Sameradion & SVT Sápmi uppger en samisk förälder att Göteborgs kommun inte vill erbjuda lulesamiska till hans barn i förskoleklass och att skoljuristerna anser att modersmålsundervisning i samiska inte behöver ges i förskoleklassen (Päiviö 2020).

Luleå kommun sköter sitt åtagande som samisk förvaltningskommun under all kritik. Det är fruktansvärt som ensam privatperson (förälder) att behöva kämpa mot denna kommunjätte för att ens barn skall få det man enligt lag slagit fast som rättigheter för samiska barn. Skolans ansvar för frågan är lika illa skött. Varken barn eller föräldrar får någon information eller upplysning om möjligheter eller rättigheter. Ingen tar sitt ansvar. Parallellt med min kamp för min sons rättigheter till att utveckla sitt språk så antar man en strategi som säger att Luleå kommun skall bli bäst nationellt på minoritetsbarns möjlighet till språkutveckling. Detta känns som ett slag i magen och ett stort hån för en kämpande förälder.

Vad gäller föräldrarnas egen samiska språkkompetens varierar den bland informanterna från svag hos en förälder till att båda föräldrarna talar samiska. Oftast är det dock en förälder som har viss kunskap i språket. Ingen förutom en förälder hade samiska som sitt förstaspråk som barn. Övriga fick inte möjligheten att lära sig språket som barn hemma och har alltså återtagit språket som vuxna. Fyra av de föräldrar som har svarat säger att släkten inte (längre) kan prata samiska, medan övriga sex berättar att några inom släkten eller hela släkten talar samiska. Föräldrarna anger inte någon dialekt inom respektive samiskt språk och anser heller inte att dialektala skillnader utgör något problem för vare sig kommunikationen eller för barnens samiskinläring.

Intresset för eller motivationen till barnens samiskinläring kommer antingen från föräldrarna eller från barnen själva. Flera föräldrar upplever det samiska språket som en viktig identitetsmarkör och anser att det är viktigt att återta språket bl.a. för att stärka barnens identitet. En förälder anger att hen vill att barnen skall lära sig samiska redan nu för att slippa behöva genomgå inlärningsprocessen i vuxen ålder, såsom föräldern har gjort:

Jag vill återta språket och önskar att mina barn skall få samiska redan från barnsben. Jag känner mig ledsen att jag inte kan mitt hjärtetspråk flytande utan enbart till viss del. Jag har studerat det på Uppsala universitet, men det är svårt. Därav motivationen.

En annan förälder uppger flera faktorer som motiverande för barnets samiskinläring: dels att föräldrarnas egna kunskaper är otillräckliga och önskemålet att barnet skall få det språk som föräldern inte fick lära sig, dels förhoppningen att språket skall hjälpa med att bygga upp barnets samiska identitet:

Ja, [intresset är] stort. Annars får mitt barn endast samiska genom mig. Det är viktigt att mitt barn får en stark samisk identitet. Att ingen skall tycka att det är konstigt.

Ungefär hälften av föräldrarna anger att de är mycket aktiva i att stödja barnens språkliga utveckling (se bilaga 2). Dessa föräldrar uppger att de försöker prata samiska hemma, använda böcker på samiska, sjunga och läsa sagor på samiska, lära sig glosor tillsammans med barnen och umgås med samisk-

talande släktingar. Åtta av tio föräldrar svarar att samiskan finns i hemmets eller förskolans/skolans fysiska miljö, exempelvis i form av skyltar, böcker och dekorationer. Två föräldrar uppger att samiskan är osynlig utanför hemmet.

Enligt föräldrarnas utsago är kulturella och traditionella aktiviteter (såsom teater och musik å ena sidan, rennäring, *duodji*²¹ och *språkbo*²² eller *giellabeassi* å andra sidan) samt hemmet och släkten de viktigaste språkarenorna för barnens in- och utflöde på samiska. En viktig traditionell språkarena har varit renskötsel. Där har samiskan varit dominerande under lång tid, men även där används samiskan i allt mindre utsträckning numera. Tittar man enbart på barnens inflöde på samiska hamnar kulturella och traditionella aktiviteter på första platsen enligt enkätsvaren. Tittar man enbart på utflödet sker det i första hand i hemmet och släkten.

Barnens samiska kompetens är förhållandevis svag enligt föräldrarna. Även de barn som går i sameskolan och vars föräldrar säger sig vara nöjda med samiskundervisningen där uppges ha svaga samiskkunskaper. Åtta av tio föräldrar svarar att barnen använder svenska oftare än samiska. De två övriga föräldrarna har inte svarat på frågan.

Om föräldrarna skall försöka jämföra barnens samiska språkkompetens med förföräldra- eller far-/morföräldragenerationen når barnen oftast inte upp till tidigare generationers kompetens. Föräldrarnas kompetens i samiska kan brista när de försöker att återta språket samtidigt som barnen, men även i de släkter där språket talas i äldre generationer är barnens språkkompetens förhållandevis svag.

Inget av barnen i de inkomna enkätsvaren uppges ha samiska som sitt förstaspråk. Flera föräldrar hoppas att skolan skall lyckas återställa samiskan i familjen. Sameskolan verkar inte kunna garantera att barnen blir aktiva språkbrukare i samiska i framtiden. Samtidigt är det oklart hur länge dessa barn har gått i sameskolan och hur deras samiska språkkompetens ser ut när de går ut sameskolan (d.v.s. efter årskurs 6).

De barn som har fått lära sig samiska uppges lära sig språket inom förskolan, inom skolans olika undervisningsformer, bl.a. sameskolan (i klassrummet och på distans), språkval (på distans), genom sånger och högläsning, och även utanför skolan genom *giellabeassi* och vid renskiljningar.

Skolbarnen har en till två lektioner i samiska i veckan. Ett av de två barn som går sameskolan har samiska varje dag i skolan, medan det andra har fyra lektioner spridda på fyra dagar i veckan.

Inte heller i skolsammanhang rapporteras dialektala skillnader inom de samiska språken utgöra några problem. Ibland använder en viss lärare vissa ord som härstammar från lärarens eget område, men när sådana lexikala in-

²¹ Samisk slöjd. *Duodje* (SaL), *duojje* ~ *duodje* (SaP), *vätnoe* (SaS), *duojje* (SaU).

²² *Språkbo* (eng. *language nest*) är ett språkbadsläger där barnen lär sig språket och kulturen genom att målspråket används genomgående (jfr *språkbad* (eng. *language immersion*), som är ett stabilare forum, såsom skola eller förskola, där språket används regelbundet. *Giellabieesse* (SaL), *giellabieesse* (SaP), *gielebieesie* (SaS), SaU *giällabiessie* (SaU).

slag uppträder brukar de kunna redas ut snabbt. Eventuella skillnader mellan det språk som barnet får i skolan och det språk som används i hemmet eller i släkten vållar heller inte några problem.

Flera föräldrar uppger att de är nöjda med att samiskan erbjuds i skolan, men anser att det finns stort utrymme för förbättringar. Som exempel på förbättringar anges behovet av lärare generellt, lärare på plats och bättre ämnesintegrering.

En förälder uttrycker svårigheter med att använda samiskan i det område där familjen bor och där den största delen av det samiska samhället, bestående av tvångsförflyttade samer, har genomgått en språkbytesprocess till svenska och avstått från att återta eller revitalisera sin samiska:

I det område vi bor är det många [tvångsförflyttade samer] som har tappat språket. [...] Om språket är starkt i hela släkten är det lättare. Det är viktigt att barnen kan använda språket när de leker med andra barn. Det är svårare för oss, när våra barn inte hör så mycket samiska från andra barn.

Angående samiskans fortlevnad är de flesta föräldrar överens om att utsikterna är mörka eller mycket mörka om inget mer görs. På frågan vad som skulle kunna säkra samiskans fortlevnad i framtiden, nämner föräldrarna en rad olika faktorer: högre prestige för språket, mer synlighet ute i samhället, mer frekvent användning av språket i hemmet, mer frekvent användning av språket mellan generationerna, att samiskan erbjuds i skolan till alla dem som har behov av den, att det finns mer samiska i skolan och att mer material (t.ex. böcker, filmer, datorspel) finns tillgängligt.

Föräldrarna föreslår följande konkreta åtgärder för att förbättra dagens förhållanden: att samiskan inte erbjuds på bekostnad av andra ämnen i skolan; att samiskan integreras med andra skolämnena; att samiskan används i flera kommunikativa sammanhang; att familjerna undervisas i samiska: att man tar vara på de äldres språkkunskaper; att det tas fram mer och bättre undervisningsmaterial i samiska;²³ att samiskan används som undervisningsspråk; att samiskan används mer i vardagen; att det finns bättre kontakt mellan föräldrar och lärare; att det finns lärare på plats och inte bara på distans; att undervisningen får stöd från skolan och rektor; att undervisningen är varierad och att distansundervisningen är mer engagerande. En förälder uttrycker följande önskemål:

[A]tt förvaltningskommunerna tar sitt lagstadgade ansvar och dessutom bjuder till utöver det. Att man möjliggör för barnen att välja samisk integrering i skolan så att slöjd, hemkunskap osv kan anpassas efter den samiska kulturen. Att skolorna tar sitt ansvar och lär ut den samiska historien och kulturen. Att man möjliggör och aktivt arbetar med språklärandet och språkaktiviteter.

²³ Enligt respondenterna innebär detta material som uppdateras löpande och är av hög kvalitet.

En annan förälder svarar följande angående barnets skolgång:

Kul att hon får läsa det, men undervisningen borde utvecklas. Hon vill prata med andra barn vilket har varit svårt att genomföra praktiskt. Böcker eller åtminstone material som man själv kan gå igenom för att repetera hade varit bra.

Flera föräldrar delar denna förälders yttrande om samiskans framtidsutsikter:

Mycket dåliga utsikter om man inte inom det svenska samhället aktivt arbetar för att möjliggöra och stärka minoritetsbarnens språk.

Övriga kommentarer som har inkommit från föräldrar är: »Vi samer har ingen stöttning från nåt håll.» På frågan hur aktiva föräldrarna är när det gäller att stödja sitt/sina barns språkliga utveckling i samiska svarade en förälder »Inte nu längre efter 9 år av bråk.» En annan förälder uppger att det är »svårt att få tag på lärare. Vi samer behöver bråka om allt.» En annan anser att ett samiskt språkcentrum även bör finnas på nordsamiskt område, på samma sätt som det finns på sydsamiskt område.

Flera föräldrar efterlyser mer integrering av språk- och ämneskunskaper. Att användningen av målspråket som undervisningsspråk i skolan främjar barnens språkliga utveckling på målspråket stöds av en del forskning på området (Svonni 1993, Batsalelwang & Kamwendo 2013, Belancic 2020 med hänvisning till Hays 2011). Enligt Spolsky (2018) har användningen av det språk man vill revitalisera som undervisningsspråk en stor betydelse i en språklig revitaliseringsprocess.

Jansson (2005) nämner några lyckade exempel på samiskundervisning i skolan, även när det gäller barn som inte hade med sig samiska sedan tidigare, och där barnen har utökat användningen av samiska även utanför klassrummet, exempelvis i kommunikationen med kompisar under rasterna. Vidare nämner Jansson en överlag positiv inställning bland barnen till samiskundervisningen i skolan. Dock framhåller hon att det även finns exempel på det motsatta – nämligen barn som har gått över till majoritetsspråken trots att flera revitaliseringsprojekt var i gång då. Andra faktorer som kan förklara denna skillnad är att Janssons (2005) studie innehöll 28 föräldrar, 29 barn, 10 äldre och 7 pedagoger/lärare i både Finland, Norge och Sverige och därför inte kan vara representativ, i synnerhet inte för svenska förhållanden. Hennes data insamlades dessutom mellan 1999 och 2001, d.v.s. för ungefär 20 år sedan, då det fanns fler samer med modersmålskunskaper. Som det vidare framgår av mina data är det ofta avgörande för samiskundervisningen vilken lärare som undervisar i samiska, vilka kunskaper och vilken pedagogik hen har. Belancics (2020 s. 40) studie visar att föräldrarnas positiva inställning till samiska kan bidra till barnens samiska språkkompetens. I vissa fall skriver och läser barnen samiska hemma när det finns en positiv inställning i hemmet även om föräldrarna inte själva kan språket.

Av detta avsnitt framgår att möjligheterna för barnens samiskspråkiga utveckling på förskolan och i skolan samt tillgängligheten på information här om brister i flera kommuner, även sådana som ingår i förvaltningsområdena, trots den lagstiftning som nämns i avsnitt 2. Flera föräldrar uppger att de behöver kämpa för att få information och det språkliga stöd eller undervisning för barnen som är deras laga rätt. De föräldrar vars barn får samiska i förskolan eller i skolan anser att det finns en rad brister och att barnens språkliga kompetens i samiska är svag. Flera föräldrar anser att kommunerna och i synnerhet förvaltningskommunerna följer lagen men att det behövs mer acceptans och ökade möjligheter från majoritetssamhället, fler läroböcker, mer samiska i vardagen och i hemmet, att familjerna utbildas i samiska, att äldres kunskaper värderas och används, att mer ämnesintegrering sker och att man tar hänsyn till samiska traditioner och till samiskt kulturarv.

5. Att återta sitt språk. Språkaktivism och språkaktivisternas svar

Syftet med detta avsnitt är att redogöra för intervjuerna med språkaktivister och att på så sätt få ytterligare underlag om de samiska språkens revitalisering och framtidsutsikter i Sverige. Jag kommer även att definiera och förklara begreppen *att återta sitt språk* och *språkaktivism* som är centrala i sammanhanget. Intervjuerna med de fyra språkaktivisterna skedde via Zoom. Alla fyra har återtagit sina samiska språk i vuxen ålder och engagerat sig på olika sätt för sina samiska språk (se bilaga 3). Jag hade kommit i kontakt med informanterna genom rekommendationer från andra (den så kallade snöbollseffekten).

Begreppet *att återta sitt språk* kan i vid bemärkelse definieras på individnivå som 'att återerövra, börja använda ett språk som har funnits i släkten, men har gått förlorat' och på gruppnivå som 'att vända en pågående språkbytesprocess genom kollektiv medvetenhet och konkreta revitaliseringsverktyg inom gruppen'. I snävare bemärkelse kan begreppet definieras som 'att komma över språkliga barriärer eller språkspärrar när man redan har kompetens i samiska, men inte kan eller inte vågar använda samiska i det offentliga rummet' (se även Vallius et al. 2006 s. 18, Juuso 2013). Språkets återtagande som metod för att övervinna psykologiska hinder i samiskinläringen introducerades av Jane Juuso från Isak Saba Senter, ett samiskt språkcentrum i Nesseby, Nordnorge. Bakgrunden till detta var hennes observation att även personer med vissa förkunskaper i samiska hade svårt att börja tala samiska efter en kurs i språket, medan andra som inte hade samisk bakgrund inte alls hade samma svårigheter. Juuso utvecklade en kurs baserad på kognitiv beteendeterapi där deltagarna fick ta ett steg i taget och gradvis komma över sin psykologiska spärr. Hennes handbok *Tar språket mitt tillbaka* (på samiska *Válddán giellan ruovttoluotta*; Juuso 2009) har översatts till både svenska

och engelska och hennes metod används numera både i Sverige och vid First People's Cultural Council i Kanada (Huss & Stångberg 2020 s. 137).

Begreppet *språkaktivism* definieras av Combs & Penfield (2012 s. 462) som en kraftfull handling med språkbruk i fokus i syfte att skapa eller påverka eller förändra existerande språkpolicy. Språkaktivisterna, vare sig de är individer eller grupper, försvarar rätten att vårda sina språk och använda dem fritt i många olika, ofta offentliga domäner. Språkaktivism kan uppträda som en reaktion på omfattande insatser från statsmakten i syfte att förtrycka eller avskräcka användningen av icke-dominerande språk. Även när statsmakten har ändrat sin inställning till det positiva kan språkaktivism ändå upplevas som nödvändig när minoritetsspråkets läge fortfarande upplevs som ogynnsamt eller hotat. I folkmun är begreppet *eldsjäl* vanligare och dess klang kan upplevas som mer positiv än *aktivist*. I snävare bemärkelse kan en språkaktivist eller språklig eldsjäl definieras som en person som gör en insats för hela språkgemenskapen för att vända språkbytesprocessen mot en revitalisering. Insatsen kan ibland vara frivillig till att börja med och senare eventuellt avlönad. I vid bemärkelse, och med utgångspunkt i Combs & Penfield (2012), kan varje person som engagerar sig för språklig revitalisering av ett hotat språk betraktas som en språkaktivist, exempelvis en person som återtar sitt språk, en förälder eller lärare som lär ut ett hotat språk till andra, en språkvetare som dokumenterar eller standardiserar ett språk eller en journalist, författare eller artist som använder språket som medel eller som mål.

Språkaktivisterna i denna studie består av en informant som jobbar i Jokkmokk och talar lulesamiska, en annan som jobbar i Umeå och som är mest engagerad i pite- och umesamiska. De övriga två jobbar eller har jobbat i Lycksele och sysslar med respektive nord- och sydsamiska. Informanterna är födda mellan 1977 och 1992 och har i större eller mindre utsträckning haft samiskan omkring sig som barn, dock utan att de själva fick lära sig språket. Samtliga har återtagit sitt respektive språk i vuxen ålder och på eget initiativ och behärskar språket väl. De som är föräldrar använder språket dagligen med sina barn. De har studerat respektive samiskt språk inom vuxenutbildningen och på universitet. Flera säger sig ha utnyttjat alla möjligheter som funnits tillgängliga för att lära sig språket, även kvällskurser, genom släkten m.fl. Vid intervju tiden jobbar samtliga med samiska språk på olika sätt, t.ex. som minoritetssamordnare med inriktning mot samiska, som lärare, som språkstöd i förskolan och som författare. Dessutom är flera av dem engagerade inom olika projekt, såsom språklig standardisering, arbete som språkinspiratör genom sametinget eller genom att sprida sitt eller sina samiska språk på sociala medier. Flera berättar att de ständigt utvecklar sin samiska genom att lära sig nya ord och uttryck. En beskriver det språkliga engagemanget som en 'livsnerv', som binder ihop det förflutna med framtiden.

Dessa fyra språkaktivister tillhör således en ny generation samiskbrukare som inte bär skam över sin samiska identitet, kultur och språk. Tvärtom har de aktivt sökt sig fram för att hitta tillbaka till sina rötter. Ur intervjuerna

framgår att de är drivna och självmedvetna och att bruket av samiska förefaller dem naturligt och viktigt, liksom spridningen av språket till barn och till andra inom språkgemenskapen. De är medvetna om den samiska historien, sina rättigheter som urfolk, om språk rent allmänt och om samiskans revitalisering i synnerhet. Vidare har informanterna ett brett socialt nätverk inom den samiska revitaliseringsrörelsen. En språkaktivist född 1992 berättar att hen själv inte har känt en skam över det samiska, men är medveten om att det ännu finns andra i samma generation som känner skam. Ändå tror hen att skammen kommer att gå över i framtida generationer:

Jag är inte född med skam över samiskan. Jag har aldrig blivit utsatt genom att jag har sagt någonting och fått må dåligt av någon annan. Och det är många i min generation som har anammat det, men det finns också de som skäms fortsatt. Men jag tror ändå att det är ett generationsskifte. Det är en del av revitaliseringen. [...] Språket har stigit i värde.

Den sydsamiska aktivisten upplever likaledes att skammen över samiskan har minskat, prestige har ökat och att samiskan i större utsträckning används i det offentliga rummet:

Intresset för samiska i samhället har ökat ute i rummet, ute i gemenskapen. Åtminstone efter det jag har upplevt så har det blivit större, att fler och fler väljer att säga ord och hälsa på *saemien* till exempel, även om man inte kan tala flytande så plockar man in fler fraser, för det har blivit mer accepterat och högre värderat i samhället än vad det har varit.

Sådana eldsjälur kan betraktas som en viktig drivkraft för en språklig revitalisering, eftersom de agerar som förebilder för hur en samisk identitet kan manifesteras sig öppet i det moderna samhället och hur man kan återta sitt språk, även i vuxen ålder. Dessutom inspirerar de andra och sprider språket bland andra genom att delta i olika revitaliseringsaktiviteter, både frivilligt och mot lön.

En informant berättar att det kan vara svårt att byta språk när man redan har etablerat ett språk med en viss person. Samer som har språket sedan barn-domen uppges inte alltid vara öppna gentemot dem som har återtagit språket.

Jag och min faster pratar bara svenska. Vi hade enkelt kunnat prata på samiska. Jag vet inte om det är vana, om det skulle kännas konstigt att byta språk. [...] Jag vill att den språkstarke ska [ta initiativ].

I elev-lärarsituation är det samiska som gäller, men när jag träffar dem [eleverna] privat, då är det inte lika givet att vi pratar samiska.

En del känner sig otillräckliga. De som behärskar språket bör ha tolerans gentemot de som lär sig språket.

Även en deltagare vid Sametingets seminarium tar upp svårigheten att etablera en ny kommunikationsvana på samiska (Sametingets diskussionsanteckningar 2019):

Det är vår tradition att man talar svenska med varandra. Hur man vänjer sig som människa och vi gör det fastän vi kan lulesamiska. Till det behöver vi personer som påpekar språkbytet men påpekandet kan kännas bra för individen.

På frågan vad som anses vara, eller är, »korrekt» samiska svarar en av informanterna följande:

Det är lite av en inställningsfråga, för vad som är en god samiska. En del menar att det bara är den gamla, genuina samiskan som är samiska, medan den revitaliserade samiskan kan på sina ställen vara lite knagglig, i och med att det är en inlärningsprocess hos många. Många menar att all samiska är bra samiska, medan en del är lite mer bromskloss. Och jag tror att det är viktigt att komma ihåg att språket är under utveckling. Språk ändras ju också. Vi kommer inte att kunna ha ett levande samiskt språk om vi ska tala som man gjorde för tvåhundra år sen. Det kommer inte att fungera.

Trots att nordsamiska talas av långt fler personer än alla övriga samiska språk (ca 90 % av språkbrukarna totalt sett) visar det sig att även nordsamer och/eller nordsamisktalande kan vara en minoritet bland andra samer i ett samiskt förvaltningsområde. Detta kan t.ex. bero på tvångsförflyttningarna under 1920-talet, då hundratals nordsamer tvingades fly till områden där andra samiska språk talades, men även på flyttningar och urbanisering i modern tid. När en grupp samer är en minoritet jämfört med andra samer i samma område kan det ställa ytterligare krav på skolan, kommunen och regionen för att deras rättigheter skall tillgodoses:

Nordsamiskan är ganska stark, men det beror på vilket område man är i. Lycksele är inget nordsamiskt språkområde, utan det är inflyttade nordsamer i de här delarna av Sápmi. Jag tänker som förälder när vi är i ett område där språket inte är starkt [...]. Det är en utmaning. För att mina barn ska få ett hyfsat bra språk så måste jag nog själv göra en insats, som innebär några aktiva handlingar. Jag måste ju kanske flytta en period, att barnen får vara kanske i ett område där nordsamiska är ett huvudspråk, där de hör andra barn prata samiska. För personligen tycker jag att det är en utmaning i de här områdena, med de förutsättningarna vi har, där vi bor.

En språkaktivist yttrar sig om språkliga skillnader mellan generationerna:

De [äldre] har ett mycket större ordförråd än vad yngre har. De laborerar mycket lättare med ord. De kan göra ord på ett mycket lättare sätt. De verkligen besitter språkkunskaper. Man kan även höra språkmelodimässigt att det finns skillnad. Men å andra sidan hör man även att äldre som pratar svenska har en annan språk-

melodi än yngre som pratar svenska, så det kanske ligger i tiden. [...] Jag tror att svenskan påverkar oss mer och mer.

Om sina barns språkliga kompetens i samiska säger en nordsamisk språkaktivist, som bor i Lycksele, följande:

Barnen i familjen talar inte språket helt korrekt. Det blir lite försvenskat. Det blir en blandning. Pappan har inte språket så mycket hemma. Hans föräldrar har levt med samiska, men inte använt det så mycket.

Vad gäller språkets prestige bland samerna rapporterar en informant att folk ser ett värde i samiskan, men av olika anledningar kan det vara olika hur mycket man som individ engagerar sig för att lära sig språket. Vissa som inte kan språket kan dock provoceras av dess användning:

Det är varierat. Att samiskan är närvarande sticker verkligen i ögonen på en del folk och kan sticka i ögonen på samer som själva inte har språket, men som ser och hör andra som har språket.

Som framgår av detta avsnitt utgör språkaktivismen för de fyra informanterna en mycket medveten process som bl.a. består i att återta sitt språk på alla möjliga vis och att engagera sig för att sprida språket, både som fritids- och yrkesverksamhet. Processen kan således ses som ett viktigt led i den språkliga revitaliseringen både på det individuella och det kollektiva planet. Att som ny talare kommunicera på samiska med modersmålstalare och därmed etablera nya rutiner verkar inte alltid vara lätt. Personer som har återtagit sitt språk är dessutom inte alltid okontroversiella för samer som har sin samiska sedan barnsben. De informanter som har återtagit sitt språk är stolta språkbrukare som dessutom genom sina varierade språkliga aktiviteter och eventuella föräldraroll tjänar som språkliga förebilder och språkliga förmedlare för andra samer och för kommande generationer. Samtliga språkaktivister anser att skammen över det samiska språket och den samiska identiteten har minskat.

6. Rekommendationer och insatser

I detta avsnitt skall jag redogöra för några rekommendationer kring utbildningen i samiska i Sverige från Diskrimineringsombudsmannen (DO), för regeringens svar på Europarådets återkoppling och slutligen för planerade insatser inom den samiska kontexten. Vidare skall jag ge två exempel på lyckade samiskspråkiga revitaliseringsprojekt.

I sin senaste rapport om diskriminering mot samerna har DO genom Heidi Pikkarainen & Björn Brodin (2008) föreslagit några åtgärder vad gäller de samiska språken: bl.a. att regeringen knyter viktiga samhällsfunktioner till samiskan, vidtar åtgärder för att garantera undervisning i samiska, stimulerar

utbildning av fler lärare i samiska och tar fram samiska läromedel samt att utbildningsinspektionen får tillsyn av modersmålsundervisning, i synnerhet minoritetsspråken, och att ILO-169 ratificeras (2008, s. 36–38).

Europarådet har flera gånger riktat kritik mot bristerna vad gäller undervisning i nationella minoritetsspråk i Sverige. Europarådet har uppmanat regeringen dels att stärka undervisningen i de nationella minoritetsspråken genom att anta en övergripande och strukturerad strategi som utgår från både de minoritetsspråkstalandes behov och situationen för respektive språk, dels att se till att undervisning i modersmål gör att barnen kan uppnå fullt utvecklad kompetens i respektive språk, dels att utöka utbudet av tvåspråkig undervisning för bl.a. samiska barn och att utveckla ett lärarutbildningssystem som utgår från minoritetsspråkstalararnas behov och situationen för respektive språk (Council of Europe, Reports and recommendations, 2020).

Enligt regeringens utredning (Regeringen 2019) är det svårt att locka studenter till existerande lärarutbildningar i samiska. Ämneslärarutbildningen i samiska vid Umeå universitet hade exempelvis inga sökande under 2018. En annan utmaning som nämns är att skapa en behörighetsgivande utbildning som upplevs som relevant av lärare i nationella minoritetsspråk som modersmål p.g.a. det breda spannet av elever som dessa lärare undervisar. Ytterligare en utmaning som nämns i utredningen är att skolväsendet inte lyckas utbilda tillräckligt många elever med kompetens i de nationella minoritetsspråken för att det sedan skall finnas kvalificerade studenter till bl.a. lärarutbildningarna.

Upprättandet av Samiskt språkcentrum 2010 i det sydsamiska området i Tärnaby och Östersund (se avsnitt 2) anses av Huss (2017) som det bästa verktyget för att hindra språkligt förfall. Mot bakgrund av detta föreslår utredningen att två nya centra etableras i Kiruna, d.v.s. i nordsamiskt område, och i Jokkmokk, d.v.s. i lule- och pitesamiskt område (Regeringen 2019). Två nya centra skulle kunna spela en viktig roll för revitaliseringen av dessa två samiska språk.

Två lyckade revitaliseringsprojekt inom det samiska området kan nämnas i det samiska sammanhanget, nämligen i enaresamiska i Enare i Finland och i sydsamiska i Elgå i Norge. Sådana lyckade exempel skulle kunna inspirera till liknande projekt i Sverige.

Olthuis m.fl. (2013) redovisar revitaliseringsprojektet CASLE (Complementary Aanaar Saami Language Education). Projektet, som hölls i Enare, Finland, 2009–2010, hade till syfte att producera nya vuxna brukare av enaresamiska (*anaráškielá*). Gruppen bestod av personer med akademisk bakgrund inom åldersspannet 26–54 och undervisningsförloppet sträckte sig över ett år. Modellen är baserad på andra revitaliseringsmodeller, såsom språkbads- och mentorsmetoden, med vissa anpassningar för att uppnå det ovan nämnda syftet. Förutom teoretiska kunskaper i enaresamiskan skulle inlärarna även tillägna sig en kommunikativ språkkompetens och kunskaper om kulturen och samtidigt använda språket på sina respektive praktikplatser, som bl.a. bestod av skolor. Projektet planerades noggrant, drog nytta av redan

existerande akademiska kurser och lutade sig mot ett generöst ekonomiskt stöd. Enaresamiskan undervisades som ett andraspråk till en målgrupp som hade erfarenhet av inlärning i åtminstone ett andraspråk. Projektet har varit till stor nytta för inlärarna själva, men även för skolorna där några av deltagarna gjorde sin praktik och där de dessutom kunde undervisa efter sitt CASLE-år. Redan några år efter projektet ansågs enaresamiskan ha förflyttat sig uppåt i UNESCO:s skala från nivå 2 (allvarligt hotat; jfr bilaga 1).²⁴ Medan enaresamiskan tidigare nästan enbart talats av de äldre har språkanvändningen efter projektet utökats till att innehålla även mellan- och barngenerationen. Pasanen (2018) betecknar projektet som en enorm framgång – 17 nya vuxna inom olika yrken tillkom i en språkgemenskap på ca 350 personer. Antalet yngre och vuxna steg dessutom avsevärt. 80 barn kunde tala enaresamiska 2016, av vilka några även använde språket i hemmiljön, inom runt 10 familjer. Som följd av projektet började enaresamiskan användas i en rad olika sammanhang: som undervisningsspråk på ett gymnasium samt inom två nya språkbon som öppnade, och språkundervisning i enaresamiska påbörjades i staden Ivalo. Dessutom ökade användningen av enaresamiska både bland de vuxna som deltog i utbildningen och i medierna. Därtill framställdes nya läromedel i språket. En av de viktigaste lärdomarna av detta projekt är enligt Pasanen (2018) behovet att fortsätta med intensiv språkutbildning för de vuxna.

Todal (2018 s. 77) rapporterar om den sydsamiska språkrevitaliseringen i Elgå kommun i Norge. Revitaliseringsprojektet hade sin bakgrund i att föräldrar till barn som hade studerat sydsamiska som andraspråk i skolan inte ansåg att barnen hade utvecklat goda kunskaper i språket. Det försökte de göra bot på genom att öppna en förskola baserad på den nyzeeländska språkbomodellen med syfte att utveckla goda samiskskunskaper bland barnen redan före skolstart. Först var tanken att följa en såkallad *full immersion*-språkbadsmodell, där både norska och sydsamiska skulle användas lika mycket på förskola och i skolan, även i kommunikationen och i undervisningen. Men på grund av brist på samiskskunnig personal tillämpades istället en så kallad *partial immersion*-modell, där samiskan fick mindre utrymme än norskan. Ändå förde detta med sig en klar förbättring mot tidigare resultat. Språkliga domäner utgjorde en viktig del av planen: en fysisk domän i form av *savka* ('stort rum' på sydsamiska) upprättades där all kommunikation skulle ske enbart på samiska, en personlig domän i form av pedagoger som enbart pratade samiska och slutligen en tidsmässig domän – på onsdagar användes enbart samiska. I skolan gick både etniskt norska och etniskt samiska barn och några pedagoger talade endast norska. De sydsamiska barnen i Elgå förskola lärde sig tillräckligt mycket sydsamiska för att senare kunna undervisas i flera ämnen på sydsamiska i skolan. (Med de etniskt norska barnen kommunicerade de samiska barnen på norska.) Barnen kunde fortsätta med sydsamiska

²⁴ Enaresamiskan kvalificerar sig inte för steg 3, definitivt hotat, eftersom det förutsätter en förläggargeneration som använder språket med äldre generationer.

i skolan till 15-årsåldern och senare ingå i språkgemenskapen som vuxna. Därmed kan även Elgå-projektet anses vara en framgång och tjäna som en modell för språklig revitalisering.

7. Utmaningar och förslag till åtgärder

I detta avsnitt skall jag mot bakgrund av föregående avsnitt försöka identifiera de mest centrala utmaningarna för språklig revitalisering för Sveriges samiska språk och föreslå praktiska åtgärder för att lösa dessa. Varje utmaning tas tillsammans med mina förslag till åtgärder upp i ett eget underavsnitt (7.1–7.7).

Som framgår av avsnitt 6 ger Europarådet Sverige vart tredje år sina kommentarer och rekommendationer gällande Sveriges tillämpning av ECML. Även Diskrimineringsombudsmannen kom 2008 genom rapportförfattarna Heidi Pikkarainen och Björn Brodin med förslag på åtgärder för att motverka kränkning av samernas rättigheter. Även om regeringen gör insatser på området krävs flera insatser inom flera områden för att säkerställa de samiska språkens fortlevnad i Sverige. Flera informanter anser att ansvaret för att återta och revitalisera språket även ligger på individens och gruppens nivå. Här bör det tydliggöras att när individen har fattat ett beslut om att återta sitt språk eller lära ut det till sina barn skall hen enligt lag redan ha informerats av myndigheterna om möjligheterna för hens barn att tillägna sig och/eller utveckla deras språk.

7.1. Efterlevnad av lagar och konventioner

Ur mina data framgår att det ännu finns barn som inte får sina lagstadgade språkliga rättigheter uppfyllda i skolan och förskolan. Flera föräldrar uppger att de inte erbjuds information om barnens möjligheter att lära sig samiska, att de inte får information när de kräver den eller att barnen i värsta fall nekas möjligheten till samiskspråkig utveckling helt och hållet. Eftersom lagarna och konventionerna talar klarspråk i denna kontext är det tydligt att de inte alltid efterlevs och att det i nuläget inte finns några sanktioner som staten kan använda mot huvudman som bryter mot dessa.

Åtgärd: Lagar och konventioner gällande samiskans bevarande och revitalisering bör efterlevas genom effektiva mekanismer.

För att lagar och konventioner med bäring på barnens möjligheter att tillägna sig och utveckla sin samiska skall efterlevas bör brott mot dessa föra med sig konkreta följder för vederbörande huvudman. Så uttrycker sig en deltagare vid Sametingets seminarium (Sametingets diskussionsanteckningar 2020):

Det finns en lag som skall skydda samiskan, men den är tandlös. Det finns inga påföljder för den som inte följer lagen. Lagar ska vara till hjälp för samiskans utveckling och det måste finnas påföljder för de som inte följer lagen.

7.2. Barns tillägnande av samiska

Enligt data i denna studie är en förskola där samiska används eller samisk-språkig undervisning i skolan inte en garanti för att barnen blir samisktalande eller funktionellt tvåspråkiga. Tvärtom använder barnen samiska mindre ofta än svenska, deras språkliga kompetens på samiska anses ofta svag och antalet domäner där samiska kan användas är begränsat. Barn som inte växer upp med samiska får svårigheter med att behärska samiskan sedan. Sameskolan, som slutar vid årskurs 6, är heller ingen garanti för att barnen skall utveckla funktionell svensk-samisk tvåspråkighet. Vidare framgår att elever som inte går i sameskolan får få timmars samiskundervisning i veckan. Den svenska skolan producerar få elever med gymnasiebetyg i samiska: endast 22 elever år 2018. Samiska i förskolan och i skolan i kombination med en positiv inställning från samhället och från föräldrarna räcker oftast inte för att föra över samiskan till de kommande generationerna. Även brister vad gäller läromedel och lärarnas kompetens nämns ofta i sammanhanget. Huss (2008) bekräftar att några timmars samiskundervisning kan bidra till positiva attityder gentemot den samiska kulturen, men inte till en långsiktig revitalisering och funktionell tvåspråkighet bland barnen.

Åtgärd: Språktillägnande bör helst ske före skolåldern. Språktillägnande och utveckling bör ske i förskolan och i skolan. Lokala revitaliseringsprojekt baserade på lyckade modeller bör anordnas.

För att åstadkomma en långsiktig språklig revitalisering av samiskan i Sverige och en funktionell tvåspråkighet bland kommande generationer av samer kan det vara en fördel att barnen tillägnar sig samiska som ett naturligt kommunikationsmedel redan före skolåldern och att denna samiska sedan fortsätter att utvecklas i skolan, även som undervisningsspråk.²⁵ Svonnis (1993) studie visar att barn med samiska som förstaspråk har ett i högre grad grammatiskt och fonologiskt korrekt språk jämfört med barn med svenska som förstaspråk (se även avsnitt 3). Även Sapir (2017) visar hur viktig språkutvecklingen före skolåldern är. I Älvdalen har älddalskan tappat talare sedan förskolorna – där enbart svenska använts – öppnade 1975.

Eftersom barnen tillbringar en stor del av sin tid på förskolan och i skolan och eftersom många samiska föräldrar inte har kompetens i samiska är det viktigt att förskolan och skolan blir arenor för barnens språkliga tillägnande och utveckling i samiska.

Tidsbegränsade, lokala projekt med utgångspunkt i lyckade modeller kan spela en avgörande roll i den språkliga revitaliseringen. Goda exempel på re-

²⁵ Enligt Spolsky (2008) innebär en reell revitalisering att minoritetsspråket används som undervisningsspråk, alltså som medel och inte enbart som mål, i skolan.

vitaliseringsprojekt finns för sydsamiska i Elgå i Norge och för enaresamiska i Finland. En av deltagarna vid Sametingets seminarium säger apropå detta: »Förskolan måste ge samiska till samiska barn, barnen måste vara i en samskspråkig miljö redan från tidig ålder.»²⁶

För att åstadkomma detta behöver förskolan och skolan utgå från forskningsbaserade utbildningsmodeller, metoder och läromedel samt hålla sig med kompetent personal. De två exemplen på lyckade samiska revitaliseringsprojekt i Norge och Finland som redovisas i avsnitt 6 visar även att lokala, tidsbegränsade revitaliseringsprojekt kan hjälpa till att revitalisera språket i det långa loppet på lokalt plan, när fokus läggs på barn- och mellangenerationen samtidigt.

7.3. Mellangenerationens språkliga kompetens

Om mellangenerationen av föräldrar, förskolpedagoger, lärare och språkaktivister skall kunna åstadkomma en god kompetens i samiska bland barnen, helst redan före skolåldern, är det viktigt att mellangenerationen själv har god kompetens i samiska och därmed kan ge barnen ett rikt och varierat språkligt inflöde.

Åtgärd: Språklig förstärkning åt mellangenerationen.

Det är viktigt med målmedvetna insatser för att utbilda mellangenerationen i de samiska språken. Det kan röra sig om kurser (t.ex. kvälls- eller sommarkurser) i teoretisk och kommunikativ språkkompetens, eventuellt i kombination med språkliga aktiviteter för barnen eller praktisk tillämpning samtidigt, exempelvis inom lärarutbildningen, som en del av lärarnas kompetensutbildning eller inom konkreta projekt (se även om CASLE-projektet i avsnitt 6 och 7.2). För att de vuxna skall vara språkets bärare och överförare är det viktigt att mellangenerationen får möjligheter att förkovra sig i samiska och att i synnerhet pedagoger och lärare kompetensutvecklar sig löpande. Metaspråkliga kunskaper, d.v.s. kunskaper i grammatik, fonologi, lexikon och inte minst i språklig pedagogik, det jag kallar för *språklig förstärkning* (se även Sapir 2017 s. 56), är centrala i detta sammanhang. Här ingår olika strategier för att undervisa barn som har samiska som förstaspråk och barn som inte har några förkunskaper i samiska. Även språkbrukare från den äldre generationen kan användas som språkkällor för att förmedla både teoretisk och kommunikativ språkkompetens. Det finns dessutom ett stort antal forskare i Sverige med kunskaper i flerspråkighet, andraspråksutveckling, språklig stöttning och undervisning som kan vara en sådan språklig förstärkning till gagn. Språklig förstärkning kan vidare göra språkbrukarna till självgående och medvetna språkliga aktörer som således lättare kan ta ansvar och beslut kring det egna språket och språkpolitiken. Med en språkligt stark mellange-

²⁶ Översatt från nordsamiska. »Mánáidgárdi/ovdaskuvla ferte addit sámegeiela sámemánáide, mánáin ferte leat sámegeielbiras unnivuodarájís juo.»

neration blir det lättare att i sin tur förstärka och stötta barnen i deras språkliga utveckling.

Några yttranden med bäring på både mellan- och den äldre generationen som har registrerats i mitt material:

Språklig stöttning till föräldrar som sätter sitt barn i förskolan, så att de klarar att hjälpa till med barnens samiskspråkiga utveckling och känner en trygghet i sitt språkliga val.²⁷

Rektorerna borde satsa mer för att få en starkare samisk kompetens bland lärarna. De håller ändå på med barnen. (Yttrat av en språkaktivist.)

Ta in äldre. Bara att det kommer in någon och dricker kaffe. Det gör jättemycket. (Yttrat av en språkaktivist.)

Man borde gå in för det, ta ut de där lärarna, ge dem kvalitativ tid. [...] Grammatiskt, läsa och skriva – där måste man läsa rena språkkursen. [...] Det satsas inte. Frågan är om rektorerna är språkligt insatta. [...] Jag kan språket själv, men jag har haft lärare som undervisar i samiska och då tänker jag – hjälp. De här ska undervisa barnen och språket är på den nivån. [...] Det är brist på de som hanterar språket. (Yttrat av en språkaktivist.)

Vi har en väldigt utmanande situation vad gäller lärare och språket. Många lärare har kommit in som andraspråksbrukare, och då gäller det att kunskapen sitter på plats för att kunna undervisa. Kunskap behövs absolut, för annars kan samiskan sväva iväg och bli nåt som den inte har varit. Det måste finnas substans för att det ska kallas samiska. (Yttrat av en språkaktivist.)

7.4. Kvaliteten på samiskspråkig verksamhet och utbildning

I nuläget finns det inga tydliga mätmetoder vad gäller barnens och lärarnas språkliga kompetensnivåer. Kompetensen bland lärarna och förskolepersonalen kan variera mycket och det är svårt att bedöma den språkliga kompetensen bland skol- och förskolepersonal.

Åtgärd: Kvaliteten på samiskspråkig verksamhet och undervisning bör säkerställas.

Det finns olika metoder för att mäta språkkunskaper, som exempelvis den internationellt erkända GEFS (Gemensam europeisk referensram för språk, CEFR på engelska). Sådana verktyg skulle underlätta bedömningen av elevers och lärares språknivå och därmed föra med sig metoder som säkerställer kvaliteten på de olika undervisningsformerna och förbättra dessa. Språkpedagogiken bör dessutom vila på vetenskaplig grund och baseras på goda välbeprövade metoder för första- eller andraspråksundervisning.

²⁷ Översättning från nordsamiska. »Gielladoarjja váhneimiidda go bidjet máná ovdaskuvlii, nu ahte nagodit veahkkín ovddidit máná sámegiela ja maid dovdat oadjebasvuoda iežas giellaválljemis.» (Sametingets diskussionsanteckningar 2019).

I sin artikel om sydsamisk revitalisering anser Todal (2018 s. 79) att språkprov med särskilt fokus på sydsamiska bör utvecklas för att mäta språkkunskaper i detta språk. Sådana prov bör enligt Todal utvecklas genom omfattande och upprepade försök till dess att man kan betrakta att de rent faktiskt mäter det de skall mäta. Språkprov i likhet med de som används inom motsvarande norska nationella prov i norska och engelska skulle enligt honom inte fungera i en sydsamisk kontext eftersom för få elever skulle klara dem. Dessutom skiljer det sydsamiska sociala och språkliga perspektivet sig från det norska och engelska.

I dagens mångspråkiga och mångkulturella skola bör samisk kultur och språk ha en given plats, speciellt om samiska barn går där. I läroplanen för grundskolan och förskolan (Lgr11 s. 2) står det att undervisningen skall »främja elevernas fortsatta lärande med utgångspunkt i elevernas bakgrund, tidigare erfarenheter, språk och kunskaper.» Vidare står det: »Undervisningen ska [stimulera] elevernas intresse för olika tider, platser och kulturer». Metoder som är anpassade för en mångspråkig klass, såsom transspråkande, språk- och ämnesintegrering skulle med fördel kunna tillämpas i klasser med samiskspråkiga elever. (Se även avsnitt 7.3.) Vidare bör mer tonvikt läggas på samisk kultur, historia och traditioner i både läroplanerna och undervisningen.

7.5. Språkliga resurser om och på samiska

Av mitt material framgår att läromedel i samiska i skolsammanhang ofta upplevs som illa anpassade för språkundervisning eller språkutveckling. Många läromedel är inte reviderade och en del uppges vara på norska vilket upplevs som ännu ett hinder på vägen till lyckad språkinläring. Vidare visar det sig genom enkla sökningar på sökmotorer på bibliotek och bokhandlare att det är brist på goda grundläggande handböcker och läroböcker i de samiska språken på svenska eller norska.

Digitala verktyg har blivit populära under de senaste åren, inte minst inom skolan. Det verkar vara lättare att söka ord på de samiska språken i nätbaseerade än i fysiska ordböcker. Men digitala ordböcker förser inte alltid läsaren med samma information om ord och deras motsvarigheter som fackmannamässigt redigerade ordböcker. Skolans fokus på digitalisering har fått kritik av bl.a. Klingberg (2019). Han påpekar att digitaliseringen av utbildningen inte har undersökts tillräckligt mycket vetenskapligt för att kunna introduceras i skolan och digitala verktyg i skolan därför inte kan hävdas vila på »vetenskaplig grund», som skollagen kräver.

Åtgärd: Läroböcker och handböcker i de samiska språken bör finnas tillgängliga och fler böcker bör utges på samiska för att främja språkinläringen.

För att åstadkomma en språklig förstärkning hos dem som vill lära sig och lära ut samiska, både barn och vuxna, är det viktigt att det finns tillgängliga handböcker och läroböcker i samiska av god kvalitet på olika nivåer och

med olika målgrupper i åtanke. Det behövs kompletta läromedel där teoretisk och praktisk språkkompetens lärs ut, men även ordböcker och handböcker om Sveriges samiska språk och deras struktur, historia, nutid, variation, och därtill populärvetenskaplig litteratur om dessa språk. Sådana böcker bör vara lättillgängliga genom bibliotek eller genom bokhandlare till rimliga priser, så att intresserade personer och organisationer enkelt kan tillgå dem, för egen kompetensutveckling eller för att lära ut språket till barn. Även för dem som vill skriva på samiska eller utveckla digitala verktyg eller annat material på samiska kan sådant material vara till gagn. Här skulle Sverige med fördel kunna följa Norges och Finlands exempel och låta staten ta ansvaret för utgivningen av läromedel i samiska för skolan.

Med tanke på att många samiska barn inte längre har samiska som sitt förstaspråk bör man även överväga att förse befintliga böcker på samiska med språkstöttande resurser, exempelvis gloslistor, ordförklaringar, ljudupptagningar, lärarhandledning, övningar, tvåspråkiga utgåvor o.s.v. På så sätt kan även sådan litteratur användas som läromedel i skolan.

7.6. Produktion av material på samiska

Det upplevs råda brist på material på samiska. Å ena sidan krävs det mer kreativitet och produktion på de olika samiska språken, å andra sidan krävs det att det finns de som konsumerar dessa produkter. Med tanke på att de samiska språken talas av relativt få personer med varierande kunskaper i respektive språk och utspridda över ett stort geografiskt territorium förefaller det vara svårt att komma från idé till handling i form av utgiven bok, skiva eller pjäs. En informant som jobbar som lärare säger sig vara osäker på om språket är korrekt och vågar därför inte ge ut materialet offentligt. Användningen av samiskan sker inom för få domäner i nuläget. En del av mina informanter uppger att lärare använder egenproducerat material. Dessutom blir kostnaderna för produktion av material i så små volymer naturligtvis höga.

Åtgärd: Enkla arbetskedjor behöver bildas; språkgemenskapen behöver tillgång till material på samiska.

Det bör finnas ett organ som samordnar kontakterna mellan skön- och facklitterära författare, författare av läromedel, lyriker, poeter och musiker, mjukvaruutvecklare (utvecklare av mobilappar, datorprogram och spel) och andra i kreativa roller samt korrekturläsare, fackgranskare och utgivare för att skapa enkla och smidiga samarbetskedjor. Med dagens digitala möjligheter behöver en produkt inte bara finnas på ett språk, utan kan direkt översättas till flera samiska språk samtidigt som den icke-språkliga delen av produkten (playbacken i en låt, bilden i en film, bilder och annat icke-språkligt innehåll i en bok) återanvänds. För att både barn och vuxna skall kunna ha nytta av sina samiska språk bör material på samiska inom olika domäner skapas. Sådana domäner bör finnas inom både den traditionella kulturen och den moderna eller populärkulturen – den traditionella kulturen för att enligt lagar

och konventioner skydda den, inom den moderna eller populärkulturen för att de samiska språken skall kunna vara konkurrenskraftiga gentemot de större språken och kunna tilltala olika målgrupper. Dessutom bör sådana produkter marknadsföras på ett ändamålsenligt sätt och ha ett rimligt pris för konsumenterna.

7.7. Kännedom om samerna hos myndigheter och allmänhet

Samerna har länge osynliggjorts i det svenska samhället. Enligt mina informanter och uppgifter från DO²⁸ råder det ännu stor okunskap och felaktiga föreställningar om samer, samiska språk och samers rättigheter både bland myndigheter och allmänheten. Okunskapen kan föra med sig att myndigheter nekar samerna språkliga rättigheter och att personer hyser fördomar och negativa inställningar till samer, de samiska språken och dessas lagliga status.

Åtgärd: Kunskapsspridning hos myndigheter och allmänhet.

Spridning av kunskaper om samerna och om de samiska språken bland myndigheter och allmänheten torde enligt min mening skapa mer förståelse för samerna bland beslutsfattare, myndighetsutövare och övriga. Detta skulle öka förståelsen för samerna, deras behov och rättigheter och i sin tur föra med sig att lagarna efterlevs bättre. Kunskaper kan exempelvis spridas genom studiedagar, genom kulturella aktiviteter, genom att uppmuntra nya talare att ta del i de samiska språken och att fler forskare kartlägger, dokumenterar och belyser samerna, de samiska språken och inte minst samiskans språkliga revitalisering. Enligt Roche (*Endangered Languages in India*, 2020) utgör själva det faktum att en utomstående forskare tar kontakt med och visar intresse för ett språk en positiv faktor för språkgemenskapen. Vidare anser Roche att språkvetare bör ägna sig mer åt språklig revitalisering än språklig dokumentation när det gäller språk med ytterst få talare. Dessutom har de samiska språken som det samiska urfolkets språk en given roll i ett samhälle där mångfald och mångkultur bejakas. Respekt gentemot minoriteter är ett viktigt element i ett demokratiskt samhälle.

8. Sammanfattning och slutord

Det bor uppskattningsvis mellan 20 000 och 40 000 samer i Sverige. Av dem använder mindre än hälften de samiska språken: mellan 5 000 och 6 000 talar nordsamiska och ca 1 000 något av de fyra övriga samiska språken: lule-, pite-, syd- och umesamiska. Pite- och umesamiska har färre än 50 språkbrukare vardera. Att antalet samiskbrukare är så litet idag är ett resultat av mångårig diskriminering av samerna och deras kultur och språk från statens sida. Sedan år 2000 är samerna erkända som nationell minoritet och de samiska språken som nationella minoritetsspråk.

²⁸ Pikkarainen & Brodin 2008.

Revitaliseringen, tillägandet och utvecklingen av minoritetens eller urfolkets språk och kultur handlar om språklig och kulturell rättvisa som i sin tur är en del av den sociala rättvisan och grundläggande mänskliga rättigheter. Språklig mångfald anses dessutom vara en stabiliserande faktor som främjar fred och samförstånd mellan människor. Som urfolksspråk och nationella minoritetsspråk i Sverige är de samiska språken och den samiska kulturen juridiskt sett skyddade av en rad lagar och internationella konventioner. Av denna artikel framgår att de samiska språken utgör en viktig identitetsmarkör för samerna, individuellt såväl som kollektivt. Skamkänslorna över den samiska identiteten, den samiska kulturen och de samiska språken lär bland många svenska samer ha avlösts av stolthet. Idag är det vanligare för samer att visa fram sitt språk och sin kultur än tidigare. Många vuxna samer väljer dessutom att återta sitt samiska språk och engagera sig för att sprida språken och kulturen bland andra samer. Flera föräldrar ser på barnens samiskinlärning som ett viktigt led i den språkliga revitaliseringen och samtidigt i utvecklingen av en trygg samisk identitet. Samiska språk används på förskolor och erbjuds i olika former i skolan, inom vuxenutbildningen och vid universitet. En del material i och på samiska finns tillgängligt.

Trots en progressiv lagstiftning och en rad internationella konventioner som Sverige har skrivit under förefaller det ännu finnas stora brister vad gäller tillämpningen av dessa: i vissa kommuner får föräldrarna inte den information de har rätt till vad gäller barnens möjligheter att tillägna sig eller att utveckla sin samiska genom förskolan eller skolan; i vissa kommuner får föräldrarna ingen information om dessa möjligheter även när föräldrarna själva kontaktar myndigheterna; i vissa kommuner nekas barnen helt och hållet sin laga rätt att tillägna sig och utveckla sin samiska.

När samiska väl erbjuds genom förskolan eller skolan finns det i vissa fall en del brister, både vad gäller undervisning, rekrytering av lärare, lärarnas kompetens och läromedel. Överföringen av de samiska språken till de kommande generationerna inom släkten bedöms som mycket begränsad, dels eftersom många samer har tappat sitt språk, dels eftersom barnen i det moderna samhället tillbringar en stor del av sin vardag i förskole- och skolmiljön, där svenskan dominerar. Antalet domäner där samiska språk kan användas förutom hemmet eller eventuellt skolan bedöms också som mycket lågt. Med dessa brister i åtanke är det föga överraskande att barnens samiska språkkompetens upplevs som svag. Överföringen av de samiska språken till de kommande generationerna är den mest väsentliga förutsättningen för att dessa språk skall fortleva. Havererar denna överföring så är de samiska språken i Sverige dömda att försvinna om några få generationer.

I nuläget klassificeras alla samiska språk som allvarligt eller kritiskt hotade. I artikeln har jag försökt identifiera några centrala utmaningar för de samiska språkens revitalisering i Sverige och ge förslag på åtgärder för att lösa dessa. Några av de åtgärder jag har föreslagit för att förbättra möjligheterna för de samiska språkens överlevnad i Sverige är att lagar och konven-

tioner efterlevs och att brott mot dessa för med sig juridiska följder, att de samiska språken utvecklas bland barnen redan före skolåldern, att språklig förstärkning ges till mellangenerationen, i synnerhet till dem som arbetar löpande mot målgrupperna; att det finns material på och om samiska som är lättillgängligt för språkbrukarna, att flera domäner tillgängliggörs för de samiska språken samt att kunskaper om samerna och deras språk sprids hos myndigheter och allmänhet. Det är min förhoppning att dessa förslag skall kunna inspirera myndigheter, organisationer och personer som arbetar med revitalisering av de samiska språken i Sverige.

I föreliggande studie ingår inte en undersökning av barnens språkliga kompetenser i samiska. Det vore enligt min mening en fördel om vidare forskning skulle kunna undersöka dessa kompetenser, exempelvis med hjälp av Svonnis (1993) omfattande verktyg, bl.a. för att på så vis jämföra sådana kompetenser över tid och ge mer konkreta förslag på vad som behöver förbättras för att utveckla kunskaper i samiska bland samiska barn i Sverige.

Källor och litteratur

- Andersson, Kerstin, Ellacarin Blind, Erik Törnlund & Amnesty Sápmi, 2020: Regeringen sviker samerna – igen. I: Etc 2020-06-22 [Webbupplaga]. [Webbaddress: <https://www.etc.se/debatt/regeringen-sviker-samerna-igen>. Hämtad 2020-09-01.]
- Barnkonventionen = Konvention om barnets rättigheter. [Webbaddress: <https://www.regeringen.se/49d199/globalassets/regeringen/dokument/social-departementet/barnets-rattigheter/konventionen-om-barnets-rattigheter-svenska-2018.pdf>. Hämtad 2020-04-1.]
- Belančić, Kristina, 2020: *Language policy and Sámi education in Sweden: ideological and implementational spaces for Sámi language use*. Umeå. [Webbaddress: <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1430176&dsid=-9224>. Hämtad 2020-06-01.]
- Campbell, Lyle & Anna Belew (red.), 2018: *Cataloguing the World's Endangered Languages*. London.
- Combs, Mary Carol, & Susan D. Penfield, 2012: Language activism and language policy. I: B. Spolsky (red.), *The Cambridge Handbook of Language Policy* (Cambridge Handbooks in Language and Linguistics). Cambridge. S. 461–474.
- Council of Europe, 1992: European Charter for National and Minority languages [Webbaddress: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680695175>. Hämtad 2020-04-06.]
- 2020a: Seventh Evaluation Report on Sweden. Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages, adopted on July 2 2020. [Webbaddress: <https://rm.coe.int/swedenecrml7-en3c-pdf/16809fbaab>. Hämtad 2020-09-01.]
- 2020b: Reports and recommendations, Sweden. [Webbaddress: [https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations#%2228993157%22:\[21\]](https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations#%2228993157%22:[21])]. Hämtad 2021-02-01.]
- Dahlström, Kristin, 2018: Från stödåtgärd till språkundervisning, en textanalys av kursplaner i modersmål från Lgr 69 till Lgr 11. Masteruppsats vid Göteborgs

- universitet. [Webbadress: <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/55238>. Hämtad 2020-04-01.]
- Dahlberg, Joel & Johan Fröberg, 2018: 29 års »skyndsamt» arbete av regeringen – ännu inget beslut. *Svenska Dagbladet* 2018-06-29. Webbadress: <https://www.svd.se/29-ars-skyndsamt-arbete-men-annu-inget-beslut>. Hämtad 2020-04-01.]
- ELP = Endangered Languages Project. Supporting and celebrating global linguistic diversity. [Webbadress: <http://www.endangeredlanguages.com/>. Hämtad 2021-08-16.]
- Endangered Languages in India. Ep. 1: Language Revitalisation and Linguistic Ideologies with Gerald Roche. [Podd daterad 2020-05-23. Webbadress: <https://podcasts.apple.com/us/podcast/endangered-languages-in-india/id1515963541>. Hämtad 2021-05-18.]
- Ethnologue. Languages of the World. [Webbadress: <https://www.ethnologue.com/>. Hämtad 2021-08-16.]
- Fishman, Joshua A. (1991). Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance for threatened languages. Bristol, PA.
- Förenta Nationerna, 2008: Allmän förklaring om de mänskliga rättigheterna. [Webbadress: <https://fn.se/wp-content/uploads/2016/07/Allmanforklaringomde-manskligarattigheterna.pdf>. Hämtad 2020-06-04.]
- Huss, Lena, 2008: Revitalization through Indigenous Education: a Forlorn Hope? I: Nancy H. Hornberger (red.), *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*. Hampshire–New York. S. 125–135.
- Huss, Lena & Sigrid Stångberg, 2018: The Yoke and the Candy Bowl: Beliefs and Emotions in South Sami Revitalisation. I: Roche, Maruyama & Virdi Kroik (red.), *Indigenous Efflorescence. Beyond Revitalisation in Sapmi and Ainu Mosir*. Acton. S. 129–150.
- Gibbons, Pauline, 2018: *Stärk språket, stärk lärandet. Språk- och kunskapsutvecklande arbetssätt för och med andraspråkselever i klassrummet*. Lund.
- Government Offices of Sweden, 2020. Response from the Swedish Government regarding UPR recommendations. [Webbadress: <https://www.government.se/press-releases/2020/06/government-responds-to-un-human-rights-recommendations/>. Hämtad 2020-09-01.]
- Grenoble, Lenore A., & Lindsay J. Whaley, 2006: *Saving Languages. An introduction to language revitalization*. Cambridge.
- International Labour Organization, Normlex, Labour Standard, Ratification of ILO Conventions. [Webbadress: <https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11001:::NO:::>. Hämtad 2020-06-04.]
- Jansson, Annika, 2005: *Sami Language at Home and at School. A Fieldwork Perspective*. (Studia Uralica Upsaliensia 36.) Uppsala.
- Johansson, Henning, 1977: *Samerna och sameundervisningen i Sverige*. (Akademiska avhandlingar vid Pedagogiska institutionen, Umeå universitet 9.) Umeå. [Webbadress: <http://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A156287&dswid=-1715>. Hämtad 2020-04-01.]
- Juuso, J, 2009: *Tar språket mitt tillbaka (= Välddán giellan ruovttoluotta)*. Vuonna-bahta.
- Korhonen, Mikko, 1967: *Die Konjugation im Lappischen. Morphologisch-historische Untersuchung. 1. Die finiten Formkategorien*. (Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 143.). Helsinki.

- Laestadius, Ann-Helén, 2020: Förvaltningsområdena växer stadigt. Minoritet.se. [Webbadress: <https://www.minoritet.se/forvaltningsomraden-for-minoritets-sprak>. Hämtad 2020-04-25.]
- Lgr11 = Läroplan för grundskolan samt för förskoleklassen och fritidshemmet. Skolverket. [2011, reviderad 2019. Webbadress: <https://www.skolverket.se/undervisning/grundskolan/laroplan-och-kursplaner-for-grundskolan/laroplan-lgr11-for-grundskolan-samt-for-forskoleklassen-och-fritidshemmet>. Hämtad 2020-04-01.]
- Lgr69 = Läroplan för grundskolan. 1. Allmän del. Skolöverstyrelsen. Stockholm 1969.
- Lpfö18 = Läroplan för förskolan. Förordning (SKOLFÖ 2018:50) om läroplan för förskolan. [Sine loco.] 2018. [Webbadress: <https://www.skolverket.se/download/18.6bfaca41169863e6a65d5aa/1553968116077/pdf4001.pdf>. Hämtad 2020-04-1.]
- Lundmark, Lennart, 2008: *Stulet land. Svensk makt på samisk mark*. Stockholm.
- Martínez Sánchez, Amparo, 2005: Un nuevo orden mundial, una ética universal, una nueva educación. I: *Enseñanza* 23, s. 237–255. [Webbadress: <https://doaj.org/article/5d53b6867e034fcf81788cad53ecb2e9>. Hämtad 2020-04-25]
- Motion till risdagen 2017/18:2967 av Jonas Sjöstedt m.fl. (V). Webbadress: <http://data.riksdagen.se/dokument/H5022967>. Hämtad 2020-04-01.]
- Mowbray, Jacqueline, 2010: Linguistic Justice in International Law: An Evaluation of the Discursive Framework. I: *International journal for the semiotics of law = Revue internationale de sémiotique juridique* 24, s. 79–95. [Webbadress: <https://doi-org.ezproxy.hkr.se/10.1007/s11196-010-9177-6>. Hämtad 2020-04-25.]
- Olsen, Torjer A., 2016): Responsibility, reciprocity and respect. On the ethics of (self-)representation and advocacy in Indigenous studies. I: Anna-Lill Drugge (red.), *Ethics in Indigenous Research Past Experiences - Future Challenges*. Umeå. S. 25-44.
- Olthuis, Marja-Liisa, Suvi Kivelä & Tove Skutnabb-Kangas, 2013: *Revitalising Indigenous Languages. How to Recreate a Lost Generation*. (Linguist Diversity and Language Rights 10). Bristol.
- Outakoski, Hanna, 2015: *Multilingual literacy among young learners of North Sámi: Contexts, complexity and writing in Sápmi*. (Umeå Studies in Language and Literature 27.) Umeå. [Webbadress: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:811183/FULLTEXT01.pdf>. Hämtad 2020-04-06.]
- Pasanen, Annika, 2018: »This Work is Not for Pessimists»: Revitalization of Inari Sami Language. I: L. Hinton, L. Huss, & G. Roche (red.), *The Routledge Handbook of Language Revitalization*. London. S. 364–372.
- PEN International, 2011: Girona manifestet [sic!] om språkrättigheter. [Webbadress: <https://pen-international.org/app/uploads/Girona-Swedish.pdf>. Hämtad 2021-06-01.]
- Pikkarainen, Heidi & Björn Brodin, 2008: *Diskriminering av samer. Samers rättigheter ur ett diskrimineringsperspektiv*. (DO:s rapportserie 2008:1.) Stockholm. [Webbadress: <https://www.do.se/globalassets/publikationer/rapport-diskriminering-av-samer.pdf>. Hämtad 2021-06-01.]
- Pripp, Oscar, 2001: *Företagande i minoritet. Om etnicitet, strategier och resurser bland assyrier och syrianer i Södertälje*. Tumba.

- Prop. 1975:26. Regeringens proposition om riktlinjer för invandrar- och minoritetspolitiken m.m.
- Päiviö, Anne-Marit, 2020: Kämpar för lulesamisk undervisning till sitt barn i Göteborg. Sameradion & SVT Sápmi (1 juni 2020). Webbadress: <https://sverigesradio.se/artikel/7486184>. Hämtad 2020-06-02.]
- Regeringen, 2015: Samerna – ett urfolk och ett folk. [Webbadress: <https://www.regeringen.se/artiklar/2015/06/samerna---ett-folk-och-urfolk/>. Hämtad 2020-04-01.]
- Regeringen, 2019: Sveriges sjunde rapport till Europarådet under den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk. [Webbadress: <https://www.regeringen.se/4adad0/contentassets/c81a7afe0f944c9c940f363b9009c51c/sveriges-sjunde-rapport-till-europaradet-under-den-europeiska-stadgan-om-landsdels-eller-minoritetssprak.pdf>. Hämtad 2020-04-01.]
- Roche, Gerald, 2020: Abandoning Endangered Languages: Ethical Loneliness, Language Oppression, and Social Justice. I: *American Anthropologist* 122: 1, s. 164–169. [Webbadress: <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/aman.13372>. Hämtad 2021-01-01.]
- Samer i siffror. Samer. [Sine anno. Webbadress: <http://samer.se/samernaisiffror>. Hämtad 2020-04-01.]
- Sámi languages and dialects. Nordregio. [Sine anno. Webbadress: <https://nordregio.org/maps/sami-languages-and-dialects/>. Hämtad 2021-06-01.]
- Sydsamiska. Samer. [Webbadress: <http://www.samer.se/sydsamiska>. Hämtad 2020-04-01.]
- Saami, Akkala. Ethnologue. Languages of the World. [Webbadress: <https://www.ethnologue.com/language/sia>. Hämtad 2021-05-18.]
- Saami, Lule. Ethnologue. Languages of the World. [Webbadress: <https://www.ethnologue.com/language/smj>. Hämtad 2021-08-09.]
- Saami, North. Ethnologue. Languages of the World. [Webbadress: <https://www.ethnologue.com/language/sme>. Hämtad 2021-05-18.]
- Saami, Pite. Ethnologue. Languages of the World. [Webbadress: <https://www.ethnologue.com/language/sje>. Hämtad 2021-05-01.]
- Saami, Ume. Ethnologue. Languages of the World. [Webbadress: <https://www.ethnologue.com/language/sju>. Hämtad 2021-05-10.]
- Sameskolstyrelsen, 2019: Årsredovisning 2019. [Webbadress: <https://sameskolstyrelsen.se/app/uploads/2020/02/Sameskolstyrelsen-A%CC%8Arsredovisning-2019.pdf>. Hämtad 2020-06-01.]
- Sametinget, 2020a. Lägesrapport. De samiska språken i Sverige 2019. Sámedigge. Webbadress: <https://www.sametinget.se/146575>. Hämtad 2020-04-01.]
- 2020b: Är samerna ett urfolk? [Webbadress: <https://www.sametinget.se/urfolk>. Hämtad 2020-04-20.]
- Sametingets diskussionsanteckningar från seminariet om de samiska språkens behov, Luleå 12–14 november 2019. (Dnr 8.1.2–2020-8 § 5).
- Samiskt språkcentrum. Sametinget.se. [Webbadress: <https://www.sametinget.se/sprakcentrum>. Hämtad 2020-04-01.]
- Sammallahti, Pekka, 1998: *The Saami Languages. An Introduction*. Kárášohka.
- Sandberg, Joseph, 2020: Ett samiskt perspektiv på läroplanens förändring under perioden 1962–2011. [Uppsats vid Luleå tekniska universitet inom ämneslära-

- programmet för gymnasiet. Webbadress: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1383094/FULLTEXT02>. Hämtad 2020-04-01.]
- Sapir, Yair, 2017. The revitalization of Elfdalian. I: N. Ostler, V. Ferreira and C. Moseley (red.), *FEL XXI. Communities in Control. Learning Tools and Strategies for Multilingual Endangered Language Communities*. Proceedings of the 21st FEL Conference, 19–21 October 2017. Hungerford. S. 50–57.
- SFS = Svensk författningssamling. [Webbadress: <https://svenskforfattningssamling.se/>. Hämtad 2021-06-03.]
- Skoglund, Karin, 2018: Inflytande och delaktighet. Minoritet.se. [Webbadress: <https://www.minoritet.se/inflytande-och-delaktighet>. Hämtad 2021-07-05.]
- Skolinspektionen, 2019: Förskola på nationella minoritetsspråk. [Webbadress: <https://www.skolinspektionen.se/sv/Rad-och-vagledning/Lagar-och-regler/aktuellaregelandringar/forskola-pa-nationella-minoritetssprak/>. Hämtad 2020-04-01.]
- Skolverket, 2020: Sameskola. Utbildningsguiden. [Webbadress: <https://utbildningsguiden.skolverket.se/grundskolan/om-grundskoleutbildning/sameskola>. Hämtad 2021-06-02.]
- Skutnabb-Kangas, Tove, 2008: MLE for global justice: Issues, approaches, opportunities. I: T. Skutnabb-Kangas, R. Philipson et al. (red.), *Social Studies Through Multilingual Education*. Bristol. S. 36–62.
- Spolsky, Bernard, 2008: Riding the Tiger. I: N. H. Hornberger (red.), *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*. Hampshire–New York. S. 152–160.
- Språkcentrum. Sametinget.se. [Webbadress: <https://www.sametinget.se/sprakcentrum>. Hämtad 2021-03-01.]
- Svonni, Mikael, 1993: *Samiska skolbarns samiska. En undersökning av minoritetsspråksbehärskning i en språkbyteskontext*. (Umeå studies in the humanities 113.) Umeå.
- 2008: Språksituationen för samerna i Sverige. I: H. Barruk (red.), *Samiskan i Sverige. Rapport från Språkkampanjrådet 2008. En sammanställning av befintliga resultat och fakta om samiskans användning och utbredning i Sverige*. [Webbadress: <https://www.sametinget.se/24317>. Hämtad 2020-04-01.] S. 22–34.
- Todal, Jon, 2018: Revitalization Through Education. I: L. Hinton, L. Huss & G. Roche (red.), *The Routledge Handbook of Language Revitalization*. New York. S. 71–82.
- UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages, 2003: Language Vitality and Endangerment. Document submitted to the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages Paris, 10–12 March 2003. [Webbadress: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Language_vitality_and_endangerment_EN.pdf. Hämtad 2020-04-01.]
- United Nations declaration on the rights of indigenous peoples. 2007. [Webbadress: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf. Hämtad 2020-04-01.]
- Universitets- och högskolerådet, 2019: Evelina om sitt hjärtesspråk sydsamiska (åarjelsaemien) – textad på svenska. [Video. Webbadress: <https://www.youtube.com/watch?v=E9qA0EwjUM>. Hämtad 2020-04-22.]

- Wahlgren, Anna, 2019: Det största experimentet. I: *Pedagogiska magasinet*. [Webbupplaga. Webbaddress: <https://pedagogiskamagasinet.se/det-storsta-experimentet/>. Hämtad 2019-11-22. Nypublicerad i *Läraren*. Webbupplaga. Webbaddress: <https://www.lararen.se/nyheter/digitalisering/det-storsta-experimentet>. Hämtad 2020-05-19.]
- Valijärvi Riita-Lissa & Joshua Wilbur, 2012: The past, present and future of the Pite Saami language: Sociological factors and revitalization efforts. I: *Nordic Journal of Linguistics* 34: 3 (2011). [Webbaddress: <https://www.cambridge.org.ezproxy.hkr.se/core/journals/nordic-journal-of-linguistics/article/past-present-and-future-of-the-pite-saami-language-sociological-factors-and- revitalization-efforts/16F3B76A2E2CDCB649FA0CCB5DF86BA3>. Hämtad 2020-04-01.]
- Vallius, Paavo, Kaisa Syrjänen Schaal & Michael Teilus, 2006: *Att återta mitt språk. Åtgärder för att stärka det samiska språket. Slutbetänkande av Utredningen om finska och sydsamiska språken*. (SOU 2006:19.) Stockholm. [Webbaddress: <https://www.regeringen.se/49bb00/contentassets/efdb76cdc6664fbda8ac3b1e6e12e0c2/att-aterta-mitt-sprak---atgarder-for-att-starka-det-samiska-spraket-missiv-t.o.m.-kapitel-9>. Hämtad 2020-04-01.]
- Åhrén, Christina, 2008: *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete*. (Etnologiska skrifter 47.) Umeå.

Bilaga 1

Här följer, efter UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages 2003, en detaljerad översikt över graderingen av UNESCO:s kriterier för värdering av hotade språk och behovet av dokumentation (se tabell 1).

1. Överföring från generation till generation

Grad av hot	Nivå	Beskrivning
Säkert	5	Språket används av alla åldrar, från barn och uppåt.
Osäkert	4	Språket används av vissa barn i alla domäner. Det används av alla barn i begränsad utsträckning i alla domäner.
Definitivt hotat	3	Språket används mest av föräldragenerationen och uppåt.
Allvarligt hotat	2	Språket används mest av morföräldrarnas generation och uppåt.
Kritiskt	1	Språket används av mycket få talare, mest från föräldrarnas morföräldrars generation.
Utdött	0	Talare saknas.

2. Antalet talare

»It is impossible to provide a valid interpretation of absolute numbers, but a small speech community is always at risk. A small population is much more vulnerable to decimation (e.g. by disease, warfare, or natural disaster) than a larger one. A small language group may also merge with a neighbouring group, losing its own language and culture.» (UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages 2003 s. 8.)

3. Andel talare inom hela populationen

Grad av hot	Nivå	Beskrivning
Säkert	5	Alla talar språket.
Osäkert	4	Nästan alla talar språket.
Definitivt hotat	3	En majoritet talar språket.
Allvarligt hotat	2	En minoritet talar språket.
Kritiskt	1	Mycket få talar språket.
Utdött	0	Ingen talar språket.

4. I vilka domäner och i vilken utsträckning språket används

Grad av hot	Nivå	Beskrivning
Universell användning	5	Språket används i alla domäner och för alla funktioner.
Flerspråkig likvärdighet	4	Två eller flera språk kan användas i de flesta sociala domäner och för de flesta funktioner.
Krympande domäner	3	Språket finns i hemmadomäner och för många funktioner, men det dominerande språket börjar ta plats även där.
Begränsade eller formella domäner	2	Språket används inom begränsade sociala domäner och för flera funktioner.
Mycket begränsade domäner	1	Språket används inom begränsade sociala domäner och för flera funktioner.
Utdött	0	Språket används inte i någon domän eller för någon funktion.

5. I vilken grad språket används i nya domäner

Grad av hot	Nivå	Beskrivning
Dynamisk	5	Språket används i alla nya domäner.
Robust/aktivt	4	Språket används i de flesta nya domäner.
Påverkbart	3	Språket används i många nya domäner.
Hanterande ²⁹	2	Språket används i vissa nya domäner.
Minimalt	1	Språket används bara i några få nya domäner.
Inaktivt	0	Språket används inte i någon ny domän.

6. Förutsättningar för språkundervisning

Nivå	Beskrivning
5	Det finns en etablerad ortografi, läskunnighetstradition med grammatik, ordböcker, texter, litteratur och vardagliga medier. Språket används skriftligt i administration och utbildning.
4	Det finns skriftligt material, och i skolan lär sig barn att läsa och skriva på språket. Språket används inte skriftligt i administrationen.
3	Det finns skriftligt material och barn kan komma i kontakt med sådant i skolan. Läs- och skrivkunnighet uppmuntras inte genom tryckta medier.

²⁹ Sametingets översättning av eng. *coping* i Sametingets diskussionsanteckningar (2019).

- 2 Det finns skriftligt material, men de är bara användbara för vissa medlemmar i samhället och för andra kan de ha en symbolisk betydelse. Att lära sig läsa och skriva på språket är inte en del av undervisningen i skolan.
- 1 En praktisk ortografi är känd för samhället och viss produktion av skriftligt material sker.
- 0 Ingen ortografi är tillgänglig för samhället.

7. Språkets status och lagliga skydd i samhället

Grad av hot	Nivå	Beskrivning
Likvärdigt stöd	5	Alla språk är skyddade.
Differentierat stöd.	4	Minoritetsspråk skyddas främst som språk för de privata domänerna. Användningen av språken är prestigefylld.
Passiv assimilering	3	Det finns ingen uttrycklig policy för minoritets språk; det dominerande språket råder i det offentliga.
Aktiv assimilering	2	Staten uppmuntrar till assimilering till det dominerande språket. Det finns inget skydd för minoritetsspråk.
Tvingad assimilering	1	Det dominerande språket är det enda officiella språket, medan icke-dominerande språk varken är erkända eller skyddade.
Förbud	0	Minoritetsspråk är förbjudna.

Bilaga 2

Enkät till föräldrarna om språklig revitalisering av samiska bland barnen.

A. Samiska i din familj

1. Vilket år är du född?
2. I vilken kommun bor din familj?
3. Talas samiska hemma? (ja/nej/annat). Vilket samiskt språk (ev. fler) i så fall? Vilken ev. variant/dialekt av detta samiska språk (ev. fler)?
4. Talar du själv eller barnets/barnens andra förälder samiska?
5. Om du eller barnets/barnens andra förälder talar samiska, var ni aktiva samisktalare som barn? Berätta!
6. Talas samiskan annars över generationerna (barn, ev. föräldrar, far-/mor-föräldrar) i din släkt?

B. Samiska bland barn under 18

7. Hur många barn under 18 har du? I vilka åldrar? (Om fler, ange A, B, C o.s.v.)
8. Finns det intresse för att ditt/dina barn ska få samiska i (för-)skolan? Vad är motivationen bakom detta intresse?
9. Hur många av dina barn under 18 har samiska i (för-)skolan?
10. Hur många av dina barn skulle vilja ha samiska i (för-)skolan, men kan inte få det? Varför inte?
11. I vilken kommun (ev. fler) går ditt barn (ev. fler) i (för-)skolan?
12. Vilket samiskt språk (ev. fler) önskas att ditt/dina barn ska lära sig?
13. Hur lätt var det att få information om barnens rätt och möjligheter för att lära sig samiska i (för-)skolan?
14. Hur lätt är det/har det varit att få undervisning i/på samiska för ditt barn (ev. fler) i (för-)skolan? Motivera.
15. Vilken undervisningsform/språkmiljö (ev. fler) deltar barnet/barnen i i (för-)skolan (modersmål, elevens val, språkbud, övriga aktiviteter)?
16. I vilken grad är läromedlen/barnböckerna på samiska, som du känner till, anpassade till barn, som lär sig/utvecklar sin samiska (t.ex. genom gloslistor, grammatikförklaringar, handledning på svenska, språkliga övningar, tvåspråkiga utgåvor)?
Läromedel: I låg grad (1) – I hög grad (5) _____ – Ej relevant _____
Barnböcker: I låg grad (1) – I hög grad (5) _____ – Ej relevant _____

C. Samiska i (för-)skolan eller andra organiserade sammanhang

Del C avser endast barn som har samiska inom (för-)skolan. Om ditt/dina barn inte har samiska i (för-)skolan kan du hoppa över den och gå över till D–E.

17. Vem ville att ditt barn (ev. fler) skulle ha/lära sig samiska i (för-)skolan?
18. Hur många timmar i veckan får ditt/dina barn samiska i (för-)skolan?
19. Hur många gånger totalt i veckan får ditt/dina barn samiska i (för-)skolan?
20. Hur mycket skiljer sig den samiska, ditt/dina barn får i (för-)skolan, från den samiska, som barnet/barnen får i hemmet/bland släktingarna?
I låg grad (1) – I hög grad (5) _____ – Ej relevant _____
Vållar det några kommunikationsproblem?
21. Är du nöjd/missnöjd med den samiska/samiskundervisning ditt/dina barn får i (för-)skolan? Motivera.

22. Hur mycket kontakt har du med ditt barns (ev. fler) lärare/personal i samiska angående ditt/dina barns språkliga utveckling på samiska?

I låg grad (1) – I hög grad (5) _____ – Ej relevant _____

23. Hur aktiv är du när det gäller att stödja ditt/dina barns språkliga utveckling i samiska?

I låg grad (1) – I hög grad (5) _____ – Ej relevant _____

Ev. exempel? _____

24. Hur närvarande är samiskan i ditt/dina barns fysiska miljö utanför (för)skolan, t.ex. på skyltar, dekorationer på väggarna hemma, böcker m.m.?

I låg grad (1) – I hög grad (5) _____

Ev. exempel?

D. Barnens språkbruk och språkliga kunskaper

25. Med *inflöde* menas 'input' – det språk man blir »utsatt» för i alla möjliga sammanhang. Ett varierat inflöde (t.ex. hemspråk, lek med andra barn, sagor, litteratur, poesi, renskötsel, gamla texter/inspelningar o.s.v.) berikar individens språk. Varifrån får ditt/dina barn sitt inflöde på samiska?

Hemifrån/från släkten: Sällan (1) – Ofta (5) _____

Från (för-)skolan: Sällan (1) – Ofta (5) _____

Från språkliga aktiviteter (t.ex. språkbad): Sällan (1) – Ofta (5) _____

Från andra barn: Sällan (1) – Ofta (5) _____

Från litteratur: Sällan (1) – Ofta (5) _____

Från medierna (tv, nätet): Sällan (1) – Ofta (5) _____

Från kulturella/traditionella aktiviteter: Sällan (1) – Ofta (5) _____

26. Med *utflöde* menas 'output' – det språk som individen producerar i alla möjliga sammanhang. Ett varierat utflöde tyder på ett rikt språk (se även förra frågan).

Aktivt hemma/med släkten: Sällan (1) – Ofta (5) _____

Aktivt med kompisar: Sällan (1) – Ofta (5) _____

Aktivt i (för-)skolan/språkbad o.s.v.: Sällan (1) – Ofta (5) _____

Aktivt i sociala medier: Sällan (1) – Ofta (5) _____

Aktivt inom kulturella/traditionella aktiviteter:

Sällan (1) – Ofta (5) _____

Lika ofta/bra som svenska (ja/nej): _____

Oftare/bättre än svenska: (ja/nej): _____

27. I vilken grad anser du att ditt/dina barn, som får inflöde i samiska i skolan/hemmet är självständig/a samisktalare? (Kan några fraser och uttryck

på samiska (1); kan kommunicera på vardagssamiska (2–4); kan använda samiska i alla sammanhang (5). Vid fler barn svara för vart och ett.

I låg grad (1) – I hög grad (5) _____

I låg grad (1) – I hög grad (5) _____

I låg grad (1) – I hög grad (5) _____

I låg grad (1) – I hög grad (5) _____

I låg grad (1) – I hög grad (5) _____

28. Var använder ditt/dina barn samiska (t.ex. i skolan, i hemmet, i alla sammanhang där samiskan används)?

E. Framtidsutsikter

29. Vilka faktorer anser du kan säkra att samiskan lever kvar i framtiden?
30. Hur goda är ditt/dina barns kunskaper i samiska jämfört med barnets föräldra-/mor- eller farföräldrageneration?
31. Hur goda utsikter anser du att ditt samiska språk (ev. fler) har för att leva kvar i framtiden? Motivera.
32. Hur goda utsikter anser du att din samiska variant/dialekt har för att leva kvar i framtiden? Motivera.
33. Vad anser du behöver förbättras i samband med undervisningen i (för-)skolan, material, aktiviteter eller annat, för att förbättra revitaliseringen av ditt samiska språk?
34. Övriga tillägg/kommentarer:

Bilaga 3

Enkät till språkaktivister i Sverige

Personuppgifter och uppgifter om språket

1. Hur är du engagerad i språket? Hur har du lärt dig språket?
2. Hur gammal är du (20–30, 30–40, 40–50, 50–60)?
3. Vilket språk gäller det?
4. Hur många talare har språket?
5. Vilken kommun jobbar/agerar du inom (frivilligt)?
6. Vuxna talare/barn?
7. Hur många talare under 18 talar språket/språken?

Språklig standardisering/revitalisering

8. Har språket en etablerad ortografi? Sedan när i så fall?
9. Finns det ord-, grammatik- och läroböcker för språket/språken?

10. Finns det ett språkråd?
11. Vem samordnar revitaliseringsarbetet?
12. Språklig variation?
13. Hur förankras revitaliseringsarbetet med språkgemenskapen?
14. Hur förankras revitaliseringsarbetet med myndigheterna?
15. Vad är kommunens inställning till samiskan?
16. Vad är framtidsutsikterna för att revitalisera ditt språk? Motivera!

Utbildning och undervisning

17. Undervisas språket – till vuxna, barn?
18. Inom vilken ram undervisas språket?
19. Vilka förkunskaper har lärarna/mentorerna?
20. Hur sker kontakter med myndigheterna?
21. Vilka språkmetoder används?
22. Vilka undervisningsmetoder används?
23. Finns det kommunikation på språket mellan generationerna?
24. Använder barnen språket 'korrekt' (grammatik, uttal, ordförråd)?
25. Har lärarna ett bra, komplett språk?
26. Har lärarna en språkvetenskaplig kompetens?
27. Har lärarna en språkdidaktisk kompetens?
28. Hur ser det ut med kompetensutveckling?
29. Hur god är kontakten med föräldrarna?
30. Skickar alla samiska föräldrar sina barn till samisk undervisning? Om inte, några tankar om varför?

Domäner

31. Vilka språkliga domäner används språket inom?
32. Vilka nya språkliga domäner har uppkommit under de senaste 5-10 åren?
33. Vilka möjligheter har barnen till kulturella aktiviteter, litteratur och/eller musik på språket?

Språkligt landskap

34. Hur synligt är språket på officiella skyltar/privata skyltar/produkter/annat?
35. Reach out – undervisning/info till icke-samer?

Medier

36. Hur synligt är språket i medier på det egna språket, lokala/riks-/utländska medier?

Prestige

37. Anses språket ha låg eller hög prestige bland talarna/barnen? Har barnen några positiva förbilder?

Språkliga varieteter bland ungdomar i Skövde

Av Margareta Svahn

Abstract

This article deals with linguistic behaviours in 29 teenagers in Skövde, 15 of whom grew up in a monolingual and 14 in a multilingual environment. Skövde has a multicultural suburb, Ryd, where 11 of the multilingual informants grew up. In the first section, I compare traditional dialect features, new features (neither found originally in the dialect nor in standard Swedish) and suburban features between the monolingual and the multilingual speakers. The monolingual teenagers use more dialect than the teenagers from Ryd, who use noticeably less. The latter's style is characterised instead by suburban features. The more suburban features there are in an individual's variety, the fewer occurrences of dialect tend to be found. The multilingual informants not living in Ryd do use dialect, however, although not to the same extent as the monolingual teenagers with the most dialectal features. New features are found in all groups except monolingual boys. They are most common among a number of girls who are mobile and move between different networks in the region. Several of these girls use many dialect features as well as new features, a finding which sets this study apart from previous ones. The second section discusses how the teenagers use different kinds of features to perform linguistic style. Here, attachment to place proves important. Some teenagers with a strong suburban attachment show this through a large number of suburban features and no dialect, while some seem to position themselves as more global by using relatively standard Swedish. The study contributes to an expanded understanding of 'place'. The concept is not only about acquiring a regional variety as a result of being born and raised somewhere, but also the possibility of an individual shaping their own linguistic style based on where they mentally feel at home.

Keywords: dialect, monolingual, multilingual, variation, multiculturalism, suburban variety, linguistic style, place attachment.

Inom forskningsprojektet Dialektutjämning i Västsverige (DUV) undersökte några kollegor och jag hur dialekterna i delar av Västergötland och Bohuslän förändrats under 1900-talet och hur dialektala västsvenska ungdomar är på 2000-talet (Svahn & Nilsson 2014). Bland annat spelade vi in och analyserade 69 ungdomar från olika västgötska orter för att genom deras språkliga varieteter kunna ge en bild av vilka traditionella drag som fortfarande är levande i området och för att utröna i vad mån nya drag tillkommit.

Bland dessa ungdomar fanns endast informanter med svenskfödda föräldrar. I föreliggande undersökning vill jag inkludera ungdomar med utrikesfödda föräldrar. Jag är intresserad av att ta reda på hur dialektala ungdomar, som är födda i Sverige och uppvuxna i en flerspråkig miljö, är i jämförelse med enspråkigt uppvuxna ungdomar. Så vitt jag vet har det inte undersökts

i Sverige hur ungdomar, som växer upp i hem där det företrädesvis talas ett annat språk än svenska, förhåller sig till den lokala eller regionala dialekten.

Att rikta blicken mot Skövde, som inte ingick i den förra undersökningen, och inkludera flerspråkiga informanter vidgar den tidigare studien men ger också en möjlighet att undersöka om det i Skövde finns tecken på att en förortsvarietet utvecklats. Skövde är ju i jämförelse med Stockholm, Göteborg, Malmö och Uppsala – där vi vet att förortssvenska existerar – en förhållandevis liten stad. I kommunen bor drygt 53 000 personer. Av dessa bor nästan 6 300 i Södra Ryd.¹ Ryd kan sägas vara Skövdes motsvarighet till Rinkeby och Rosengård, dvs. en förort som växte fram under tidigt 1970-tal som ett resultat av det s.k. miljonprogrammet. Området kom snart att förknippas med invandrare. 2015 var andelen invånare med utländsk bakgrund 54 % (40,5 % var utrikesfödda och 13,5 % födda i Sverige med två utrikesfödda föräldrar).² I hela Skövde kommun hade drygt 17 % utländsk bakgrund, vilket tydliggör att koncentrationen av personer med denna bakgrund är hög i Ryd. Min utgångspunkt var att det torde finnas förutsättningar för att en förortsvarietet lik den i större städer skulle ha kunnat växa fram. Detta visade sig tämligen omedelbart också vara fallet.

1. Syfte

Syftet med denna artikel är att jämföra dialektaliteten men också bruket av nya drag mellan ungdomar med enspråkig bakgrund och ungdomar med flerspråkig bakgrund.³ Jag vill också undersöka vari den förortssvenska varieteteten i Skövde består. Dessutom vill jag utifrån ett urval av informanter lyfta fram det individuella bruket av olika ickestandardvarianter och resonera om hur individen positionerar sig språkligt. Med undersökningen vill jag öka kunskapen om hur språklig variation kan te sig i 2000-talets svenska mångfaldssamhälle med ett perspektiv på dialekt där denna inte bara relateras till var man är född och uppvuxen utan också till hur man rent känslomässigt kan vara kopplad till en plats, och där talare kan sägas konstruera identitet bl.a. med hjälp av olika språkliga varianter.

Efter avsnitt 2 där mina utgångspunkter i dialektologi och sociolingvistik i olika vågor (Eckert 2012), terminologi och tidigare forskning presenteras följer i 3, 4 och 5 en material- och metodbeskrivning. I avsnitt 6 redovisar jag den mer kvantitativt inspirerade delen där bruk av olika typer av standardavvikande drag presenteras, först traditionellt västgötska drag, därefter nya drag och slutligen förortsdrag. I avsnitt 7 följer så en kvalitativ del där ett urval talare lyfts fram utifrån hur dessa gör språklig stil och slutligen dras trådarna samman i det avslutande avsnitt 8.

¹ I Skövde kallas Södra Ryd nästan uteslutande Ryd. Det är också så jag fortsättningsvis benämner förorten.

² Statistikuppgifter om Södra Ryd erhållna i mejl (2017-08-25) från »Sektor medborgare och samhällsutveckling/Kulturavdelningen. Enheten för tillväxt och kulturutveckling Skövde kommun.»

³ I texten benämns dessa hädanefter företrädesvis *enspråkiga* respektive *flerspråkiga*.

2. Utgångspunkter

Min ingång är dialektologens. Jag är främst intresserad av ungdomarnas grad av dialektalitet och skillnader i denna. Därför undersöker jag informanternas bruk av olika västgötska drag. Traditionellt kopplas dialektala drag till en viss geografisk plats eller ett visst geografiskt område, i det här fallet till det gamla landskapet Västergötland. Jag undersöker också nya drag liksom drag med förortsklang, vilka också i någon mån kan kopplas till en geografisk plats men snarare bör ses som förknippade med ett visst socialt innehåll. Såväl dialektologisk som variationslingvistisk teori och metodologi är således aktuella när jag griper mig an materialet. Med ett variationslingvistiskt perspektiv intresserar jag mig för om utomspråkliga variabler som kön, socioekonomi och boendeort samverkar med ungdomarnas språkliga varieteter. Inte minst är språklig bakgrund en viktig variabel. Delvis handlar det om en undersökning som i viss mån kan sägas höra till första vågens variationsforskning. Inom första vågen kvantifierades sambandet mellan språkliga variabler och sociala kategorier. I denna anda grupperar jag informanterna efter kön, var de bor (Skövde, Ryd eller utanför Skövde) och om de vuxit upp en- eller flerspråkigt, och undersöker om respektive grupp har något språkligt gemensamt. Även om jag gör denna gruppering redovisas varje informant individuellt. Jag är ju nämligen angelägen om att också se på individens språkliga val och om möjligt finna förklaringar till varför en person talar på ett visst vis men en annan på ett annat trots att de tillhör samma sociala grupp. Här är tredje vågens variationslingvistik aktuell. I tredje vågen lyfts i högre grad de enskilda talarna och de språkliga resurser var och en gör bruk av fram. Talarna ses här inte som förutbestämda att tala på ett visst vis utgående från samhörighet med en viss social grupp utan medverkar själva genom sina språkliga val till att konstruera en persona. De språkliga varianterna får också social betydelse i sin kontext, vilket innebär att de olika varianterna inte har någon fixerad betydelse utan denna måste betraktas som föränderlig: »This mutability is achieved in stylistic practice, as speakers make social-semiotic moves, reinterpreting variables and combining and recombining them in a continual process of bricolage» (Eckert 2012 s. 94 med hänvisning till Hebdige 1984). Relationen mellan stil och kontext lyfts också fram i artikeln *Style and styling* (2018) där Mortensen och Coupland ger en historik över begreppen. I anslutning till bl.a. Gumperz (1982 s. 131) och Hymes (1972 s. 59) konstateras att hur något sägs är del av vad som sägs: »The things we say and the way we say them creates context and, thereby meaning» (Mortensen & Coupland 2018 s. 4 f. och där anförd litteratur). Med hänvisning till Le Page och Tabouret-Keller (1985) lyfts fram att stajling kan ses som en typ av identitetsgörande där människor avslöjar både vilken slags identitet man har och vilka sociala roller man eftersträvar att uppnå.⁴ Hur man uttrycker sig språkligt kan således såväl tala om vilken social grupp man tillhör som

⁴ I sin kommande avhandling kallar Löfström detta *stil* och *stajling*. Jag följer hennes exempel. (Löfström u.a.).

vilken man skulle vilja tillhöra eller bli identifierad med, men också vilka grupper man inte vill bli identifierad med (Mortensen & Coupland 2018 s. 7 f. och där anförd litteratur). Vidare kopplar författarna stil och stajling till indexikalitet. Indexikalitet har etablerats som en viktig teoretisk länk mellan språkbruk och social betydelse, en viss lingvistisk form pekar s.a.s. mot ett visst socialt innehåll (Mortensen & Coupland 2018 s. 9 och där anförd litteratur).⁵ Vad en språklig form pekar mot är dock inte alltid detsamma; kopplingen till det sociala som en och samma form har kan växla mellan olika grupperingar i samma sociokulturella omgivning. Så har t.ex. frikativt *i* inte samma konnotationer överallt och i alla åldersgrupper i Sverige. I traditionell bohusslänsk dialekt förknippas frikativt *i* med dialektalande fiskar- och lantbruksbefolkning, medan det i städer som Göteborg och Stockholm länge ansågs vara vanligt bland kvinnor i högre socialgrupper. I DUV beskrivs frikativt *i* idag som ett urbant drag som sprids bland ungdomar och unga vuxna med större städer som centrum (Svahn & Nilsson 2014 s. 131).

Indexikalitet som teoretiskt begrepp används bl.a. av Rabb (2016 s. 38 ff.). Hon beskriver (med utgångspunkt i Silverstein 2003) hur ett visst språkligt drag eller en hel uppsättning språkdrag kan »kopplas till en viss del av det sociala rummet», t.ex. till en viss samhällsklass, vilket då skulle utgöras av indexering av första graden. Indexering av andra graden kan vara att ett visst språkbruk kopplas till en viss grupp, t.ex. tuffa ungdomar. Draget kan därmed alltså komma att indexera tuffhet. Språkdrag ges sålunda indexikalt värde genom att det av språkbrukare kopplas till något specifikt. I tidigare studier om dialektutjämning i västgötskan har jag varit inne på vad det innebär idag att västgötska ungdomar använder bakre *r*. Bakre *r* var allmänt i dialekten under åtminstone första hälften av 1900-talet men uppfattades under min egen uppväxt på 1960- och 70-talen som väldigt lantligt (Svahn 2007, 2010 och 2013). Bruket av bakre *r* i dagens samhälle har drastiskt minskat och bland unga har det visat sig vara belagt hos främst unga killar på landsbygd eller ännu hellre killar med en viss typ av intressen, som förknippas med rural manlighet som jakt och fiske. I Svahn (2013 s. 69) uttrycker jag att bruket »handlar om att uttrycka ett speciellt manligt ideal». Termen *dialektmarkör* har också använts för att beskriva det bakre *r*:et liksom ett antal andra drag som kan kopplas till en viss lokal eller region, d.v.s. att dialektala drag kan användas för att ge uttryck för hemmahörighet. (Jfr också Sandström 2010.) Drag som beskrivs som dialektmarkörer kan sägas uttrycka högt indexikalitetsvärde. Också det faktum att vi i DUV benämner vissa nya drag »urbana» kan sägas vara ett sätt att uttrycka att dessa indexerar någon typ av egenskap, en slags inriktning mot eller önskan om en typ av livsstil. Jag återkommer till detta när jag presenterar de språkliga variabler som behandlas i artikeln.

⁵ Också Eckert kopplar varianters sociala betydelse och föränderlighet till indexikalitet och indexikalisk ordning (2012 s. 94).

När ett språkligt drag förknippas med en viss plats – och alltså kan anses vara en dialektmarkör – kan bruket av detta drag, som ovan nämnts, vara ett sätt att uttrycka att man är kopplad till denna plats. Här inträder en annan betydelse av plats än den man traditionellt haft inom dialektologi där platsen är överordnad språkbrukaren. Den optimala informanten var en som var född och uppvuxen på en viss plats, en som kunde representera denna plats språk, d.v.s. dialekten där. I och med utvecklingen som sociodialektologin inneburit de senaste decennierna där man mer och mer kommit att se språkbrukaren som en aktör som använder språkliga drag som en stilistisk resurs, blir det också viktigt att problematisera platsen. Quist (2017) ger en exposé över begreppet och faktorn plats ('sted') inom dialektforskningen. Bl.a. lyfter hon fram hur platsen setts som en typ av behållare för en dialekt (Quist 2017 s. 59 ff. och där anförd litteratur, se också Quist & Skovse 2020). Detta synsätt bryts först i och med etnografiska studier inom andra vågens variationslingvistik då begreppet praktikgemenskap introduceras. »Med introduktionen av praksisfællesskap sker det en opblødning af synet på sted som 'beholder' for sprog hvilket er i tråd med de senmoderne strømninger som kommer til at præge nullernes sociolingvistik.» (Se Quist 2017 s. 66 och passim samt där anförd litteratur.) Hennes artikel utmynnar i en uppmaning att vi i högre grad bör undersöka språkbrukarnas faktiska anknytning till en plats liksom deras förhållningssätt till den plats vi förbinder dem med och inte ta platsbegreppet för givet (a.a. s. 69 och där anförd litteratur).

Etnografiska studier med deltagande observation har varit viktiga när man velat skapa sig en samlad bild av hur ens informanter verkligen förhåller sig till platsen de lever eller levit på. Men även studier med begränsad tillgång på etnografiska data har dragit nytta av att förhålla sig till variabeln plats och tillhörighet till en viss plats. Till exempel använder sig Nilsson & Nylund Skog (2019) av det de kallar tillhörandehet (eng. belongingness) som en länk mellan plats och identitet. Begreppet är, skriver de, ursprungligen hämtat från psykologin »och innebär det tillstånd eller den känsla där en individ är en betydande del av något. Individen upplever alltså stark tillhörighet med en viss socialgrupp, familj, förfäder eller en speciell region» (se Nilsson & Nylund Skog 2019 s. 206 och där angiven litteratur). Att tala dialekt skapar en länk mellan en plats och en individ och visar en tillhörandehet. De undersöker hur deras informanter »konstruerar sig som lokala och regionala genom hur de talar om och förhåller sig till den egna orten, den egna dialekten och andras dialekter, liksom deras flyttbenägenhet och deras inställning till dialektförändring» (a.a. s. 207). Här utgår författarna alltså framför allt från vad man fått fram i intervjuer och enkäter snarare än en helhetsbild man kan skaffa sig genom deltagande observation. På liknande sätt kan jag utifrån mitt material skapa mig en bild av mina informanters tillhörighet till en plats. Jag inspireras också av Monka, Quist & Skovse (2020) som i en artikel lanserar ett index som kan användas för att mäta en talares platsanknytning, se avsnitt 2.2.

2.1. Terminologi

Det som i denna artikel tas upp till behandling är från standardspråket avvikande drag, dels dialektala drag, dels nya drag och förortsdrag. Därav följer att vissa termer bör diskuteras. Med standard(språk) avses här, liksom i DUV, det som kan »betraktas som en överregional neutral form där man inte kan avgöra varifrån en talare kommer» (Svahn & Nilsson 2014 s. 29 f). På samma sätt som i DUV använder jag här dialekt »övergripande om geografiskt någorlunda bestämbara varieteter oavsett om det handlar om 'äldre' dialekter som avviker starkt från standardspråket på flera olika språkliga nivåer eller om det handlar om en regional varietet som kanske endast avviker i fråga om prosodi och i enstaka fonologiska drag» (Svahn & Nilsson 2014 s. 16). När jag här talar om dialektala drag/varianter avses språkdrag som traditionellt beskrivits som västgötska. Det innebär inte att de är särvästgötska utan bara att de förknippas med den varietet som traditionellt tala(t)s i det gamla landskapet Västergötland. *Nya drag/varianter* avser drag som inte beskrivits som vare sig dialektala eller standardsvenska. Jag kallar dessa med utgångspunkt i DUV för *nya standardvarianter* och några för *urbana drag*. Vad gäller de förstnämnda kan man se stor spridning så att dragen tycks förekomma på ganska många ställen i Sverige sedan en tid tillbaka medan vi uppfattade de sistnämnda som mindre spridda och (fortfarande) förknippade med storstadsvarieteter (Svahn & Nilsson 2014 s. 134).

Som framgått har jag valt termerna *förortsvarietet* och *förortssvenska* för den varietet som ungdomarna med flerspråkig bakgrund och bostadsort i Ryd använder. Det gruppsspråk som brukar förknippas med ungdomar i förorter som Rinkeby, Rosengård och Ryd går under många benämningar. I Bijvoet & Fraurud (2013) diskuteras terminologin och författarna använder paraplytermen *migrationsrelaterad språklig variation* vari t.ex. förortsslang, eller med en annan term multietniskt ungdomsspråk, ingår. Bijvoet resonerar i en senare artikel (2018) vidare och introducerar termen *förortssvenska*. Svensk förortsslang beskrivs som välutforskad och en av slutsatserna är att den »inte låter sig beskrivas som en sammanhållen och välavgränsad varietet, utan att det istället föreligger en hög grad av inter- och intraindividuell heterogenitet.» Dessutom står det klart att förortsslang utgör »ett av flera sätt att tala svenska» som ingår i en ungdomsspråklig repertoar. Det finns en medvetenhet »om när, med vem och för vilka syften det fungerar att använda slangen» (Bijvoet 2018 s. 144 och där anförd litteratur). När ungdomarna lämnar ungdomsstilen bakom sig och talar en mer standardnära svenska där man undviker språkdrag som förknippas med slang – t.ex. slangord och svordomar – kan de ofta ändå identifieras som hemmahörande i en mångspråkig förort. Handlar detta om att »en ny sociodialektal variation med 'en klang av förorten' håller på att växa fram» frågar sig Bijvoet (2018 s. 145). Hon framhåller att »[b]ehovet av en mer differentierad begreppsapparat för att kunna beskriva de unga talarnas språkliga val gör sig allt mer gällande» (a.st.). Som en kontrast och för att skilja förortsungdomars gruppsspråk från den mer stan-

dardnära svenska som ungdomarna använder t.ex. med sina lärare föreslås termen *förortssvenska*.⁶ (Se också Bijvoet & Fraurud 2016.) Förortsslang och förortssvenska har drag som är gemensamma såväl uttalsmässigt (bl.a. en stackatoartad prosodi) som grammatiskt (t.ex. brott mot V2-regeln) men skiljer sig framför allt genom att förortssvenskan saknar sådant som betraktas som slang, framför allt lexikala drag (Bijvoet 2018:146).

Ett flertal drag i mina inspelningar har en klang av förort och signalerar förortsförankring. I likhet med Bijvoet (2018) kallar jag dessa *förortsindexerande drag* eller kort och gott *förortsdrag*. Flertalet är gemensamma med sådana som i andra studier har förknippats med just ungdomar som är upp vuxna i mångspråkiga områden. Den varietet där dessa drag ingår kallar jag alltså *förortssvenska*. När jag refererar danska studier använder jag de termer som är aktuella i dessa.

2.2. Tidigare forskning

Bruket av icke-standardvarianter bland västgötska ungdomar som vi redovisar i DUV (Svahn och Nilsson 2014) är en självklar utgångspunkt för denna artikel. 69 informanternas bruk av traditionella västgötska drag och nya drag undersöktes. Av 20 möjliga dialektvarianter använde 18 informanter tio eller fler olika varianter och betraktades som relativt dialektala, 21 använde 6 olika eller färre och ansågs vara relativt utjämnade. 30 informanter befann sig i spannet emellan, d.v.s. med 7–9 olika drag (Svahn & Nilsson 2014 s. 120 f.). Samtliga informanter bedömdes ha västgötsk prosodi och detta räknades inte som en variabel (s. 46). I materialet fann vi 7 olika nya drag. 33 informanter hade minst 1 nytt drag, endast en tjej hade alla 7. De informanter som hade färst olika dialektvarianter hade i högre grad nya varianter. Killarna var som grupp betraktat mer dialektala än tjejerna och tjejerna hade fler nya varianter. Men det fanns också relativt dialektala tjejer i materialet, tjejen med flest varianter hade 14 olika; det hade också killen med näst flest olika (s. 127). En tjej med 12 olika dialektdrag hade samtidigt 3 nya drag, vilket visar att det inte bara är informanter med få dialektdrag som har nya drag (s. 136). Över huvud taget är materialet heterogent och vi försöker på olika sätt finna förklaringar till detta. Vi hittade ingen koppling till socioekonomi, inte heller till om man bodde i stad eller på landet. Däremot fann vi viss koppling till informanternas önskan att bo kvar på, respektive att flytta från, sin nuvarande bostadsort till en större ort. De som ville flytta var mindre dialektala och hade fler nya drag. Men eftersom tjejerna också i högre grad sa sig vilja flytta frågade vi oss om det är kön eller flyttbenägenhet som borde kopplas till de språkliga profilerna.

Alla ungdomarna hade, som nämndes i inledningen, svenskfödda föräld-

⁶ Valet att introducera en term ska ses som ett strategiskt essentialistiskt val och beslutet motiveras av en vilja att tillmötesgå unga talarers önskan att få en term för detta sätt att tala liksom av att denna typ av varietet blir allt vanligare (Bijvoet 2018 s. 145, jfr också Bucholtz 2003).

rar, och därför ter det sig angeläget att undersöka i hur hög grad ungdomar med en annan språklig bakgrund, d.v.s. vilkas föräldrar är födda i andra länder än Sverige men invandrat, använder dialektala drag. Med denna tidigare grundliga studie av dialektsituationen i Skövdes närområde som fond kan ungdomarna i Skövde lättare placeras i en större kontext och ett tydligare fokus läggs på jämförelse mellan enspråkiga och flerspråkiga ungdomars bruk av såväl dialektala som nya drag. Så vitt jag vet har ungdomar i Sverige med invandrade föräldrar inte tidigare undersökts med avseende på hur dialektala de är. I Närpes i Österbotten i Finland har däremot ungdomar liksom deras invandrade föräldrar undersökts, främst i hur de tänker kring dialektbruk men också med avseende på bruket i sig (Ekberg & Östman 2020). Ungdomarna rapporterar att de kan den lokala dialekten men att de kanske inte använder den fullt ut eftersom de upplever att det inte är helt accepterat och att deras dialektbruk inte är »rätt» och bra nog. De accepteras helt enkelt inte av den lokala befolkningen »as natives to Närpes» (a.a. s.7).

I Danmark finns flera studier med stor relevans för mitt vidkommande. Mette Vedsgaard Christensen (2012) undersöker språklig variation bland unga i mångkulturella områden i Århus, närmare bestämt »hvordan der tales dansk i aarhusianske skoler og ungdomsklubber hvor en stor del av børnene og de unge har en anden sproglig baggrund end dansk, og hvor de demografiske forhold altså giver anledning til at antage at en etno-varietet af aarhusiansk kan opstå» (2012 s. 9). 32 unga informanter, varav 9 har danska som enda modersmål och övriga är flerspråkiga, undersöks. Såväl lokal- och regionalspråksdrag som s.k. »etnolektrækk» undersöks. Christensen kan visa att de unga med annan etnisk och språklig bakgrund än dansk är mer lokala i sitt talspråk än deras danska jämnåriga. Av materialet framgår alltså att informanter med flerspråkig bakgrund (som av Christensen kallas »de brogede»), har fler århusianska inslag i sin varietet än vad de enspråkigt danska (med Christensen ord »de blege») har (2012 s. 174). Etnolektala drag som Christensen undersöker är främst prosodiska och syntaktiska. Hennes resultat visar att det i mångt och mycket är samma informanter, främst de manliga »brogede» informanterna som använder de olika typerna av drag. Ingen av de »blege» informanterna uppges ha några etnolektala drag (Christensen 2012 s. 138 ff.). Sammanfattningsvis konstaterar Christensen (2012 s. 6) att hennes resultat visar att de unga talarna i de multietniska områdena spelar en viktig roll som språkbevarare. Hon säger också (Christensen 2012 s. 6) att det är:

bemærkelseværdigt at de brogede talere [...] ikke er så langt fremme i [utjæmnings-] processen som deres blege jævnaldrede. Brogede talere af aarhusiansk synes altså ikke at fremskynde dialektnivelleringsprocessen i det østjyske, tvært i mod peger mine resultater i den modsatte retning – de lokale, århusianske udtaletrækk spiller stadig en rolle i sprogsamfundet netop takket være de brogede talere.

Flera studier behandlar språkliga varieteter i Vollmose, som är en förort till Odense på Fyn (Skovse 2018, Quist & Skovse 2020 och Monka, Quist &

Skovse 2020; de båda sistnämnda bygger till viss del på den förstnämnda).⁷ Vollmose har ca 9 200 invånare, varav ungefär 70 % med »non-Western backgrounds» (Quist & Skovse 2020 s. 3). 45 niondeklassare, alla utom 1 med annan bakgrund än etniskt dansk har spelats in och följts etnografiskt. Informanternas bruk av några utvalda regionalt förknippade och etniskt förknippade drag undersöks, däribland fynsk prosodi och stackatoprosodi. Författarna konstaterar att det är tydliga könsskillnader i materialet. Tjejerna använder i högre grad standardformen av de olika variablerna medan killarna i högre grad använder såväl regionala som etnolektala drag. Majoriteten av tjejerna använder t.ex. väldigt lite fynsk intonation eller stackatoprosodi. Inom gruppen killar är dock variationen stor. Där framträder två typer av talspråk, ett med regionala drag men utan etnolektala och ett med både och. De regionala dragen används alltså av flertalet, men av vissa ganska mycket, av andra mindre. Genom de etnografiska studierna har författarna kunnat se hur olika sociala praktiker utkristalliserar sig, hur informanterna umgås, vilka som är kompisar med vilka etc., och på ett fruktbart vis kopplat språkliga val till olika informantkonstellationer. De olika talstilarna kopplas bl.a. till »skolnördarna» respektive till »de tuffa grabbarna» (eng. *the school-enthusiastic 'nerdy' boys* respektive *the 'tough' boys*, s. 16).

Samma språkliga material är föremål för en mera kvantitativt upplagd studie (Monka, Quist & Skovse 2020). I studien ingår också ett ungdomspråkligt material från Bylderup på södra Jylland. Vollmose och Bylderup är mycket olika på flera sätt. Bylderup är en liten ort med 1 350 invånare på södra Jylland. Medan de dialektdrag som undersöks i Vollmose beskrivs som regionalt förknippade är Bylderupdragen i hög grad äldre traditionella dialektdrag. Dialekten på Sydjylland är känd för att fortfarande ha en mycket stark ställning medan Danmark i övrigt brukar beskrivas som språkligt utjämnat (a.a. s. 11).⁸ Författarna lanserar i artikeln ett index som kan användas för att mäta en talares platsanknytning (eng. *place attachment*, da. *stedstilknytning*). *Platsanknytning* definieras (utifrån Hidalgo & Hernández 2001) som »a positive affective bond between an individual and a specific place, the main characteristic of which is the tendency of the individual to maintain closeness to such a place» (Monka, Quist & Skovse 2020 s. 4 och där anförd litteratur). Indexet är ett försök att empiriskt operationalisera en talares koppling till en plats med utgångspunkt i personens dåtid, nutid och framtid (a.a. s. 2). Graden av platsanknytning som en informant uppvisar länkas till dennes val av ickestandardvarianter, i Bylderup till traditionellt dialektala varianter, och i Vollmose till såväl regionala som etnolektala varianter. Ge-

⁷ Skovse 2018 och hennes material och språkliga analyser ligger alltså till grund för såväl Quist & Skovse 2020 som för Monka, Quist & Skovse 2020. Samtliga dessa studier är frukter av ett större samarbetsprojekt Language and Place – Linguistic Variation in Urban and Rural Denmark (LaPUR), finansierat av The Independent Research Fund Denmark 2014–2018. Se vidare härom <https://nors.ku.dk/lapur/english/>.

⁸ Av de 28 informanterna från Bylderup är alla utom 2 födda och uppvuxna i området. Endast 2 har annan än etnisk dansk bakgrund (Skovse 2018 s. 101).

nerellt finner författarna att ju högre grad av platsanknytning informanterna har desto fler ickestandarddrag har man. Tydligast gäller detta killarna. Att dialektaliteten ökar med hög platsanknytning i Bylderup torde väl vara ett väntat resultat. Men att bruket av ett regionalt fynskt drag ökar med hög platsanknytning bland de unga i Vollsmose är mera anmärkningsvärt. En viktig skillnad mellan Bylderup och Vollsmose är att platsanknytningsindexet är så mycket högre i Bylderup; 68,9 respektive 36,4. Detta kan givetvis i mångt och mycket kopplas till att Vollsmose-ungdomarnas föräldrar är födda någon annanstans än i regionen medan de sydjylländska ungdomarna i många fall har flera generationers historia i det lokala. Denna variabel är viktig för kopplingen till hur regionalspråklig en informant är men det räcker inte som förklaring. Det handlar också om olika förutsättningar att få extrajobb hos lokala firmor etc, olika socioekonomiska förutsättningar etc. (Monka, Quist & Skovse 2020 s. 15 ff.)

Även om Skövde och Ryd inte är jämförbara med de danska orterna har studierna av ungdomsspråket i Bylderup och inte minst i Århus och Vollsmose stor relevans för min studie. Skövde kan visserligen inte sägas ligga i ett område som har en väldigt stark dialekt som Bylderup gör. Och medan Vollsmoseungdomarna inte verkar röra sig särskilt mycket utanför förorten – de går i skolan i samma område som de bor i och har generellt ganska liten kontakt med etniska danskar, går mina Ryd-ungdomar i skolan inne i Skövde, i samma klasser som ungdomar från övriga Skövde liksom tillresta ungdomar från omgivande orter. Jag kan också jämföra dialektaliteten mellan ungdomar på samma ort, vilket ingen av de danska studierna kan på samma sätt eftersom deras informanter i Århus och Odense alla kommer från förorten och huvuddelen har flerspråkig bakgrund. Däremot har jag inte samma möjligheter att göra platsanknytningsindex eftersom jag inte har svar på alla de frågor som redovisas i Monka, Quist & Skovse 2020. Min studie saknar det gedigna etnografiska fältarbete som Skovse (2018) har. Men jag har likväl låtit mig inspireras av hur Skovses informanter »konstruerer stedsidentitet [...] interaktionellt» (a.a. s. 189). Jag försöker ur de inspelade samtalen och enkäterna utvinna så mycket information jag kan för att kunna säga något om hur mina informanter positionerar sig i förhållande till den plats de bor i och hur detta kan kopplas till språklig variation. Här ligger min metod närmare Nilssons & Nylund Skogs (2019, se ovan 2.1) som via intervjuer och enkäter bedömer informanternas s.k. tillhörandehet i förhållande till en viss ort. I deras studie ingår, liksom i min, också nya drag vilket är en tydlig skillnad i jämförelse med de danska studierna.⁹ De är dock inte i någon större utsträckning inriktade på att se hur de olika individerna gör språklig stil utan är mera fokuserade på hur informanterna i två olika delar av Sverige (Torsby i Värmland och Edsbyn i Hälsingland) skiljer sig i tillhörandehet. Nya drag saknas t.ex. i Torsby där den språkliga situationen också är betydligt mer

⁹ Det saknas inte »nya» drag i dagens danska (se Maegaard 2008) men de tycks inte finnas i de här undersökta varieteterna.

stabil än i Edsbyn där utjämningen mot standard kommit mycket längre (a.a. s. 226). Detta menar man kan kopplas till vad informanterna uttrycker i fråga om språkliga val, där Torsbyborna återkommande lyfter fram dialekten »som en markör för tillhörandehet» (a.st.). Medan »Edsbyborna ser dialekten som ett kulturarv och ett möjligt val i en större språklig repertoar, ser Torsbyborna dialekten som en del av den samtida kulturen» (a.st.). Jag undersöker alltså enligt klassiskt dialektologiskt mönster hur informanterna gör bruk av olika dialektala drag, men också olika nya drag och olika förortsindexerande drag, d.v.s. de varianter som avviker från en tänkt standard. Det handlar inte om ett urval variabler och hur dessa procentuellt fördelar sig mellan standard och ickestandardform utan i princip undersöks alla ickestandardvarianter. De kvantifieras på olika vis och kopplas till grupper i variationslingvistisk anda. Men här finns också ett kvalitativt perspektiv där individen står i fokus och där också konstruktivistiska utgångspunkter är viktiga. Hur och varför väljer en individ vissa varianter och hur konstruerar sig hen språkligt?

3. Informanterna och inspelningarna samt metodiska överväganden

Materialinsamlingen gjordes i april 2016 på två gymnasieskolor i Skövde, den ena med huvudsakligen högskoleförberedande program och den andra med huvudsakligen yrkesförberedande. Innan jag kom till Skövde hade jag haft kontakt med skolpersonal och bett om hjälp att hitta informanter med såväl enspråkig som flerspråkig uppväxt. En del av informanterna rekryterades med hjälp av dessa kontakter men ganska snart efter att jag börjat mina inspelningar på ena gymnasieskolan spreds ryktet att jag var intresserad av »rydsvenska».¹⁰ Några av informanterna med bostadsort i Ryd rekryterades genom kompisar. Någon hämtade t.o.m. fler informanter på det närliggande högstadiet.

Informanterna spelades in i skolmiljö, företrädesvis i grupper, och svarade på en enkät. Sammanlagt ingår i materialet 29 ungdomar, 19 elever från skolan med högskoleförberedande program, 8 från skolan med yrkesförberedande program och 2 från ett högstadium i centrala Skövde. Informanterna är inte enbart från Skövde eftersom det på gymnasieskolorna i Skövde också finns elever från andra delar av kommunen och från närliggande kommuner. Av mina 29 informanter är 6 från centrala Skövde eller andra stadsdelar (utom Ryd), 11 från Ryd, 7 från landsbygdsområden i Skövde kommun – Stöpen,

¹⁰ Det är i sammanhanget viktigt att angående termen *rydsvenska* påpeka att det inte var jag som myntade den. Den användes av flera av de Ryd-ungdomar jag kom i kontakt med och redan i mina första kontaktförsök i kafeterian på den ena skolan hörde jag ordet. Jag såg några killar spela biljard och tala med varandra på ett vis som är förknippat med förorter, inte minst prosodiskt, och gick fram och presenterade mig som språkforskare och berättade att jag ville undersöka olika typer av ungdomsspråk i Skövde. De svarade direkt med att lyfta fram sin egen varietet och benämna den som just *rydsvenska*. Det visade sig också under intervjuerna att begreppet var välbekant.

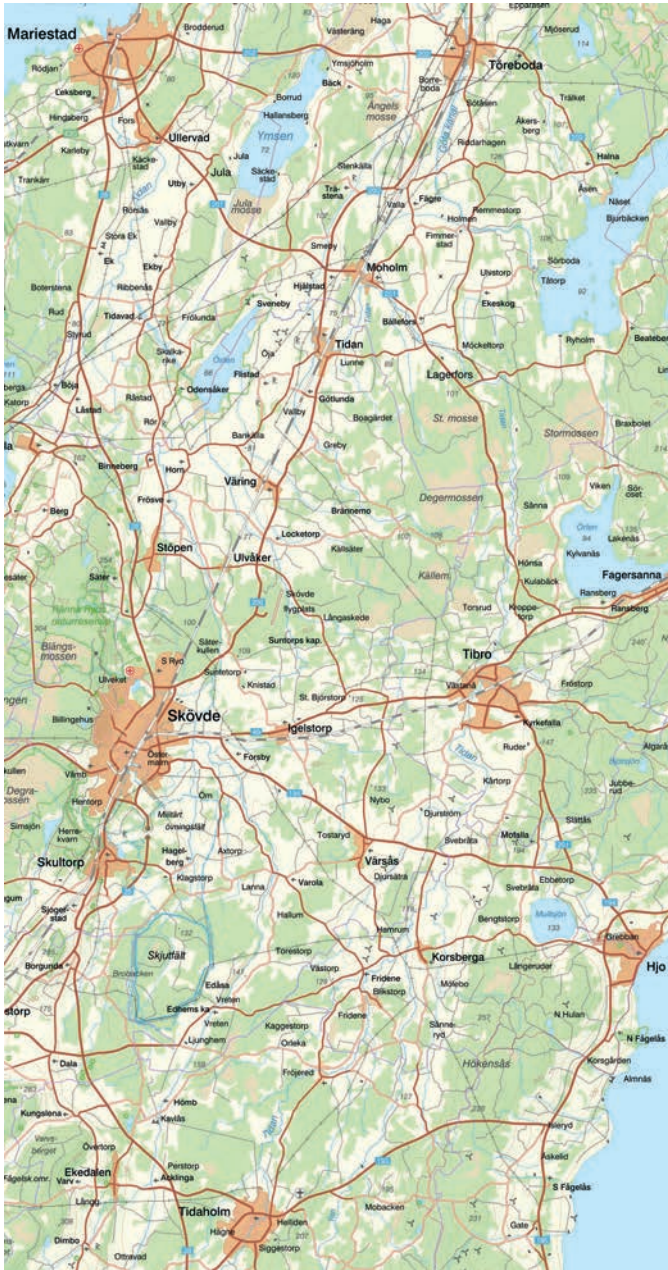

Fig. 1. Karta över Skövde med omnejd. Utsnitt ur Lantmäteriets webbtopografiska karta över Sverige.

Tidån, Våring och Värås – 2 från Ekedalen i Tidaholms kommun, 1 är från Hjo och 2 från Töreboda. Ryd ligger 4 km från Skövde centrum, till Stöpen är det 11 km, till Värås 14, till Våring 20 och till Tidån 30. Till Ekedalen är det 25 km, till Hjo 40 och till Töreboda 44. En stor del av informanterna är

alltså vardagsmobila genom att de varje vardag förflyttar sig från sitt hem för att gå i skola i centrala Skövde.

Alla informanter är födda i Sverige, 16 betraktas här som enspråkigt uppvuxna och 13 som flerspråkigt uppvuxna. Indelningen i enspråkig och flerspråkig är helt gjord utifrån den information ungdomarna gav i enkäten på frågor om modersmål och språk i hemmet samt utifrån vad som nämndes om detta i intervjun. Huvuddelen av de 13 som kategoriserats med flerspråkig bakgrund har angett två språk som modersmål där svenska är det ena. De har också nästan alltid angett att två språk talas i hemmet. Några anger dock endast ett annat språk än svenska som modersmål, och då är det också alltid detta språk som talas i hemmet. Samtliga dessa 13 har föräldrar som är födda utanför Sverige. De språk som informanterna uppger som modersmål utöver svenska är albanska, arabiska, assyriska, bosniska, kurdiska, rumänska och syrianska. En informant har en mamma från Kroatien och en pappa från USA men anger som modersmål svenska och skriver att i hemmet talas endast svenska; han har därför ansetts vara enspråkigt uppvuxen. Av informanterna som är flerspråkigt uppvuxna bor tio i Ryd (eller har bott länge i Ryd men nyss flyttat därifrån eller bor i nära anslutning till Ryd), två bor i centrala Skövde och en i Hjo.¹¹ I Ryd bor också en enspråkig informant. Informanterna är födda 1998–2000.

Inspektionerna kan beskrivas som delvis strukturerade intervjuer utifrån ett frågeunderlag. Jag spelade in 10 samtal där jag talade med grupper om 3–4 informanter utom i 3 fall. Ena gången var det 2 informanter som deltog i samtalet och i de 2 andra endast 1. Informanterna inom gruppen var i samtliga fall utom ett antingen enspråkiga eller flerspråkiga, och de kände varandra väl eller relativt väl redan på förhand. De visste att jag var intresserad av språket i Skövde med omnejd. Inledningsvis ombads de berätta lite om sig själva, var de bor, vilket gymnasieprogram de går, och sedan samtalade vi om hur det är att bo i Skövde respektive i någon annan ort, vad de har för fritidsintressen, framtidsplaner m.m. Jag frågade också om de tycker att det finns ett visst språk i Skövde som skiljer sig från t.ex. Tidaholm och Skara, om de som bor i Ryd talar likadant som de som bor i övriga Skövde etc. Intervjuerna är mellan 22 och 45 minuter långa. Jag har inte mätt varje informants taltid och alla talar givetvis inte exakt lika mycket. Min bedömning är dock att det inte rör sig om särskilt stora skillnader i taltid utom vid några tillfällen. I ett fall har t.ex. en person helt uteslutits eftersom hen har väldigt lite taltid. Ytterligare 3 personer i 3 olika grupper talar märkbart mindre än de andra. Detta kommenteras löpande i texten. I övrigt menar jag att eventuella skillnader i taltid inte spelar någon avgörande roll för mina resultat.

Det rör sig alltså om samtalsliknande gruppintervjuer men två samtal sker

¹¹ Rydskolan hade under en längre tid undervisning ända upp t.o.m. högstadiet. Huvuddelen av mina gymnasieinformanter med bostadsort i Ryd och i närheten av Ryd bör ha gått där hela sin grundskoletid. Dessvärre fanns dock ingen fråga i enkäten som efterfrågade vilken skola de gått i under grundskolan, bara var de bott. De två högstadieleverna har dock gått på en skola i centrala Skövde från årskurs sju.

mellan intervjuaren och bara en individ. I DUV-inspelningarna hade vi också samtal i grupp med ungdomarna, vilka, liksom i detta material, oftast var bekanta med varandra. Det var vår förhoppning att samtalsspråket därigenom skulle »bli så informellt som möjligt trots vår [d.v.s. intervjuarnas] närvaro» (Svahn & Nilsson 2014 s. 45). Vi jämförde dialektaliteten i vissa av våra inspelade samtal med egeninspelningar, som informanterna gjorde med kompisar eller familjemedlemmar, bl.a. för att kontrollera om informanterna påverkades av inspelningssituationen »eller om det språkbruk vi dokumenterade var representativt för deras språkvanor i allmänhet» (a.a. s. 219). Här kunde vi konstatera att just det faktum att vi valt att intervjua i grupp sannolikt bidrar till att informanterna inte skiljer sig på något avgörande vis i de olika materialen. Vi drar helt enkelt slutsatsen att deras språk användning verkar »relativt opåverkad av intervjusituationen» (a.a. s. 229). Samma slutsats bör kunna gälla också för informanterna i Skövde-materialet även om det ju är självklart att människor i gemen ändrar språkbruk och anpassar sig till olika situationer. Att tro att man kan fånga en persons hela register genom en kort inspelning är naturligtvis i sig en villfarelse.

Utöver samtalen ingår också en mindre enkät i mitt material. Informanterna svarade på frågor om födelseort, språklig bakgrund, föräldrarnas bakgrund och utbildning samt om sina framtidsplaner. I den mer kvalitativa analysen på individnivå resonerar jag med hjälp av den information de enskilda individerna ger om sig själva i såväl samtalen som i enkäten om möjliga förklaringar till deras språkliga val.

Efter att ha lyssnat på och transkriberat inspelningarna gör jag en skattning av hur västgötsk en informant låter rent prosodiskt respektive i hur hög grad förortsprosodin slår igenom samt noterar vilka olika icke-standard språkliga drag informanterna använder. Alla bedömningar bygger på öronfonetik och ingen maskinell lyssning har gjorts. Jag har sedan bestämt vilka variabler som ska ingå i undersökningen och därefter excerperat ickestandardvarianter och endast i någon mån variablernas standardvarianter. De västgötska och de nya varianterna är med några få undantag samma varianter som i DUV-undersökningen, se utförligare i avsnitt 5. Vad gäller förortsdrag, se 6.3.

I DUV-undersökningen mätte vi dialektaliteten – d.v.s. hur dialektala de olika informanterna var – genom att ange antal olika traditionella varianter som de någon gång gjorde bruk av. Vi gjorde ingen skillnad på om de var mer eller mindre regionala rent prosodiskt. Här vill jag närma mig dialektaliteten med en lite finmaskigare metod och har därför valt att dels gradera hur västgötska informanterna är prosodiskt på en skala 0–3, dels genom att tydligare ange hur ofta en informant använder en viss variant (också här på en skala 0–3). På samma sätt skattas graden av förortsprosodi samt hur ofta informanterna använder respektive förortsdrag. Också bruket av de nya dragen graderas. Mer information om hur graderingen sker ges i avsnitt 5 och 6.1–6.3.

Vad gäller västgötska drag och nya drag har jag förlitat mig på min egen kapacitet att bedöma materialet. För förortsdragen har jag tagit hjälp av två

kolleger med stor vana att lyssna på förortssvenska, dels för bedömning av vissa av ljuden, dels för att bedöma graden av förortsklang.¹² Vidare har jag haft hjälp av fem doktorander i nordiska språk (två med västgötsk bakgrund, en med västsvensk och två från andra delar av svenskspråkiga områden) att bedöma graden av västgötskhet i de flerspråkigas prosodi.¹³ I båda data-sessionerna lyssnade vi dels på vissa utvalda delar, dels på lite längre inspelningsdelar.

4. Utomspråkliga variabler

Utomspråkliga variabler som undersökningen tar hänsyn till är språklig bakgrund och boendeort, d.v.s. om den enspråkiga informanten bor i stan eller på landsbygden, om den flerspråkiga bor i Ryd eller någon annanstans. Kön är ytterligare en variabel eftersom det i undersökningar av denna typ brukar finnas skillnader som kan kopplas till om informanterna identifierar sig som killar eller tjejer (se t.ex. Svahn & Nilsson 2014 s. 123 ff., 139 f.). Val av gymnasieprogram – som utgångspunkt för socialgrupp – hade ingen betydelse för dialektaliteten i DUV-materialet (a.a. s. 111 ff.).¹⁴ Jag har inte heller i detta material sett att det är någon uppenbar skillnad mellan informanterna beroende på vilket gymnasieprogram de valt och jag gör därför bedömningen att detta inte är viktigt för den språkliga variationen.¹⁵ Informanterna redovisas i avsnitt 6 individ för individ men är i de tabeller som utgör underlag för den lite mera kvantitativa analysen placerade gruppvis efter språklig bakgrund, kön och boende. Att informanterna hålls samman på detta vis bidrar till att det blir lättare att se om de med likartad bakgrund också liknar varandra språkligt. Överst i tabellerna kommer enspråkiga killar som bor utanför Skövde, antingen på landet eller i Töreboda,¹⁶ därefter enspråkiga killar som bor i Skövde (här inkluderas även den enspråkige med hemort Ryd) och därefter följer enspråkiga tjejer som bor på landet eller i Ekedalen i Tidaholms kommun. Efter de enspråkiga följer de med flerspråkig bakgrund som inte bor i Ryd, först en kille från centrala Skövde och därefter två tjejer, varav den ena bor i centrala Skövde och den andra i Hjo. Därefter följer de flerspråkiga

¹² Tack till Ellen Bijvoet och Karin Senter!

¹³ Tack till Anna Ingves, Per Klang, Sofia Orrbén, Karin Senter och Linnea Wennel!

¹⁴ Inte heller kunde vi utifrån föräldrarnas socioekonomiska tillhörighet (SEI) se några särskilt intressanta kopplingar (Svahn & Nilsson 2014 s. 142 ff.).

¹⁵ Av de elever som jag intervjuade på den mer yrkesförberedande gymnasieskolan var flera inriktade på att läsa vidare efter gymnasiet och kompletterade redan med att läsa extra kurser. Detta tydliggör att val av gymnasieinriktning inte förefaller relevant för att gestalta socioekonomisk tillhörighet.

¹⁶ Töreboda är förvisso en stad, men ganska mycket mindre än Skövde. Bland Skövdebor i allmänhet anses dialekten i Töreboda (och Tidaholm) vara mycket starkare än i Skövde. Därför slås Töreboda-informanter ihop med landsbygdsboende. Inga informanter från Tidaholms stad finns i materialet, däremot är några av tjejerna från Ekedalen i Tidaholms kommun.

Tabell 1. Informanterna indelade efter språklig bakgrund, kön och bostadsort.

Informanterna, språklig bakgrund, kön och bostadsort	Antal
Enspråkiga killar från landsbygd och Töreboda (Svante, Sven, Johan, Robert, Sam)	5
Enspråkiga killar från centrala Skövde och Ryd (Ola, Vincent, Lasse)	3
Enspråkiga tjejer från landsbygd (Jenny, Torun, Annika, Johanna, Jonna)	5
Enspråkiga tjejer från centrala Skövde (Maria, Fanny)	2
Flerspråkig kille från centrala Skövde (Oleg)	1
Flerspråkiga tjejer från centrala Skövde och Hjo (Evelina, Alexa)	2
Flerspråkiga killar från Ryd (Karl, Amir, Milan, Idris, Karim, Malik)	6
Flerspråkiga tjejer från Ryd (Yasmin, Nora, Felicia, Kamilla)	4
Nathalie	1
Totalt	29

som bor i Ryd, först killarna och sedan tjejerna. Allra sist i redovisningen har en enspråkigt uppväxt tjej från centrala Skövde placerats. Hennes varietet liknar delvis de flerspråkiga Ryd-tjejernas. Tjejen, här kallad Nathalie, har ett stort umgänge i Ryd och identifierar sig med stadsdelen. I samtalet växlar hon mellan att tala förhållandevis standardnära och att tala med en tydlig klang av förort; hennes varietet avviker därmed markant från övriga enspråkigas.

Informanternas redovisningsordning tillika deras fiktiva namn framgår av tabell 1. Ordningen i tabellerna 2, 3, 4 och 5, där individens bruk av olika drag åskådliggörs, följer ordningen i tabell 1 med utgångspunkt i de fiktiva personnamn som här presenteras. Först kommer alltså Svante, Sven, Johan o.s.v.

I den mer kvalitativa delen där ett tydligare individperspektiv lyfts fram dras förutom de utomspråkliga variabler som här nämnts också in hur individerna trivs på sina respektive hemorter, vilka de umgås med, vad de har för fritidsintressen och var de utövar dessa, om de har extrajobb och i så fall var, hur de rör sig i regionen, om de säger att de vill studera vidare eller hellre börja jobba direkt efter gymnasiet och vad de har för framtidsplaner vad gäller att bo kvar i Skövde eller flytta därifrån samt vad de tänker sig att de sysslar med om tio år etc. i den mån detta kommer fram i materialet. (Se t.ex. Monka, Quist och Skovses 2020, liksom Svahn & Nilsson 2014 s. 151 och där anförd litteratur.). I enlighet med Nilsson & Nylund Skog (2019) kan också hur de talar om och förhåller sig till den egna orten, liksom funderingar kring den egna varieteteten liksom andra varieteter komma att dras in i resonemanget. Om de i övrigt i enkät eller samtal ger andra ledtrådar som kan bidra till förståelse av hur de konstruerar sig språkligt tas också detta i beaktande.

5. Språkliga variabler

De språkliga variabler som tas upp till behandling är materialbaserade och ut-

görs av prosodi – västgötsk och förortsprosodi – och standardavvikande drag av tre olika typer: traditionellt västgötska drag, nya drag och förortsdrag. Förutom förortsdragen är det samma drag som förekommer i DUV-material-et. Metoderna för att ange grad av dialektalitet och novation skiljer sig dock, som tidigare nämnts.

De västgötska dragen är, som sagt, i princip desamma som i DUV. Riktigt alla drag som ungdomarna där har finns dock inte belagda i Skövde. Dessutom tas inte alla upp i denna undersökning. Jag har valt bort några vokalljud som är svårlexerade.¹⁷ Ytterligare en variabel har valts bort eftersom den inte är lämplig för denna undersökning, nämligen initialt bakre *sje*-ljud [x]. Det är annars ett västgötadrag där medvetandegraden är förhållandevis hög (Svahn & Nilsson 2014 s. 255) men det är också ett drag som är utmärkande för förortssvenska (Bodén 2011 s. 44). Om man vill jämföra dialektalitet är således detta drag inte optimalt då det kan vara svårt att avgöra om det bland förortsungdomarna handlar om det traditionella västgötska uttalet eller om det rör sig om ett ljud som snarare har sin bakgrund i förorten.¹⁸ Också de nya dragen är de samma som i DUV, med det undantaget att inte alla förekommer i Skövdematerialet. Förortsdragen har jag identifierat på samma vis som övriga genom att lyssna noga på inspelningarna och identifiera sådant som jag med örat uppfattat som en standardavvikelse och därefter, i den mån det varit möjligt, verifierat dragen i litteraturen.

I avsnitt 2 diskuterade jag hur språkliga fenomen kopplas till social betydelse, de indexerar, pekar mot något. Det faktum att tre olika typer av drag har urskilts och benämns *västgötska*, *nya* respektive *förortsdrag* är i sig förstås en indikation på att dragen indexerar något. De västgötska dragen pekar mot ett geografiskt område, Västergötland, och är helt enkelt särskilt vanliga inom detta område. Den som använder dessa visar, oavsett om hen vill det eller ej, att hen har en regional förankring. Vissa traditionella västgötska drag är ovanligare än andra bland ungdomar men tämligen allmänna bland äldre västgötar i synnerhet på landsbygd. Dessa drag kan, då de används av unga, antas indexera en slags lantlighet eller kanske bara något omodernt, som kan sägas vara förknippat med äldre (kanske rentav töntig) västgötska.¹⁹ De nya dragen pekar i sin tur mot något annat. I kontrast till traditionellt dialektala

¹⁷ Det handlar om de långa *y*-, *i*- och *u*-ljuden som i DUV benämns »västgöta-*y*», »västgöta-*i*» och »västgöta-*u*» (Svahn & Nilsson 2014 s. 109). Dessa kan, som jag ser det, inte i sig själva indexera en västgötsk varietet, de måste förekomma tillsammans med ytterligare något eller några drag för att ge en »klang» av Västergötland. Inte heller uttal av kort vokal framför konsonantkluster behandlas.

¹⁸ I en perceptionsstudie, där vissa av mina inspelningar användes, kommenterade informanterna en av inspelningarna med en kille från Ryd dennes *sje*-ljud: »De lät mildare [...] men han har ändå bott där så länge att han ha fått dä X::ljudet. En annan informant påpekar då: *de lät som lite mer ett arabiskt x::e:ljud*, och informanterna fortsätter sedan att diskutera om det är ett arabiskt eller ett västgötskt *sj*-ljud, som de menar är lätta att blanda ihop» (Johansson 2017). Det är dock möjligt att man med hjälp av tekniska hjälpmedel skulle kunna höra skillnad på *sje*-ljuden och därigenom kunna avgöra vilken typ det handlar om. Jag uppfattar dock inte detta som så viktigt för denna studie utan har valt att uteläsa variabeln.

¹⁹ Ett ord som ungdomarna själva använder är *bonnig*.

drag skulle dessa istället kunna sägas indexera någon slags urban livsstil, att man inte vill bli kopplad till landsbygden (eller ens till regionen). En stil som innehåller flera nya drag kan kanske sägas peka mot framtiden och signalera att talaren är modern och orienterar sig mot ett coolare sätt att leva. Även om vi i DUV inte använde termen *indexikalitet* gick våra resonemang i mångt och mycket ut på att visa hur bruket av vissa drag signalerar något. Det är dessa resonemang som nu ligger till grund för mina slutsatser kring vad olika dialektala respektive nya drag indexerar.

Förortsdrag signalerar också något. Jag har här tolkat dem som kopplade till Ryd, men eftersom flertalet av dem också är gångbara i andra förorter med samma demografi, kan de inte bara betraktas som lokala. De ingår också i något större, i det som förknippas med förorter inte bara i Sverige utan kanske i hela västvärlden. De olika typerna av drag och vilka som använder dem redovisas i nästa avsnitt.

6. Bruk av standardavvikande drag

De standardavvikande dragen i materialet redovisas i tre avsnitt, traditionellt västgötska drag, nya drag och förortsdrag. Jag diskuterar i varje avsnitt användningen av de olika dragen gruppvis. Observera dock att informanten Nathalie alltid redovisas enskilt. Jag resonerar också något om den dialektalitetsgrad, novationsgrad och grad av förortsklang som räknats fram för varje individ men i första hand är de eventuella gemensamma gruppvisa resultaten i fokus i 6.1–6.4. Informanternas enskilda bruk diskuteras främst i avsnitt 7 när alla olika standardavvikande drag gått igenom.

6.1. Traditionellt västgötska drag

De traditionellt västgötska drag som tas upp i detta avsnitt är (grad av) västgötsk prosodi, de fonologiska dragen långt slutet *ö* [ø:] och *ä* [ɛ:] framför *r* (skrivs i språkexemplen *Ö* respektive *Ä*), tjockt *l* [ɫ] (skrivs *L*), främre *sje*-ljud följt av tjockt alternativt avtonat *l* för *sl* i inledningen av ord [ʃɫ] (skrivs *schL*), bakre *r* [ʀ] (skrivs *R*) och överrundat *u*-uttal [ʊ] (skrivs *U*). Lexikala drag som förekommer är partikeln *la* 'väl', *sa* och *sulle* 'ska' och 'skulle', samt *te* 'till'. Ytterligare ett fåtal västgötska drag återfinns, assimilation av *nd* > *nn* (*bönder* > *bönner*), *å*-haltigt kort *a* [ɔ] (t.ex. *vårt* 'varit') och *o* > *ô* [œ] (t.ex. *nöt* 'något') (se DUV kap. 3), *brea(re)* 'breda(re)' och efterställt genitivpronomen: *bror din*. Huvuddelen av dessa var i DUV ovanliga bland ungdomar men allmänna eller tämligen allmänna hos den äldre generationen landsbygdsboende och kan sägas indexera en äldre, omodern västgötska. Vi kallar dem där »ovanliga varianter» (Svahn & Nilsson 2014 s. 105, 111, 255).

I tabell 2 redovisas dragen enligt en ordning där de som flest informanter använder kommer först, dvs. i kolumnen längst till vänster. Drag som är säl-

Tabell 2. Informanter och bruket av traditionellt västgötska drag.

		VG- prosodi	Slutet ö	Slutet ä	Tjockt l	schL	la	Sa, sulle	Annat	Summa
EKL	Svante	+++	++	++	-	-	+	-	-	8
	Sven	+++	+	++	++	-	+++	-	-	11
	Johan	+++	++	++	+	++	-	-	+	11
	Robert	+++	+	+	+	-	-	-	-	6
	Sam	+++	++	++	++	-	++	+	+	13
EKSkö	Ola	+++	++	+	+	-	-	-	-	7
	Vincent	+++	+	-	+	+	-	-	-	6
	Lasse	+++	++	++	+	++	-	-	-	10
ETL	Jenny	+++	++	+	++	+	-	-	+	10
	Torun	+++	+	++	+	-	++	+	+	11
	Annika	+++	+	++	+	-	+	-	+	9
	Johanna	+++	++	++	+	+	+	++	+	13
	Jonna	+++	+	-	++	+	-	-	+++	10
ETSkö	Maria	+++	+	++	-	-	-	-	-	6
	Fanny	+++	++	+	-	+	+	++	++	12
FKSkö	Oleg	+++	++	++	-	-	-	-	-	7
FTSkö	Evelina	+++	+	+	++	+	+	-	-	9
	Alexa	+++	-	-	-	+	-	-	-	4
FKRyd	Karl	+	+	-	-	-	-	-	-	2
	Amir	+	-	+	-	-	-	-	-	2
	Milan	+	+	-	-	-	-	-	-	2
	Idris	(+)	-	+	-	-	-	-	-	1,5
	Karim	++	+	++	-	-	-	-	-	5
	Malik	(+ (+))	++	-	-	-	-	-	-	3,5
FTRyd	Yasmin	++	-	-	-	+	-	-	-	3
	Nora	+	+	-	-	-	-	-	-	2
	Felicia	+	-	-	-	-	-	-	-	1
	Kamilla	++	-	+	-	-	-	-	-	3
ETSk	Nathalie	(+ (+))	+	-	-	-	-	-	-	2,5
	Summa	29	23	19	13	10	7	4	8	

lan förekommande har inte fått en egen kolumn utan redovisas i kolumnen som benämns »annat».

Först redovisas graden av västgötsk prosodi med +++, ++ eller +. När parentes används avses att graden är lägre. Antalet + i övriga kolumner anger hur många belägg en informant ungefärligen har. + avser att hen har 1–2 belägg av varianten, ++ betyder fler än 2 men inte kategoriskt bruk och +++

avser (i princip) kategoriskt bruk. Har en informant endast 1–2 belägg anses inte detta vara kategoriskt bruk även om inga standardvarianter uppträder i inspelningarna. Varje drag som inbegrips i »annat» får ett +. Har man fått ++ har man alltså t.ex. belägg på såväl *te* som *â* > *ô*. I den sista kolumnen har antalet plus adderats och summan utgör en informants grad av dialektalitet.

Förkortningarna i tabellen utgör den gruppering som gjorts av informanterna utifrån olika utomspråkliga variabler: EKL=enspråkig, kille, landsbygd; EKSkö=enspråkig, kille, Skövde; ETL=enspråkig, tjej, landsbygd; ETSkö=enspråkig, tjej, Skövde; FKSkö=flerspråkig, kille, Skövde; FT-Skö=flerspråkig, tjej, Skövde (och Hjo); FKRYd=flerspråkig, kille, Ryd; FT-Ryd=flerspråkig, tjej, Ryd.

Samtliga informanter med enspråkig bakgrund (utom Nathalie) har en tydlig västgötsk prosodi och har fått tre plus i denna kolumn. Också informanterna med flerspråkig bakgrund som inte bor i Ryd låter västgötska prosodiskt. Samtliga som bor i Ryd liksom Nathalie låter mindre västgötska. Några anses av mina medlyssnare ha mycket lite som tyder på att de hör hemma i ett västsvenskt område medan andra tyckte att de har en klang av »urbant orienterad västsvenska», som en av medlyssnarna träffande uttryckte sig.²⁰ Jag kommenterar detta närmare då enskilda individers hela varietet diskuteras i avsnitt 7. Det som är tydligast i mitt resultat är att inga Ryd-ungdomar låter lika västgötska som de med enspråkig bakgrund medan de flerspråkiga som inte bor i Ryd uppfattas som lika prosodiskt västgötska som de enspråkiga.

Slutet *ö* och slutet *ä* framför *r* är de fonologiska drag som flest informanter gör bruk av. Alla enspråkiga inklusive Nathalie har minst 1 belägg. Hela 23 av de 29 informanterna använder faktiskt någon gång slutet *ö*, 10 av dem har fler än 2 belägg. 19 informanter använder någon gång slutet *ä*, 11 av dem har fler än 2 belägg. Alla enspråkiga utom 2 har belägg på både slutet *ö* och *ä*. Också flerspråkige Oleg har belägg på båda. Den ena flerspråkiga tjejen som inte bor i Ryd har likaså båda varianterna medan den andra saknar båda. Alla killarna från Ryd har åtminstone något belägg av antingen långt slutet *ö* eller *ä*. Karim har båda och fler än 2 av slutet *ä*. Av Rydtjejerna har 2 inga belägg medan 2 har. Kamilla har liksom Idris det slutna *ä:et* i *såhÄra* respektive *denhÄra*. Båda dessa uttryck är talspråkliga och har kanske »lånats» i hela sin dialektala form.²¹ Tjockt *l* har samtliga enspråkiga informanter utom Svante från Tidän och två Skövde-tjejer. Flerspråkiga Evelina har flera tjocka *l*, alltid i ordet *skola*. Med undantag för henne har ingen flerspråkig detta drag. Bland de enspråkiga har 7 informanter belägg på *schL*- och 2 killar har fler än 2 belägg. Denna variant är, liksom tjockt *l*, ovanlig bland de flerspråkiga men både Evelina och Alexa har det, liksom Yasmin, dock ingen av killarna.

²⁰ Den aktuella medlyssnaren är från Dalsland och har en bror som bor i Trollhättan och får anses ha en god inblick i västsvenska varieteter.

²¹ I DUV (Svahn & Nilsson 2014 s. 72) betraktas denna typ av uttryck som västgötska. Men eftersom jag har hört dem i talspråk på många håll betraktar jag dem inte som dialektdrag här.

Evelina har också ett *la*, vilket i övrigt endast 6 enspråkiga informanter har belägg på.²²

Övriga västgötska drag är ovanliga och indexerar en äldre och lantligare västgötska. De förekommer endast hos enspråkiga informanter. 4 har belägg på *sa* 'ska' och 1 av dessa också på *sulle* 'skulle'. 2 har *te* för 'till'. Jonna har såväl ett bakre *r* som överrundat *u* i *Riktit* respektive *bUss*. De som har dessa ovanliga drag har också gott om andra västgötska varianter och deras dialektalitetsgrad är hög. Informanterna med hög dialektalitetsgrad är företrädesvis landsbygdsboende.

Det skulle alltså kunna te sig som om främst de som bor utanför Skövde och på landsbygden är mest dialektala. 7 av totalt 10 landsbygdsboende informanter har en så pass hög dialektalitetsgrad som 10–13. Men även Skövdeboende Fanny och Lasse har fått dialektalitetsgrad 12 respektive 10.²³ Dessutom finns bland de landsbygdsboende 2 killar med dialektalitetsgrad 6 och 8. Den ene – Robert med 6 – talar dock inte så mycket, vilket sannolikt bidrar till hans låga dialektalitet. Möjligen är materialet för litet för alltför långtdragna slutsatser om huruvida boendeort spelar roll för dialektaliteten, särskilt med så pass få stadsboende informanter. Jag tycker ändå att min undersökning antyder att landsbygdsboendet spelar viss roll för graden av dialektalitet. I DUV-materialet såg vi inga tydliga skillnader mellan grupper utifrån olika boendeorters storlek (Svahn & Nilsson 2014 s. 146 ff.) men den finmaskigare metod som här används fångar sannolikt nyanser av dialektalitet bättre än den metod vi använde på DUV-materialet.

Språklig bakgrund och boendeort Ryd spelar mycket stor roll. Endast 1 informant från Ryd har en dialektalitetsgrad som överstiger 3,5: Karim med 5. Hans varietet diskuteras i avsnitt 7. Av de flerspråkiga som inte bor i Ryd är det intressant att konstatera att Evelina, med bostadsort Skövde, har klassificerats som lika eller mer dialektal än vissa enspråkiga. Hennes dialektalitetsgrad är 9. Jag återkommer också till henne i avsnitt 7.

Vad gäller kön är det svårt att se några tydliga skillnader mellan enspråkiga tjejer och killar. Däremot är det skillnader bland Ryd-ungdomarna, där fler killar än tjejer har fler belägg på dialektala drag. Tydligast är dock skillnaden mellan enspråkiga och flerspråkiga från Ryd. Ryd-ungdomarna har samtliga betydligt mindre av västgötsk prosodi. De har dessutom nästan bara belägg på de allra vanligaste västgötska dragen slutet långt *ö* och *ä* framför *r*.

De fonologiska drag som flest informanter har belägg på är långt slutet *ö* och *ä* framför *r*, tjockt *l* och *schL*. Varianterna är också bland dem som i DUV-undersökningen är vanligast förekommande i 2000-talets västgötska och har därför också betraktats som de mest utmärkande för en västgötsk varietet (Svahn & Nilsson 2014 s. 255). Man ser alltså ingen direkt skill-

²² *la* är ett lexikalt drag som mycket väl kan ingå i informanternas repertoar utan att det alls skulle förekomma i de här inspelningarna.

²³ De tillhör båda en mellangrupp socioekonomiskt, så inte heller detta bidrar till att förklara deras dialektalitetsgrad.

nad mellan de enspråkiga Skövdeinformanterna och DUV-informanterna vad gäller de vanligast förekommande traditionella dragen. Likheter bekräftar snarare att det är tydligt vad som utgör kärnan i dagens västgötska dialekt så som den ter sig efter en längre tids dialektutjämning. Att ungdomarna från Ryd, i den mån de använder västgötska drag, snarast uteslutande har belägg på långt slutet *ö* och *ä* framför *r* visar därtill att just dessa båda varianter står sig starka i den västgötska dialekten.

6.2. Nya drag

De nya drag som förekommer i materialet är långt öppet *ö* [œ:] och *ä* [æ:] (skrivs i språkexemplen *Ø* respektive *Æ*), frikativt långt *i* [i:] och *u*-haltigt kort *ö* [ø] (skrivs i språkexemplen *I* respektive *u*). Det är också dessa som i DUV-materialet är de vanligaste nya varianterna (Svahn & Nilsson 2014 s. 130).

Vilka informanter som använder de olika nya dragen framgår av tabell 3.²⁴ Liksom i tabell 2 redovisas de olika varianterna enligt ordning efter flest användare. Av antalet + i kolumnerna framgår på ett ungefär hur många belägg en informant har. + avser att hen har ett till två belägg av varianten, ++ betyder fler än två. Ingen har kategoriskt bruk och därför används inte +++ här. I den sista kolumnen anges novationsgrad, vilket är summan av antal plus varje informant har fått.

Liksom i DUV-materialet är beläggen på öppet *ö* de talrikaste. 19 av de 29 informanterna har någon gång ett öppet *ö* och 9 av dem har fler än 2 belägg. Betydligt färre har öppet *ä*: 7 informanter, varav 5 tjejer och 2 Rydkillar. Ingen har fler än 1 eller 2 belägg. Frikativt *i* använder 5 informanter någon gång; endast 1 tjej har fler än 2 belägg men hon har över 10 belägg. Lika många informanter har belägg på *u*-haltigt *ö*; 1 tjej har fler än 2 belägg, företrädesvis i ordet *burja* 'börja'.

Det tydligaste resultatet i denna tabell är att med undantag för Svens enda belägg *Junköping* 'Jönköping' har ingen enspråkig kille något av de nya dragen. Min bedömning är dock att det här snarare handlar om att omgivande konsonanter påverkar ljudkvaliteten hos det korta *ö*:et och att det alltså inte handlar om det nya *u*-haltiga *ö*-ljudet (jfr Wenner 2010 s. 78–84). Jag kommer därför att fortsättningsvis bortse från att Sven har ett s.k. nytt drag. Alla flerspråkiga killar, utom 1, har däremot minst 1 eller 2 nya drag. Alla 14 tjejer har också minst någon ny variant, och 10 av dem minst 2 olika. Flest, d.v.s. 3 olika, har Nathalie, Fanny och Torun; de har också mellan 6 och 11 belägg på öppet *ö*.

Också bland killarna från Ryd finns alltså belägg på nya drag om än of-

²⁴ Förkortningarna i tabellen utgör den gruppering av informanterna som gjorts utifrån olika utomspråkliga variabler: EKL=enspråkig, kille, landsbygd; EKSkö=enspråkig, kille, Skövde; ETL=enspråkig, tjej, landsbygd; ETSkö=enspråkig, tjej, Skövde; FKSkö=flerspråkig, kille, Skövde; FT-Skö=flerspråkig, tjej, Skövde (och Hjo); FKRyd=flerspråkig, kille, Ryd; FTRYd=flerspråkig, tjej, Ryd. (Se avsnitt 6.1.)

Tabell 3. Informanter och bruket av nya drag.

		Öppet ö	Öppet ä	Frikativt i	U-haltigt ö	Novationsgrad
EKL	Svante	-	-	-	-	0
	Sven	-	-	-	+	(1)
	Johan	-	-	-	-	0
	Robert	-	-	-	-	0
	Sam	-	-	-	-	0
EKSkö	Ola	-	-	-	-	0
	Vincent	-	-	-	-	0
	Lasse	-	-	-	-	0
ETL	Jenny	+	+	-	-	2
	Torun	++	+	-	+	4
	Annika	+	-	-	-	1
	Johanna	+	-	+	-	2
	Jonna	+	-	++	-	3
ETSkö	Maria	+	-	-	-	1
	Fanny	++	+	-	++	5
FKSkö	Oleg	+	-	-	-	1
FTSkö	Evelina	++	-	-	+	3
	Alexa	++	-	+	-	3
FKRyd	Karl	-	-	+	-	1
	Amir	-	-	-	-	0
	Milan	+	+	-	-	2
	Idris	+	-	-	-	(1)
	Karim	++	-	-	-	2
	Malik	++	+	-	-	3
FTRyd	Yasmin	+	-	-	-	1
	Nora	+	-	-	-	1
	Felicia	++	+	-	-	3
	Kamilla	++	-	-	+	3
ETSk	Nathalie	++	+	+	-	4
	Summa	19	7	5	5	

tast ganska få. Förutom Malik, som har 2 olika och sammanlagt 9 belägg, har ingen kille fler än 3 belägg. Maliks varietet diskuteras närmare i avsnitt 7. Idris har 1 belägg på öppet ö, men jag uppfattar detta som en stilisering. Stilisering avser att en talare imiterar en annan verklig eller fiktiv talare med andra varianter än dem som talaren själv använder i den kringliggande samtalskontexten (Svahn & Nilsson 2014 s. 239, Coupland 2001).

Det man kan konstatera vad gäller bruket av nya drag generellt i Skövde

jämfört med DUV-materialet är att antal olika nya drag är förhållandevis få. 4 olika drag finns men ingen informant använder fler än 3. Varken frikativa *y*, *r* eller *ij* är belagda. Samtliga dessa är – utöver de som också finns i Skövde – belagda i Trollhättan. I Borås fanns frikativt *y* och *r* utöver de här redovisade. Skövde-bruket liknar snarare bruket i Skaraborgsorterna Vara och Skara. Denna spridningsbild stöder tanken att dragen sprids in i Västergötland via Göteborg. (Se Svahn & Nilsson 2014 s. 132 ff.)²⁵ Liksom i DUV-materialet har de enspråkiga tjejerna fler nya drag än killarna men här är det än tydligare att killar inte är lika benägna att ta till sig nyheter. Intressant nog har minst 1 kille på alla de orter som undersöktes inom DUV något nytt belägg, ingenstans är killarna alltså helt utan nya belägg på det vis som de enspråkiga är i Skövde. Killarna med flerspråkig bakgrund har ju däremot belägg.

6.3. Förortsdrag

Ett delsyfte med denna artikel är att undersöka vari den förortssvenska varieteten i Skövde består. Men det ska redan här konstateras att jag inte kommer att ge någon fullödig beskrivning. Det som tas upp handlar om iöronfallande drag som jag lagt märke till vid min genomlysning av materialet och som jag uppfattar i första hand används av flerspråkiga Rydningdomar. Mest framträdande i Rydningdomarnas varietet är den förortsindexerande prosodin. Kotsinas (1990 och 1994 s. 145) uppmärksammade den från standardspråket avvikande prosodin hos förortsungdomar redan i slutet av 1980-talet. Talarna karakteriserade den själva som »stötig». Bodén (2007 s. 32 ff.) beskriver prosodin som en kombination av talrytm och intonationsmönster. Talrytmen förklaras bl.a. av att »[o]betonade stavelser hyperartikuleras och kan upplevas ha samma vikt som betonade stavelser, och ord kan tilldelas fler betoningar än den lexikala betoningen» (a.a. s. 35). Stötigheten kan, enligt Bodén, inte bara relateras till temporala omständigheter utan också till tonala, d.v.s. till talmelodin. »Upplevelsen av en annorlunda talmelodi kan vara kopplad till ett stort antal faktorer, t.ex. lokala tonala förlopp, såsom ordaccenter och gränstoner, och mer globala förlopp såsom yttrandets deklination (den svagt fallande talmelodin i ett yttrande) eller uppdelningen av talet i prosodiska fraser» (a.st.). Ett melodiskt mönster som Bodén lyfter fram beskrivs som en hög avslutande gränston och »en avsaknad av deklination eller tonal nedtrappning, d.v.s. en avsaknad på den successiva sänkning av taltonläget som vanligtvis kan höras i ett yttrande» (a.st.). Jag benämner detta drag *förortsprosodi*.

Av de fonologiska drag jag lagt märke till återfinns flertalet i samma eller liknande form i förortssvenska i Stockholm, Göteborg och/eller Malmö och har beskrivits av Petra Bodén (2007, 2011). Ett exempel är det bakre *sje*-ljudet [x]. Bodén (2011 s. 44) skriver att detta finns i Stockholm men inte

²⁵ Ur ett urban jumping-perspektiv (Chambers & Trudgill 1998 s. 179) ter det sig som om Skövde inte har samma dignitet som »storstad» som Borås och Trollhättan.

i Göteborg och Malmö. Bruce (2010 s. 224) beskriver uttalet som ett mörkt *sje*-ljud med »klart 'raspigt' uttal». Det förekommer bland mina informanter i riklig mängd men har ändå inte studerats eftersom detta ljud också är vanligt i traditionell västgötska. Då mitt huvudsyfte är att jämföra graden av dialektalitet mellan enspråkigt och flerspråkigt uppvuxna och jag inte med örat kan bedöma om det bakre förortsuttalet skiljer sig från det västgötska och därmed inte har möjlighet att avgöra till vilken typ av varietet ljudet ska föras har jag valt att lämna det utanför (se ovan avsnitt 5). Ett annat från standardspråket avvikande uttal, som också tas upp av Bodén (2011 s. 43), är inledande *tje*-ljud, som i lånord som *chillar* uttalas med ett *t*-förslag [t̥]. Mina informanternas variant är snarast ett främre *sje*-ljud, som i *fors* [ʃ]. De använder detta ljud inte bara i lånord utan också i t.ex. *känner*, *tjugi*. I mitt material finns dessutom belägg på att den obetonade andra stavelsen i ord som *jalla*, *walla* och *alla* förlängs. Också detta ljud har Bodén (2011 s. 43 f.) noterat vad gäller just ordet *alla*. Slutligen har jag noterat en variant som inte återfinns hos Bodén. Det handlar om kort *u* som ofta uttalas med en dragning mot *ö* [œ], t.ex. *vöxen* 'vuxen' och *öngdom* 'ungdom'. Denna uttalsvariant har, så vitt mig bekant, inte beskrivits som förortsindexerande på andra håll. Wenner (2010) som i sin avhandling behandlar sammanfall mellan kort *ö* och kort *u* i svenskan skriver att detta sammanfall inte är nytt och att det i äldre beskrivningar brukat kopplats ihop med stadsmål (a.a. s. 17). I både Stockholm och Göteborg har det förekommit »att *u* ersätts med *ö*, så att *gubbe* uttalas som *göbbe*» (a.st. och där anförd litteratur). Eftersom avhandlingen främst har fokus på *u*-haltigt *ö* och det också är detta drag som anses vara ett nytt drag som sprids (jfr Svahn & Nilsson 2014), har jag inte kopplat motsatsen, d.v.s. *ö*-haltigt *u*, till något som skulle kunna vara aktuellt i fråga om allmän spridning.²⁶ Det är i mitt material endast flerspråkiga och framför allt förortssvenskdomarna som har detta uttal och därför har jag räknat det som ett förortsdrag.

Utöver nämnda drag förekommer ett syntaktiskt drag, brott mot V2-regeln. Detta innebär att där man i standardsvenskan normalt förväntar sig omvänd ordföljd, d.v.s. när deklarativa huvudsatser börjar med något annat än subjektet och subjektet hamnar efter verbet uppträder inte inversion utan rak ordföljd (*sen jag gick*) (Ganuza 2011 s. 90). I samtalen förekommer också visst ordförråd, som brukar förknippas med förortsslang, t.ex. *walla* 'jag svär (lovar) på Gud', *på min Gud*, som redovisas under rubriken »ordförråd». Jag har också valt att betrakta utelämnande av preposition (*ja jobba också dagis*) som förortssvenska, och har placerat det i kolumnen »annat». Ingen preposition är enligt Kotsinas (1982 s. 167) ett första stadium i inläraarsvenska. Jag tänker mig här att det, i likhet med brott mot V2-regeln, kommit att användas i förortssvenskan.

Vilka informanter som gör bruk av de olika förortsdragen framgår av ta-

²⁶ Svahn & Nilsson 2014 s. 192 noterar att *ö*-haltigt *u* finns belagt i Stenungsund och benämner uttalet som göteborgskt. Det finns inte alls belagt i det västgötska materialet.

Tabell 4. Informanter och bruket av nya förortsdrag.

		Förorts- prosodi	Kort ö	V2- brott	[ʂ] för /ç/ långt l	Lång vokal efter långt l	Ord- förråd	Annat	Grad av förorts- klang
FKSkö	Oleg	-	-	-	-	-	-	-	
FTSkö	Evelina	-	+	-	-	-	-	-	1
Hjo	Alexa	-	-	-	-	-	-	-	
FKRyd	Karl	+++	++	+	+	-	+	-	8
	Amir	+++	+	-	-	+	++	+	8
	Milan	+++	++	+	-	-	+	-	7
	Idris	+++	+	++	++	++	+	-	11
	Karim	(+)	+	-	-	-	-	-	2
	Malik	(+++)	-	+	+	-	+	-	6
FTRyd	Yasmin	(+)	++	-	-	-	-	-	3
	Nora	++	++	-	-	-	-	-	4
	Felicia	++	++	++	+	+	-	-	8
	Kamilla	++	-	+	-	+	-	-	4
ETSk	Nathalie	(++)	+	++	+	-	+	-	7
	Summa	11	10	7	5	4	6	2	

bell 4.²⁷ Endast ungdomar med flerspråkig bakgrund och enspråkiga Nathalie har belägg och de övriga informanterna finns således inte med i tabellen. I den första kolumnen anges grad av förortsprosodi i antal +. +++ avser att graden av förortsprosodi är stark och genomgående och med parentes att informanten inte talar med förortsprosodi genom hela samtalet utan växlar (+++), ++ att den är tydlig men inte stark och att den är genomgående och (++) avser att den är tydlig men inte stark och inte genomgående; (+) innebär att förortsprosodin är relativt svag men ändå tydligt urskiljbar i vissa avsnitt av samtalet. Vad gäller övriga kolumner gäller som tidigare att ett till två belägg ger ett + och därutöver ges ++ för tre eller fler belägg. Ingen har kategoriskt bruk och ingenstans ges alltså +++ . I sista kolumnen anges grad av förortsklang som utgör summan av antalet plus i övriga kolumner.

Av de flerspråkiga som inte bor i Ryd har ingen några inslag av förortsuttal men alla flerspråkiga från Ryd samt Nathalie har denna prosodi. Malik, Nathalie, Karim och Yasmin växlar och talar inte med denna typ av prosodi genom hela samtalet. Övriga har den dock i princip genomgående. Starkast

²⁷ Förkortningarna i tabellen utgör den gruppering av informanterna som gjorts utifrån olika utomspråkliga variabler:; ETSkö=enspråkig, tjej, Skövde; FKSkö=flerspråkig, kille, Skövde; FT-Skö=flerspråkig, tjej, Skövde (och Hjo); FKRyd=flerspråkig, kille, Ryd; FTRyd=flerspråkig, tjej, Ryd. (Se avsnitt 6.1.)

hörs den hos Idris men också övriga killar har graderats med tre plus. Tjejerna som inte växlar har graderats med två plus.

Efter prosodin är *ö*-haltigt *u* det vanligaste draget hos förortsgruppen, belagt hos alla utom Malik och Kamilla. Även flerspråkiga Evelina som inte bor i Ryd, och som i övrigt inte har några förortsdrag, använder detta ljud i *plögga* 'plugga' och *tröck* 'truck'.

Brott mot V2-regeln förekommer hos 7 informanter: 4 killar och 3 tjejer. Här utmärker sig Nathalie. Hon är den som frekventast använder denna ordföljd, som får sägas indexera förort på en hög nivå. *Sje*-ljudsaktigt uttal av *tje*-ljudet har 5 informanter belägg på. Lång obetonad andra stavelse förekommer i orden *jalla*, *walla* och *alla* och 4 informanter har belägg på detta, 2 killar och 2 tjejer. Därutöver använder en del av ungdomarna ord som kan sägas vara typiska för förortsslang, som redan nämnts *jalla* och *walla*, men också *bror* i betydelsen 'kompis', *getto* 'förort' och *på min gud* eller *på min mammas liv*. Ordet *jani* används av Nathalie; det är, enligt Senter (u.a.) en diskurspartikel som betyder ungefär 'liksom' eller 'typ', och återfinns i både turkiska och arabiska.

Killarna har i högre grad förortsinslag i sin varietet än tjejerna. 3 killar har getts graden 8–11; endast 1 tjej når upp till 8. Killarna har också fler olika drag än tjejerna. Flest olika, 6 drag, har Idris. 5 olika har Amir, Karl, Felicia och Nathalie.

Även om flera av tjejerna har gott om förortsinslag i sin varietet ter sig ändå förortssvenska som mer kopplad till konstruktionen av manlighet. Tjejerna har inte uppfattats ha lika stark förortsprosodi och har – bortsett från Felicia – en lägre grad av förortsklang i sitt språk.

6.4. Avslutning

I detta avsnitt sammanfattar jag de viktigaste resultaten från avsnitt 6 och svarar på mitt övergripande syfte att jämföra dialektaliteten och bruket av nya drag mellan ungdomar med enspråkig respektive flerspråkig bakgrund. Jag jämför också mina resultat med resultaten från övriga Västergötland (DUV-undersökningen) och med de danska studier som redovisades i avsnitt 2.2.

I tabell 5 ges de olika informanterna gruppvis, enligt samma ordning som följts genom avsnittet, med angivande av dialektalitetsgrad, novationsgrad och grad av förortsklang. Tom ruta avser inga belägg på något drag inom kategorin.²⁸

Ett tydligt resultat är att de enspråkiga informanterna som grupp är mer dialektala än de flerspråkiga. Dessvärre är de flerspråkiga informanterna som

²⁸ Förkortningarna i tabellen utgör den gruppering som gjorts av informanterna utifrån olika utomspråkliga variabler: EKL=enspråkig, kille, landsbygd; EKSkö=enspråkig, kille, Skövde; ET-L=enspråkig, tjej, landsbygd; ETSkö=enspråkig, tjej, Skövde; FKSkö=flerspråkig, kille, Skövde; FTSkö=flerspråkig, tjej, Skövde (och Hjo); FKRYd=flerspråkig, kille, Ryd; FTRYd=flerspråkig, tjej, Ryd. (Se avsnitt 6.1.)

Tabell 5. Informanterna gruppvis ordnade med dialektalitetsgrad, novationsgrad och grad av förortsklang.

		Dialektalitetsgrad	Novationsgrad	Grad av förortsklang
EKL	Svante	8		
	Sven	11		
	Johan	11		
	Robert	6		
	Sam	13		
EKSkö	Ola	7		
	Vincent	6		
	Lasse	10		
ETL	Jenny	10	2	
	Torun	11	4	
	Annika	9	1	
	Johanna	13	2	
	Jonna	10	3	
ETSkö	Maria	6	1	
	Fanny	12	5	
FKSkö	Oleg	7	1	
FTSkö	Evelina	9	3	1
	Alexa	4	3	
FKRyd	Karl	2	1	8
	Amir	2		8
	Milan	2	2	7
	Idris	1,5	(1)	11
	Karim	5	2	2
	Malik	3	3	6
FTRyd	Yasmin	3	1	2,5
	Nora	2	1	4
	Felicia	1	3	8
	Kamilla	3	3	4
ETSk	Nathalie	2,5	4	7

inte är från Ryd få och skillnaden framträder tydligast mellan enspråkiga och flerspråkiga från Ryd. Medan de enspråkigas dialektalitetsgrad sträcker sig mellan 6 och 13 är Rydungdomarnas mellan 1 och 5. Ingen från Ryd är

alltså lika dialektal som någon enspråkig. (Här är dock enspråkiga Nathalie borträknad.)

Ser man till gruppen flerspråkiga som inte bor i Ryd och jämför dessa med de enspråkiga (här också undantaget Nathalie) blir resultatet inte lika tydligt. Evelina har t.ex. dialektalitetsgrad 9, vilket är lika högt som, eller högre än, fem av de enspråkiga. I sin varietet har hon också tjockt *l*, vilket inte ens alla enspråkiga har. Oleg har en dialektalitetsgrad som ligger i paritet med de minst dialektala enspråkiga. Han är förvisso mindre dialektal än Evelina men han var ju ensam med mig i intervjusituationen vilket skulle kunna betyda att han blir något mer formell. Alexas dialektalitetsgrad liknar däremot snarare Ryd-ungdomarnas även om hennes taltid är för kort för att ge tillräckligt underlag för att dra tydliga slutsatser. Det som dock kan sägas om alla tre är att deras västgötska prosodi är klassad som lika västgötsk som de enspråkigas.

Jag kan konstatera att det hade varit bra om jag haft fler informanter med flerspråkig bakgrund som inte var uppvuxna och bosatta i Ryd, eftersom det av mina informanter att döma är stor skillnad i hur man förhåller sig språkligt när man vuxit upp och/eller har sitt umgänge i Ryd. Evelinas dialektalitetsgrad visar att en flerspråkig bakgrund kan resultera i att man blir nog så dialektal och det hade därför varit bra om jag haft möjlighet att konstatera att detta resultat inte är en tillfällighet. Jag tänker mig att Evelinas och Olegs varieteter kan tas till intäkt för att det är fullt möjligt att också den som växer upp flerspråkigt kan tillägna sig den dialekt som talas runt om i närsamhället. Detta bekräftas också i Ekberg & Östman (2020) där de undersökta ungdomarna, uppvuxna i Närpes i Österbotten, anser sig ha tillägnat sig flytande närpesiska redan i förskolan men att de i äldre ålder snarare väljer bort den mest lokala dialekten.

Vad gäller grad av novation kan konstateras att de enspråkiga killarna inte har några nya drag alls. I DUV-materialet hade 23 av 33 killar inga nya drag, vilket visar att nya drag inte är lika tydligt kopplat till killar som till tjejer. Också bland Rydkillarna finns en informant utan nya drag men annars har huvuddelen av mina Skövdeinformanter något nytt i sin repertoar, 20 av 29 informanter. Högst novationsgrad har de enspråkiga tjejerna Fanny, Torun och Nathalie. Men också de flerspråkiga har en hel del nya belägg, också killarna även om de generellt har färre än tjejerna. Oleg och 5 av de 9 Rydkillarna har minst 1 nytt drag även om Idris öppna *ö* sannolikt bör ses som en stilisering. Detta gör att skillnaden mellan framför allt enspråkiga och flerspråkiga killar är stor.

Av de nya dragen är det främst långt öppet *ö* som förekommer som resurs, 19 av de 29 informanterna – alla enspråkiga tjejer och 7 av de flerspråkiga – använder detta någon gång och 8 av dem minst 3 gånger. Övriga nya drag är resurser som betydligt färre informanter gör bruk av. Endast 7 informanter använder öppet *ä* och alla dessa har också öppet *ö* (Jenny, Torun, Fanny, Milan, Malik, Felicia och Nathalie). 5 informanter har någon gång frikativt *i* respektive *u*-haltigt *ö*. De sistnämnda används i högre grad av enspråkiga.

Nya drag förekommer alltså mest hos enspråkiga tjejer men även de flerspråkiga, oavsett kön, använder dessa som språkliga resurser. 7 av 13 flerspråkiga har minst 2 i novationsgrad och 6 av 16 enspråkiga. Med undantag för Nathalie har de 5 enspråkiga tjejerna också en hög dialektalitetsgrad, vilket skiljer dem från DUV-tjejerna, där huvuddelen med flera olika nya drag fanns bland dem med förhållandevis låg dialektalitetsgrad. Lite högre novationsgrad bland de flerspråkiga tjejerna är dock kopplad till en låg dialektalitetsgrad medan det bland killarna skiljer sig. Där är novationsgraden snarare kopplad till grad av förortsklang. Den som har stark klang av förort har alltså såväl mindre nytt som färre västgötska drag. Idris, som endast har ett nytt drag, är den som har högst grad av förortsklang. Han är också killen med minst inslag av dialekt, endast Felicia har mindre. Idris dialektalitetsgrad är 1,5 och hans grad av förort 11. Karl, Amir och Milan med dialektalitetsgrad 2 har 7–8 i förortsgrad medan Karim med dialektalitetsgrad 5 har förortsgrad 2. Av dessa har Amir inget nytt medan Karl har 1 frikativt *i*, Milan öppet *ö* och *ä* och Karim ett flertal öppna *ö* och *ä* i sitt register, och novationsgrad 3. Samma grad har Malik, och de båda är de Rydungdomar som har flest nya inslag i sin varietet. Olika personer gör bruk av olika många stilistiska resurser och det är därför jag i avsnitt 7 vill visa hur individer formar sin språkliga identitet på olika vis utifrån vissa stilistiska mönster som framträder.

Skövdeungdomarna skiljer sig från de västgötska ungdomar som presenteras i DUV på flera sätt. Viktigast är givetvis att bland Skövde-informanterna finns informanter med utrikesfödda föräldrar och som vuxit upp i en flerspråkig miljö. Dessas varieteter både liknar och skiljer sig väsentligt från enspråkigt svenskt uppvuxna. Men materialet visar också att det sannerligen inte finns någon garanti för att den som är uppvuxen enspråkigt kommer att ha en lokal eller regional klang i sitt språk. Nathalie, som alltså har enspråkig bakgrund, interagerar i intervjun med flera Rydtjejer, som är hennes närmsta vänner. Hon positionerar sig genom att i delar av samtalet vara mycket tydligt förortsförankrad och genom att i de övriga delarna tala tämligen standardnära.

En likhet med DUV-materialet är de traditionella och nya varianter som förekommer. De är desamma även om det i DUV-materialet förekommer såväl fler olika traditionella som nya varianter. Skövdestudien bekräftar att långt slutet *ö* och *ä* framför *r* är de vanligaste traditionellt västgötska dragen med störst spridning. Det är också dessa drag som informanterna med flerspråkig bakgrund främst gör bruk av. De nya drag som har störst spridning är både i DUV-materialet och i Skövde de varianter som vi i DUV-studien kallar nya standardvarianter, öppet *ö* och *ä*. Det s.k. urbana draget frikativt *i* förekommer också i Skövde men inte frikativt *y*. Också *u*-haltigt *ö* förekommer om än tämligen sällan.

Bland Rydungdomarna förekommer också en rad olika drag som kategoriserats som förortsindexerande. Främst handlar det om en stackatoartad

prosodi som samtliga ungdomar från Ryd samt Nathalie använder under hela eller delar av intervjun. I övrigt har jag urskilt sex olika förortsvarianter varav huvuddelen fonologiska men även ett syntaktiskt – brott mot V2-regeln – samt ett antal lexikala förekomster. Alla dessa utom *ö*-haltigt *u* i t.ex. *Kördistan* har i andra undersökningar rapporterats såsom förekommande i förortssvenska.

Jämför man de förortstalande informanterna i min studie med de danska studierna är skillnaderna stora. I Christensens undersökning (2012 s. 174) av de ungdomar hon kallar »blege» och »brogede» i Århus framgår att »brogede» informanter har såväl fler etnolektala som fler regional- och lokalspråkliga inslag i sin varietet än vad de »blege» har. Detsamma gäller i Vollsmose (Quist & Skovse 2020). De av mina Rydinformanter som har mest klang av förort är också de som har minst av traditionellt och nytt. Men det är också viktigt att konstatera att informanterna från Ryd liksom de övriga flerspråkiga likaväl som de enspråkigt uppvuxna är språkligt olika. Det är tydligt att det inom de grupper som här presenterats finns stor variation och att det är viktigt för att inte säga nödvändigt att också ha ett mera individinriktat perspektiv. I nästa avsnitt presenteras därför hur ett urval informanter »gör» språklig identitet och vad som kan ligga bakom deras språkliga stil.

7. Att positionera sig språkligt

För att nå en djupare förståelse av hur individer positionerar sig med hjälp av språk kommer jag här att utifrån ett urval informanter diskutera hur dessa förhåller sig språkligt i förhållande till vilka de är och hur de vill uppfattas. Jag utgår då från teorin om att man som individ inte bara är en produkt av den miljö man vuxit upp i utan också själv medverkar till att göra sin persona genom språkliga val (jfr Eckert 2012; se avsnitt 2). En individs bruk av olika resurser ses då som en del i ett slags görande av identitet där talaren kan avslöja både vilken social tillhörighet hen har men också vilka grupper hen vill eller inte vill tillhöra (jfr Mortensen & Coupland 2018; se avsnitt 2). Med avsnitt 6 som fond och utgående från olika typer av språkliga stilar ger jag diverse information om de individer som »gör» respektive stil. Jag använder det jag fått veta i samtalen liksom det som framkommit i enkätsvaren och försöker ge en kontext som kan bidra till att förklara olika informanternas språkliga val. En viktig infallsvinkel är förhållandet en individ har till den plats hen lever i och/eller känner tillhörighet med. Jag har, som framgår i avsnitt 2, för min analys inspirerats av Monka, Quist & Skovse (2020) och deras kvantitativa »index of local attachment». Indexet tar fasta på kopplingar till dåtid, nutid och framtid som knyter (eller inte knyter) en talare till en plats: Varifrån är informantens föräldrar? Var har hen bott och gått i skola? Var bor hen nu och går i skola? Har hen extrajobb och var? Var bor kompisarna? Vad har hen för fritidssysselsättning och var utövas den? Var vill hen bo i framtiden? Ju högre index desto högre grad av lokala varianter. Monkas, Quists & Skovses resul-

tat bygger på ett brett etnografiskt underlag och mitt material har inte denna kapacitet. Men inte heller Nilsson & Nylund Skog (2019), som också skriver om dialekt, platser och identitet har ett långvarigt fältarbete att falla tillbaka på utan drar sina slutsatser utifrån ett intervju- och enkätmaterial, som i viss utsträckning liknar mitt. De undersöker hur informanterna konstruerar sig som lokala eller regionala bl.a. genom hur de förhåller sig till orten de bor på, dialekten de talar och andras dialekter (a.a. s. 207). Dessa faktorer som bidrar till det de kallar tillhörandehet är också intressanta för mig.²⁹ Inte alla mina informanter talar om det som här nämns men i ganska många av samtalen talade vi om hur de trivs där de bor och då framkommer en hel del om deras relation till respektive hemort. Nilsson & Nylund Skog (2019) och den tidigare nämnda danska studien om platsanknytning, som också är den term jag använder, är mina viktigaste modeller när jag i detta avsnitt analyserar hur informanter konstruerar en språklig stil.³⁰ Sättet att presentera har inspirerats av hur Malin Löfström (u.a.) gör i sin kommande avhandling.

Inter- och intraindividuell språklig variation i kombination med hur man positionerar sig genom språklig stil har inte så ofta varit i blickfånget i svensk dialektologi och jag har därför velat ge rikliga exempel på hur man skulle kunna tolka mina informanters stajling. 17 informanter, 8 med enspråkig bakgrund och 9 med flerspråkig ingår i avsnittet. Av de 29 informanterna utmärker sig inte alla på något uppenbart vis och jag har inte heller alltid tillräckligt mycket material, vare sig rent språkligt eller etnografiskt. En del säger, som nämnts, inte jättemycket; exempelvis har Robert, Annika och Alexa förhållandevis lite taltid. Olegs variant kan vara präglad av att hans enda samtalspartner är jag; Marias, Noras och Kamillas språkliga profiler tillför inget väsentligt utöver vad som kan presenteras med dem som valts ut. Men alla grupper utom stadsboende killar finns representerade. Av dem som tas upp är visserligen ingen den andra riktigt lik men några är likväl mer lika varandra. Jag har således grupperat flera av informanterna i klungor efter deras språkliga stil. Detta till trots behandlas vissa ändå på individnivå. Jag ger de olika avsnitten rubriker främst utifrån stil men ibland också utifrån informanternas språkliga bakgrund: dialektaltalare (7.1), dialektaltalare med mycket nytt (7.2), dialektaltalare med flerspråkig bakgrund (7.3), förortstalare med något av allt (7.4), förortstalare med (mycket) lite västgötskt och nytt (7.5), förortstalare med mycket lite västgötskt och mycket nytt (7.6), och slutligen förortstalare med enspråkig svensk bakgrund (7.7). De listas i tabellen nedan med hemort, grad av västgötsk prosodi, dialektalitetsgrad, novationsgrad samt grad av förortprosodi och grad av förortsklang. För varje avsnitt återkommer infor-

²⁹ Nilsson & Nylund Skog (2019 s. 206 f.) har hämtat begreppet *belongingness* från Baumeister & Leary (1995). Begreppet sammanfattar en process som länkar plats och identitet och »innebär det tillstånd eller den känsla där en individ är en betydande del av något. Individen upplever alltså stark samhörighet och identifierar sig med en viss socialgrupp, familj, förfäder eller en speciell region.» (Nilsson & Nylund Skog 2019 s. 206 och där anförd litteratur.)

³⁰ Termen *platsanknytning* används i likhet med det danska *stedstilknytning*, se avsnitt 2 (Skovse 2018 s. 32).

Tabell 6. Informanter och grad av bruk av olika typer av varianter.

	Hemort	Västgötsk prosodi	Dialektali- tetsgrad	Novations- grad	Förorts- prosodi	Grad av förortsklang
Sven	Väring	+++	11	–	–	–
Johan	Stöpen	+++	11	–	–	–
Sam	Töreboda	+++	13		–	–
Torun	Väring	+++	11	4	–	–
Johanna	Ekedalen	+++	13	2	–	–
Jonna	Värsås	+++	10	3	–	–
Fanny	Skövde	+++	12	5	–	–
Evelina	Skövde	+++	9	3	–	1
Karl	Ryd	+	2	1	+++	8
Amir	Ryd	+	2	–	+++	8
Milan	Lillegården	+	2	2	+++	7
Idris	Ryd	(+)	1,5	(1)	+++	11
Karim	Ryd	++	6	2	(+)	2
Malik	Ryd	(+(+))	4,5	3	+++	+
Yasmin	Nyligen avflyttad från Ryd	++	3	1	(+)	3
Felicia	Ryd	+	1	3	++	8
Nathalie	Skövde	+(+)	2,5	4	(++)	7

mationen i tabeller med den eller de person(er) som tas upp i avsnittet. Där placeras informanterna i tabeller utifrån vem som har högst grad av den typ av drag som främst framträder i respektive stil. Det är dock inte alltid i denna ordning de diskuteras i respektive avsnitt. I tabell 6 har de samma ordning som i övriga tabeller.

7.1. Dialektalare: Sam, Johan och Sven

De mest dialektalande, med 13 respektive 11 i dialektalitetsgrad, och utan inslag av nya drag, är samtliga enspråkiga killar med bostadsort utanför Skövde, Sam från Töreboda, Johan från Stöpen och Sven från Väring.

Både Sam och Jakob har föräldrar som är från samma orter som de själva medan Svens föräldrar kommer från närliggande västgötska orter. Jag har inte frågat var de gått i skola fram till gymnasiet men åtminstone Sam har gått i Töreboda. Sannolikt har Sven och Johan gått i högstadiet i Stöpen, och i lägre klasser på sina respektive hemorter. De är intresserade av lagsport och är eller har varit mycket engagerade i sina klubbtag, Sam och Sven på sina respektive hemorter och Johan på en ort som likt hans hemort ligger en bit utanför Skövde. Informanternas bakgrund talar för en stark platsanknytning

Tabell 7. Dialekttalare: Sam, Johan och Sven.

	Hemort	Västgötsk prosodi	Dialektalitetetsgrad	Novationsgrad	Förortsprosodi	Grad av förortsklang
Sam	Töreboda	+++	13	–	–	–
Johan	Stöpen	+++	11	–	–	–
Sven	Väring	+++	11	–	–	–

som tycks visa sig i deras höga grad av dialektalitet. Sam är den mest dialektale. Bl.a. bidrar de mera lantligt indexerande dragen *sa* 'ska' och *te* 'till' till hans höga dialektalitetsgrad. Jag har tidigare menat att socioekonomisk bakgrund och gymnasieval inte verkar ha någon inverkan på gruppnivå, men det kan ändå vara på sin plats att påpeka att Sams socioekonomiska tillhörighet är lägre än de båda andras och att han är den ende av dessa tre som går på det mera yrkesinriktade gymnasiet.

I dialektalitetsgrad skiljer sig dessa killar inte mycket från de mest dialektala tjejerna. Men i likhet med övriga enspråkiga killar har de inga nya drag i sina varieteter. Trots att de är vardagsmobila som de landsbygdsboende tjejerna och trots att de alla är på det klara med att de ska studera och flytta till en större stad, där de också ser sig som boende om tio år, präglas deras språkliga stil av en tydlig dialektalitet utan novationer (jfr 7.2). (Om vardagsmobilitet, se Skovse 2018.) Nya drag verkar helt enkelt inte vara språkliga resurser som hör enspråkiga killar till i Skövde-trakten.

7.2. Dialekttalare med mycket nytt: Johanna, Torun, Jonna och Fanny

Lika dialektalande som Sam, Johan och Sven är Johanna, Torun, Jonna och Fanny. Till skillnad från killarna använder de däremot ett flertal nya drag. De tre förstnämnda bor på landsbygden medan Fanny bor inne i Skövde.

7.2.1. Johanna, Torun och Jonna

Johanna, Torun och Jonna är inspelade samtidigt, de går i samma klass och är goda vänner. De kommer alla från små orter utanför Skövde, från Ekedalen utanför Tidaholm, från Väring och Värsås och har, med undantag för Torun som också bott i Stöpen, alltid bott där de bor nu. Deras föräldrar är också från samma eller närliggande orter. Johanna har gått låg- och mellanstadiet i Ekedalen och högstadiet i Tidaholm. Torun har gått i Stöpenskolan och Jonna har gått i Värsås t.o.m. mellanstadiet och inne i Skövde från högstadiet.

Jonnas tidiga skolgång i Skövde kan bidra till att hennes varietet har något färre dialektala inslag. Men samtidigt är Jonnas dialektvarianter klart intressantast i hela materialet. Hon använder endast få slutna *ö* framför *r* och inget slutet *ä*, som ju annars är de drag som flest informanter gör bruk av. Däremot har hon *schL* och förhållandevis många tjocka *l*. Hon är också den enda bland

Tabell 8. Dialektalare med mycket nytt: Johanna, Torun, Jonna och Fanny.

	Hemort	Västgötsk prosodi	Dialektali- tetsgrad	Novations- grad	Förorts- prosodi	Grad av förortsklang
Fanny	Skövde	+++	12	5	–	–
Johanna	Ekedalen	+++	13	2	–	–
Torun	Väring	+++	11	4	–	–
Jonna	Värsås	+++	10	3	–	–

Skövde-informanterna som har belägg på bakre *r* och överrundat *u*. Detta talar för att hon väljer bort de vanligaste västgötska dragen men samtidigt använder sådana som tydligt indexerar en lantligare dialekt. Hon bor på en bondgård, pappan är bonde och mamman jobbar inom vården. Släkten talar ganska *bre väschöttiska*, berättar hon, och när hon är med dem talar också hon mer dialekt än i skolsammanhang: *ja tro'nte ja gör de så mycke här*. Således anpassar hon sig efter vem hon talar med och hon kan inte prata västgötska *på beställning / de går inte*. Hennes varietet innehåller därtill en stor mängd frikativa *i*. Dessa återfinns i snart sagt varje replik där ett långt *i* förekommer: *Idit, lte, praktIk, vldare, arbetsllvet, bli, precls*.

Jonnas platsanknytning tycks stark. Hon är engagerad i kyrkliga aktiviteter i sin hemkyrka och har många av sina vänner i kyrkans ungdomsgrupp. Jag föreställer mig att den vardagliga mobiliteten, d.v.s. att hon i nästan fyra år pendlat till och från Skövde, kanske gjort henne till en språklig kameleont. Hon ändrar sitt språk när hon lämnar sin hemmiljö och väljer bort den breda västgötskan som hon talar hemmavid. Efter flera års pendlade har hon sannolikt en viss aning om vad som bör väljas bort och de kvarvarande västgötska inslagen är kanske av sådan art att hon inte riktigt kontrollerar dem, de slinker helt enkelt med. Hennes rikliga frikativa *i* och ett och annat öppet *ö* förstärker upplevelsen av urbanitet.

Också Johannas höga dialektalitetsgrad kan kopplas till en stark platsanknytning. Hon har dock också tagit klivet in i urbaniteten på ett tydligt sätt. Om hon velat hade hon kunnat gå gymnasiet i Tidaholm men hon ville bort därifrån:

Ja ville bort ifrån Tidaholm [...] för att ja har tröttnat på å va i den stan hela tiden / ja ha varit där (.) ja ha bott på samma ställe under hela min livstid å Xövde åke jante så ofta till (.) ja åke ju oftare till Tidaholm än ti Xövde men ja kände (..) sänn vill ja träffa mer nya folk elle sänn människor å umgås mä [...] de ä ju också en större stad som man åker till / sänn skulle ja kunna tänka mej å flytta härifrån bara för att se hur andra samhällen hare eller (..) andra länder elle va de nu ä bara för å se nya (..) de bli ju såhära enformit annars.

Johanna vet inte om hon vill fortsätta studera och inte heller vad hon vill bli. Att hon vill flytta till en stor stad och kanske till USA, vet hon däremot. Ett av hennes fritidsintressen är att se amerikanska filmer och hon skulle kunna tän-

ka sig att ägna sig åt film i framtiden. Johannas belägg på två olika nya drag, två öppna *ö* och ett frikativt *i*, kunde kanske handla om att hon konvergerar med Jonna och Torun, som har fler nya belägg. Samtidigt kan hon med sina nya varianter vilja signalera att hon, trots sin lantliga bakgrund i Ekedalen och lilla Tidaholm, redan valt något nytt och större.

Torun är av dessa tre landsbygdstjejer den som har flest nya drag, främst öppna *ö* och *ä*. Hon har länge rört sig mellan hemorten och Skövde, bl.a. för att hälsa på sina syskon, shoppa och gå på restaurang. Att hon varit mycket i Skövde också innan hon började gymnasiet och att hon har framtidsplaner som kommer att föra henne långt hemifrån – också Torun vill till USA – bidrar kanske till novationsgraden.

Den information som här lyfts fram bidrar till en förståelse för dessa tre tjejers västgötska varieteter. De är väl förankrade i »den västgötska myllan», de gillar sina hemorter men de är också riktade mot staden och mot en framtid som ska ta dem en bit bort från hembygden. Vardagsmobiliteten, som Toruns resor till »stan», Jonnas högstadiependling och likaså Johannas tydliga val av Skövde istället för Tidaholm, gör dem mottagliga för nya influenser.

7.2.2. *Fanny*

Fanny är till skillnad från de tre ovan från Skövde. Hon är den stadsbo som har högst dialektalitetsgrad. Därtill är hon den i hela Skövde-materialet som har högst novationsgrad; hon har tre olika nya drag – öppet *ö* och *ä* samt *u*-haltigt *ö* – och förhållandevis många belägg på två av dem. Hennes platsanknytning tycks stark samtidigt som hon är tydligt riktad bort från Skövde. Båda hennes föräldrar är från Skövde. Hon har alltid bott och gått i skola där. På fritiden ägnar hon sig åt en lagsport och umgås med kompisar, som också är Skövde-bor eller från regionen, men hon har också pojkvän i Göteborg som hon träffar där. Dessutom har hon haft sommarjobb på en ort på västkusten där delar av hennes släkt bor. Hon säger också att hon inte vill bo i Skövde; hon vill flytta till Göteborg. I samtalet berättar hon att hon vill flytta hemifrån så snart som möjligt. Hon har tröttnat på Skövde: *att man vet vicka alla ä å händer de nånting så vet alla dä å man liksom gör samma saker hela tiden*. Efter gymnasiet vill hon börja jobba direkt.

Fannys mobilitet med resor till Göteborg, sommarvistelser på västkusten, ger henne tillgång till ganska många språkliga resurser. Hon tycks, i likhet med Torun, Jonna och Johanna, dock inte välja bort det lokala. Istället inlemmar hon i sin västgötska nya drag. Det spännande med Fanny är att hon, trots sin mobilitet och sin önskan att flytta, är så pass dialektal som hon är. Att hon rör sig i en lite större västsvensk region och urbant samt det faktum att hon är inriktad på att flytta visar sig snarare i att välja till nya drag än att ge avkall på de traditionella.

Fanny är den mest mobila av dessa tjejer men alla är vardagsmobila och cirkulerar mellan olika vänkretsar och kan förväntas ingå i en del lösa nätverk. Genom sina kontakter med fler varieteter kan de fungera som innova-

Tabell 9. Dialekttalare med flerspråkig bakgrund: Evelina

	Hemort	Västgötsk prosodi	Dialektalitetetsgrad	Novationsgrad	Förortsprosodi	Grad av förortsklang
Evelina	Skövde	+++	9	3	–	1

törer, som snappar upp språkliga nyheter, men de tycks samtidigt behålla sin regionala varietet. (Om täta och lösa nätverk se Milroy 1987.)

7.3. Dialekttalare med flerspråkig bakgrund: Evelina

Evelina har flerspråkig bakgrund men är lika västgötsk i sitt språk som många av de enspråkiga. Inte minst har hon flera tjocka *l* och ett *la*, som måste sägas vara starkt dialektindexerande. Det enda som egentligen skiljer henne från dem är hennes användning av *ö*-haltigt kort *u* i *tröck* 'truck' och *plögga* 'plugga'.

Evelina är född i Skövde och bor i en central del av Skövde stad, där hon åtminstone bott de senaste tio åren. De flesta av hennes kompisar är från samma stadsdel eller »utifrån». Hennes bästa kompis Alexa är t.ex. från Hjo. Hon har aldrig bott i Ryd och inte heller gått i skola där, men är väl bekant med förorten och fritidsgården Flamman. Hon känner bl.a. Nora, som är en av Rydinformaterna. Både hon och Alexa kan umgås i grupp i Ryd men när umgänget där omtalas är det med pronomenet »dom». »Dom» talar på ett visst sätt som inte Evelina och Alexa gör. Men när hon sedan tänker efter modifierar hon sitt svar: »ibland kanske» men

asså de ä junte så att de bli så här / ja pratar inte så mä mina svenska kompisar / de blir så att man anpassar sej jättemycke

Det tycks dock som att det som Evelina avser med den varietet som »dom» pratar främst innebär att man blandar in ord från andra språk och att man byter språk, att man är lite högljudd etc. och att det också handlar om att »bryta lite».

Evelina talar såväl svenska som ett annat språk hemma. Föräldrarna flyttade till Sverige och Skövde trakten från olika länder i 20-årsåldern. Hennes pappa är väldigt dialektal: *min pappa han har jättemycke dialekt / han rullar på r*. Hon härmar sin pappa med ett helt korrekt bakre *r*: *ja ska Ringa honom*. Eftersom pappan har bakre *r* i sitt register torde han ha ganska många andra västgötskt indexerande drag också. Evelina, som både gått i skola med huvudsakligen enspråkiga skolkamrater och hört dialekt i sitt hem, har därmed en uppväxt som liknar de enspråkigas och det ter sig ganska naturligt att hon därmed är västgötsk i sitt språk. Hon har en klar platsanknytning och det framgår att hon också efter sin utbildning vill flytta tillbaka till Skövde. Men först vill hon studera och siktar på en högstatusutbildning med höga intagningspoäng. Om detta förklarar hennes många nya drag (hon tillhör de

av informanterna som har flest öppna *ö* samt belägg på *u*-haltigt *ö*, vilket bara fyra informanter har) är förstås svårt att säga men det blir samtidigt klart att hon riktar blicken bortanför det lokala. Det framgår också att hon umgås i olika konstellationer och även hennes nätverk tycks ganska lösa. Intressant nog har hon också två belägg på det som förortsdrag klassificerade *ö*-haltiga *u*:et. I övrigt har hon inga förortsdrag men i intervjun framkommer att hon är väl medveten om varieteten som förknippas med Ryd. Att hon i sitt språkbruk plockat upp det drag som – av mitt material att döma – är det vanligaste Ryddraget, är knappast särskilt anmärkningsvärt.³¹

7.4. Förortssungdomar med något av allt: Malik, Yasmin och Karim

Ur materialet har en grupp urskilts, som trots att de förvisso är språkligt olika ändå i viss mån liknar varandra. Den består av Malik, Yasmin och Karim som alla har en högre dialektalitetsgrad än övriga från Ryd, men som också har nya drag och (en viss grad av) förortsklang i sina varieteter. Malik är i Skövde en känd rappare, Yasmin tillhör en väletablerad invandrarfamilj och Karim har flyttat runt en hel del och bor nu i Ryd sedan en ganska kort tid.

7.4.1. *Malik*

Tydligast präglad av förorten i denna grupp är Malik med sin bitvis mycket tydliga förortssprodi. I några delar av inspelningen går han dock över i en regional varietet, som kan uppfattas som »mild västgötska».³² Han har också flera långa slutna *ö* framför *r*. Samtidigt har han många belägg på de nya öppna *ö*- och *ä*-ljuden. Tillsammans med Felicia (nedan) har han högst novationsgrad av Rydungdomarna.

Jag samtalade med Malik ensam. Om detta påverkar hans varietet så att där kommer att ingå färre förortsdrag är svårt att säga men det är inte osanno-

³¹ Det är intressant att då konstatera att hon förutom *ö*-haltigt *u* i *plögga* 'plugga' också använder *u*-haltigt *ö* i *durren* 'dörren' samt såväl öppet långt *ö* i t.ex. *bröder* som långt slutet *ö* framför *r* i *gÖ:r*. Därtill har hon förstås också standardvarianten av samtliga i sitt register. Hon är ensam om att ha alla dessa varianter.

³² I en perceptionsstudie, som gjordes som en slutuppgift i en doktorandkurs vårterminen 2017 (Johansson 2017) används två talstimuli av Malik, ett där hans förortssvenska är framträdande och ett där den inte är det: »Klippen där samma person talar mer standardnära (talare 8) beskriver informanterna som *inte så jättegrov*t respektive *vardagligt=elle sähär alldagligt liksom*. De menar dock att personens uttal låter västgötskt, och en informant gissar att talaren är uppvuxen i Skövde (och i Sverige), men att hans föräldrar har flyttat dit. Samma informant säger sedan: *ja tror han bo:r i villa nånstans asså*, och när jag frågar varför säger hen: *Nä men han lät pro:per typ*. Här indexerar alltså en ganska mild västgötska en person från Skövde, som i sin tur indexerar properhet. När jag sedan berättar att personerna som just beskrivits som hiphoppare och proper villabo är samma person blir informanterna mycket förvånade. De påpekar att talaren har olika språkmelodi i de två klippen, och att det inte förekommer några ord som de direkt identifierar som västgötska, vilket visar att de urskiljer en mild västgötska respektive en förortssvenska utifrån prosodi och lexikon» (Johansson 2017 s. 5).

Tabell 10. Förortsungdomar med något av allt: Malik, Yasmin och Karim.

	Hemort	Västgötsk prosodi	Dialektalitetetsgrad	Novationsgrad	Förortsprosodi	Grad av förortsklang
Malik	Ryd	(+(+))	3,5	3	(+++)	6
Yasmin	Nyligen avflyttad från Ryd	++	3	1	(+)	3
Karim	Ryd	++	6	2	(+)	2

likt. Hans partier av »mild västgötska» ska kanske också tillskrivas samtals-situationen. Han säger själv att han anpassar sig:

nu alltså ja prata ju normalt mä dej å typ om min bästa kompis satt här / satt mittemot mej o vi prata / de skulle va annorlunda.

Hans språkliga medvetenhet kommer också fram när vi talar om hans rappande och hur han tänker när han skriver och framför sina texter. Det är viktigt att göra det på »ren svenska», säger han. Sannolikt menar han med detta en svenska fri från slang och svordomar. Han hoppas kunna göra karriär i branschen och har redan några hits:

för att kunna rappa man måste ha ren svenska alltså / om du lyssnar på dom fle- (..) dom flesta rapparna i Sverige ä liksom från ghettot / från orten men dom ä ändå / dom ha ändå ren svenska alltså / man måste ha ett ordförråd [...] å ja föschöker liksom göra musik för min förort men också för andra människor så ja föschöker ha så stort forum som möjlit.

Senare i samtalet när vi talar om förortsspråket säger han att det kan tänkas att det kommer att dyka upp i någon kommande låt eftersom det är viktigt att vara äkta. På min fråga vilka han pratar Rydsvenska med svarar han »dom flesta/alla» men modifierar sig strax:

elle a inte mä alla (.) na alltså de ä mer (.) verklien Rydsvenska de ä mä boysen / alltså mä kompisarna från Ryd / sänn kan de å sänn mä svenskarna i min klass alltså då ä de typ då ä de kanske slang lite slang men typ så här nä ja sitter alltså nä ja sitter på möte alltså typ så här xefen framför mej då kan ja junte dra till / dom kommenter ens förstå va ja pratar om så / alltså de (.) man måste anpassa sej lite.

Han är liksom övriga från Ryd väl förankrad i sin förort. Han tycker där är »underbart» även om »alla förorter har sina nackdelar». Men det framgår också att han har många kontakter med rappare i andra delar av Sverige. T.ex. kan han namnet på flera förorter i Uppsala och nämner flera rappare därifrån som han lyssnar mycket på. Det känns därför ganska självklart att han gör bruk av flera nya språkliga resurser. Han är lokal och samtidigt urban

och global i sitt språk och i sin diktning. När han rappar för mig är det med följande textrader och med öppna ö:

vi lever i ett fängelse utan nära galler
 ä de på grund av religion som vi ska döda
 världen har ett sår å de slutar inte blöda

7.4.2. *Yasmin*

Yasmin har samma dialektalitetsgrad som Malik och i hennes fall är det framför allt i prosodin som det regionala träder fram. Hon har endast ett fonologiskt drag och det är inte vare sig långt slutet *ö* eller *ä* framför *r*, som är de drag som nästan alla de övriga informanterna från Ryd har något eller några belägg av, utan ett *schL* i en replik där hon vill avsluta en ordväxling: *jaja nu schLäppe vi*. Inte heller har hon många nya inslag, bara ett belägg på öppet *ö*. Hennes förortsprosodi är långt ifrån genomgående. Den dyker upp i en del av samtalet då Karim gör sitt bästa för att provocera henne att tala annorlunda. Han uppmanar Yasmin: *kan du ta bort svenska / ta bort din riktia svenska* och hävdar vidare *du pratar ganska brytande ändå när du ä mä oss*. Meningsutbytet dem emellan visar att Yasmin är fullt medveten om att hon pratar på ett visst vis vid tillfället för inspelningen och inte heller vill tala annorlunda. Hon förtydligar:

alltså ja prata ju olika mä mina föräldrar / nä ja ä på Flamman å nä ja ä på skolan
 å pratar mä lärare [...] nä ja liksom ä på Flamman mä vänner då bli de ju mera att
 som dom sa man ä mer högljudd / man ä mer / va ska man säga.

Yasmin gör i samtalet tydligt att hon inte i första hand är lojal med Ryd, fritidsgården där och den gemenskap som är så viktig för t.ex. Karim och Idris (se nedan). Hon berättar om sin upplevelse av nån slags frihet i att nyss ha flyttat därifrån:

ja älskade ju Ryd [...] men å andra sidan va de (.) eh (.) kanske en fördel att flytta
 därifrån också / de leder till att man står på egna ben elle va man ska säga / man
 bli mer självständigt typ för i Ryd va de att kompisarna var som ens syskon å kusiner
 nu ä de liksom mitt liv.

Hennes platsförankring är inte alls lika uppenbar som de övriga Rydinformaternas. Det framgår också att hon orienterar sig bort från Skövde i allmänhet. I framtidsplanerna innefattas en lång prestigefylld utbildning och därmed flytt till en känd universitetsstad. Hon vill inte bo kvar eller flytta tillbaka till Skövde utan uppger att hon vill flytta runt och bl.a. bo i Istanbul och tror att hon om tio år bor i universitetsstaden och pluggar där. Jag uppfattar hennes förhållandevis standardnära språk som en tydlig signal om att hon dels anpassar sig till en viss typ av situation där hon inte tycker att hon vill tala på ett annat sätt, inte ens när kompisarna mer eller mindre anklagar hen-

ne för illojalitet, dels visar att hon varken vill förknippas med lokalsamhället eller förorten. Hon är sin egen, en självständig ung kvinna som vet vad hon vill och positionerar sig språkligt genom att välja en standardnära varietet.

7.4.3. Karim

Karim är i denna grupp den som är mest västgötsk med minst klang av förort, han använder dessutom några nya öppna *ö*. Han är också den mest västgötske av alla Ryd-ungdomarna, t.ex. är han ensam om att ha såväl långt slutet *ö* som *ä* framför *r* bland dessa. Då och då i samtalet slår en förhållandevis tydlig västgötsk prosodi igenom och han har fått ++ för sin prosodi. Men han är också uppvuxen i en annan västgötsk stad och har bara bott i Ryd i ca sex år. Visserligen bodde han i den andra staden i ett område som han beskriver liknar Ryd och efter vad han berättar kan det också där ha funnits en varietet som liknar andra förortsvarieteter, även om den staden inte har någon förort som demografiskt tydligt liknar Ryd. Han berättar att han fick en *väldigt brytande svenska* där han växte upp och att hans pappa därför satte honom i »svensk skola» när de flyttade till Skövde. Kanske finns i denna berättelse en del av förklaringen till att det i hans register ingår så pass mycket västgötskt och egentligen väldigt lite av förort. Hans förortsprosodi uppträder framför allt under ett avsnitt i samtalet där han försöker provocera Yasmin att sluta tala som hon gör: *ta bort din riktia svenska*. Här framgår det att han är medveten om olika typer av varieteter. Också av en ordväxling där Karim leker svenne (*hej mitt namn ä Sven å ja bor i Stockholm i väldigt svenskt samhälle*) och stiliserar en stockholmsk standardvarietet förstår man att han har en god språkkänsla.

Karim har liksom övriga en varm relation med Ryd och Flamman. Han berättar att han tyckte det var jobbigt att åka in till stan för att träffa kompisar och då hörde talas om Flamman och att han där bl.a. lärde känna Idris: *ju mer man va me dom desto mer fick man den här brytande svenskan*. Ändå har Karim så vitt jag kunde höra utöver förortsprosodin endast *ö*-haltigt kort *u*. Samtidigt är det ju prosodin som tydligast indexerar förortssvenska. Det räcker alltså med den för att visa sin tillhörighet. Och tillhörigheten är viktig för Karim. Han vill gärna vara en i gänget. Hans platsanknytning är inte lika stark som övriga Ryd-ungdomars. Han har inte bott i Ryd lika länge och han har heller inte umgåtts i dessa gäng förrän ganska nyss. Det kan vara därför som han västgötska dialektalitet är starkare än de andras. Men det är också väldigt tydligt att han gärna vill tillhöra gänget i Flamman och hans förortsprosodi framstår som ett medvetet val. De nya dragen i hans stil kan kanske både ses i ljust av att han flyttat en del och av att hans framtidsbild är riktad från Ryd och Skövde. Hans studiemål är att komma in på en teknisk högskola och bli civilingenjör inom datasäkerhet.³³ Han har tankar på USA men tror

³³ Informationen jag har om Karim utgår helt från det samtal som fördes eftersom han dessvärre försvann med sin enkät och aldrig kom tillbaka med den.

Tabell 11. Förortstalare med (mycket) lite västgötskt och nytt: Karl, Amir, Milan och Idris.

	Hemort	Västgötsk prosodi	Dialektaltetsgrad	Novationsgrad	Förortsprosodi	Grad av förortsklang
Idris	Ryd	(+)	1,5	(1)	+++	11
Karl	Lillegården	+	2	1	+++	8
Amir	Ryd	+	2	0	+++	8
Milan	Ryd	+	2	2	+++	7

att det kan bli svårt att få uppehållstillstånd där och säger att hans alternativ två är Göteborg.

7.5. Förortstalare med (mycket) lite västgötskt och nytt: Idris, Karl, Amir och Milan

I det danska materialet är de förortsboende – i synnerhet killarna – i hög grad såväl regionala som förortsspråkliga (se avsnitt 2). I mitt är däremot de Ryd-ungdomar som är tydligast förortssvenska de som har minst av såväl västgötska som nya inslag i sin varietet. De fyra killarna i mitt material som låter mest förortsspråkliga är Idris, Karl, Amir och Milan.

7.5.1. *Karl, Amir och Milan*

Karl, Amir och Milan intervjuades i samma grupp. De går i samma klass och verkar vara gamla kompisar. Amir och Milan har alltid bott i Ryd medan Karl har flyttat runt en del. Han föddes i Skövde och bodde i Ryd i några år i barndomen men har också bott på andra ställen, mestadels i Västergötland eller Västsverige men också utomlands. Sedan 2008 bor han i Lillegården som ligger ganska nära Ryd. Om att bo där han bor säger han:

de ä väldigt lugnt här öh ibland ä de mycke saker på gång / ibland vill man bara slappna av / så man kan ju vara i Södra Ryd där alla sina kompisar är öh de ä ett fint samhälle.

Milan säger: *du kan säga att Karl bor också i Ryd för han ä allti där*. Killarna umgås i synnerhet på Flamman. Det är där de är när de inte tränar. Att de trivs i Ryd framträder tydligt dels när de talar om Flamman, dels när de svarar på min fråga vad det är som är bra med Ryd:

Karl: man sjänner allihop

Amir: a exakt / de bli nästan som en familj

Karl: a exakt

Milan: typ som igår nä ja gick ut / skulle ti träningen så gick ja förbi Ryds centrum / då va de ju varmt ute igår o asså de va åldrar från fem till åtti år som va ute på asså på torget.

Vi pratar också om rydsvenska och västgötska. När jag ställer frågan »om jag säger västgötska va tänker ni då» fnissar de och Milan svarar *va kan vi säga – bonnit*. På frågan om vilka som talar västgötska svarar han vidare *dom från Skultorp* och senare framkommer också att de tycker att »dom» i Tidaholm *ä lite mer bonnia* än Skövde-bor. Jag undrar i vad mån de talar med mig som de brukar prata med varandra. De svarar då att det kan bli »lite aggressivt» och frågar så småningom fnissande om jag vill ha »grov rydsvenska». Vi enas om att jag ska gå ut i tio minuter och så ska de tala med varandra under tiden. På inspelningen följer sedan en lång tystnad och lite skratt och hostningar. De verkar inte direkt obekväma men lite vilsna: »vad ska vi prata om». Efter ett tag börjar de prata om vad rydsvenska är och leta efter speciella ord. På det viset kommer de in en viss jargong som egentligen inte skiljer sig i någon hög grad från det de pratade med mig utom i hastighet och högljuddhet samt genom att de använder fler speciella ord och uttryck som *jalla, walla, feit, på gud, på mammas liv* och svordomar som *fucked up, jävla* och *fan*. Milans båda brott mot V2-regeln uppträder dessutom i denna del av samtalet.

Såväl Milan som Amir har umgänge utanför Ryd. De sysslar med lag-idrotter och tycks ägna mycket tid åt sin träning och deras lag spelar på förhållandevis hög nivå. Trots täta kontakter med enspråkiga slår endast en mycket svag västgötskhet igenom. Även Karl tränar mycket men ägnar sig åt en kampsport och det framgår inte var han tränar. Samtliga har vissa västsvenska inslag i prosodin och var sitt långt slutet *ö* eller *ä*, Karl och Milan i ordet *gÖ:r(a)*, Amir i *hÄ:r*. Dessa sistnämnda uttal är de vanligaste dragen som förekommer i ung västgötska och nästan samtliga informanter har åtminstone en gång ett sådant.

Vad gäller nya drag liknar Amir de enspråkiga killarna genom att inte ha några inslag av nya drag. Milan och Karl har däremot i någon utsträckning nya inslag i sina språkliga varieteter. Milan tänker sig en högre utbildning som kan leda till ett högstatusjobb, han vill flytta runt i världen och tror sig bo i en stor stad om tio år. Karl är inte lika säker men uppger att han ska studera vidare och att han tror sig bo i Malmö om tio år. Eftersom Karl flyttat runt och därmed varit i kontakt med fler varieteter kan möjligen hans nya drag – frikativt *i*, som ingen annan kille har belägg på – förklaras härigenom.

7.5.2. Idris

Den som är språkligt mest präglad av förorten är Idris. Han har 11 i förortsgrad och en låg dialektalitetsgrad (1,5). Jag tyckte inte själv att jag hörde någon västgötsk prosodi i hans tal men några av mina medlyssnare tyckte sig höra något »lite, lite västgötskt», »eventuellt något göteborgskt» i hans varietet. Det enda dialektala draget utöver detta är ett långt slutet *ä* framför *r* i uttrycket *denhÄra*. Som redan nämnts spekulerar jag i att han »lånar» hela detta talspråkliga uttryck och att draget därmed i övrigt inte skulle dyka upp också om han spelats in under en längre tidsrymd. Av hans kommentarer kring västgötska att döma är det hur som helst inte sannolikt att han medvetet skulle använda detta drag. När jag i Idris samtalsgrupp ställer frågan om vad

de tänker på när jag säger *västgötska*, utspinner sig en diskussion som bland annat innehåller en passage där en av tjejerna säger några västgötska ord som de lärt sig i skolan. På min fråga *men du säger alltså så*, närmast skriker hon *nej*. Jag frågar då om det är något som skulle kunna sägas i Stöpen eller Väring. Idris avslutar denna sekvens med repliken *vi Xiter i dom bönderna*. Också hans belägg på ett enda nytt drag – öppet *ö* i *IØssnus* – kan sannolikt uteslutas som ett drag som »normalt» ingår i hans register, det handlar snarare om en stilisering. Han och Karim bygger upp en historia om hur man pratar när man inte är i Ryd där Karim stajlar med ett tillgjort och standardstockholmskt tonfall:

Karim: så här att nä ja ä mä dej då sku ja säga att så här ba / hej mitt namn ä Sven
å ja bor i Stockholm i väldit svenskt samhälle å så vidare de förstår du väl

Idris: ja snusar IØssnus

Karim: å så snusar IØssnus å sänn nä man komme ti Ryd så säge man så här...

Idris starka anknytning till Ryd genomsyrar intervjun. Han är visserligen född i Angered men flyttade tidigt till Ryd:

Ryd ä fantastist/ ja ha bott där den största delen av mitt liv/ ja flytta dit när ja va tre år gammal [...] i Ryd har ja många vänner mycke släkt ock min sjära familj / de finns allt i Ryd / du kan bli va fan du vill där borta.

Han har också en nära relation till Flamman:

de finns allt typ [...] man träffar kompisar / man lyssnar på musik / man umgås / man spelar biljard / man spelar pingis, schack och ett arabiskt spel som ja inte vet va de heter på svenska.

Hans relation till det Skövde som inte är Ryd framkommer när han på min fråga om de vill bo kvar i Skövde eller kanske flytta tillbaka när de studerat: *ja vill flytta . så fort . de går [...] inget Sverige för mig / lämna Sverige direkt / tyvärr ä de ju så*. De framtidsplaner han beskriver innefattar flytt till USA där han ska bli företagare och göra Ryd känt: *när ja ä där ja ska göra Ryd sjänt*.

Idris har hög status i gruppen. Han läxar bl.a. upp en av deltagarna när denne ger exempel på jargong som kan förekomma inom gruppen – *men då säge ja knulla din jävla horöng* – att om man säger så är det väldigt starkt:

om man säger alltså de ä ju horöng för oss de ä jävligt starkt / vi tar det som att vår morsa ä en hora / vi sägente så ti våra vänner.

I samtalet växlar han ibland till arabiska och han stajlar med ord som *jalla*, liksom med en del svenska svordomar. Min upplevelse är att hans varietet liksom hans samtalsstil bidrar till hans image. Han är lite högljudd och gåpåig och tar helt enkelt ganska stor plats. Det är rent av tänkbart att han överdriver

och bemödar sig om att framstå på ett visst vis, som om han medvetet väljer att »göra» en stereotyp bild av hur han föreställer sig att utomstående tänker om killar från förorten.

Idris älskar sitt Ryd och är språkligt solidarisk med förorten. Han rör sig visserligen till skolan i centrala Skövde men väldigt lite västgötskt har sippat in i hans varietet. Han har, trots sin kärlek till Ryd, ingen önskan om att bli kvar där utan siktar istället på att göra orten känd i USA. När kompisar, som han vet brukar prata mer som han, lägger bort sin förortssvenska eller uttrycker sig onödigt högtidligt, påpekar han detta: *nu leker du en rikti svensk respektive vafför snackar du så jävla svennit*. Som det verkar sätter han en ära i att visa att han kommer från Ryd. Men hans språkliga val skulle också kunna tolkas som ett avståndstagande från det dominerande språket, en typ av subversion, d.v.s. ett slags motstånd mot det språk som är överordnat i det omgivande svenska samhället (se Aschcroft m.fl. 1995 s. 283 f.). En del av hans här beskrivna utsagor stöder en sådan tolkning.

7.6. Förortstalare med mycket lite västgötskt och mycket nytt:

Felicia

Den enda tjejen med en förortsgrad i klass med de just behandlade killarna är Felicia. Hennes grad av förortsprosodi är i likhet med övriga förortstjejeers lägre än killarnas men i likhet med t.ex. Idris har hon flera exempel på det förortssvenska starkt indexerande brott mot V2-regeln. Felicia har i princip inget västgötskt utom att viss västsvenskhets ibland slår igenom i vissa tvåstaviga ord. Det som främst skiljer henne från Idris är att hon också har en hel del inslag av nya varianter. På det viset liknar hon tjejeerna i materialet i stort.

Felicia går på högstadieskolan som ligger i närheten av den gymnasieskola i centrum där jag spelade in ungdomarna på de mera studieinriktade programmen. Det är Nathalie som vill att hennes närmaste kompisar ska vara med i min undersökning. Förutom Nathalie har Felicia främst kompisar som likt henne vuxit upp i Ryd. Även om man lagt ner högstadiet i Ryd och vill blanda klasserna inne i stan har det inte lyckats så bra:

meningen mä att [...] stänga ner högstadiet i Rydskolan va att dom ville såhär blanda oss mä dom såhär dom som ä redan födda här svenskarna [...] riktia svenskar typ elle hu man ska säga typ för vi ska komma i gång mä språket.³⁴

Felicia berättar att det i hennes klass ändå blivit en tydlig gruppbildning:

i vår klass tillexempel asså vi har typ tre gäng / ja skojante / allså de ä svenska tjejeer mä varandra / blattetjejeer mä varandra å senn killar allså [...] svenska killar mä varandra / vi har inte såhär mycke blattekillar i vår klass så dom går mä oss.

³⁴ Tjejeerna som bygger denna samtalssekvens är båda födda i Sverige liksom samtliga av mina informanter med flerspråkig bakgrund.

Tabell 12. Förortstalare med mycket lite västgötskt och mycket nytt: Felicia.

	Hemort	Västgötsk prosodi	Dialektalitetetsgrad	Novationsgrad	Förortsprosodi	Grad av förortsklang
Felicia	Ryd	+	1	3	++	8

Att Felicia har en stark anknytning till Ryd framgår tydligt i samtalet. Men det framgår också att hon har väl genomtänkta framtidsplaner; hon vill bli polis och tror att hon kommer att bo i Göteborg om tio år. Om detta bidrar till hennes höga novationsgrad eller om det kanske handlar om umgänget med Nathalie, som också har många nya inslag i sitt språk, är svårt att bedöma. Av mitt material att döma sprids de nya dragen med de enspråkiga tjejerna som främsta innovatörer och jag har redan lyft fram att informanter med många nya inslag också är personer som rör sig mellan olika konstellationer.

7.7. Förortstalare med enspråkig bakgrund: Nathalie

Nathalie är inspelad tillsammans med tre kompisar från Ryd. Detta är förstås avgörande för hennes samtalsstil. Hur hon skulle låta i en annan konstellation kan jag inte alls uttala mig om.

Utifrån mitt material är Nathalie minst dialektal av alla enspråkiga Skövde-informanter. Inte ens hennes prosodi är särskilt lokal. De enda inslagen av något regionalt är en ganska svag västsvensk prosodi – hennes varietet fick av en medlyssnare omdömet »ett slags urban västsvensk standard»; hon är den enda enspråkiga som inte getts +++ för sin prosodi utan bara ++. I övrigt har hon endast två belägg på slutet *ö* framför *r*. Hon har också många inslag av novationer i sitt register. I det inspelade samtalet har hon dessutom långa sekvenser av förortssvenska och hon växlar mellan att låta tämligen förortsförankrad och närmast standardspråklig.³⁵

Jag har försökt att hitta något mönster i när hon övergår till förortprosodin och när de övriga förortsdragen förekommer men det skulle behövas en närlyssning och samtalsanalys för att riktigt komma åt detta. Nu kan jag bara ge några intryck. Hon byter inte tydligt varietet i en tur utan glider snarare från den ena in i den andra. Ofta inleder hon en tur mera standardnära för att senare glida över och avsluta rydsvenskt. Men hon kan också glida fram och tillbaka. I något enstaka fall kan hon bryta mot V2-regeln också när hon inte har förortprosodin men de flesta förortsdragen förekommer tillsammans med denna. Jag ger här ett exempel där det förortssvenska skrivs med kursiv text:

du å ja ä typ likadana fast alltså du (.) du har den mellanösterns kultuer men *du bor i ett svensk område å Æ mer svensk menas ja har svensk kultuer men ä mer som en*

³⁵ I perceptionsstudien (Johansson 2017) som nämndes i samband med Malik ovan (avsnitt 7.4.1, not 32) beskrevs Nathalie som att hon nyss flyttat från Skövde eller som inflyttad till Skövde och talare av »rikssvenska»; så lite dialekt uppfattas hon alltså ha i ett av talproven. Eftersom det är en maskstudie får informanterna lyssna på ännu ett talprov av Nathalie, som ges beskrivningen »förortssvenska» (Johansson 2017).

Tabell 13. Hög förortsgrad och enspråkig bakgrund: Nathalie.

	Hemort	Västgötsk prosodi	Dialektali- tetsgrad	Novations- grad	Förorts- prosodi	Grad av förortsklang
Nathalie	Skövde	(++)	2,5	4	(++)	7

blatte / alltså vi ha bytt typ / hon har den kulturen vahetere som jag (.) alltså inte utØvar men jani (.) hur ska ja säga . den ja tä (.) umgåås mäd å hon har . min kultur å umgåås mä min kultur / vi ha typ bytt där.

Nathalie är född i Skövde och bor centralt. Hennes mamma är från en närliggande västgötsk stad. Pappan kommer från Stockholm. Hon har alltså inte den platsanknytning till Skövde som informanter med båda föräldrarna därifrån har. Var hon gått i skola före gymnasiet framgår inte av mitt material men sannolikt inne i staden. Hennes umgänge är dock förlagt till Ryd och hennes kompisar bor där. En ordväxling mellan henne och Kamilla i samtalet vittnar om att hon tillbringar mycket tid där:

Nathalie: man får ju mer respekt i Ryd / alltså okej de kan ju va svårt å komma in i Ryd för de kan ja säga fö ja ha junte bott i Ryd i hela mitt liv å liksom / de va såhär i början

Kamilla: du bonte i Ryd nu heller

Nathalie: nä ja bo junte i Ryd men alltså de känns ju som ja bor i Ryd fö ja vet dom accepterar mej där / men i början alla alltså alla undra ju vem fan ja va som bara kom där liksom / man måste ju förtjÆna respekten också

Samtalet om respekt i Ryd fortsätter och Nathalie bedyrar sin kärlek till vännerna i Ryd och glider samtidigt in i förortsprosodi:

å ja älskar er a ja tror alltså älit talat om ja inte hade börjat umgåås i Ryd ja hadente lärt mej att (..) allti va trevli mot äldre alltså om ja ä hemma hos henne [Felicia] ja säger hej ammo ti hennes pappa / ja ä svensk men ja säger hej ammo för ja vet att de visar att ja kan deras sätt att visa respekt / å ja asså i början vågade ja inte men nu ja försöker tvinga mej Xälv å säja hej ammo fö ja vill visa att ja förstår respekt för då vet ja att deras föräldrar litar mer på mej å ja vill ju att dom ska lita på mej så ja får umgåås mä dom.

Nathalie är alltså enspråkigt uppvuxen men har genom sin vänskap med ungdomar från Ryd och genom att vara mycket i Ryd tillägnat sig den varietet som är tydligt kopplad till förorten. Som framgår av citaten vill hon gärna vara en i gänget och hennes föreställning är att detta bl.a. går genom språket. Därför har hon lärt sig »dialekten». Men det är också helt tydligt att hennes språkval handlar om att hon inte vill framstå som någon som tror att hon är något. Hennes stajling är utöver en tillhörighetsfråga också en akt av solidaritet:

men de ä så här allså / de känns som när ja pratar ren svenska de känns som ja ä skrytsam / aha ja kan å inte du / så de känns som de ä mer respekt i de här sättet å prata (..) allså de ä så här de ä chill allså.

Nathalie är visserligen i stora delar av samtalet tydligt förortsspråklig men i övrigt den mest standardspråkliga i hela materialet bortsett från de nya varianterna. I likhet med såväl enspråkiga som flerspråkiga tjejer har hon många nya inslag i sin varietet. De nya dragen uppträder såväl i standardspråklig som förortsspråklig kontext. Hon har siktet riktat utanför Skövde och Ryd; hon vill gå en lång universitetsutbildning men inte direkt efter gymnasiet. Då vill hon resa eller vara aupair i USA. Efter utbildningen vill hon återvända och i hennes framtidsplaner ingår giftemål:

ja vill ju gifta mej mä någon från typ mellanöstern för ja uppskattar kulturen / ja vill att mina barn ska växa upp i den här kulturen mä de positiva från mellanösterns kultur å de positiva från Sveriges kultur för ja känner de skulle bli en bra allså en blanning (..) kombination en riktigt bra kombinaXon.

7.8. Avslutning

Utifrån det mer kvantitativa avsnitt 6 där jag framför allt undersökt bruk av olika typer av drag med ett grupperspektiv ser jag i avsnitt 7 på olika individers olika språkliga stilar och försöker därigenom belysa vad de vill göra för typ av persona. Jag betraktar nya drag som en typ av stajling. Dialekt-dragen ser jag snarare som något som informanterna har med sig i sitt språk genom att de ingår i en lokal/regional språkgemenskap där de bor och lever. Detsamma gäller för förortsvarieteteten hos flertalet av Rydningdomarna. Jag utgår också ifrån att de nya dragen i första hand plockas upp genom kontakter med människor som talar andra varieteter än den dialektala och den förortsspråkliga, d.v.s. att de spridit sig till Skövde genom s.k. urban jumping och sprids inom staden innan de sprids till landsbygden (Chambers & Trudgill 1998 s. 179). Bland informanterna har jag tyckt mig se att det främst är (vardags)mobila individer som rör sig mellan nätverk, antingen i andra svenska städer, eller inne i Skövde, som använder nya drag. De enspråkiga tjejerna har flest nya drag och jag har tolkat detta som att det främst är bland de enspråkiga tjejerna som innovatörerna ska sökas.

Mest dialektala och helt utan inslag av nya drag är tre killar från olika mindre orter utanför Skövde. De rör sig förvisso också i vardagen till skolan i Skövde men kanske är deras platsanknytning bl.a. genom engagemang i lagsport på hemmaplan något av en garanti för att deras dialekt ska förbli förhållandevis intakt. Det har också i andra sammanhang visat sig att just idrottsengagemang kan kopplas till hög dialektalitet (t.ex. Svahn & Nilsson 2014 s. 159).

Istället är det framför allt tjejer, oavsett språklig bakgrund, och killar från förorten vars platsanknytning är mindre påtaglig genom att de är mer mobila

som använder nya varianter. Högst novationsgrad har Fanny, som bor inne i Skövde men som ofta rör sig mellan Skövde och Göteborg. Hon berättar också att hon vill lämna Skövde så snart som möjligt. Intressant nog är hon samtidigt väldigt dialektal. Hennes mobilitet och rörelse mellan nätverk verkar snarast innebära att hon utökar sina språkliga resurser och stajlar sin västgötska med nya drag. Detsamma gäller Johanna, Jonna och Torun, som bor på landet och trivs där men som är mycket positiva till sin vardagsmobilitet och Skövde. Torun har valt bort Tidaholm eftersom hon ville se något nytt och större. Johanna säger att hon ofta varit i Skövde också innan gymnasiestudierna tog henne dit, för att hälsa på sina syskon, gå på restaurang och shoppa.

Nathalie är nästan lika novationsbenägen som Fanny men har mycket lite av något regionalt i sitt språkbruk. Det speciella med Nathalie är därutöver att hon glider mellan en standardnära varietet och förortssvenska som bl.a. stajlas med förhållandevis många brott mot V2-regeln, det kanske tydligast indexerande förortsdraget efter prosodin. Ingen informant är så språkligt explicit i sin vilja att visa vilken grupp hon vill tillhöra.

Malik med högst novationsgrad av killarna är känd rappare som influeras av musiker i andra städer; han har varit med i TV och tänker sig en musikkarriär. Han växlar mellan sin förortsvarietet och en lätt regional varietet i samtalet. Det framkommer att han obehindrat rör sig mellan orten och Skövde, mellan Skövde och andra städer. Karim, med högst dialektalitetsgrad av Ryd ungdomarna och med lägst grad av förortsklang bland killarna, har också nya drag. Han gick i skola inne i stan och hade sitt umgänge där när han flyttade till Ryd för några år sedan och upptäckte först efter ett tag Flamman och fick kompisar där.

Den mest förortsspråkliga Idris, som knappast har något västgötskt eller nytt i sin språkliga stil har en stark lokal förankring i Ryd men vill, så snart han kan, flytta till USA. Det är inte omöjligt att hans språkliga stil är präglad av ett slags motståndets strategi mot majoritetssamhällets dominans.

När människor talar avslöjar de ofta sin geografiska proveniens. Men de kan också säga så mycket mer med hjälp av de språkliga resurser som ingår i deras språkliga stil. Med detta avsnitt har jag visat hur olika ungdomar i Skövde konstruerar sig språkligt utifrån vilka de är och vilka de vill eller inte vill vara. Min kunskap om dem är givetvis begränsad och jag gör inte anspråk på att ha gett uttömmande svar på hur individerna konstruerar sig språkligt och varför. Däremot har jag med ett tydligt kvalitativt förhållningssätt kunnat lyfta fram och problematisera språklig variation för att på så vis öka vår kunskap om språkbruk i allmänhet.

8. Språkliga varieteter bland ungdomar i Skövde

I denna studie har jag belyst hur ungdomar i en mellanstor svensk stad med en mångkulturell förort talar och positionerar sig genom att göra språklig stil.

I Skövde, med drygt 53 000 invånare, finns en förort – (Södra) Ryd – där jag föreställde mig att det skulle kunna finnas ett förortsspråk, på samma sätt som i större städer. Det och tidigare studier i västgötska ungdomars dialektalitet är utgångspunkten för artikeln. Jag har jämfört dialektaliteten men också bruket av nya drag mellan ungdomar med enspråkig bakgrund och ungdomar med flerspråkig bakgrund. Jag har också konstaterat att det finns en förortssvenska och undersökt vari den består.

29 ungdomars språk har undersökts, 16 enspråkigt uppvuxna i Skövde med omnejd, 10 flerspråkigt uppvuxna i Ryd och 3 flerspråkigt uppvuxna utanför Ryd. Med en mer kvantitativt inspirerad analys har jag kunnat konstatera att det finns stora skillnader på gruppnivå. Jag har genom att systematiskt kartlägga bruk av olika ickestandardvarianter – dialektvarianter, nya varianter och förortsvarianter – mätt informanternas grad av dialektalitet, novationsbenägenhet och grad av förortsklang och jämfört olika gruppers bruk.

De enspråkigt uppvuxna ungdomarna är klart mer dialektala än ungdomarna från Ryd. Huruvida flerspråkiga ungdomar som inte är uppvuxna i Ryd skiljer sig väsentligt från enspråkiga har inte tillfredsställande kunnat besvaras i denna studie eftersom denna informantgrupp var liten. Det synes dock som om flerspråkiga ungdomar som bott och bor och gått i skola i områden där också många etniska svenskar finns, tillägnar sig en varietet som i hög grad liknar den som deras enspråkiga kamrater talar.

Resultaten visar en tendens till att de landsbygdsboende informanterna är något mer dialektala än de stadsboende, även om undantag finns. De visar ingen stor skillnad mellan hur dialektala enspråkiga tjejer och killar är. Däremot framgår det tydligt att tjejerna också använder nya varianter vilket faktiskt ingen enspråkig kille gör. Huvuddelen av killarna från Ryd använder däremot minst något nytt drag. Alla tjejer, såväl enspråkiga som flerspråkiga, har minst något nytt drag, huvuddelen flera. Förortsdrag används av dem som vuxit upp i eller har sitt umgänge i Ryd. Alla Ryd-ungdomarna har inslag av förortsdrag och många har genomgående en varietet som präglas av en tydlig förortsprosodi och en hög grad av förortsklang. Även enspråkigt uppvuxna Nathalie talar under en stor del av det inspelade gruppsamtalet, där utöver henne också ingår tre tjejer uppvuxna i Ryd, med tydlig förortsklang. Hon är t.o.m. bland de informanter som har flest inslag av brott mot V2-regeln, vilket är ett starkt indexerande förortsdrag, närmast ett stereotypt sådant.

I DUV-undersökningen såg vi en koppling mellan en låg grad av dialektalitet och ett högre bruk av nya drag. Föreliggande undersökning visar snarare att det bland tjejerna är vanligt att samtidigt vara både dialektal och novationsbenägen. Flera har hög dialektalitetsgrad samtidigt som de har många nya drag.

Vad gäller dialektalitet kombinerat med förortsdrag har danska studier visat att killar med rötter i förorten är viktiga för det regionala språkets bevarande likaväl som dess förnyelse (bl.a. Christensen 2012 s. 6). Här skiljer sig mitt resultat väsentligt från det danska. Rydkillarna är alla mindre dialektala

än enspråkiga och använder uteslutande mycket vanliga västgötska drag. De som har en lite högre grad av dialektalitet har en lägre grad av förortsklang och de som är mest förortsspråkliga är också minst dialektala. Dessa tycks också använda färre nya drag.

I min studie har jag velat nå längre än att konstatera att det föreligger språkliga skillnader mellan grupper. För att tolka såväl likheter som skillnader behöver man söka svar på hur olika individers olika bruk av språkliga resurser kan förklaras. Förutom en mera traditionellt inspirerad variationslingvistisk ingång i materialet har jag därför också valt en kvalitativ infallsvinkel med ett konstruktivistiskt förhållningssätt där stil, stajling, indexikalitet och platsanknytning bidrar till en djupare förståelse för individernas språkliga val.

Mina olika angreppssätt kan ses utifrån de variationslingvistiska vågor som Eckert (2012) har beskrivit. Den första delen av undersökningen, vars huvudsakliga resultat här kort sammanfattats, hör i hög utsträckning hemma inom den första vågens mer kvantitativa sociolingvistik även om jag genom hela undersökningen också har den enskilda individen i fokus. Jag har, med utgångspunkt i den andra vågens variationslingvistik, konstaterat att de som kan förmodas ingå i flera lösare nätverk i högre grad tycks använda nya drag. Den metod som används i den mer kvalitativa undersökningsdelen har också sitt ursprung inom andra vågen och är etnografiskt inspirerad, även om jag inte gjort något fältarbete. Med utgångspunkt i vad informanterna i intervjuerna berättar om sig själva och vad de skriver i enkäten om sina respektive hemorter, sin familjs bakgrund, sina kompisar, framtidsplaner m.m., försöker jag utrona hur de gör språklig stil. Här blir den tredje vågens variationslingvistik bärande. Jag utgår från att man konstruerar sin persona också genom språkliga val och att man genom språket bl.a. kan visa vilken grupp man vill (eller inte vill) tillhöra. Här blir det också viktigt att olika typer av drag indexerar något, alltså pekar mot något. Dialektdragen har jag i första hand kopplat till att man är uppvuxen i Skövde trakten, men också dragit slutsatsen att en individ med ett särskilt frekvent bruk med inslag av ovanligare drag som har en mera lantlig klang, tydligare visar sin hemmahörighet i regionen. Det innebär t.ex. att bruk av slutet långt *ö* och *ä* framför *r*, som är de vanligaste västgötska dragen och som nästan alla informanter någon gång gör bruk av, bara pekar mot regional hemvist. Nya varianter har jag däremot föreställt mig signalerar något urbant, kanske en modern livsstil som pekar mot framtiden. Förortsprosodin indexerar att man vuxit upp i förorten och/eller att man gärna vill kopplas till denna. Ju fler olika förortsdrag man har desto färre av andra typer tycks man föredra. Detta har jag tolkat som en stark koppling till förorten och en önskan att framhäva sin hemmahörighet där och i ett fall rent av som ett slags möjligt avståndstagande gentemot majoritetssamhället.

Informanterna som är mest förortsspråkliga är det genom hela intervjun medan övriga växlar mellan att använda förortsvarietetet och en mera standardliknande varietet. Yasmin visar t.ex. att hon kan välja bort den mer för-

ortsklingande varieteten om hon vill. Genom en större del av intervjun är hon tämligen standardspråklig och hon betonar att hon inte pratar likadant med lärare i skolan som när hon är på fritidsgården i Ryd. Hon har nyss flyttat till en annan stadsdel och tycker att det gjort henne mer självständig och att hon inte behöver anpassa sig lika mycket till kompisarna som hon gjorde i Ryd. Även enspråkigt uppvuxna Nathalie, som under lång tid umgåtts med sina kompisar i Ryd och lärt sig – som hon kallar det – »dialekten» där, växlar mellan en standardnära varietet och förortsspråk. Hon poängterar att det också handlar om en solidaritetshandling, att hon känner sig skrytsam när hon talar »ren svenska». Här tydliggörs att plats kan var så mycket mer än det som Quist (2017) kallar en behållare av dialekt eller en språklig varietet. Att förhålla sig till plats och koppla detta till platsanknytning och tillhörande utvidgar betydelsen till att inte bara handla om att vara född och uppvuxen på ett visst ställe, utan om var och hur man mentalt känner sig höra hemma. Mina resultat visar förvisso att det att vara uppvuxen någonstans fortfarande har stor relevans inom dialektforskningen och variationslingvistikerna men att det också är viktigt att förhålla sig till att individen är så mycket mer än en produkt av sin omgivning. Hen kan konstruera en persona där val eller bortval av olika språkdrag utgör en möjlighet bland många andra i att framställa den person man vill vara.

Litteratur

- Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths & Helen Tiffin, 1995: *The post-colonial reader*. London.
- Baumeister, Roy F. & Mark R. Leary, 1995: The need to belong: desire for interpersonal attachment as a fundamental human motivation. I: *Psychological bulletin* 117: 3, s. 497–529.
- Bijvoet, Ellen, 2018: Förortssvenska i grindvaktens ögon. Perceptioner av migrationsrelaterad språklig variation bortom inlärarspråk och förortsslang. I: *Språk och stil* NF 28, s. 142–175.
- Bijvoet, Ellen & Kari Fraurud, 2006: »Svenska med något utländskt». *Språkvård* 3, s. 4–10.
- 2013: »Rinkebysvenska» och andra konstruktioner av språklig variation i dagens flerspråkiga Sverige. I: K. Hyltenstam & I. Lindberg (red.), *Svenska som andraspråk i forskning, undervisning och samhälle*. Lund. S. 369–396.
- 2016: What's the target? A folk linguistic study of young Stockholmers' constructions of linguistic norm and variation. I: *Language Awareness* 25: 1–2, s. 17–39.
- Bodén, Petra, 2007: »Rosengårdssvensk» fonetik och fonologi. I: L. Ekberg (red.), *Språket hos ungdomar i flerspråkig miljö i Malmö*. (Nordlund 27. Småskrifter från Nordiska språk vid Lunds universitet.) Lund. S. 1–47.
- 2011: Adolescents' pronunciation in multilingual Malmö, Gothenburg and Stockholm. I: R. Källström & I. Lindberg (red.), *Young Urban Swedish. Variation and change in multilingual settings*. Göteborg. S. 35–48.

- Bruce, Gösta, 2010: *Vår fonetiska geografi. Om svenskans accenter, melodi och uttal*. Lund.
- Bucholtz, Mary, 2003: Sociolinguistic nostalgia and the authentication of identity. I: *Journal of Sociolinguistics* 7: 3, s. 398–416.
- Coupland, Nikolas, 2001: Dialect stylization in radio talk. I: *Language in Society* 30, s. 345–375.
- Chambers, Jack & Peter Trudgill, 1998: *Dialectology*. 2. uppl. Cambridge.
- Christensen, Mette Vedsgaard, 2012: 8220, 8210. *Sproglig variation blandt unge i multietniske områder i Aarhus*. Århus.
- DUV = Svahn, Margareta & Jenny Nilsson, 2014: *Dialektutjämning i Västsverige*. Göteborg.
- Eckert, Penelope, 2012: Three Waves of Variation Study: The Emerge of Meaning in the Study of Sociolinguistic Variation. I: *Annual review of anthropology* 41, s. 87–100. [Webbadress: <https://web.stanford.edu/~eckert/PDF/ThreeWaves.pdf>. Hämtad 2021-02-03.]
- Ekberg, Lena & Jan-Ola Östman, 2020: Identity constructions and dialect acquisition among immigrants in rural areas – the case of Swedish-language Finland. I: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. [Webbadress: <https://doi.org/10.1080/01434632.2020.1722681>. Hämtad 2021-02-03.]
- Ganuza, Natalia, 2011: Syntactic variation in the Swedish of adolescents in multilingual settings – a thesis summary. I: R. Källström & I. Lindberg (red.), *Young Urban Swedish. Variation and change in multilingual settings*. Göteborg. S. 89–103.
- Gumperz, John J., 1982: *Discourse Strategies*. Cambridge.
- 2015 [2003]: Interactional sociolinguistics: A personal perspective. I: D. Tannen, H. E. Hamilton & D. Schiffrin (red.), *The Handbook of Discourse analysis*. 2. uppl. S. 309–323.
- Hebdige, Dick, 1984: *Subculture. The meaning of style*. New York–Methuen.
- Hidalgo, M. Carmen, & Bernardo Hernandez, 2001: Place attachment: Conceptual and empirical questions. I: *Journal of Environmental Psychology* 31: 3, s. 273–281.
- Hymes, Dell, 1972: Models of the interaction of language and social life. I: J. J. Gumperz & D. Hymes (red.), *Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of Communication*. Oxford. S. 35–71.
- Johansson, Maria, 2017: »Skövdiska», »förortsvästgötska» och »försvenskad västgötska». En folklingvistisk studie av sociolingvistisk variation i Skövdetrakten. [Otryckt examinationsuppgift inom kursen Sociolingvistisk språkbruksforskning vårterminen 2017.]
- Kotsinas, Ulla-Britt, 1982: *Svenska svårt. Några invandrades svenska talspråk*. Stockholm.
- 1990: Svensk, invandrarvensk eller invandrare. I: G. Tingbjörn (red.), *Andra symposiet om svenska som andraspråk i Göteborg 1989*. Stockholm. S. 244–273.
- 1994: *Ungdomsspråk*. Uppsala.
- Le Page, Robert Brock & Andrée Tabouret-Keller, 1972: *Acts of Identity: Creole-Based Approaches to Language and Ethnicity*. Cambridge.
- Löfström, Malin, u.a.: Språklig stil och stajling hos finlandssvenska migranter i Stockholm. [Prel. titel, doktorsavhandling u.a.]

- Maegaard, Marie, 2008: Nye udtaler i københavnsk? I: *Sprognævnet* 2, s. 1–7.
- Milroy, Lesley, 1897: *Language and social networks*. Oxford.
- Monka, Malene, Pia Quist & Astrid Ravn Skovse, 2020: Place attachment and linguistic variation: A quantitative analysis of language and local attachment in a rural village and an urban social housing area. I: *Language and society* 2020, s. 1–33.
- Mortensen, Janus & Nikolas Coupland, 2018: Style and styling. I: J.-E. Östman & J. Verschueren (red.), *Handbook of Pragmatics: 21st annual installment*. Amsterdam. 201–220. [Webbadress: <https://doi.org/10.1075/hop.21.sty2>. Hämtad 2021-02-03.]
- Nilsson, Jenny & Susanne Nylund Skog, 2019: Dialekter, platser och identiteter. Språk- och kulturvetenskapliga förklaringar till språklig förändring och stabilitet i Torsby och Edsbyn. I: *Språk och stil* NF 29, s. 203–232.
- Quist, Pia, 2017: Sprog – krop – sted: Dialeksamfundets meningskabende orden. I: J.-O. Östman, C. Sandström, P. Gustavsson & L. Södergård (red.), *Ideologi, identitet, intervention. Nordisk dialektologi* 10. Helsingfors. S. 57–72.
- Quist, Pia & Astrid Ravn Skovse, 2020: Regional dialect and multiethnic youth style in a Danish social housing project. I: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. [Webbadress: <https://doi.org/10.1080/01434632.2020.1725527>. Hämtad 2021-02-03.]
- Rabb, Viveca, 2016: Från landsbygdsdialekter till Vasasvenska. Tecken på dialektutjämning och registrering av en stadsvarietet i fyra steg. I: *Språk och stil* NF 26, s. 38–68.
- Sandström, Caroline, 2010: *Genus i östra Nyland. Från dialektutjämning till dialektmarkör*. Helsingfors.
- Senter, Karin, u.a.: Språkliga resurser bland flerspråkiga gymnasieungdomar med mångspråkig förorts-bakgrund. [Prel. titel, doktorsavhandling u.a.]
- Silverstein, Michael, 2003: Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. I: *Language & Communication* 23, s. 193–229.
- Skovse, Astrid Ravn, 2018: *Udgangspunkter og orienteringspunkter. En undersøgelse af socio-geografisk orientering, hverdagsmobilitet og sproglig praksis blandt unge to steder i Danmark*. Köpenhamn. [Webbadress: https://static-curis.ku.dk/portal/files/195042349/Phd_afhandling_2018_Skovse_1.pdf. Hämtad 2021-04-09.]
- Sundgren, Eva, 2013: Språklig variation och förändring. I: E. Sundgren (red.), *Sociolingvistik*. 2 uppl. Stockholm. S. 77–121.
- Svahn, Margareta, 2007: Tendenser i skaraborgskt ungdomsspråk. I: T. Arboe (red.), *Nordisk dialektologi og sociolingvistik. Foredrag på 8. Dialektologkonference Århus 15.–18. August 2006*. Århus. S. 353–360.
- 2010: Är götamålsskorrningen död? Om *r*-bruket i västgötskan under 100 år. I: E. Magnusson & L. Rogström (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 10. *Språkhistoria – hur och för vem?* Göteborg. S. 243–251.
- 2013: Kontinuitet och förändring i västsvenska dialekter. I: B. Björn, P. Andersson & L. Lötmarker (red.), *Svenskans beskrivning* 32. *Förhandlingar vid trettioandra sammankomsten av svenskans beskrivning. Karlstad den 13–14 oktober 2011*. Karlstad. S. 52–72.
- Svahn, Margareta & Jenny Nilsson, 2014: *Dialektutjämning i Västsverige*. Göteborg.

Wenner, Lena, 2010: *När lögnare blir lugnare. En sociofonetisk studie av sammanfallet mellan kort ö och kort u i uppländskan.* (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 80.) Uppsala.

Transkriptionsnyckel

- [...] Viss del av citatet utelämnat.
- / Ny talkonstruktionsenhet.
- fle- Avbrutet ord eller yttrande.
- (.) Kort paus.
- (..) Paus.
- *rolit* Sägs skrattande.

Norsiling och slomkung

Kulturella och dialektala dimensioner av nors-/slomfisket i Sverige

Av Ingvar Svanberg och Eva Thelin

Abstract

In this article, which should be seen as a contribution to knowledge and research in the field of ethnoichthyology, the authors attempt to shed light on the cultural and linguistic dimensions associated with the catching of smelt, *Osmerus eperlanus* (L., 1758). The folk terminology used in this context helps enhance our understanding of how the species and its fishery were viewed. It offers an insight into how people utilised local biological resources and how they verbalised and systematised their knowledge of the biota, i.e. the plant and animal life of the local environment, and is thus a distinct expression of local ecological knowledge. Smelt became the subject of a popular taxonomy distinguishing different populations and individuals according to their size and colour. The fact that these fish are only caught for a limited part of the year, usually in the early spring, has given rise to a number of words that reflect the circumstances prevailing at the time of the catch. Oral transmission of spawning times and observations of conditions that were considered to foreshadow spawning were crucial for the success of smelt fisheries. The specific vocabulary for fishing gear also reflects the significance of smelt fishing. In addition, certain terms related to catching methods add interesting perspectives on the human–fish relationship and are therefore also considered. The study of these data offers a wide insight into people’s relationship to smelt in the past and shows how multifaceted ethnoichthyological research can contribute to a deeper understanding of the importance of the landscape and its resources for humankind.

Keywords: ethnoichthyology, local knowledge, dialects, fish taxonomy, weather terms, nicknames, food, animal feed.

1. Inledning

När patron Lillie låg på sitt yttersta och skulle till att dra sista andetaget tyckte prästen att han viskade något och kunde rakt inte begripa vad det var. »Vad säger han?» frågade han familjen som stod runtomkring och grät. »Vad säger du, min lille gubbe?» frågade fru Lillie. Men då var Lillie redan död. »Kanske det var något viktigt?» frågade en av släkten som trodde att han skulle få ärva en hacka. Men det var ingenting att göra åt saken. Lillie var borta och satt på en molntapp och spelade fiol, för det hade han varit en överdängare på i livet. Men då sa gamla Anna som var trottjänarinna och stod vid sänggaveln: »Vet patronessan vad patron sa? Jag hörde alldeles säkert att han sa *slom!*»¹

Under en kort period om våren vandrar norsnen, *Osmerus eperlanus* (L., 1758), eller slommen som man vanligen säger i Värmland med omnejd, upp

¹ Albert Engström (1944 s. 98 f.) i novellen Bergslagsfolk, publicerad i *Naket o.s.v.*

i de älvar och åar som mynnar i de stora mellansvenska sjöarna Hjälmaren, Mälaren, Väneren och Vättern. Även i åtskilliga vattendrag som rinner ut i Östersjön, samt i Göta älv, vandrar den upp för att leka. Norsen är en liten fisk, men den uppträder i mycket stora stim och i samband med lekvandringen är den föremål för fångst, nu som förr oftast med håv (Svanberg, Jäppinen & Bonow 2019 s. 3).

Säsongen är kort, men många betraktare har fascinerats av detta fiske. Den 7 april 1693 observerade exempelvis kung Karl XI att om aftonen »voro bönderne och öste norss midt framför huset vid Kongsör» (Hildebrand 1918 s. 261). Författarinnan Fredrika Bremer ger vid 1800-talets mitt en fin skildring av norsfisket i Norrström, ett länge välkänt skådespel i centrala Stockholm. Bremer skriver om mängden »nors-fiskare – mest trasiga ynglingar, yngre och äldre – med rödfrusna näsor och händer» som dels stod på kajen, dels i båtar och med stora håvar fångade den eftertraktade fisken (Bremer 1848 s. 306). Från Hjälmaren kan vi exemplifiera med Nils Eckerboms skildring från 1945 av fiskare på Vinön. Han berättar livfullt om hur fiskarbefolkningen på ön fångade mängder av nors, ett välkommet tillskott på våren. »När det slog slint, blev det fattigt och tomt. Men när det lyckades riktigt kunde det rentav skänka något, som på den ön gav en känsla av rikedom» (Eckerbom 1945 s. 36). Värmlandsexemplen är legio, och vi behöver bara erinra om Selma Lagerlöfs kapitel om slomtiden i hennes biografiska skildring från barndomens Mårbacka (Lagerlöf 1922 s. 284).

Nors/slom är en fisk som inte bara var, och i någon mån fortfarande är, eftertraktad som födoämne. Den är också på många sätt laddad med kulturell symbolik och har gett upphov till en mängd språkliga uttryck i form av såväl benämningar på väderfenomen och redskap som ordspråksliknande uttryck och ortnamn. I Värmland har den till och med av Fiskeriverket år 1994 korats till landskapsfisk, vilket bär vittnesmål om att den är en del av värmlänningars föreställningsvärld och kulturarv (Nilsson 1996 s. 61).

Samspelet nors/slom–människa ger upphov till en rad intressanta biokulturella domäner som tar sig mångahanda uttryck: ekonomiska, kulturella, sociala och inte minst språkliga. Norsens/slommens betydelse i människors medvetande inbjuder till att studera den ur såväl dialektala som kulturvetenskapliga perspektiv. En sådan studie ansluter till vad som numera i växande utsträckning kallas ett etnoiktyologiskt forsknings- och kunskapsfält (Svanberg 2017, Svanberg & Locker 2020).

2. Biologi och resurs

Norsen/slommen är en så kallad ishavsrelikt som återfinns i många mellansvenska, finländska, baltiska och ryska insjöar. Vidare finns den längs kusterna från Spanien i söder till Ryssland i norr (Kottelat & Freyhof 2007 s. 348). I Östersjön går den upp till Bottniska viken. Om våarna vandrar den upp i floder och åar för att leka där den är eller har varit föremål för fångst på

Fig. 1. Norsfisket på Norrström var ett länge välbekant skådespel i Stockholm, som upphörde 2016. Bilden visar håvfiske. Kungliga Slottet och Strömparterren syns i bakgrunden. Foto: Len-nart af Petersens, Stockholms Stadsarkiv.

många håll, inte bara i Sverige, utan även på andra platser i norra och västra Europa. Även i Baltikum och Ryssland har den fiskats och haft stor ekonomisk betydelse (Nellbring 1989). I Finska vikens inre del, särskilt i Koporjebukten, var den under 1400- och 1500-talet jämte sik den ekonomiskt absolut viktigaste fisken. Även i Neva har norsfisket länge varit viktigt (Kraikovski, Lajus & Lajus 2008). I finska Österbotten, Ryssland (särskilt i och kring Sankt Petersburg), Estland, Litauen och norra Tyskland fångas den alltjämt vintertid och tidigt om vårarna (Shpilev, Ojaveer & Lankov 2005, Svanberg, Bonow & Cios 2016, Sendek & Bogdanov 2019).

Fastän norsen numera sannolikt är okänd för yngre människor, åtminstone utanför Värmland, anses den vara en av de vanligast förekommande fiskarterna i de stora mellansvenska sjöarna och utgör en ansenlig del av den samlade fiskmängden. Norsen tjänar som viktig föda åt rovfiskar som gädda, gös, lax och röding (Hammar, Axenrot, Degerman m.fl. 2018). Thomas Axenrot (2019), vid Sötvattenslaboratoriet på Drottningholm, som ägnar sig åt beståndsuppskattningar av fisk, menar att norsen är den helt dominerande fisken i öppet vatten i Väneren och där utgör närmare 70 % av biomassan. Trots detta är den en i våra dagar vanligen förbisedd fisk i Sverige. Ännu för 50 år sedan kunde fisket, under den korta tid då arten går upp i vattendragen för att leka, emellertid vara betydande på sina håll. Idag har fisket helt upp-

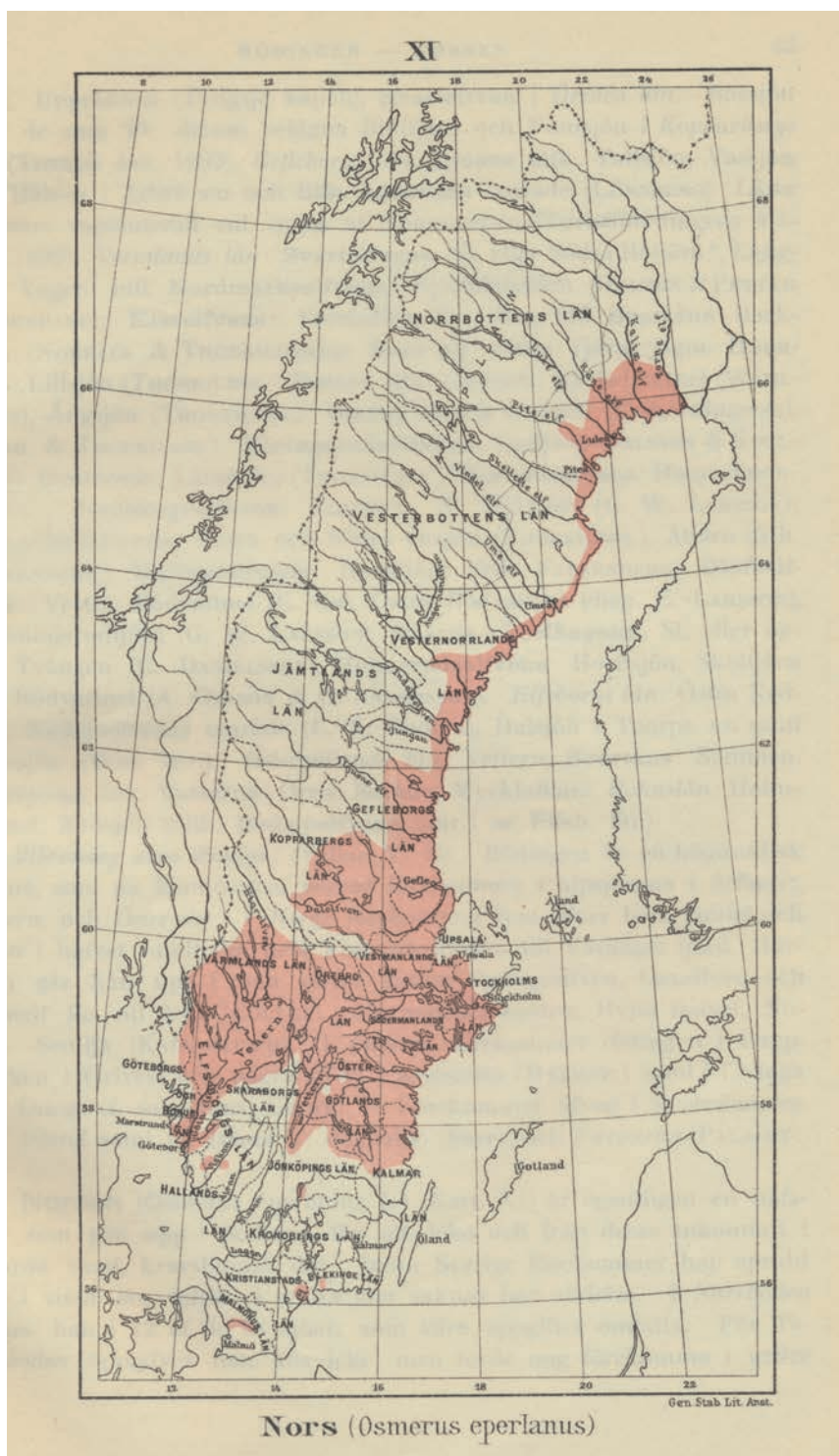

Fig. 2. Utbredning för *Osmerus eperlanus* i Sverige under senare delen av 1800-talet. Ur Lundberg 1899.

Fig. 3. Nyfångad nors i Arbogaån. Foto: Ingvar Svanberg 2016.

hört på de flesta platser där den av hävd varit föremål för fångst, exempelvis i Moälven i Ångermanland, Fyrisån i Uppland, Svartån i Västmanland, Svartälven i Värmland, Svartån i Närke, Eskilstunaån i Södermanland, Tidan i Västergötland och, sedan några år tillbaka, till och med i Stockholms ström (Cederström 1897 s. 129, Lönnberg 1905 s. 144, Berg & Stark 1953, Svanberg 1983, Degerman 2004 s. 72, 96, 112, Svanberg, Bonow & Cios 2016). Bara på ett fåtal platser i Västmanland (Arboga) och Värmland (längs Klarälven och vid Åsjöälven i Storfors) sker idag ett visst, närmast hobbyartat fiske, en reminiscens från forna dagar, då fisken spelade en viktig roll, inte minst ekonomiskt (Svanberg, Bonow & Cios 2016, Svanberg, Jäppinen & Bonow 2019 s. 9). En källa från 1482 uppger handel i Stockholm med »3 tunnar norss» (Hildebrand 1917 s. 360). Bodell (1970 s. 172) visar i sin avhandling att det under 1600-talet skedde en omfattande handel med nors från omkringliggande socknar till Örebro. Enligt historisk statistik var norrfisken fram till slutet av 1920-talet omfattande i vissa län, men är därefter inte av samma betydelse som tidigare (Svanberg, Bonow & Cios 2016).

Fisken är ryktbar för sin särpräglade doft, som ofta har liknats vid gurka. Dess nylatinska släktnamn *Osmerus* kommer av grekiskans *ὄσμηρος* 'doftande'. Somliga människor ogillar denna lukt, andra uppfattar den som god, som något man förknippar med våren (Storå 1995 s. 205). Den karakteristiska lukten återkommer i många beskrivningar. Olof Broman framhåller omkring 1727, med stöd av äldre källor, att fisken stinker (Broman 1911–53 s. 619 f.). I en av sina zoologiska föreläsningar från 1740-talet uppger Linné att norsen i Uppsala utgör »en god del af det fattiga folckets föda om våren». Han tillägger också att »[u]tlänningarne wilja ej tro, att Norssen stincker, efter den ej lucktar hos dem, men den årstiden han här wid Upsala plär wanckas, hafwa

Fig. 4. Nystekt slom från Skived i Värmland. Foto: Katharina Leibring 2014.

wi vår stora olägenhet deraf» (Lönnberg 1913 s. 201). Bengt Bergius skriver till och med 1780 att i Uppsala kunde »blotta lukten af denna vedervärdiga fisk [...] jaga folk af gatorna» (Bergius 1780 s. 307). »Den vidriga lukt han sprider, anses vara obehaglig äfven för andra fiskar», påstår den fiskforskande prästen Carl Ulrik Ekström (1835 s. 10).

Att norsen har en särpräglad lukt verkar dock inte ha avhållit folk från att äta och uppskatta den. »Til lukten mycket – til smaken icke oangenäm», konstaterade Israel Lannér försonligt 1784 (s. 43). Uppfattningen delas av en sentida dialektupptecknare från Sillerud i Värmland (1944), som menar att »dä loktar ont om en, men han ä go att äta». Arten har mycket gamla anor som matfisk. Stekt nors nämns i Gustav Vasas registratur 1535 och stuvad nors med peppar i en källa från 1676 (Storå 1995 s. 207). Fisken har varit eftertraktad mat på de orter där den fångats i större mängder. Fisken kan ätas torkad utan salt, torkad med salt (speken), kokt, stekt eller halstrad (a.a. s. 205). Lars Roberg (1727 s. 23) uppger att den lufttorkade norsen steks i måttlig ugnsvärme, ty då försvinner det stinkande oset som brukar beröra febersjuka illa. För skogsarbetarna i Värmland var den utmärkt matsäcksmat. Den kunde också användas som tilltugg när man drack brännvin (Berg 1943 s. 273, Levander 1943 s. 136). Nils Eckerbom observerade en gång en gammal Vinöbo som åt en hårt torkad nors som dopp till kaffet (Eckerbom 1945 s. 35). Han intygar dock att »[h]alstrad på glöd, eller stekt med bondsmör i skorpmjöl är den [...] en rätt för gourmeter» (a.a. s. 36). Sagespersonen Anna Karlsson (född 1865) minns från sin barndom i Vaksala socken i Uppland: »Vi hade'n te' middagsmat. Dom tyckte så mycke' om nors hemma, men jag tyckte inte om'en. Dom köpte en hel kappe i taget, men det gick mycke' bort också. Man koka'n som vanligt med lagerbärsblad å peppar, å åt'en med pepparrotssås till» (Cederroth 2014 s. 460). Från Strömfors i finländska Östra Nyland finns en uppgift om att man särskilt vid skördekalas serverade

norrssoppa tillredd på salt nors (OFSF). Italienarna i Västerås lär ha använt den som substitut för sardeller till sina pizzor (Svanberg, Jäppinen & Bonow 2019 s. 9). Tore Wretman, som verkade för att uppdatera den svenska husmanskosten, serverade den gärna på Operakällaren friterad med persilja och citronhalvor (Wretman 1967 s. 114–115).

I en relativt nyutkommen bok om regional matkultur lyfts slompannkaka från Värmland upp som ett exempel. Den görs på traditionellt vis genom att hårdsteka nyfångad hel slom i en stekpanna »så att en frisk doft av nyskuren gurka kan förnimmas». Slompannkakan ska ätas med potatismos (Ragnar 2014 s. 156). Selma Lagerlöf (1922 s. 287 f.) skildrar utförligt hur tillredningen gick till:

[Slommen] sköljdes i vatten, den doppades i mjöl och lades sedan i stekpannan. Men det gick inte an att bara kasta ner slommen i stekpannan och steka den hur som helst. De små fiskarna måste bredas ut över pannans botten och läggas tätt intill varandra. Hushållerskan plockade med stort tålamod dit fisk för fisk, bara ett varv, ingen fick ligga ovanpå den andra. Därpå stektes de små slommarna så hårt, att de hängde ihop som en kaka, och hushållerskan vände dem allesammans i ett enda tag med sin pannkaksspade. Då de voro stekta också på andra sidan, så att de voro bruna och hårda som pinnar, tog hon en hård, rund havrebröds-kaka, lade den över fisken och välvde om pannan, så att fisken blev liggande på brödkakan.

Slompannkaka nämns även i en uppteckning från Köla (1911–50), där meddelaren Karl Rencke säger att man »brukar steka en hel panna, som bildar en sammanhängande ’pannkaka’». Förr fanns en småväxt population av nors i Skattkärviken öster om Karlstad. Denna fångades under vintersäsongen och stektes hel till norspannkaka, men fisket minskade efter andra världskriget och upphörde helt på 1960-talet (Degerman 2004 s. 112). I Västergötland (Jung 1920–49, Tived 1963) har man anrättat norspannkaka på ett annat vis. Från Jung berättar Amanda Jungner att man tillsatte äggstanning i pannan så att rätten kom att likna en omelett. Ytterligare ett sätt att tillaga norspannkaka på finns beskrivet från Södermanland. Norsfiskaren Bror Höglund minns hur man kokade norsen och sedan lade den avrunna fisken i en stekpanna som fylldes med pannkakssmet. Det hela gräddades i ugnen och avnjöts varmt med ättika till (Höglund 1984 s. 11 f.).

Som födoämne är norsen/slommen idag sällan i blickfånget, men får ibland uppmärksamhet i orter belägna vid vattendrag som har sina flöden till Mälaren och Väneren. Den årliga festivalen Norsylingen i Arboga är ett försök att revitalisera intresset för fisken (tills 2010 fanns också en »Norsival» i Mariestad i Västergötland); i Värmland sker alltjämt ett visst husbehovsfiske även om det är obetydligt jämfört med hur det var för endast en generation sedan. Under senare år har dock tillresta balter (främst litauer) och en del i Sverige bosatta thailändare och andra invandrare börjat uppmärksamma norsen som en fri tillgång. Det sker en viss internetförsäljning av fångsten via olika plattformar. Fortfarande fångas den som betesfisk, men naturligtvis

i mycket små mängder (Svanberg, Bonow & Cios 2016). I senare tid har den också fått tjäna som minkfoder. Tidigare användes den till höns-, gris- och kreatursfoder (Eckerbom 1945 s. 35, Malmberg-Odelkrantz 1974 s. 34, Hudd 1985, Svanberg 2014), vilket ibland kunde vara det huvudsakliga användningsområdet, såsom uppges från Stora Mellösa i Närke (1941), »en ätir just inti nårs, utan en tårkar dâm å jer dâm ått svinâ». Från Närke beskrivs också en något udda användning av norsen. Där använde de fattiga den hårt torkade fisken, som man drog en veke igenom, som ljus (Eckerbom 1945 s. 36, Malmberg-Odelkrantz 1974 s. 34).

3. Syfte och material

I tidigare artiklar har norsens/slommens ekonomiska betydelse i äldre tid, men även ur ett större perspektiv dess användning som matfisk i vår samtid, behandlats (Svanberg 2014, Svanberg, Bonow & Cios 2016, Svanberg, Jäppinen & Bonow 2019). Dessutom har ett ordspråksliknande uttryck förknippat med fisken helt kort behandlats (Svanberg 2019). Denna artikel utforskar såväl kulturella dimensioner som den folkliga terminologi som omgärdat norsen/slommen. Den vill på så vis understryka det dynamiska och komplexa i människans förhållande till fisken. Norsen/slommen försåg inte bara människor med livsmedel och andra nyttigheter utan samspelet med den ådagalade också djupkulturella försänkningar till den omgivande miljön (Svanberg & Locker 2020 s. 3).

Studiet av folkliga termer bidrar till att öka förståelsen av hur man såg på fisken och hur fisket gick till. De ger oss djupa inblickar i hur människor utnyttjade lokala naturresurser och hur de gav ord åt och systematiserade kunskapen om biotan, det vill säga växt- och djurliv i omgivningen (Lévi-Strauss 1962 s. 6).

För norsens/slommens del studeras inledningsvis de enskilda benämningar som förekommit på fisken inom ramen för en folklig taxonomi. Jämförelser görs med liknande benämningar på andra fiskar.

Det faktum att norsen/slommen bara fångas under en mycket begränsad tid har gett upphov till en rad ord som tar fasta på de omständigheter som rådde vid tiden för fångsten. Att kunna sätta ord på lektiden och olika slags iakttagelser som ansågs förebåda leken har varit avgörande för att fisket skulle lyckas. Även sådana termer tas därför upp till behandling. Detsamma gäller vissa termer som rör själva fångstverksamheten.

Många ortnamn bär vittnesbörd om att fisket av nors/slom haft stor utbredning. Fischerström (1785 s. 190) säger om norsfisket i Mälaren att vid »Norsholmen ej långt från Skogkloster [sic], fångas årligen i Kråknedanet, i Maj, en stor myckenhet små Nors». Några andra exempel på ortnamn som påträffats i vårt material är *Norsskär* vid Ängsö i Västmanland, *Slommetjärnet* i dalsländska Edsleskog samt de värmländska *Slomvattnet* i Brunskog och *Slomhällen* i Gunnarskog. En studie av detta namnbestånd skulle bidra till ökade kunskaper om var fiske bedrivits i äldre tid och vilken utbredning

Fig. 5. Slom fångad vid Sindret, Storfors. Foto: Ingvar Svanberg 2019.

olika norsbenämningar haft. En sådan undersökning får dock anstå till ett senare tillfälle.

Dialektmaterialet som denna undersökning bygger på härrör i huvudsak från Ordbok över Sveriges dialekters samlingar (OSDs) och andra ordsamlingar vid Institutet för språk och folkminnen.

Merparten av arkivens ordsamlingar utgörs av nedtecknade primäruppgifter om enskilda dialektord, men samlingarna rymmer även excerper ur andra arkivuppteckningar och i viss mån ur skriftliga publikationer. Upplýsningar har dessutom inhämtats ur litteratur, främst äldre sådan, som inte excerperats för dialektsamlingarna.

4. Nors och slom – äldre uppgifter och etymologi

För att beteckna arten *Osmerus eperlanus* (L.) har två ord dominerat i svenskan, det mer allmänt förekommande *nors* och det regionalt använda *slom*. Peter Artedi (1738 s. 10) anger bara *nors*. Det faktum att en art haft få benämningar kan i sig vara ett tecken på att den varit relativt uppskattad. Som Kornhall (1968 s. 279 f.) beskriver det har fiskar som är mer användbara generellt sett

färre benämningar än sådana som inte värderats särskilt högt. Fiskar som ansetts som en tillgång har man oftare haft anledning att tala om – de har haft ett högt kommunikationsvärde – vilket har hållit antalet benämningar nere.

Både *nors* och *sлом* är upptagna i SAOB. *Nors* uppges ha betecknat *Osmerus eperlanus* i allmänhet, men har även »i vissa trakter» använts »om sådan fisk av mindre storlek (varvid den av större storlek kallas: *sлом*)». I artikeln *sлом* ges ytterligare upplysningar om hur båda orden använts. Förutom att *sлом* i vissa bygdemål använts om arten *nors*, har ordet även kunnat avse »den större och mindre illaluktande formen av *nors*» och då stått i motsättning till *nors*, som använts om »den mindre o. mer illaluktande formen». Båda orden har alltså kunnat avse fisken *nors* i allmänhet, men de har också använts om olika former av fisken, vilka skiljer sig åt i både lukt och storlek.

Flera författare i äldre tid förmedlar dessa skillnader. Magnus Bromelius framhåller i kapitel 1 i sin *Lithographia svecana* (Bromell 1727 s. 41), att *nors* och *sлом* bara åtskils till storleken. Rothof (1762 s. 342) menade att det fanns en kvalitetsskillnad mellan *nårs* och *sлом*. Den förra dög till agn och hölls för att vara den sämsta av alla insjöfiskar, »då han har en elak stank». *Sлом* »eller Stor Nårs» smakar däremot »bättre och stinker ei som de små, fast de bägge äro av samma släkte». Johan Fischerström (1785 s. 190) skriver rörande norsen i Mälaren att en »varietet som kallas *Sлом*, finnes jämväl på några ställen, den är större, smakeligare, ej stinkande, och rätt tillagad kan ätas med nöje».

Enligt några uppgifter i det äldsta materialet ska *sлом* ha använts endast om större *nors* i torkat skick. Sålunda uppger prästen Knut Nilsson Lenæus i *Delsboa Illustrata* att norsen »i Nerike och Wermeland kallas *Sлом*, när han blifwit uptorkad» (Lenæus 1764 s. 13). Likaså säger Sven Hof i *Dialectus Vestrogothica* (1772 s. 261) att *slumm* i Västergötland avser 'stor tårkadd nårrss'. Att torka *nors* var förr det vanligaste sättet att bevara fisken på (Degerman 2004 s. 184, 188, Svanberg 2014 s. 153). »Tårkad *Sлом* hålles i mycket värde», uppger Rothof (1762 s. 342).

Etymologin för *nors* är enligt Hellquist dunkel. Han ställer sig tveksam till den förklaring Adolf Noreen (1897) föreslagit, att ordet skulle vara bildat »till roten *ner*, vara trång, i nor osv.» och syfta på fiskens smala kropp, eftersom ett sådant *nör*- saknas i övrigt. I en artikel publicerad 1986 söker Gösta Holm härleda ordet utifrån fiskens mest karakteristiska egenskap. Han finner det osannolikt att norsen skulle ha ansetts särskilt smal; det finns många fiskar som är långt smalare. Utifrån uppgifterna om *nors* och *sлом* i SAOB håller han det i stället för troligt att lukten är norsens mest framträdande kännetecken. I sökandet efter en därtill passande härledning stannar han vid ett **hnur-s-*, som kan knytas till fvn. *hnøri*, 'nysning', vilket står i avljudsförhållande till verbet *hnjósa* 'nysa'. Detta verb kan även användas i konstruktioner som betecknar rysningar och fnysanden. *Nors* skulle således, enligt Holm, betyda 'stinkaren' eller egentligen 'den som man fnysar till åt och ryggar tillbaka inför'. Holm framhåller även att bildningar med *s*-suffix förekommer i

flera andra benämningar på fiskar, däribland *braxen*, *fjärsing* och *lax*. Holms förslag ter sig tilltalande genom att det tydligt utgår från en saklig realitet och ordbildningsmässigt fogar in sig i ett mönster för fiskbenämningar. Det kommer dock att visa sig att Holms uppfattning om fiskens lukt finner föga stöd i de folkliga benämningarna, där man i stället tagit fasta på fiskens yttre.

När det gäller etymologin för *slom* uppger både Hellquist och SAOB, utifrån Noreen (1897), att ordet möjligen är bildat till ett dialektalt adjektiv *slum*, *slom* i betydelsen 'slankig, mager'.² Men såsom redan konstaterats är fisken inte påfallande smal. Att *slom* dessutom ofta använts om större varianter av fisken bidrar ytterligare till att etymologin inte tycks särskilt sannolik. Etymologin till ordet *slom* får tills vidare betraktas som oklar.

5. Nors och *slom* samt *smält* och *stint* (*tint*) i dialekterna

I detta avsnitt redogörs inledningsvis för de belägg som återfinns i dialektmaterialet för simplex avseende *Osmerus eperlanus*. Det gäller förutom orden *nors* och *slom*³ även några få uppgifter om *smält* och *stint* (*tint*). Därefter beskrivs de fall där andra arter än 'nors' uppges för dessa ord samt när *nors* används pejorativt om personer.

5.1. Benämningar på *Osmerus eperlanus*

Samtliga dialektbelägg för *nors*, *slom*, *smält* och *stint* (*tint*) förtecknas nedan.⁴ Beläggen är först och främst uppställda utifrån uppgifter om proveniens, i första hand efter landskap, i andra hand socken, båda i alfabetisk ordning. Belägg med annan proveniensuppgift än landskap och socken (t.ex. en sjö, flera socknar e.d.) presenteras före landskapen eller först för det landskap det hör till. För varje belägg anges inom parentes år för upptecknande eller, i

² Enligt OSDs föreligger betydelsen 'mager' framför allt från Närke, Småland, Värmland, Västergötland och Östergötland och har använts om personer och djur, främst hästar. Andra och mer utbredda betydelser är 'medtagen', 'klen' o.d., vilka ibland nämns tillsammans med 'mager'. Överlag har *slom*, *slum* betecknat olika egenskaper av mer eller mindre negativt slag, vilka samtliga förefaller svåra att förena med hur slommen uppfattats.

³ Såväl *nors* som *slom* förekommer enligt NO även i norska dialekter (i Hedmark och Østfold resp. Hedmark, Østfold och Akershus) som utlöpare till den svenska utbredningen. *Krøkle* är annars det normmännen vanligen kallar fisken i både bokmål och nynorska. Ordet har inte förekommit i svenska dialekter enligt OSDs. Även *krøklekjør*, *krøkleslume* och *krøkling* har funnits (NO). Etymologin för *krøkle* uttrycks det olika meningar om. I *Bokmålsordboka* anser man att ordet kommer av dialekternas *kruke* 'myldre', medan man i *Nynorskordboka* jämför med *krok* 'noko som er krøkt' o.s.v. och *krøke* 'krok, stakkar; krokete skapning'. NO uppger i stället att ordet bildats till verbet *kryka* som bland annat betyder 'kry, aula' och används om små eller krypande djur. För ytterligare benämningar i övriga nordiska språk se t.ex. Brøndegaard 1985 s. 223, Svanberg 2000 s. 188 f.

⁴ År 1904 redovisade fiskerintendenten Thorsten Ekman några lokala benämningar han påträffat under sin undersökning av fiskbeståndet i 25 sjöar i dåvarande Göteborgs och Bohus län. Från Örsjön på gränsen till Dalsland kunde han rapportera att *vimma* där användes om större nors. I dialektsamlingarna finns inga belägg för *vimma* i denna betydelse, inte heller från Dalsland, där 'siklöja' uppges.

de fall dialektbeläggen är hämtade ur en publikation, författare och tryckår.⁵ Föreligger det flera uppgifter från samma socken, men av olika upptecknare eller författare, åtskils de med semikolon mellan årtalsangivelserna. Eftersom terminologin är det som står i fokus i denna artikel lämnas uppgifter om uttalsformer därhän. Rent allmänt kan dock sägas att *nors* vanligen uttalas *nårss*, *nåss*, *nôrss*, *nôss*, *nös*, *nårss* eller *narss* och *sлом* har uttalet *sломм* eller *sjломм*, någon gång *slåmm*, *slumm* o.d.

Betydelseuppgifter redovisas inte heller i förteckningen, av det skälet att de till stor del endast består av formuleringar som 'nors' eller 'fisken nors' eller det framgår av sammanhanget att det rör sig om den arten. När uppgift om betydelse helt saknas nämns detta. I de fall upptecknarna lämnat upplysningar av språkligt eller sakligt slag som bedömts särskilt värdefulla redovisas de längre fram i artikeln.

*Nors*⁶

Större eller mer obestämda områden: Mälaren (Fischerström 1785).

Dalarna: Mora (1755; 1927–30), Sollerön (1843–1861), Venjan (1929–30), Våmhus (1843–1861; 1939), Ål (1957–81), Älvdalen (1916).

Dalsland: Tösse (1925–26, utan betydelseuppgift), Ärtemark (1929; 1959–62).

Gästrikland: Ovanjö (1937), Årsunda (1935).

Hälsingland: Bergsjö (»senast 1902», äv. 1909; 1942), Gnarp (1932, utan betydelseuppgift).

Norrbottnen: Nederkalix och Töre (1914–37), Nederkalix (1955–65), Nederluleå (1925–35; 1925 o. 1928), Norrfjärden (1952–77), Överkalix (1919–69; 1936).

Närke: Götlanda (1910; 1957), Skagershult (1904–12), Stora Mellösa (1941), Vinön (1899).

Skåne: östra Skåne (Lilljeborg 1891), Näsrum (1959–61, utan betydelseuppgift).

Småland: Asa (odat.), Drev (1929), Gränna landsförsamling (1943, utan betydelseuppgift), Kalmar (1970–72), Ljungarum (1938), Misterhult (1968–72), Ryssby (1918), Slätthög (1931), Ölmestad (1940, utan betydelseuppgift).

Södermanland: Åkers /i sht/ o. Rekarne härader (ca 1860–86), Bälinge (ca 1919–32), Dunker (1959), Halla (ca 1919–32), Helgarö (1966), Husby-Oppunda (ca 1919–32), S:t Nikolai (ca 1919–32), Stigtomta (ca 1919–32), Svärta (ca 1919–32), Toresund (1906), Tunaberg (ca 1919–32), Tystberga (ca 1919–32), Vrena (ca 1919–32), Västra Vingåker (1900, utan betydelseuppgift; 1933–38), Årdala (1898, utan betydelseuppgift).

⁵ Endast sådana belägg ur publikationer ingår i förteckningen där orden behandlas som termer med angiven proveniens.

⁶ För två belägg i OSDs, hämtade ur Kungl. Vetenskapsakademiens Handlingar 1747 respektive 1748, är det inte möjligt att i källorna utläsa någon proveniens för orden och uppgifterna nämns därför inte i förteckningen.

Uppland: Adelsö (1896), Frötuna (1896), Gräsö (1897), Harg (1897), Lo-härad (1919), Skederid (1896), Vaksala (ca 1870–1880-tal, Cederroth 2014), Vätö (1882), Östervåla (1916–ca 1970).

Värmland: allmänt (tidigt 1700-tal, Hofsten 1917), Eskilsäter (1929), Hammarö (1936; 1974–76), Karlskoga (1800-talets slut; 1951), Kila (1946), Kroppa (1951), Långserud (1946), Varnum (1945), Visnum (1910), Visnums-Kil (1901), Ölme (1900).

Västergötland: Kållands härad (1939), Bollebygd (1891), Finnerödja (1897), Fredsberg (1938), Hjo landsförsamling (1935), Hova (1938), Kinne-Kleva (1938), Torsö (1938), Undenäs (1926), Öglunda (1938).

Västmanland: Norberg (1879–1923), Västerås-Barkarö (1927, utan betydelseuppgift), Ängsö (1937).

Ångermanland: Mo (1924), Nordingrå (1935), Nordmaling (1955), Ramsele (1898), Sidensjö (1920).

Östergötland: Dals härad (1875), Ydre härad (Laurenus 1738), Sund och Västra Ryd (odat.), Askeby och Örtomta (1908), Ekeby (1944), Hällestad (1909; 1923–28, utan betydelseuppgift; 1937), Kisa (1923–28), Kvarsebo (1913), Norra Vi (1924–25), Rök (1941), Tjärstad (1955), Torpa (1943–45; 1947), Vreta kloster (Tiburtius 1755), Vånga (1899–1913), Vårdsberg (ca 1870, utan betydelseuppgift), Västra Ryd (1950), Ödeshög (1905).

I de svenska dialekterna i Finland är *nors* det dominerande ordet (se närmare OFSF).

Stom

Större eller mer obestämda områden: »på några ställen» (som inte inbegriper Mälaren) (Fischerström 1785), »omkring Wenern» (1840–61), Vänern (Widegren 1863).

Bohuslän: ort(er) i Bullarens, Kville o. Tanums härad (1985), Naverstad (1932).

Dalarna: Siljan och Orsasjön (Siljeström Larsson 1730).

Dalsland: allmänt (1877–79), Edsleskog (1964), Laxarby (1953), Tösse (1925–26, utan betydelseuppgift), Vårvik (1948), Åmål (Nilsson 1855), Ärtemark (1929 o. 1959–62).

Närke: allmänt (Lenæus 1764).

Värmland: allmänt (Lenæus 1764; 1877–79), »Clara Älf» (Heublein 1774), Fryksdals härad (1878), Grums, Ed och Borgvik (1931), Bjurtjärn (1900), Boda (1902; 1938), Bogen (1945), Brunskog (odat.), Eda (1945–51), Färnebo (1952–61), Gunnarskog (1941; 1951), Hammarö (1936; 1952–73; 1974–76), Karlanda (1945), Kila (1946), Kroppa (1951), Köla (1911–50; 1945; 1951), Långserud (1902–06; 1946), Mangskog (1939), Norra Råda (1951–59), Ny (1900), Ransäter (1916–54), Silbodalen »huvudsakligen» (1945), Sillerud (1944), Skillingmark (1955), Stora Kil (1908),

Sunne (1930; 1945), Sunnemo (1949), Säffle stad (1954), Varnum (1945), Vitsand (1934), Östmark (1947).

Västergötland: allmänt (Hof 1772), Kållandsö (1940), Otterstad (1899), Torsö (1935).

Ångermanland: Edsele (1954–80).

Östergötland: Ydre härad (Laurenus 1738).

Smält

Västergötland: Borås, Marks och Kinds härad (1864), »Sättila [sic] socken och sjön Lygnern» (Cederström 1857), Hyssna (1938), Sättila (1938).

Stint (tint)

Estland: Dagö (1932), Nucköhalvön (1945–78), Ormsö (1945–78), Runö (1944–46).

Som torde framgå av ovanstående förteckning är beläggen för *nors* relativt väl spridda över landet och förekommer i fiskens hela utbredningsområde såsom det framgår av kartan i fig. 2.

Ordet *nors* tycks ha varit relativt spritt också i äldre tid, att döma av de äldsta uppgifterna från 1700-talet, vilka härrör från Mälaren, Mora i Dalarna, Värmland samt Ydre härad och Vreta kloster i Östergötland. Detta faktum, liksom att ordet funnits i centrala delar av Sverige, har naturligtvis varit avgörande för att *nors* även blivit den vetenskapliga termen för arten.

Slom har, i jämförelse med *nors*, en mycket mer begränsad, väsentligen västsvensk utbredning. Värmland framtonar här som centralområdet, till vilket uppgifter från främst Dalsland, Bohuslän och Västergötland ansluter sig. I äldre tid tycks *sлом* emellertid ha varit mer utbrett, vilket framgår av uppgifterna från 1700-talet från Närke, Ydre härad i Östergötland samt Siljan och Orsasjön i Dalarna. Från Ångermanland föreligger en isolerad uppgift av upptecknaren Frans Bergvall. Från landskapet är för övrigt bara *nors* belagt. En förklaring till förekomsten av detta ångermanländska *sлом* skulle kunna vara att ordet följt med värmländska skogsarbetare norrut. Under en stor del av 1800-talet sköttes avverkningarna i Norrland av värmlänningar (Kardell 2004 s. 13), och som vi nämnt var torkad *sлом* vanlig matsäcksmat under skogsarbetet i Värmland.

Ordet *smält* är enligt SAOB sannolikt bildat till verbet *smälta* syftande på den mjuka konsistensen hos fiskens kött. Ordet återfinns i betydelsen 'nors' även i bland annat danskan (*smelt*), tyskan (*Schmelt*) och (forn)engelskan (*smelt*). I dialektmaterialet föreligger endast uppgifter från sydligaste Västergötland. Det rör sig om uppteckningar av J. Nordvall från 1864, två 1930-talsbelägg från Marks härad samt en uppgift av en »Hr Comminister Bagge» som återges av Cederström (1857 s. 262) om att *smält* avser en fisk som finns i »Sättila [sic] socken och sjön Lygnern» i Marks härad och »skall likna ansjovis, men vara mera hvit». Även här torde 'nors' avses. Ytterligare

två belägg från 1930-talet finns från Torestorp och Öxabäck också i Marks härad, men de saknar säker artangivelse.

Hur den mycket begränsade utbredningen i svenska dialekter av ordet *smält* ska förstås är inte givet. I Västergötland finns för övrigt både *nors* och *slom*. Ett försök till förklaring erbjuder möjligtvis det faktum att ordet förekommer inom den s.k. sjuhäradsbygden (eller »knallebygden»). Knallarna hade på sina färder täta kontakter med bland annat Danmark och även tyska ord upptogs i det egna språket månsing (Lagerström 2004 s. 13). Något *smält* är dock inte belagt i ordlistan hos Lagerström och det är kanske inte heller att vänta att ett ord av den här typen skulle ha upptagits i månsing.⁷ Det bör dock inte vara orimligt att tänka sig att knallarna kan ha utgjort en förmedlande länk för lånord till hembygdens dialekt.

Benämningen *stint* för 'nors' i svenska dialekter är säkert belagd endast från Estland, på Runö just som *stint*, från Dagö, Nucköhalvön och Ormsö i formen *tint*. Formen *stint* är sannolikt ett lån av tyskans *Stint*, medan formen *tint* bör härröra från den i estniskan (av *Stint*) ombildade formen *tint* 'nors'. De estlandssvenska dialekterna påverkades av flera främmande språk, främst estniska, men också bland annat tyska (Saxén 1895–98 s. 111). Även i Sverige föreligger belägg för *stint*, men då avses annan småfisk. I OSDs finner man visserligen en uppgift om 'nors' från Örträsk i Lappland (1933–34), men upptecknaren signalerar tveksamhet om det rör sig om den arten och enligt Lundberg (1899) finns det ingen nors där. Utöver det föreligger ett tiotal belägg från Lappland, Västerbotten och Ångermanland där främst 'siklöja' avses, i de fall en art specificeras. Enligt SAOB har *stint* sin motsvarighet i eller är ett inlån av mlt. *stint*. *Stint* antas, liksom personbenämningen *stinta*, stå i avljudsförhållande till adjektivet *stunt* 'kort l. avkortad'.

5.2. Som benämningar på andra arter än *Osmerus eperlanus*

Utöver de belägg som redovisats ovan finns det några få uppteckningar där det uttryckligen sägs att andra fiskar än 'nors' avses. Från de närliggande socknarna Enviken-Svärdsjö i Dalarna (1915–18) och Järbo i Gästrikland (1897) uppges att *nors* används om småfisk (i allmänhet).⁸ I sin avhandling om Ångermanland från 1705 uppger Erik Ström (1905 s. 30) att *nors* avser fisken »gobius», vilket i dag betecknar ett släkte ingående i familjen smörbultsfiskar (*Gobiidae*). Enligt en betydligt yngre uppteckning från Ångermanland (Gideå, före 1965) sägs att *nors* i stället avser 'fisk av löjssläktet'. Kornhall (1968 s. 124) redovisar uppgifter om att *nors* avsett 'smörbult' i flera socknar i östra Blekinge, 'gårs' i Jät och kanske även Markaryd i Småland samt, enligt uppgifter från 1864, 'kvidd' vid Karlshamn. I denna del av

⁷ Månsing innehöll dock inte bara ord som rör handel, utan här fanns ord från relativt många andra områden, såsom födoämnen. Lagerström (2004) upptar exempelvis *nack* 'sill', *kes* 'ost', *potter* 'smör' och *olles* 'kål'.

⁸ Betydelsen 'småfisk' anförs även från Östra Ullerud i Värmland (1946), men någon annan än upptecknaren har satt ett frågetecken för denna uppgift.

landet rör vi oss i ett område där norsen mer sällan påträffas, men där ordet är känt och har kunnat flyttas över på arter som ligger nära norsen i storlek och utseende. Uppgifter från Kalmartrakten av upptecknaren Bo Magnusson visar även de att vi här befinner oss i utkanten av norsens utbredningsområde. År 1970 skriver han att fiskarna visserligen kände till norsen, men att den inte förekom där. Två år senare återkommer han med uppgiften om att en fiskare på Stensö året dessförinnan fått tre norsar i sina garn, vilket inte hänt på lång tid.

Johan Ihre (1766 s. 171) återger i sitt dialektlexikon (artikeln *stint*) en anonym ångermanländsk meddelares uppgift om att *sлом* såväl som *stint*, *rabboxe*, *smäling* och *siklöja* avser »minsta Sort af Sik». Huruvida detta är en trovärdig uppgift kan ifrågasättas. Nils Gisler, som i en utförlig uppsats från 1753 behandlat sikfisket i Norrland, nämner inget om *sлом* i sin inledande redogörelse för benämningar på olika varianter av siken.

Sammanfattningsvis föreligger bara ett fåtal uppgifter om att *nors* använts om andra fiskarter än *Osmerus eperlanus* och för *sлом* finns inga säkra belegg alls för detta. För *smält* finns över huvud taget inga dialektbelägg utöver de västgötska med betydelsen 'nors'. *Stint* har avsett 'nors' endast i Estland, medan det i Sverige uteslutande använts om andra fiskarter.

5.3. *Nors* som pejorativ benämning på person

För *nors* finns det även ett antal belägg för att det har använts om personer, vilket inte är fallet för övriga benämningar på fisken. Från omkring 1880 föreligger en uppteckning från Vaksala i Uppland om att *nors* kunnat beteckna en »liten pojke, småväxt efter sin ålder» och från ångermanländska Sidensjö (1920) nämns att det använts som skällsord. I övrigt begränsar sig användningen till Ortsboöknamn. 1896 upptecknade Gustav Tiselius en rad öknamn på invånare i olika socknar i Uppland, däribland *Norrsunda norsarne*. I detta fall bör förstas namnet på socknen ha haft avgörande betydelse vid valet av just *nors*. Från Gästrikland finns det uppgifter om att invånarna i Årsunda har kallats för *Årsna-nôrssar* (1880–92) eller *Årsunn nôrsanö* (1932–33) och i Ångermanland har invånarna i byn Kallsta i Nora socken enligt Edlund (1984 s. 43) kallats för *ka'llstena'rsn*. Även i Finland har *nors* använts som öknamn på invånarna på vissa orter: Norra Vallgrund i Replot, Ståbacka i Närpes, Hypeis i Houtskär och Pockar i Lapträsk (OFSF).

Huruvida det på någon av ovan nämnda orter bedrivits norsfiske och detta i så fall legat bakom elementet *nors* framgår inte. Ett exempel på att fiskandet av nors gett upphov till en pejorativ benämning finns dock. Enligt en uppgift från 1937 har invånarna på Ängsö i Västmanland kallats för *norsar*, något upptecknaren menar kommer sig av att det där bedrivits fiske av nors till agn och svinmat och i nödtider även till människoföda. Det har inte hört till ovanligheterna att Ortsboöknamn bildats med tanke på fiske som näringsfång och inte sällan har då en fiskart som ansetts typisk för orten fått ingå i öknamnet på dess inbyggare (Edlund 1985 s. 88 ff.).

Det bör väl kunna antas att det ansetts nedsättande att bli liknad vid en nors, särskilt som norsen tycks ha uppfattats som att den hade kraftigare lukt än slommen. Man kan även jämföra med uttrycket »vara skapt som en nors» och liknande (Svanberg 2019). Likaså torde själva fångandet av nors ha betraktats som något av en lågstatusverksamhet, eftersom det relativt enkelt går att med mindre avancerade redskap landa stora fångster.

6. Norsens/slommens taxonomi

Bondebefolkningen, liksom samerna, utvecklade olika folkliga taxonomier för skilda organismer och grupperade dem efter användning, egenskaper eller utseende. Allmogen skilde exempelvis inte på marklevande lavar och mossor, men däremot på lavar som hängde ned från träd och de marklevande formerna. Samerna däremot hade ett komplicerat benämningssystem som tydligt åtskilde lavar och mossor. Lavarna kategoriserades därtill i marklevande, sådana som växte på stenar samt sådana som hängde ned från trädgrenar (Nissen 1922). Sådana indelningar gjorde man också med olika djurgrupper (Fridell & Svanberg 2007 s. 12–15).

Som Lars-Erik Edlund (2010) har visat i en fascinerande studie av sikbeteckningar i norra Sverige har fiskare kunnat urskilja flera slags sik i en och samma sjö, avhängigt av hur de uppfattades av befolkningen. Vi har i källmaterialet funnit beaktansvärda folkliga taxonomier även för exempelvis abborre, gädda, sill och torsk, där man genom benämningar skiljer på lektider, förekomst, härkomst, storlek och färgvariation, men det är främst bestämningsleden som åtskiljer, inte själva artbenämningarna, exempelvis *is-*, *tjäl-*, *gräs-*, *frö-*, *löv-* och *blomstergädda* i Skåne (Svanberg 2000 s. 90). Fiskare längs hälsingekusten kunde ännu för hundra år sedan hålla isär inte mindre än 25 olika sorters strömming, till exempel *bond-*, *botten-*, *fet-*, *fäng-*, *kall-* och *påsaströmming*, men också *lekpiskor* och *rödpåsa* (Hedblom 1913 s. 23).

Även för norsen/slommen har det funnits ett behov att skapa en folklig taxonomi. I huvudsak baserar den sig på iakttagelser av fiskens storlek och färg.

6.1. Fiskens storlek

Som redan framgått har *nors* och *slom* tidigt använts för att beteckna fiskar av olika storlek, där *nors* fått beteckna mindre och yngre individer och *slom* större och äldre. Av dialektmaterialet att döma har uppdelningen levt kvar även in i sen tid. Här finns uppgifter om att fisken kallats *slom* »på äldre stadier» eller som »utvuxen», »fullväxt» eller liknande från värmländska Hammarö (1952–73; 1974–76), Långserud (1902–06) och Varnum (1945) samt från västgötska Kållandsö (1940) och Torsö (1935). I ytterligare några fall har en och samma uppptecknare uppgett att båda orden förekommer, men utan att klargöra om det är någon skillnad i vad orden avser. Det gäller belägg

Fig. 6. Slom fångad i Klarälven. Foto: Armas Jäppinen 2019.

från Värmlands landsmålsförening (1877–79) samt Hammarö (1936), Kila (1946), Kroppa (1951) och Långserud (1946) från samma landskap, dessutom från dalsländska Tösse (1925–26) och Ärtemark (1929; 1959–62) samt västgötska Torsö (1938).

Det är väl känt att arten visar en stor morfologisk variation och att det i en och samma sjö kan finnas bestånd med olika stora fiskar. Det finns därför ett utrymme för att skapa benämningar om behovet uppstår. Terminologin och sättet att indela har skilt sig åt mellan olika sjöar och vattendrag. I Erland von Hofstens skildring av hur fiske bedrevs i Värmland under tidigt 1700-tal får vi veta att slommen, som var det man först fiskade på våren, indelades i tre slag: småslom som är ungefär så stor som en strömming eller »sikling» (d.v.s. siklöja), storslom som kan jämföras med en sill eller sik, och den minsta varianten nors, där »somlige äro såsom en finger långa men mycket smala, somlige mindre, somliga som knappnålar, af hwilka oräckneliga hopar samlas nästan hela året igenom icke allenast i the wiker, som gå ifrån Wener, utan och uti andra siöer och elfwer i landet» (Hofsten 1917 s. 60). *Nors* användes alltså uteslutande om de allra minsta fiskarna, medan *slom* gällde för alla övriga individer samt om arten som helhet.

Även andra äldre källor återger denna skillnad i benämningar. I sin disertation om Siljan säger Olof Siljeström Larsson (1730 s. 34) att blånorsen är mindre och fångas i Siljan på hösten, medan slommen är större och fångas på våren i såväl Siljan som Orsasjön. Knappt ett årtionde senare uppger Jonas Laurenius (1738) från Ydre att »norsen som är mindre (ganska liten) och kallas för Knappnors eller Slom och till storleken som en sill (Harenga) är i följe med de mindre men iaktas sällan. Och fastän helt liten är denna fisk till betydande nytta för ydreborna.» (s. 21 f., vår översättning). I sin småländska

ordbok från 1840–61 (ingående i OSDs) uppger prästen J. E. Lagergren att *slom* »kallas Norsen (*Osmerus eperlanus*) omkring Wenern. Den icke fullvexta kallas Norsnål l. blåånål». Samma benämningar har noterats därifrån av Widegren (1863 s. 212), som lämnar mer ingående uppgifter om de olika slagen av nors. Till att börja med har han observerat att norsen i Vänern är »många gånger större» än den i Vättern. Slommen kan bli upp till 15 tum lång, medan »[u]ngen till Slommen», norsnålen, är 3 tum lång. För blåånalen anger Widegren inget mått, den har i stället skilt ut sig genom sin färg. Han beskriver även hur de olika storlekarna bildar egna stim och leker vid olika tidpunkter.

Som framgår är det inte bara *nors* och *slom* som använts om olika storlekar av arten, även många sammansättningar har skapats för att beteckna olika stora fiskar. Oftast ingår *nors* och *slom* som förled eller senareled.

Av de beteckningar som avsett större individer tycks *norskung* ha haft störst spridning. Det finns upptecknat från Leksand (1928–30) i Dalarna, Östad (1930) i Västergötland samt Torpa (1943–45) och Ödeshög (1905) i Östergötland. En yrkesfiskare i Sommen berättar att han ibland får enstaka stora norsar i näten, »[n]orsakungar kallar man dem» (Bergengren 1984 s. 70). *Norskung* är även upptaget i SAOB, som återger uppgifter ur Schultze (1778 s. 74) och Cederström (1901 s. 31). För den senare källan sägs att ordet funnits »i stockholmstrakten». I Jösse härad i Värmland har i stället *slomkung* använts (Boda 1902, Gräsmark 2016, Köla 1945).⁹

Att *kung* får beteckna en storvuxen representant av en fiskart finns det gott om exempel på. I en artikel om bl.a. »fiskkungar» skildrar Svanberg (1999 s. 132 f.) hur *kung* använts om fiskar med avvikande utseende:

Strange looking fish, either exceptionally large specimens of a certain species, or those that are malformed in one way or another, or even uncommon species caught together with fish shoals, have, by tradition, been regarded as kings or leaders of fish species that come in shoals.

Torsk och sill är de fiskar som oftast tilldelats detta epitet. De stora exemplaren av dessa arter kan även ha haft en iögonfallande färgteckning eller andra påfallande särdrag som dragit blickarna till dem och de har ofta tillskrivits lyckobringande egenskaper och krävt särskild behandling. Några sådana förmågor eller andra speciella egenskaper verkar dock inte ha knutits till den stora norsen.

En benämning med tydligt västlig utbredning är *slomhäst*. Ordet finns nedtecknat från Bohuslän (Naverstad 1932), Dalsland (2016) och Värmland (Sillerud 1944). På det värmländska belägget nämns att slomhästen är över en decimeter lång. Det är relativt vanligt att benämningar på andra djur än fiskar används metaforiskt i folkliga fiskbenämningar (Kornhall 1968 s. 264). Just *häst* är dock inte vanligt förekommande, att döma av de ord som tas upp

⁹ Från Telemark i Norge uppges att stora norsar kallats *kotkonge* (Svanberg 2000 s. 189).

i Kornhall (1968), Ernby (1992) och Svanberg (2000). Det uppträder nästan uteslutande som förled i benämningen *hästmakrill*, belagd från mellersta och norra Bohuslän och nordvästra Skåne (Kornhall 1968 s. 94, Ernby 1992 s. 108),¹⁰ där det använts om taggmakrill (*Trachurus trachurus* L.). I Bohuslän har också en stor, fullvuxen makrill kunnat kallas så.¹¹ Ernby anser att det bör vara den normalt något större taggmakrillen som primärt haft benämningen, vilken sedan utvidgats till att omfatta även stora exemplar av makrillen (1992 s. 43). Ordet är sannolikt inkommet i svenskan som ett sent översättningslån av engelskans *horse mackerel* 'taggmakrill', kanske förmedlat via danskans *hestemakrel* eller nederländskans *horsmakreel*. Vad förleden *häst-* avser ger Kornhall ingen förklaring till, medan Ernby (a.a. s. 119) menar att »möglichen anges däri både utseende i allmänhet och storlek, kanske även ett nedsättande drag av förvuxenhet i förhållande till makrillen. Taggmakrill vistas nämligen ofta i makrillstimmen.». I Brehms (1929 s. 134) *Djurens liv* ges en annan förklaring till *hästmakrill*, nämligen »att köttet är vitt och fast, men är sämre än makrillens, varföre engelsmännen kalla taggmakrillen för hästmakrill».

Andra ord för hästar förekommer i folkliga fiskbenämningar, om än i begränsad utsträckning. Kornhall (1968 s. 198) uppger att tånglaken kunnat benämnas *ålhors* och *ålmärr* och menar att det bör röra sig om pejorativa bildningar, utan att närmare gå in på varför. Den nedlåtande synen torde väl ha att göra med att tånglaken sällan tagits till vara som matfisk (Svanberg 2000 s. 283) och att den därmed kommit att stå i stark kontrast till den eftertraktade ålen som den liknar. *Märr* ingår även i *håmär*, som i Bohuslän används om tre hajarter: håbranden, brugden och håkåringen. Alla tre arterna uppnår betydande storlek och Ernby (1992) säger att det är »tydligt att storlek ingår som stark implikation i senareledens betydelse 'sto'» (s. 119). Benämningen fanns redan i fvn. (*hámerr*) och har fortlevt i isländskan (*hámeri*), norskan (*håmerr*) och färöiskan (*hemari*). Enligt Lockwood (1984 s. 118 f.) fyllde den ursprungligen en tabuerande funktion.

För *slomhäst* bör det, i överensstämmelse med den värmländska uppgiften, vara hästens storlek som funnits i tankarna vid bildandet av sammansättningen.

Ytterligare benämningar för stora exemplar är de två sammansättningarna *storslom* och *stornors*. Hofsten (1917 s. 60) nämner *storslom* från det tidiga 1700-talets Värmland. Därmed avses den allra största slommen, större än småslom. *Storslom* finns också dokumenterat av Värmland-Dalslands landsmålsförening (1877–79) och från värmländska Kila (1946). Även benämningen *stornors* har rötter tillbaka till 1700-talet. Tiselius (s. 107) har 1723 uppgett den för Vättern (vid sidan av *blånors*), men den har upptecknats även från näringska Vinön (1899) och Mora i Dalarna (1927–29).

¹⁰ Ernby (1992 s. 132) redovisar även hapaxuppgiften *rålhäst* för 'hane av slätrocka', som hon menar möjligen har med *hästeräl* 'penis på häst' att göra.

¹¹ Kornhall (1968 s. 94) nämner även betydelsen 'staksill' från Hittarp, utan att kommentera den.

Riktigt lika angeläget tycks det inte ha varit att omtala de mindre exemplaren av arten. Från äldre tid föreligger bland annat det redan nämnda *knappors* av Laurenius (1738 s. 21) från östgötska Ydre. Förleden skulle här kunna utgöras av en metaforisk användning av det substantiv *knape* (eller *knap*) som i dialekterna i stora delar av Sverige inklusive Östergötland avser en liten kloss, pinne, knagg e.d. av trä, vilken tjänar som handtag på en lie, vred på en dörr m.m.

Att fiskar benämns metaforiskt är inte ovanligt, men i sammansättningar är det då i regel senareleden som utgör det metaforiska inslaget. Att det, som i detta fall, är förleden som eventuellt utgörs av en metafor är långt mindre vanligt. Att likna fiskar vid föremål har heller inte förekommit lika ofta som att likna dem vid en människa eller ett djur (Kornhall 1968 s. 264). Ytterligare exempel saknas dock inte i materialet. Ett av dem utgörs av J. E. Lagergrens uppgift om att de »icke fullvexta» exemplaren i Väneren kallades *norsnål* och *blånål* (1840–61). Att mycket smala och avlånga fiskar påmint om nålar och benämns därefter är inte helt ovanligt; det kan här räcka att erinra om de arter som hör till familjen kantnålsfiskar. Även Widegren (1863) berättar att en norsart av »fiskarena på Kollandsö [...] kallas Blånål, och skiljes från Norsnålen (yngel till Nors) på sin blåa färg» (s. 212). Blånålen bör följaktligen vara något större än norsnålen som avser yngel. Från Kållandsö är även formen *blånäl* i betydelsen 'nors på ett ungt stadium' belagd (Jonsson 1940 s. 57). *Blånäl* påträffas även i två naturnamn i Sunnersbergs socken på Kållandsö, *Blånälevisken* samt önamnet *Blånälebergen* (Friberg 1938 s. 66, Lundahl 1970 s. 50, 77). Rakt österut från Kållandsö, i Medelplana socken på Vänerens sydöstra strand, har *blånär* upptecknats (1940). Blånären sägs inte vara ämnad till föda och den fiskades inte heller på våren: »På sommarn drogs not för att få agn till långreven, småfisk, en sorts nors.» Från Torsö, några mil norr om Medelplana, finns två belägg för *näling* (1935; 1938) som avser liten nors eller norsyngel, använd som agn.

Det förefaller osannolikt att *blånål*, *blånäl*, *blånär* och *näling* skulle ha uppstått helt oberoende av varandra. Ordens geografiskt sammanhållna distribution i förening med formernas likhet talar emot detta. Senareleden *-nål* i *blånål* (och *norsnål*) bör i så fall rimligen vara den ursprungliga. Den är belagd långt tidigare än övriga former och uppvisar en tydlig metaforik som återfinns även hos andra fiskarter. Senareleden *-näl* är den form som ligger närmast *-nål*, men hur den kan ha utvecklats ur *-nål* är oklart, såvida det inte rör sig om en urspårad form eller är resultatet av en analogibildning med något för närvarande obekant ord. Formen *näl* har dock påträffats i ytterligare ett fall i dialektsamlingarna, som simplex med uttalet *nâl* från Visingsö (1940). Betydelsen är 'hulling (på fiskeredskap)'. En liknande betydelse föreligger hos två avledningar, det neutrala *näle* samt *näling*, båda upptecknade från Närke. Orden används om var och en av de två eller tre krokarna som tillsammans ingår i en fiskekrok. *Näle* är belagt från Lännäs (1890; 1980) och Stora Mellösa (1930; 1932), *näling* endast från Stora Mellösa (1932–1941).

En form *näl* kan antas ha uppkommit genom att det utlösts ur (en böjd form av) *näle*, men om det verkligen skett och detta *näl* kommit att ingå i *blånäl* måste anses osäkert. Huruvida avledningen *näling* som avser nors har bildats till *-näl* eller om det rör sig om en metaforisk användning av det närkingska *näling* förefaller inte heller möjligt att fastslå. Ur geografisk synvinkel är det dock mer tilltalande att tänka sig att *blånäl* och *näling* (ytterst) uppstått ur *blånål*.

Formen *blånär* är betygad endast en gång och några andra belägg för ett substantiv *när* som simplex eller senareled föreligger inte. Förutsatt att senareleden *-när* är korrekt uppfattad av upptecknaren, skulle den kunna förklaras av att *-näl* (som uttalas med s.k. tjockt *l*) övergått till *-när*. Att tjockt *l* kan övergå till främre *r* är ett känt fenomen i flera dialekter där båda dessa ljud förekommer och det gäller även i Västergötland. Landtmanson (1905 s. 66 ff.) ger i sin undersökning av *l*- och *r*-ljuden i västgötamålet en rad exempel på ord där detta inträffat.

Att senareleder i benämningar på fiskar kan uppvisa stor variation är annars välkänt. Det illustreras av Kornhalls (1968 s. 270f.) uppräknings av sammansättningar som alla avser 'liten gädda': *gädd-skotta*, *-slunga*, *-slyna*, *-sliä*, *-snärta*, *-snipa*, *-piga*, *-snaga*, *-snälla*, *-slynga*, *-sniva*, *-snerva*, *-snibba*, *-mingla*, *-pingla*, *-spila*, *-spingla*, *-sprälla*. Enligt Kornhall ser vi här exempel på ordbildning med expressiv funktion. Den har framför allt drabbat små exemplar av fiskarter vilka som fullvuxna är högt värderade, eftersom fiskare känt större förargelse över att fånga mindre fiskar av just sådana arter. Själva formväxlingen utgör en viktig del av affekten. I och med att den negativa laddningen hos en nybildad form ganska snart avtar, måste det till ett ständigt nyskapande för att hålla affekten vid liv. De nya senarelederna liknar vanligtvis tidigare former samtidigt som de måste kontrastera mot dem. Ofta har de bildats på kända ord, men kan ibland ha uppstått genom att former kontaminerat varandra. Variationen håller sig dock som synes inom vissa språkliga ramar. I det här fallet är t.ex. samtliga senareleder svaga femininer och vissa fonem eller kombinationer av fonem återkommer ofta. Huruvida man haft ett liknande behov av att uttrycka sig affektivt om norsen och att formerna *-näl* och *-när* skulle vara ett resultat av detta är tveksamt. Visserligen har norsen varit uppskattad som matfisk och därmed haft sitt största värde som fullvuxen, men den fångade smånorsen bör ändå inte ha väckt något större missnöje eftersom själva syftet med att fånga den varit att den skulle nyttjas som agn.

Från en rad socknar i Ale härad i Västergötland (Hålanda 1929, Kilanda 1923–31, Skepplanda 1929–32, Tunge 1931, Östad 1930–32) finns upptecknat att *norsadräng* använts om en liten nors och *norsapes(e)* om en liten, smal nors. Ordet *dräng* bör här ha överförts till fisken i sin betydelse 'ung pojke, gosse', vilken levt kvar i vissa dialekter bland annat i Västergötland. Att mänskliga metaforer använts i fiskbenämningar har enligt Kornhall (1968 s. 264) varit lika vanligt förekommande som att hämta sin jämförelse från djurriket, vilket vi tidigare sett exempel på. Just *dräng* (eller andra ord för 'ung

pojke') förekommer dock inte i de fiskbenämningar som tas upp av Kornhall (1968), Ernby (1992) och Svanberg (2000). *Pes* och *pese* föreligger däremot även i andra folkliga benämningar på fiskar. Från Bohuslän redovisar Ernby *ålepese* om en liten ål. *Pese* (och *pes*) är belagt i betydelsen 'penis' i dialekterna i en stor del av Sverige och Ernby menar, säkert med rätta, att det är denna betydelse som här använts metaforiskt (s. 173). Hos Kornhall finner man *pesrocka*, använt om klo-, knaggrocka. »[F]örleden syftar, med pejorativ innebörd, på rockans långa smala svans» menar han (s. 131), d.v.s. tanken bakom metaforiken är densamma som för *ålepese* och den gäller säkerligen även för *norsapes(e)*. Att i benämningar på fiskar använda sig av sexuella anspelningar, där innebörden är starkt nedsättande, finns det en hel del exempel på (se t.ex. Kornhall 1968 s. 275 f.).

I materialet finns det även två avledningarna som avser småvuxna varianter av fisken. Det handlar om dels det ovan nämnda *näling*, dels en uppgift från Slätthög (1944) i centrala Småland om att »norsingar» använts som agn vid gäddfiske. Att fiskbenämningar innehåller suffixet *-ing* är mycket vanligt (Holm 1986 s. 35). Inte alla *-ing*-avledningar avser mindre arter eller varianter, men exempel på detta är inte svårt att finna. Här kan blott nämnas *smäling* 'mindre sik' eller 'siklöja', bildat till adjektivet *små* (Edlund 2010 s. 68 fotnot), *äl(l)ing* vanligen 'kvidd', bildat till substantivet *al* (Kornhall 1968 s. 156 ff.) samt *nätting* 'nejonöga', vilket i SAOB föreslås avlett till substantivet *nät*. Det avvisas av Holm (1986 s. 34 f.) som i stället föreslår att det rör sig om en omvandlad form av det dialektala substantivet *nadd* 'liten spets, liten id, liten säl'.

6.2. Fiskens färg

Vi har i det föregående stött på flera benämningar som visar att den blå färgen har uppfattats som typisk för de mindre fiskarna. Att norsen/slommen ändrar färg allteftersom den växer till är en realitet. Den blåaktiga nyans som fisken har den första tiden övergår hos de mer storvuxna fiskarna i en ljusare ton (Shpilev, Ojaveer & Lankov 2005, Rasmussen & Carl 2012 s. 376 f.).

Medan *blånål*, *blånäl* och *blånär* endast verkar ha använts vid Vänern, visar uppgifter i äldre källor att *blånors* är en benämning som haft viss spridning; förutom Siljeström Larssons (1730) uppgift om Siljan uppger Tiselius (1723) den för Vättern och Cederström (1857) för Vänern. Som redan framkommit säger Siljeström Larsson (s. 34) att blånorsen är mindre än slommen. Tiselius uttrycker sig knapphändigt och nöjer sig med att efter rubriken »Nårs» nämna »Blå-nårs och Stor-nårs» (s. 107), vilket väl får tolkas som att blånorsen är mindre till växten. Cederström (s. 247) uppger att man skiljer på blånors och vitnors. Också här avses väl att den blåaktiga norsen inte är lika stor som den vita. Från senare tid är *blånors* belagt endast från Nederkalix (1955–71) och Överkalix (1919–69) i Norrbotten. Här nämns inget om fiskens storlek.

Fiskens blå färg har uppmärksammats även på andra håll i Norden. Så till exempel i den finska benämningen *siniäinen* som används om små norsar (Storå 1995 s. 206) och i vissa dialekter i Norge har *blågjel* m. (NAOB) eller *blågjele* f. (NO) förekommit.

Som framgått har även andra färger än blå använts för att särskilja fiskens olika tillväxtstadier. *Vitnors* har redan nämnts (Cederström 1857 s. 225) och i *Skandinavisk fauna* uppger Sven Nilsson att man vid Åmål i Dalsland skilde grånorsen, som var mer storvuxen (5–6 tum), från den mindre vitnorsen (3–4 tum). Slommen var dock allra störst (Nilsson 1855 s. 439). Varken *grånors* eller *vitnors* finns det några uppgifter om i dialektsamlingarna.

6.3. Sammanfattning

Det är tydligt att fiskens yttre – storleken och färgen – är det som legat till grund för dess olika benämningar inom den folkliga taxonomin. Den estniska etnobiologen Mari Kendla (2014), som undersökt folkliga estniska fiskbenämningar, har kommit fram till att yttre karakteristika även där spelat en viktig roll i klassificeringen av fiskar.

Förutom att *nors* och *sлом* i sig har använts om mindre resp. större exemplar, har sammansättningar bildats där *nors* eller *sлом* kombinerats med förlederna *stor-*, *små-*, *knap-* och senarelederna *-häst*, *-kung*, *-dräng*, *-nål*, *-pes(e)* för att precisera olika storlekar.

Sлом kombineras för sin del med senarelederna *-häst* och *-kung* samt förleden *stor-* för att beteckna stora fiskar. Hofsten (1917 s. 60) nämner visserligen *småslom*, men då avses exemplar som är större än de som betecknas med *nors*.

Nors kombineras i stället ofta med för- och senareleder som på olika sätt förknippas med litenhet: *knap-* respektive *-dräng*, *-nål* och *-pes(e)*. Även avledningen *norsing* avser liten nors. Här saknas det dock inte uppgifter som visar på det motsatta. Tiseliuss (1723 s. 107) nämner »Stor-nårs» och *norskung* är en utbredd benämning för välvuxna exemplar.

Att *sлом* uteslutande ingår i sammansättningar som avser större fiskar, medan *nors* kunnat användas om både större och mindre exemplar, torde ha att göra med ordens användning som simplex. *Sлом* har som framgått ofta använts om större och *nors* om mindre fiskar, men i dialektuppteckningarna är slommen mer förknippad med att vara stor än norsen är med att vara liten. Upptecknarna framhåller gärna slommens storlek, medan det mer sällan sägs något om norsens. Man kan anta att det har att göra med att *nors* inte bara är en rent dialektal benämning, utan även den vetenskapliga termen för arten, vilken inte tar hänsyn till storlek. En sådan neutral användning av *nors*, som också varit fallet i många dialekter, torde ha möjliggjort att ordet kan ingå i sammansättningar som betecknar såväl små som stora individer.

Av fiskens färgskiftningar i olika tillväxtstadier är det främst den blå färgen hos de mindre individerna som tilldragit sig intresse och resulterat i benämningar, i långt mindre grad den vita eller grå hos de större. Möjligen

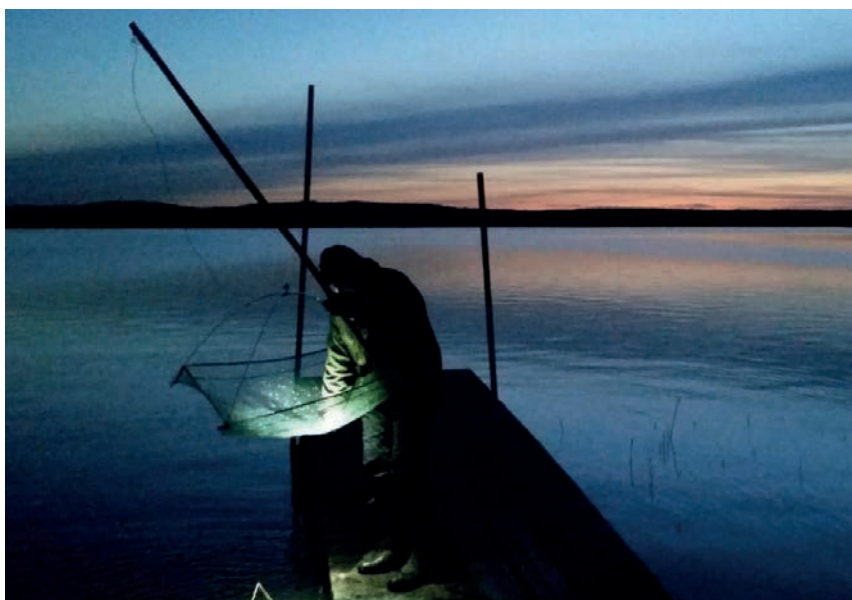

Fig. 7. Håv använd vid slomfiske vid Sindret i Storfors våren 2019. Den är av samma modell som den som Linné observerade i Persberg i östra Värmland 1746. Foto: Armas Jäppinen 2019.

kan det förklaras av att den blå färgen är mer iögonenfallande och tydligare skiljer ut den från andra fiskarter, vilka oftare har en vit- eller gråaktig färg. Förleden *blå-* kombineras med *-nors* samt *-nål*, *-näl* och *-när*, d.v.s. aldrig med senareleder som uteslutande åsyftar större individer.

Ett något överraskande resultat är att norsens utpräglade lukt, som omtalas i så många äldre källor, aldrig legat till grund för några folkliga benämningar. I en uppteckning från Nucköhalvön i Estland (1945) sägs att fisken har kunnat kallas *ökköttsätare* »emedan hans huvud luktar så illa att det är oätligt». Resten av fisken kunde dock ätas, ansåg man. Benämningen bygger på att det allmänt funnits en stark ovilja mot att äta kött från hästar (Egardt 1962) och det ligger nära till hands att se ett samband med det estniska i folkmun använda *hobuselihapoiss* 'hästköttsgossar', också det avseende nors (Kendla 1999 s. 59).¹² I dessa benämningar har man gett uttryck åt den motvilja man känt inför fisken och dess lukt. Några benämningar som direkt anspelar på lukten, motsvarande 'stinkaren' som Holm (1986) föreslog som etymologisk betydelse hos *nors*, finns inte.

Storlek och färg har tydligen uppfattats som mer betydelsefulla drag, värda att ta fasta på genom benämningar. Eftersom dessa drag samvarierar innebär en angivelse av färg även att man får veta hur stor fisken är och det

¹² Ytterligare estniska benämningar som syftar på att norsens lukt uppfattats som obehaglig är *haisukott*, ung. 'stinksäck' och *tallipoiss*, ung. 'stalldräng' (Kendla 2014 s. 36). Även *veggelusfisk* från Fredrikstad i södra Norge har sannolikt syftat på fiskens karakteristiska lukt (Svanberg 2000 s. 188 f.).

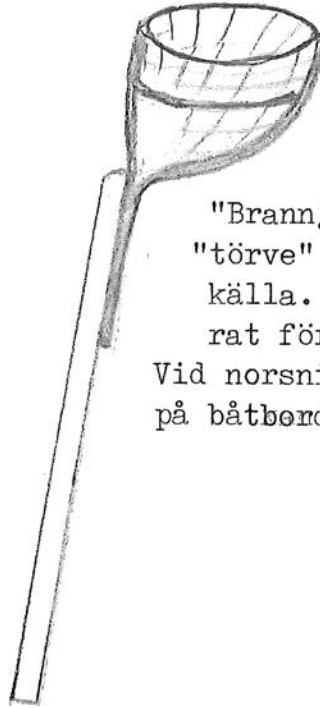
Fig. 8. Snipa med brandjárn på relingen. Bilden tagen i Stora Mellösa vid Hjälmarén. Foto: John Nerén 1932. (ULMA 5676, plansch IV.)

torde vara storleken man främst varit intresserad av, eftersom den avgjort vad fisken kunnat användas till. Lukten har, trots att den är ytterst påtaglig, här varit av underordnad betydelse.

7. När är det dags att fiska nors?

På våren, när snön smälter och vattentemperaturen stiger till drygt 6° C, kommer norsen upp i å- och älvmyningarna från de stora mellansvenska sjöarna för att börja vandra till lekplatserna. Det handlar om stora mängder som förr var föremål för fiske, ofta med håvar eller rentav med händerna. Arbetsåret indelades efter vilka fiskar som var aktuella för fångst. »Efter fiskslagen delade man den för fiske gynnsamma tiden i *norstiden*, *blikttiden* etc.», skriver Lars Levander (1943 s. 127) från Dalarna.

Beroende på var i landet man befinner sig inträffar norsens lek vid olika tidpunkter i april eller maj. Eftersom lekperioden och möjligheten till att fånga norsen var kort gällde det att vara observant på när leken ägde rum. Detta har satt språkliga avtryck i dialekterna. Även om norsen aldrig leker på exakt samma dag år från år har man ändå hållit fast vid att norsen ankommer vid en särskild tidpunkt. Tiburtius (14 april) är en sådan dag. Då infaller norsnatten enligt Johanna Lundström från sömmländska Västra Vingåker: »Tiburtius natta kalläs närsnatta då geck Närseen på grunt vatten å höstes mä Närshåv» (1935). Hon nämner även natten mellan Ture och Tyko (28–29 april) som ett alternativ: »Ture och Tycko det var enda gången på året som di fånga närns [...] natten mellan dessa dagar kallades Närsnatta» (1938). Erik

"Brannjärn" för
 "törve" som ljus-
 källa. Här monte-
 rat för ljustring.
 Vid norsning monterat
 på båtboerd:s insida

Fig. 9. Brandjärn från Vinön i Hjälmaren. Illustration: Nils Århammar 1980 (ULMA 31694 s. 12.)

Lönnerholm uppger också han från de två angränsande socknarna Säby i Småland och Torpa i Östergötland att *norsanätterna* avser två nätter vid Ture och Tyko, då man fångade nors med not i Sommen (1943–45). När fisket bedrevs nattetid från båt skedde det i skenet från elden i ett brandjärn som var monterat på sidan av båten.

Från trakten runt Sommen nämns även Mariana (30 april) som en dag för norsens lek (Bergengren 1984 s. 70). Från Skallsjö i Västergötland uppges att norsen leker »åttonde till nionde maj ungefär» och där talade man om *norsaveckan* (Olsson 1945 s. 81, 110). Ytterligare benämningar för fiskens fångsttid, där ingen närmare tidpunkt utpekas, är de värmländska *slomanden* (-ana) från Köla (1911–50) och *slomtid* från Säffle stad (1954) samt det bohuslänska *slommeleken* från Naverstad (1932).

8. Kalla kvällar och snåla vindar

En vanlig iakttagelse man gjort är att norsens lektid åtföljs av kalla vindilar eller häftiga vindbyar ofta blandade med snö, regn eller hagel. Det kunde råda norsväder, vilket upptecknats från Tjärstad i Östergötland (1961) och Pyttis i Finland (OFSF). Egentligen handlar det om ett helt vanligt aprilväder, men det har tolkats som ett tecken på att norsen är i antågande eller att vädret i själva verket är det som driver fram norsen. Fischerström (1785) menar att »[j]u värre väder ju starkare stiger Norsen» (s. 190 fotnot) och från Eda i Värmland talas om ett »regn som 'piskar upp' slommen till ytan» (1945).

Fig. 10. Norsfiske med håv och karakteristiska flatbottnade båtar i hamnbassängen i Arboga på 1960-talet. Foto: Reinhold Karlsson, Arboga Museum.

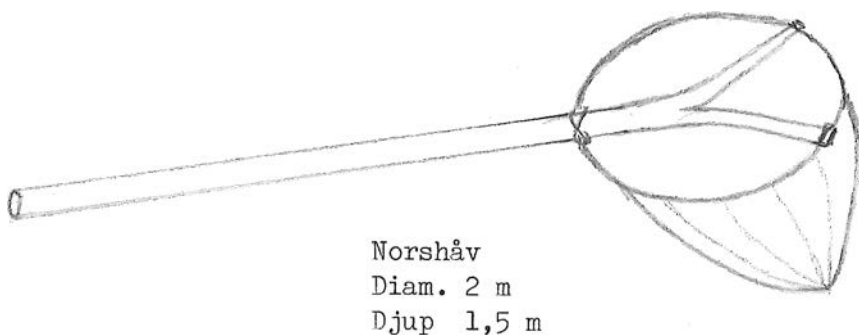
Uppmärksammandet av detta väderfenomen har gett upphov till en tämligen rik flora av benämningar. Samtliga av orden är sammansättningar med *nors* eller *sлом* som förled, medan senarelederna ofta utgörs av substantiven *il*, *iling*, *yling* eller *äl*, vilka samtliga kan beteckna en vindby.

Norsiling finns upptecknat från Närke (Gällersta senast 1932, Götlunda odot., Stora Mellösa 1932–41, Viby 1966–68), östra Värmland (Karlskoga 1945–46), norra Västergötland (Hova 1970) och Östergötland (Vreta kloster 1755, Älvestad 1938). Från Vreta kloster berättar Tiburtius att »stormiligt och fult väder [kallar man], här på orten, Nors-ilingar.» (s. 206). Också författaren Eckerbom skriver nästan två århundraden senare om »Aprils iskal-la hagelskurar, norsilingarna» från Vinön i Hjälmaran (Eckerbom 1945 s. 37). Varianten *norsilning* uppger Harbe (1956 s. 225) från Nysund, på gränsen mellan Närke och Värmland, medan *norsyling* är belagd från Medåker (1969–81) i nuvarande Arboga kommun i Västmanland samt från grannkommunen Kungsör (2019). *Norsylingen* är också det man i Arboga valt att kalla det sedan ett tjugotal år återkommande evenemanget i april, då man säljer stekt nors uppfiskad ur Arbogaån. I södra kanten av utbredningsområdet för *norsiling* finner man *norsil* i Udenäs i Västergötland (1938) och på Vikbolandet i Östergötland (1845–60). »Nu kämme-Le en rekti nõrsiL, se nu bLi-Le snart nõrssa å» ('nu kommer det en riktig norsil, så nu blir det snart till att fiska nors') berättar upptecknaren från Udenäs. I Värmland återfinns flera olika benämningar: *sломiling* från Övre Ullerud (1942), *sломyling* från Gillbergs, Grums och Näs härad (1876–77) och *sломäl* från Jösse härad

(1876–77), södra Nordmarks härad (1967), Bogen (1945), Eda (1945), Köla (1951–61; 1911–59) och Sillerud (1947). Vad gäller beläggen för *slomäl* betonas att det handlar om en häftig skur av regn, snö eller hagel, medan kraftig blåst sällan nämns, men kanhända är det en tillfällighet. Ytterligare en värmländsk benämning är *slomkula* belagd från Gillbergs, Grums och Näs härad (1876–77) samt Hammarö (1952–1973; 1974–76), men ordet förekommer även i Bohuslän (*slomme-*) i Naverstad (1932) samt på flera håll i Bullarens, Kville och Tanums härad enligt ordboken *Dialekt i Tanum* (Lantz & Wikström 1984). Också här handlar det i regel om en vindby. På det yngsta belägget från Hammarö uppges dock vid sidan av betydelsen 'liten hastig by med hagel el. snö' även 'litet moln med snö och blåst' och på det enda belägget som föreligger för *norsekulor*, upptecknat i Svarteborg i Bohuslän (ca 1931), handlar det också om moln, närmare bestämt 'ovädersmoln som komma om våren då norsen leker'. Substantivet *kula* med innebörden 'ovädersby, skur' är belagt från stora delar av Götaland och även från Värmland, där det nästan bara uppträder som senareled. Det finns även uppgifter om att *kula* åsyftar ett litet, mörkt och hastigt uppdykande moln, såväl från Bohuslän och Värmland som från andra håll. Att ordet gått från att beteckna en ovädersby till att avse det moln som föregår ovädet tycks inte som en otänkbar utveckling, som dessutom bör ha underlättats av att ordet ofta uppträder som senareled i sammansättningar som *regnkula* och *åskkula*, där båda betydelseerna är möjliga att läsa in. Kanhända har även en association till det substantiv *kula* som avser allehanda mer eller mindre klotformiga föremål varit bidragande, i den mån man uppfattat molnet som rundat. I ett annat fall förefaller det ganska klart att en sådan association har gjorts. Det gäller en uppgift från Grava (1954–59), där *slomkulor* uppges betyda 'stora regndroppar, som särskilt lär falla när slommen leker på våarna', exemplifierat med *dä rägner slommkulor*. Sannolikt har det varit lätt att uppfatta de stora, tungt fallande dropparna som kulor.

I Uppland har *norssky* upptecknats av Sigvard Cederroth (1940–65). Enligt hans ena sagesperson Johan Eurell från Börstil avses därmed en snö eller hagelby, medan Anna Karlsson från Vaksala menar att det använts om moln som uppstår under varma dagar på våren och försommaren: »Nu blir det norssky, sa dom. Norsskyarna var små moln som gick på vårn. Dom var ljusa». Enligt ett flertal uppgifter i dialektsamlingarna från Uppland avser *sky* 'moln', medan en betydelse 'by' aldrig nämns. Det förefaller dock inte osannolikt att betydelsen hos *sky* i denna sammansättning kunnat utvecklas till 'by'. Den semantiska utvecklingen skulle här alltså ha gått i motsatt riktning jämfört med den som beskrivits ovan för *kula*.

Andra lokala ord för väderleksförhållandena vid tiden för norsens ankomst är *norssnön* från Västra Ryd i Östergötland (1950), *norsbad* 'regnskur under norsfångsttiden' från Ölme och Visnums härad i Värmland (1876–77) och *norsaby* 'regnby, uppblandad med hagel' på Torsö i Västergötland (1930). *Norskyla* upptecknades 1877 av Gustaf Ericsson från Åkers och Rekarne härad i Södermanland och avser »en vinterknip efter islossningen då norsen

Norshåv
Diam. 2 m
Djup 1,5 m

Fig. 11. Norshåv från Vinön i Hjälmarén. Illustration: Nils Århammar 1980. (ULMA 31694 s. 12.)

fångas bättre». Det myckna blåsandet på vårkanten ger naturligtvis även upphov till vågor och i SAOB upptas ordet *norsdyningar* med innebörden 'om stormigt väder, med syftning på att norsnen då stiger upp mot ytan'. Uppgiften är hämtad ur Möller 1782–90.

Man har även gjort andra iakttagelser än sådana som rör väderleken. Från Stora Mellösa berättar John Nerén (1944) om att ett mycket påtagligt förebud för norsfisket i Hjälmarén var »måsarne, vilka samla sig över norsstimmen och ofta föra ett ohyggligt oljud, på samma gång som de genom upprepade störtdykningar fånga den nästan upp till vattenytan gående norsnen» (s. 398). Måsarnas uppdykande har man lagt märke till även på andra håll, vilket de dalska benämningarna *norssvep* från Sollerön (1843–61) och *norssvipa*, *-svippa* från Mora (1755; 1927–30) för 'fiskmå' ger besked om. Från Linderås (1940) i Småland finns dessutom en uppgift om att tärnan kunnat benämnas *norsakråka*.

9. Fångsten

I skriftkällor berättas om norsfångst i Stockholm redan under senmedeltiden. Bo Janson redogör i en uppsats från 1954 för en ålderdomlig metod att fånga nors, som säkert använts under århundraden, nämligen att ta den direkt med händerna. Särskilt unga gossar öste den helt enkelt rätt ur det strömmande vattnet och kunde på så vis få fångster på upp till 25 kilo genom detta direkta angreppssätt. Det vanliga var annars att man fångade norsnen med håv (Svanberg 2014). Även fångst med mjärddar förekom (Trybom 1895). Isfiske (pimpling) har varit det gängse i Ryssland och södra Baltikum (Svanberg, Bonow & Cios 2016, Sendek & Bogdanov 2019).

Fiskeriassistenten Viktor Wahlberg berättar om norsfångst vintertid med hjälp av s.k. norsnot i östra Värmland: »I Carlskogasjöarne drages om vintern efter nors, af hvilken fisk en stor mängd människor under denna årstid sägas hafva sitt uppehälle, med en not som är 25 famnar lång på hvar arm, 5 ½ famn djup och 35 hvarf på foten tät» (Wahlberg 1872 s. 15). I Vättern och Sommen

fiskade man även nors när isen låg. En särskilt utformad vak, kallad *norsvak* i Småland (Bankeryd 1935, Gränna 1943, Visingsö 1940) och Västergötland (Gustav Adolf 1935) eller *norsbrunn* i Östergötland (Torpa 1943–45), togs då upp. Hur en sådan vak iordningställdes beskriver A. S. Suneson från Bankeryd:

Vi gick ut och provade med en isbill hur tjock isen var och tog noga reda på tummet. Ett stycke därifrån högg vi en grop om ett par tre alnar i isen. Man fick då akta sig noga så att yxan ej högg igenom. Sen kröp man ner och hyvlade isen blank med en medhavd liten hyvel. När man då fått gropen klar som en »glanskis» höggs ett kvartersbrett håll. Genom det inströmmande vattnet fylldes gropen till ett kar. Gropen lyste som en sol och dit lockades all fisk i närheten, ja på långa håll. Man fick mest nors som trängde upp genom hålet men icke förstod att genom detsamma söka sin räddning. Där stod man och öste med håv stora sår med nors. (Nordiska Museet EU 8868. I: Fiske Bd 3 s. 535.)

För att beskriva själva fångstverksamheten har fraser som *håva nors*, *ljustra nors* m.fl. använts, där själva redskapet som fångsten skett med har stått i fokus. Men för att beteckna fångandet har även två särskilda verb bildats, *norsa* och *slomma*. Nedan visas varifrån respektive verb är belagt:

Norsa

Södermanland: Helgarö (1966), V. Vingåker (1933–38).

Värmland: Varnum (1945).

Västergötland: Finnerödja (1897), Torsö (1937).

Västmanland: Ängsö (1937).

Östergötland: Sund o. V. Ryd (odat.), Blåvik (1931), Hällestad (1909), Risinge (1948), Torpa (1947).

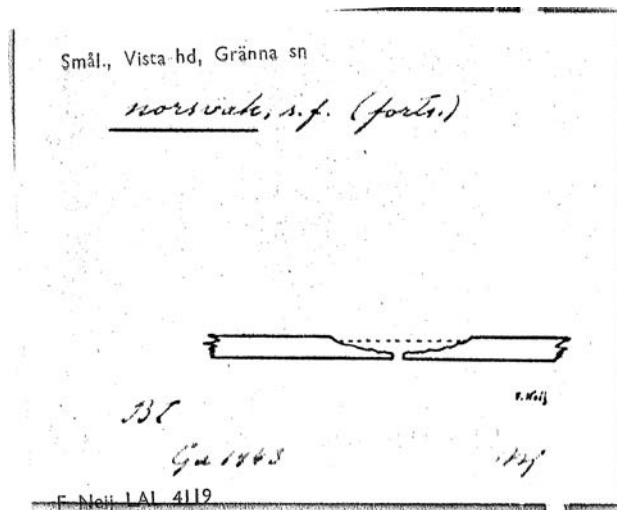

Fig. 12. Norsvak.
Gränna socken, Småland.
Illustration: Folke Neij
1943. (LAL 4119.)

Slomma

Värmland: Eda (1945), Färnebo (1955), Kila (1936), Kroppa (1951), Köla (1911–50), Lekvattnet (1955), Ransäter (1916–54), Skillingmark (1955), Säffle stad (1954), Varnum (1945).

Beläggen för dessa verb håller sig väl innanför områdena för utbredningen av *nors* respektive *slom* och allt talar för att verben är avledningar av substantiven. Uppteckningarna av *norsa* och *slomma* är generellt sett tillkomna i sen tid, men orden kan naturligtvis vara långt äldre än så.

Att bilda verb på detta sätt för att beteckna fångsten av en specifik art tycks inte ha varit särskilt vanligt. Vi känner endast till en motsvarande bildning, *torska*. Redan i fornsvenskan fanns *thorska* 'fånga torsk' (Söderwall) och i SAOB anförs ett nusvenskt belägg från 1943. Ordet är dessutom relativt väl belagt i dialekterna utmed Östersjökusten från Norra Tjust i Småland i söder till Vätö i Uppland i norr, inklusive Öland och Gotland, och uppgifterna sträcker sig långt fram i tiden, in på 1970-talet. Av materialet framgår att verbet bara kunnat användas om torskfiske med krok och »snöre». För *norsa* och *slomma* sägs däremot inget om att fisket skulle ha gått till på något särskilt sätt och av det skälet ha föranlett en särskild term.

10. Avslutning

En gång i tiden var norsen/slommen en fisk av stor betydelse som användes främst som födoämne, betesfisk och till gödning. Att människor uppskattat och haft stor nytta av fisken har legat till grund för att en särskild terminologi skapats, där såväl fiskens olika varieteter som omständigheter vid tiden för fångsten varit viktiga att sätta ord på. Själva fisken har benämnts utifrån dess storlek och färg, där färgen samtidigt upplyst om hur stor fisken är, vilket varit avgörande för vad den kunde nyttjas till. Dess särpräglade lukt har däremot lämnat få avtryck efter sig i dialekterna.

Eftersom norsen/slommen på många håll bara kan fångas under en begränsad tid på våren har det varit betydelsefullt att kunna benämna denna period och de iakttagelser av väderleken och andra tecken som förebådar att fisken är i antågande. Särskilda verb, *norsa* och *slomma*, har bildats för att beteckna fångstverksamheten, vilket inte tycks ha varit vanligt för andra fiskarter. Sammantalet visar den terminologi som skapats runt norsen/slommen på en utomordentlig förtrogenhet med närmiljöns biota och utgör ett fint exempel på lokal ekologisk kunskap.

Om dessa termer kommer att fortleva framgent är ovisst och avhängigt av om fisken fortsätter att fångas. Rent beståndsmässigt är förutsättningarna goda; som nämndes inledningsvis är norsen/slommen en av de vanligaste fiskarterna i de mellansvenska sjöarna. I dagens läge skulle även miljömässiga skäl tala för att äta nors/slom i stället för större, hotade fiskarter högre upp i näringskedjan. Möjligen kan en insikt om detta bidra till ett förnyat

intresse för norsen/slommen som födoämne, likaså det faktum att fisken utgör en viktig del av vårt gastronomiska kulturarv, väl värt att slå vakt om och vidareutveckla.

Våren 2021 lades slom-/norsfisket till Institutet för språk och folkminners förteckning över immateriella kulturarv inom ramen för Unescos konvention om tryggnad av det immateriella kulturarvet som ett exempel på levande traditioner.

Källor och litteratur

Arkivmaterial

Dialektordsamlingar i olika format vid Institutet för språk och folkminnen, Uppsala och Lund.

LAL = Landsmålsarkivet i Lund, senare Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund, senare inkorporerat i Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg, Institutet för språk och folkminnen.

Nordiska Museet. EU 8868. Fiske Bd 3.

OSDs = Samlingar till Ordbok över Sveriges dialekter vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Institutet för språk och folkminnen.

ULMA = Uppsala landsmålsarkiv, senare Dialekt- och folkminnesarkivet inom Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.

Litteratur

Artedi, Peter, 1738: *Genera piscium. In quibus Systema totum Ichthyologiae proponitur cum classibus, ordinibus, generum characteribus, specierum differentiis, observationibus plurimis. reductis speciebus 242 ad Genera 52.* Leyden.

Axenrot, Thomas 2019: Pelagisk fisk i Vänern 2018. SLU.aqua.2019.5.5-184. [Webbadress: http://extra.lansstyrelsen.se/vanern/SiteCollectionDocuments/sv/Rapporter-publikationer/2018-2020/%c3%85rsrapportering_2019/Pelagisk_Fisk_i_Vanern_2018.pdf. Hämtad 2021-02-19.]

Berg, Gösta, 1943: Kosthåll. I: *Arbetare i helg och söcken. Kulturhistoriska studier.* 1. *Hus och hem.* Stockholm. S. 269–285.

Berg, Sten & Ruben Stark, 1953: Fiskar och fiske i Ångermanlands och Medelpads sjöar och kustvatten. I: O. Elofsson & K. Curry-Lindahl (red.), *Natur i Ångermanland och Medelpad.* Stockholm. S. 143–153.

Bergengren, Göran, 1984: *Sommen.* Stockholm.

Bergius, Bengt, 1780: *Tal, Om läckerheter; Både i sig sjelfva sådana, och för sådana ansedda genom Folkslags bruk och inbillning, Hållet för Kongl. Vetenskaps Academiens Vid Præsidiij nedläggande, Den 3 Maj 1780.* 1. Stockholm.

Bodell, Karl, 1970: *Stad, bondebygd och bergslag vid mitten av 1600-talet. Varuutbytet i Örebro och dess omland enligt tullängdernas vittnesbörd.* (Stockholm studies in history 15.) Uppsala.

Bokmålsordboka. [Webbadress: [ordbok.uib.no/perl/ordbok.cgi?OPP=&bokmaal=+&ordbok=bokmaal](http://ordbok.uib.no/perl/ordbok.cgi?OPP=&bokmaal=). Hämtad 2021-02-19.]

Brehm, Alfred, 1929: *Djurens liv.* 12. *Fiskarna jämte rundmunnar, lansettfiskar och manteldjur.* Stockholm.

Bremer, Fredrika, 1848: *Syskonlif.* Stockholm.

- Broman, Olof, 1911–53: *Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Helsingland*. 3. Uppsala.
- Bromell, Magnus, 1727: *Lithographia svecanae specimen*. 2. Upsaliae.
- Brøndegaard, Vagn J., 1985: *Folk og fauna. Dansk etnozologi*. 1. København.
- Cederroth, Sigvard, 2014: *Bondsagan*. Utg. av Iréne A. Flygare och Barbro Björnemalm. Uppsala.
- Cederström, Carl, 1897: *Wermelands läns Fiskevatten*. 4. Karlstad.
- 1901: *Råd och anvisningar till Sveriges insjöfiskare*. (Studentföreningen Verdandis småskrifter 98.) Stockholm.
- Cederström, Gustaf C., 1857: *Fiskodling och Sveriges fiskerier*. Stockholm.
- Degerman, Erik, 2004: *Fisk, fiske och miljö i de fyra stora sjöarna från istid till nutid*. Stockholm.
- Eckerbom, Nils, 1945: *I de blå bergen*. Stockholm.
- Edlund, Lars-Erik, 1984: *Nordsvenska Ortsboöknamn*. (Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå B: 1.) Umeå.
- 1985: *Studier över nordsvenska Ortsboöknamn*. (Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå B: 2.) Umeå.
- 2010: Siken i folklig tradition och dialekt. En studie av folkliga taxonomier och möten. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 133, s. 49–80.
- Egardt, Brita, 1962: *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar*. Lund.
- Ekman, Thorsten, 1904: Våra fiskars namn och utbredning. I: *Svensk Fiskeri-Tidskrift* 1, s. 31.
- Ekström, Carl Ulrik, 1835: Fiskarne i Mörkö Skärgård. I: *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar för år 1834*, s. 1–74.
- Engström, Albert, 1944: *Naket o.s.v.* Stockholm.
- Ernby, Birgitta, 1992: *Bohuslänska fisknamn*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 17.) Göteborg.
- Fischerström, Johan, 1785: *Utkast til en Beskrifning om Mälaren*. Stockholm.
- Friberg, Sven, 1938: *Studier över ortnamnen i Kållands härad*. (Nomina germanica 5.) Uppsala.
- Fridell, Staffan & Ingvar Svanberg, 2007: *Däggdjur i svensk folklig tradition*. Stockholm.
- Gisler, Nils, 1753: Anmärkningar Om Sik-fisket uti Norrländska Älfver och Skärgårdar. I: *Kongl. Svenska Vetenskaps Academiens Handlingar för år 1753*. 14, s. 195–209 [Stockholm.]
- Hammar, Johan, Thomas Axenrot, Erik Degerman, Anders Asp, Eva Bergstrand, Olof Enderlein, Olof Filipsson & Eva Kylberg, 2018: Smelt (*Osmerus eperlanus*). Glacial relict, planktivore, predator, competitor, and key prey for the endangered Arctic char in Lake Vättern, southern Sweden. I: *Journal of Great Lakes* 44: 11, s. 126–139.
- Harbe, Daniel, 1956: *Folkminnen från Edsbergs härad*. 2. (Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning 19: 2.) Uppsala.
- Hedblom, S., 1913: Ord och uttryck inom kustfisket i Helsingland. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1913, s. 5–36.
- Hellquist = Hellquist, Elof, 1948: *Svensk etymologisk ordbok*. 3 uppl. Lund.

- Heublein, Carl Jacob, 1774: Beskrifning på et nytt Fiskeredskap, upfunnet och med nytta försökt. I: *Kongl. svenska Vetenskaps Academiens Handlingar* 35, s. 41–46.
- Hildebrand, Emil, 1917 (utg.): *Stockholms stads tänkeböcker 1474–1483. Stockholms stadsböcker från äldre tid.* (Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Ser. 2: 1.) Stockholm.
- Hildebrand, Sune, 1918: *Carl XI:s Almanacksanteckningar.* Stockholm.
- Hof, Sven, 1772: *Dialectus Vestrogothica.* Stockholm.
- Hofsten, Erland, 1917: Beskrifning öfwer Wermland, 1. I: *Värmland förr och nu* 15, s. 1–121.
- Holm, Gösta, 1986: Tre fisknamn: Nors, nättling, ort. I: *Festschrift für Oskar Bandle. Zum 60. Geburtstag am 11. Januar 1986.* (Beiträge zur nordischen Philologie 15.) Basel. S. 31–38.
- Hudd, Rickard, 1985: Assessment of the smelt (*Osmerus eperlanus* (L.)) stock in the Northern Quark, Gulf of Bothnia. I: *Finnish Fisheries Research* 5, s. 55–68.
- Höglund, Bror, 1984: Norsfisket i Lifsinge. I: *Gåsinge-Dillnäs Krönika* 1981–82, s. 10–12.
- Ihre, Johan, 1766: *Swenskt dialect lexicon.* Upsala.
- Janson, Bo, 1954: »Fiske och fisketerminologi inom norra delen av Säffle stad, Näs härad, Värmlands län». Uppsats för nordiska proseminariet, Uppsala universitet, ht 1954. Uppsala.
- Jonsson, Thorvald, 1940: Vänerfisket vid Kållandsö. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1939, s. 55–108.
- Kardell, Lars, 2004: *Svenskarna och skogen. 2. Från baggböleri till naturvård.* Uppsala.
- Kendla, Mari, 1999: *Lääne-eeesti kalanimetused.* Tallinn.
- 2014: Über die Entstehung und Klassifizierung estnischer Fischbezeichnungen. I: *Linguistica Uralica* 50: 1, s. 29–43.
- Kornhall, David, 1968: *Sydsvenska fisknamn.* (Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund 18.) Lund.
- Kottelat, Maurice & Jörg Freyhof, 2007: *Handbook of European Freshwater Fishes.* Berlin.
- Kraikovski, Alexei, Julia Lajus & Dimitry Lajus, 2008: Fisheries on the southeastern coast of the Gulf of Finland and the adjoining river basins, 15th–18th centuries. I: S. Lilja (red.), *Leva vid Östersjöns kust. En antologi om naturförutsättningar och resursutnyttjande på båda sidor av Östersjön ca 800–1800.* (Research Report 2008: 3.) Huddinge. S. 197–216.
- Lagerlöf, Selma, 1922: *Mårbacka.* Stockholm.
- Lagerström, Sven H. G., 2004: *Månsing. Knallarnas hemliga språk.* Borås.
- Landtmanson, Samuel, 1905: *Studier över västgötamålets l- och r-ljud.* (Svenska landsmål och svenskt folkliv B: 1.) Uppsala.
- Lannér, Israel, 1784: *Handlingar för et utkast, til svenska fiskeriernas historia.* 1. Stockholm.
- Lantz, Ingemar & Karl-Axel Wikström (red.), 1984: *Dialekt i Tanum.* Tanumshede.
- Laurenus, Jonas, 1738: *Dissertationis de Ydria, Ostergothiae territorio, partem posteriorem.* Upsaliae. [Webbadress: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-378812>. Hämtad 2021-02-19.]

- Lenæus, Knut Nilsson, 1764: *Delsboa Illustrata eller Delsbo socken i norra Helsingland*. Stockholm.
- Levander, Lars, 1943: *Övre Dalarnas bondekultur*. 1. Uppsala.
- Lévi-Strauss, Claude, 1962: *La pensée sauvage*. Paris.
- Lilljeborg, Wilhelm, 1891: *Sveriges och Norges fiskar*. Upsala.
- Linnaeus, Carl, 1746: *Fauna svecica*. Stockholm.
- Lockwood, W. B., 1984: The Faroese shark names and their Scandinavian relatives. I: *Maal og minne* 1984, s. 116–119.
- Lundahl, Ivar, 1970: *Ortnamnen i Skaraborgs län*. 17. *Naturnamn*. Uppsala.
- Lundberg, Rudolf, 1899: *Om svenska insjöfiskarnas utbredning*. (Meddelanden från Kongl. Landtbruksstyrelsen 58.) Stockholm.
- Lönnberg, Einar, 1905: *Djurvärlden*. I: *Uppland. Skildringar af land och folk*. 1. Stockholm. S. 119–157.
- 1913: *Linnés föreläsningar öfver djurriket*. Uppsala.
- Malmberg-Odelkrantz, Denise, 1974: Hjälmarefiske vid seklets början. I: *Från bergslag och bondebygd* 1974, s. 31–46.
- Möller, Johann Georg Peter, 1782–90: *Deutsch-schwedisches und schwedisch-teutsches Wörterbuch. Tysk och svensk, samt svensk och tysk ord-bok*. 1–3. Stockholm, Uppsala–Åbo–Greifswald.
- NAOB = *Det Norske Akademis ordbok*. [Webbadress: www.naob.no. Hämtad 2021-02-19.]
- Nellbring, Sture, 1989: The ecology of smelts (genus *Osmerus*). A literature review. I: *Nordic Journal of Freshwater Research* 65, s. 116–145.
- Nerén, John, 1944: *Boka um Mälsa. Boken om Stora Mellösa*. Stockholm.
- Nilsson, Olle W., 1996: *Sveriges landskapsfiskar*. Stockholm.
- Nilsson, Sven, 1855: *Skandinavisk fauna*. 4. Lund.
- Nissen, Kristian, 1922: Lapponian lichen names. I: Bengt Lyngé (red.), *Studies on the Lichen Flora of Norway*. Kristiania. S. 238–247.
- NO = *Norsk ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. 1966–2016. Oslo.
- Noreen, Adolf, 1897: *Svenska etymologier*. (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala. 5: 3.) Uppsala.
- Nynorskordboka*. [Webbadress: ordbok.uib.no/perl/ordbok.cgi?OPP=&nynorsk=+&ordbok=nynorsk. Hämtad 2021-02-19.]
- OFSF = *Ordbok över Finlands svenska folkmål*. [Webbadress: kaino.kotus.fi/fo/?p=main. Hämtad 2021-02-19.]
- Olsson, Helmer, 1945: *Folkliv och folkdikt i Vättle härad under 1800-talet*. Uppsala.
- Ragnar, Martin, 2014: *Regional matkultur. Terroir i matlandet Sverige*. Stockholm.
- Rasmussen, Gorm Heilskog & Henrik Carl, 2012: Smelt, *Osmerus eperlanus* (Linnaeus, 1758). I: H. Carl & P.R. Møller (red.), *Atlas over danske ferskvandsfisk*. København. S. 375–383.
- Roberg, Lars, 1727: *Dissertatio medico-physica de piscibus*. Upsaliae.
- Rothof, Lorentz Wolter, 1762: *Hushålls-Magasin* 1. Skara.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson, 1999: *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok*. [Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien. Webbadress: www.saob.se. Hämtad 2021-02-19.]

- Saxén, Ralf, 1895–98: Finska lånord i östsvenska dialekter. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 11: 3, s. 101–278.
- Schultze, Samuel, 1778: *Den Swenske Fiskaren, Eller Wålment Underrättelse Om Det i Sverige nu för tiden brukeliga Fiskeri, Jemte Beskrifning på de bekanta Fiskar och Fiske-redskap*. Stockholm.
- Sendek, Dimitry S. & Dimitry V. Bogdanov, 2019: European smelt *Osmerus eperlanus* in the eastern Gulf of Finland, Baltic Sea. Stock status and fishery. I: *Journal of Fish Biology* 94: 6, s. 1001–1010.
- Shpilev, H., E. Ojaveer & A. Lankov, 2005: Smelt (*Osmerus eperlanus* L.) in the Baltic Sea. I: *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences, Biology and Ecology* 54: 3, s. 230–241.
- Siljeström Larsson, Olof, 1730: *Exercitium academicum de lacu Siljan*. Upsaliae.
- Storå, Nils, 1995: Norsen: en stinkande läckerhet. I: B. G. Alver, N-A. Bringéus, M. Chesnutt, G. Herranen & A. H. Bolstad Skjelbred (red.), *Livets gleder. Om forskeren, folkediktingen og maten. En vennebok til Reimund Kvideland*. Bergen. S. 205–212.
- Ström, Erik M., [1705] 1905: *Ångermanland*. Från latinet översatt av Erik Modin. Hernösand.
- Svanberg, Ingvar, 1983: Fisk och fiske i Karlskoga bergslag. I: *Karlskoga bergslag* 24, s. 103–111.
- 1999: The brother of the snake and fish as kings. I: *Fröðskaparrit. Annales Societatis Scientiarum Faeroensis* 47, s. 149–165.
- 2000: *Havsråttor, kuttluckor och rabboxar. Folklig kunskap om fiskar i Norden*. Stockholm.
- 2014: »En god del af det fattiga folckets föda om våren». Fångst och konsumtion av nors, *Osmerus eperlanus* (Linnæus, 1758), i det förindustriella Sverige. I: *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2014, s. 147–156.
- 2017: »Nu liustras Asp och Idh, nu håfwas Lögor, Norssar». Ett litet bidrag till en europeisk etnoiktyologi. I: *Saga och Sed. Annales Academiae Regiae Gustavi Adolphi* 2016, s. 171–195.
- 2019: Att vara skapt som en nors. I: *Rig* 102, s. 92.
- Svanberg, Ingvar, Madeleine Bonow & Stanisław Cios, 2016: Fishing for smelt, *Osmerus eperlanus* (Linnaeus, 1758). I: *Slovak Ethnology* 64, s. 136–156.
- Svanberg, Ingvar, Armas Jäppinen & Madeleine Bonow, 2019: An endangered regional cuisine in Sweden. The decline in use of European smelt, *Osmerus eperlanus* (L., 1758), as food stuff. I: *Journal of Ethnic Foods* 6: 30, s. 1–12.
- Svanberg, Ingvar & Alison Locker, 2020: Ethnoichthyology of freshwater fish in Europe. A review of vanishing traditional fisheries and their cultural significance in changing landscapes from the Later Medieval period with a focus on northern Europe. I: *Journal of ethnobiology and ethnomedicine* 16: 68, s. 1–29.
- Söderwall = Söderwall, Knut Fredrik, 1884–1905: *Ordbok öfver svenska medeltidspråket*. 1–2. Lund. Supplement av K. F. Söderwall, W. Åkerlund, K. G. Ljunggren & Elias Wessén. 1925–73. Lund. (Samlingar utg. av Svenska Fornskrift-Sällskapet 27 resp. 54.)
- Tiburtius, Tiburtz, 1755: Beskrifning öfver Vreta Closters Socken uti Östergöthland. I: *Kongl. svenska Vetenskaps Academiens Handlingar* 16, s. 188–209, 254–273.

- Tiselius, Daniel, 1723: *Uthförlig beskrifning öfwer den stora Swea och Giötha siön, Wätter, til des belägenhet, storlek och märkwärdiga egenskaper; samt anmärkningar och berättelser, om några uthi och omkring siön belägna öjar, nääs, berg och strömar; med mera, som wärdt är at i ackt taga.* Upsala.
- Trybom, Filip, 1895: Våra insjöar och deras skatter. En berättelse från en del insjöar inom Örebro län, besökta sommaren 1894. I: *Örebro läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Qvartals-Skrift* 1895: 4, s. 33–75.
- Vendell, Herman, 1882–87: *Runömålet. Ljud- och formlära samt ordbok.* (Svenska landsmål och svenskt folkliv 2: 3.) Stockholm.
- Wahlberg, Viktor, 1872: Om fiskfaunan och fiskeförhållanden i Örebro län. I: *Örebro läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Qvartals-Skrift* 1872: 3, s. 3–18.
- Wessman, V. E. V., 1930–32: *Samling av ord ur östsvenska folkmål.* Helsingfors.
- Widgren, Hjalmar, 1863: Berättelse om verkställda undersökningar rörande Fiskfaunan och Fiskerierna i Wetteren, Wenern med flera sjöar. I: *Kongl. Landtbruks-akademiens tidskrift* 1863, s. 199–212.
- Wretman, Tore, 1967: *Svensk husmanskost.* Stockholm.

Aktuell litteratur om svenska dialekter

Av Lars-Erik Edlund, Erik Magnusson Petzell, Caroline Sandström,
Mathias Strandberg och Lena Wenner

Vi inleder årets litteraturkrönika om svenska dialekter med två nytkomna konferensvolymerna. På försommaren 2018 hölls i Tartu den femtonde konferensen i serien Svenska språkets historia. Våren 2020 utkom en samlingsvolym där ett urval av föredragen föreligger i artikelformat. Av dessa inriktar sig två mot svenska dialekters struktur, bägge med fokus på morfosyntax. Den första, Henrik Rosenkvists »Estlandssvenska – östsvensk dialekt och germanskt folkspråk», består av en katalogliknande första del och en andra del som sätter in estlandssvenskans bruk av dubbel negation i ett standardiseringsperspektiv. Till stor del bär den första delen prägeln av ett slags referat av volymen *Estlandssvenskans språkstruktur* (recenserad i *SvLm* 2018, s. 207 ff.); det enda som tillkommer är en beskrivning av olika estlandssvenska perfektkonstruktioner. Artikelns andra del uppmärksammar att det finns vissa gemensamma morfosyntaktiska drag i sådana varieteter som inte har genomgått en utveckling till standardiserade skriftspråk; Rosenkvist kallar dem *folkspråk*. Dessa har (ännu) inte blivit anpassade till skriftspråkets ramar och heller inte ryktade av språkvården. Dubbel negation är typiskt ett sådant drag som språknormerare har identifierat som ologiskt och därför motarbetat. Dubbel negation i estlandssvenska har dock inte någon motsvarighet i fornsvenskan, vilket innebär att det här inte kan röra sig om en arkaism som i isolation kunnat skyddas från normerande ingrepp, utan om en novation efter den tidpunkt då svensktalande först utvandrade till Estland.

Det andra morfosyntaktiska bidraget i Tartuvolymen är Martin Ringmars och Eva Olanders »Friskt liv i ackusativ? En rapport från ackusativens sista fastlandsfäste: Våmhus/Orsa/Ore», där författarna kartlägger kasusböjningen i dessa tre dalska socknar. I bakgrundsavsnittet riktar man kritik mot den internationellt orienterade syntaxforskningen, som ofta lyft fram älvdalsmålet som ett slags isolerat unikum, mer likt färöiska och isländska än något annat på det nordiska fastlandet. I själva verket är förstås älvdalskan blott en av flera komponenter i ett ovansiljanskt dialektkontinuum. I många avseenden är det visserligen den älvdalska varieteten som är mest arkaisk, men det

finns undantag. Ett sådant utgör akkusativböjningen, som är bättre bevarad i de ostligare socknar som Ringmar och Olander undersöker. Bland deras informanter (knappt 50 stycken mellan 9 och 92 år gamla) saknar de yngre kاسبöjning, men hos både äldre och medelålders talare är akkusativen helt levande; dativböjningen förekommer däremot mer sporadiskt och uppträder konsekvent endast hos den äldsta informanten (en kvinna från Orsa, född 1925). Hos övriga är det istället vanligt att dativen ersätts av akkusativen, en märklig utveckling som saknar paralleller.

I konferensvolymen *Nordiska studier i lexikografi* 15, som bygger på föredrag som hölls på den nordiska lexikografikonferensen i juni 2019 i Helsingfors, finns en handfull bidrag med anknytning till nordiska dialektordböcker. Ett av dem som tog tydligt avstamp i temat för konferensen, »Ordböcker – av vem, för vem och varför?», är Inger Schoonderbeek Hansens »Jysk Ordbog – af hvem, til hvem og hvorfor?». I artikeln beskriver hon genom jämförelser av samma ordboksavsnitt ur *Jysk Ordbog* hur artiklarnas omfång och struktur har förändrats och gjorts mer tillgängliga för en bredare läsekrets. Utgångspunkten är det tryckta provhäftet 1970 som jämförs med de digitala utgåvorna av *Jysk Ordbog* 2000 och 2017. I artikeln diskuterar Schoonderbeek Hansen flera brännande problem och utmaningar som är gemensamma för alla pågående större dialektordböcker i Norden. Typiskt är att de bygger på omfattande arkivmaterial som kräver stora resurser för att ordböckerna skall komma i mål och kunna nå ut med det mångskiftande språkliga och sakliga kulturarv som de bär på.

Ett annat bidrag i samma volym bygger på material i den finlandssvenska dialektordboken *Ordbok över Finlands svenska folkmål*. I juni 2019 hade avsnittet A–P publicerats av ordboken. Med hjälp av ordbokens avancerade sökfunktion har Caroline Sandström och Harriet Eriksson tagit fram en grupp suffixavledda verb av finskt ursprung. De undersöker utifrån ett kontrastivt språkkontaktperspektiv en grupp verb med suffixen *-isa*, *-ista*, *-itta*, *-otta* och *-utta*; t.ex. *kolisa* 'bullra, slamra, dåna', *marista* och *jamsutta* 'gnälla; tjata'. Syftet är att kartlägga förekomsterna av dessa verb samt undersöka om det finns regionala skillnader och om suffixen blivit produktiva ordbildnings-element i de svenska dialekterna. Resultaten visar att de flesta förekomsterna av dessa suffixavledda verb finns i norra svenska Österbotten samt i Nyland. Den största gruppen utgörs av direkta lån, men en del nybildningar förekommer i materialet, vilket kan tyda på att suffixen kan vara produktiva. I de allra flesta fall verkar ändå såväl uttal som betydelse i de finska förlagorna ha överförts till de svenska dialekterna.

Två artiklar i volymen behandlar ordboksprojekt som pågått sedan början av 1900-talet. Artiklarna redovisar hur innehållet i *Norsk ordbok* respektive den danska *Ømålsordbogen* skall anpassas för digital publicering. Den förstnämnda artikeln är skriven av Johan Myking, Oddrun Grønvik och Stig Jarle Helset och bär rubriken »Nettbrukaren i fokus: digitalisering og revisjon av Norsk Ordbok a–h». Arbetet med *Norsk ordbok* påbörjades år 1929

och färdigställdes år 2015. Ordboken dokumenterar dialektal variation och nynorsk standard från 1600-talet och fram till i dag. Den innehåller 330 000 uppslagsord där de sista två tredjedelarna (*i-å*) är tillgängliga digitalt. Nu pågår arbetet att revidera uppslagsorden *a-h* samt att få till stånd en komplett digital ordbok. All publicering framöver kommer att vara digital, vilket ställer krav på att utveckla korpusar och att anpassa ordboken till nätanvändare. Inför övergången till en digital utgåva av ordboken har en användarstudie genomförts. Resultatet visar att användarna i första hand är intresserade av att finna svar på sina frågor om definitioner och hur ett visst ord används. Det digitala formatet möjliggör utförliga definitioner och synonymhänvisningar. En utmaning är att redovisa talspråklig variation i en vetenskaplig nätdorbok som tillfredsställer hela spannet av ordboksanvändare. En fördel med det digitala formatet är att materialet enklare kan presenteras i kartform.

Den andra artikeln är Henrik Hovmarks »Ømålsordbogens brugere – nu og i fremtiden». *Ømålsordbogen* beskriver de traditionella danska dialekterna på Själland, Lolland-Falster, Fyn och omgivande öar. Projektet påbörjades 1909 och ungefär halva ordboken har hittills utkommit i tryck. Ordboken har primärt riktat sig till fackfolk, men redan tidigt intresserade sig även icke-professionella personer för ordboken. Under åren 2012–2018 genomgick ordboken en större teknisk omställning som resulterade i en databaserad redaktionsprocess. Utgivningsformatet är fortfarande en tryckt bok, men för att nå en bredare allmänhet planerar redaktionen även för webbpublicering. Artikeln diskuterar hur innehållet skall göras mer lättillgängligt för allmänheten utan att göra avkall på den information som forskare behöver och efterfrågar. En fördel med nätdorböcker är att det finns obegränsat med utrymme, vilket innebär att förkortningar kan skrivas ut och att texten kan brytas upp i flera avsnitt med tydliga underrubriker. För att göra texten mer läsarvänlig kan rubrikerna göras klickbara så att användarna inte möter hela artikeln på en gång, utan kan välja vilka delar av artikeln de vill fördjupa sig i.

Ett par sociolingvistiska artiklar skall behandlas härnäst. I samarbete med Bengt Nordberg har Eva Sundgren kunnat följa upp språklig variation och förändring i Eskilstuna under femtio år. I en artikel publicerad i *SvLm* 2019, vilken bygger på ett föredrag av Sundgren vid den elfte nordiska dialektologikonferensen i Reykjavik 2018, redovisas en panelstudie där Sundgren studerar språkliga förändringar hos sex informanter som blivit inspelade 1967, 1996 och 2018. Sundgren visar hur förändringar i stadens socioekonomiska struktur, men också individuella livshändelser, kan påverka språkliga förändringar på individnivå. Vid alla tre inspelningstillfällen har sju morfologiska och morfofonologiska variabler undersökts. Av dem är den lokala varianten av supinum av 2:a konjugationens verb, de s.k. *i*-supinerna, t.ex. *byggi* och *läsi*, den mest markerade variabeln för Eskilstuna. Genom att de sex personerna spelats in vid tre olika tillfällen under olika livsskeden är panelstudien unik i ett internationellt perspektiv. De flesta andra motsvarande sociolingvistiska studier omfattar bara två inspelningstillfällen med kortare intervall

mellan inspelningarna. Resultaten i tidigare sociolingvistiska undersökningar har antytt att individer är språkligt stabila då de nått vuxen ålder, men Sundgren visar att individer kan förändra sitt språk genom hela livet. Hon framhåller på sidan 166 »att det är många, delvis motstridiga faktorer som styr hur individer varierar och förändrar sitt språk, och att olika faktorer också kan påverka individer på olika sätt, t.ex. socioekonomisk tillhörighet, kön, ålder, integration i lokalsamhället, social mobilitet, typ av yrke, intressen och inställning till lokalsamhället och lokalspråket».

Inom fältet interaktionsforskning faller en intressant artikel av Erika Jönsson och Jenny Nilsson. Diskurs om ras och etnicitet blir ofta problematisk i ett svenskt och nordiskt perspektiv. I det svenska samhället råder dels en underliggande vithetsnorm, dels är det tabubelagt att diskutera denna norm. Jönsson och Nilsson har studerat det sociala samspelet i svenska intervjuer med fokus på vilka språkliga resurser som används då ett kontroversiellt ämne som ras diskuteras. Med utgångspunkt i termer som *social positionering* har de studerat återkommande interaktionella resurser som förekommer i tretton arrangerade intervjuer med en homogen grupp vita svenskspråkiga som alla tagit del av högre utbildning och rapporterar att de har ett intresse för samhällsfrågor. Informanterna tolkar begreppet ras olika och flera av dem påtalar att raser inte finns. De flesta verkar positionera sig som icke-rasister i ett slags färgblindhetsdiskurs, som enligt flera andra studier är typisk för dagens Sverige. Informanterna tycks uppleva det som pinsamt och besvärligt att tala om ras och utnyttjar därför olika förmildrande och garderande resurser i intervjuerna. Bland annat förekommer diskurspartiklar som *ju, typ, liksom*, rikligt med modala hjälpverb (*skulle, vilja, kunna*) och adverb (*kanske, i alla fall*) som tonar ned och garderar yttranden och flera av informanterna tenderar att helt avfärda rasbegreppet.

Vi vänder så blicken mot årets skörd av språkstrukturellt orienterade tidskriftsartiklar av relevans för krönikan. I »Den approximerande funktionen hos citatmarkören *de e som* i svenskan i Österbotten», publicerad i *Folkmålsstudier* 58, utreder Marion Kwiatkowski inte bara (som titeln antyder) den funktion som uttrycket *de e som* har i österbottniskan utan också dess förmodade historiska utveckling samt dess förhållande till liknande konstruktioner i svenskan och andra språk. I österbottniskan kan *de e som* användas som ett slags allmän approximerare, exempelvis i *i Helsingfors kan man nu int ha tråkit de e som hela tiden finns ju nåt att göra* (s. 50), där det inleder en förklarande kommentar till det närmast föregående. Approximationen kan här sägas bestå i att de två utsagorna om huvudstaden knyts till varandra som någorlunda likvärdiga. Denna ungefärlighet kan förstås spåras till konstruktionens kärna, den komparativa subjunktionen *som*. Hos unga talare har *de e som* grammatikaliserats ytterligare. I ungdomars tal kan uttrycket ensamt fungera som markör av ett slags hypotetiska citat, och det tycks också vara på väg att stelna i sin form. Visserligen inverteras *de e* till *e de* när syntaxen så kräver, men mittfälsled bereds inte alltid plats utan kan hamna efter *som*:

nu e de som nog mera ”hej hur e de” (s. 49). Sekvensen *e de som* framstår här som en fast enhet.

Ett par fonologiska artiklar återfinns i *SvLm* 2019. Alexander Mankov fortsätter sina studier i Gammalsvenskbymålet med en bred framställning av dess fonologi. I en artikel på nära 40 sidor redogör han utförligt för foneminventariet, realisation och allofoni i betonade och obetonade stavelser, assimilatoriska processer, betoning och kvantitet. Liksom i Mankovs artikel om slaviska lånord i dialekten i förrförra årgången av denna tidskrift (*SvLm* 2018) är materialet hämtat ur intervjuer med dialekttalare utförda av Mankov själv i Gammalsvenskby under åren 2004–2013. Det är en grundlig och empiriskt väl underbyggd analys av dialektens fonologi som beledsagas av ett stort antal belägg. Viktiga skillnader mellan Gammalsvenskbymålet och standardsvenskt uttal är bl.a. frånvaron i det förra av aspirerat /p, t, k/, närvaron av tjockt /l/ ([ɫ]) och fonematisk status i Gammalsvenskbymålet hos retroflexerna /ɖ, ɹ, ʃ/. IPA och konventionell fonetisk resp. fonologisk notation används i stor utsträckning, men Mankov använder också en förenklad ljudskrift som huvudsakligen ligger på fonematisk nivå.

Greta Horn har i en kort fallstudie undersökt fonologisk dialektutjämning hos fyra nordvästskånska ungdomar – två syskonpar – i Helsingborgsområdet. Horn tittar här på tre fonologiska variabler: diftongering av långa vokaler, bakre realisation av /r/ och frånvaro av retroflektion av /d, t, s, n, l/ efter /r/. Dessa variabelvärden betraktas som dialektala medan de motsatta – monofongisk realisation av långa vokaler, främre /r/ och retroflektion enligt centralsvenska regler – tas till intäkt för anpassning till centralsvenskt uttal. Horn finner att de fyra informanterna uppvisar väldigt olika grad av dialektutjämning. Bara en av dem, den ende mannen bland informanterna, använder i stort sett genomgående de dialektala variabelvärdena; exempelvis är hans långa vokaler diftonger i 97 % av fallen. Övriga informanter har ett uttal som i större eller mindre utsträckning tyder på tillnärmning till centralsvenskt uttal. Intressant att notera är att ingen av informanterna använder främre /r/ en enda gång, trots att tre av dem – en av dem i stort sett genomgående – uppvisar retroflektion. Horns undersökning – författaren framhåller själv att det är fråga om en fallstudie vars resultat svårligen kan generaliseras – är en av hittills mycket få som gjorts av dialektutjämning i Skåne, och det är att hoppas att fler följer.

Vi vill också lyfta fram ett par verk av mera populärvetenskaplig karaktär. Gunnar Nyström och Yair Sapir har skrivit boken *Ymse um övdalsky. En introduktion till det älvdalska språket och dess struktur*. Titeln *Ymse um övdalsky* motsvaras på standardsvenska av ’Diverse om älvdalska’. Boken är en introduktion till älvdalsmålet, dess status, struktur, ortografi och uttal. Den älvdalska som presenteras är den som talades i olika byvarianter fram till ca 1950. Boken riktar sig till dem som vill lära sig älvdalska men också till dem som har ett allmänt intresse för varieteten. Den består av fyra delar. I del 1 presenteras grundläggande fakta om älvdalska och dess nuvarande status, ex-

empelvis om älvdalska bör betraktas som ett språk eller en dialekt. I del 2 ges en översikt över det älvdalska uttalet och i del 3 den älvdalska grammatiken. I del 4, slutligen, behandlas skilda företeelser som arkaismer och novationer, älvdalska gårdsnamn och det tillhörande namnskicket.

Fredrik Lindström har som bekant i teveprogram populärt och engagerat berättat om svenska dialekter, exempelvis i »Svenska dialektmysterier». Det är därför inte överraskande att han nu samlat sig till en bok i ämnet, vilken fått titeln *100 svenska dialekter* (320 s.). Det är frågan om en rikt illustrerad volym i stort format. Förutom allmännare redogörelser för svenska dialekter i Sverige, Finland och Estland, fördjupande redogörelser för dialekterna inom avgränsade dialektområden och utredningar av skilda fenomen finns skriftligt återgivna exempel på de hundra dialekterna. Med hjälp av den ljudspelare som följer med boken kan man spela upp dialektproven; inspelningarna är dock längre än de utskrivna textproven, och dessutom är, naturligt nog, utskrifterna något bearbetade.

I somliga fall har traditionella dialekter valts, såsom dialekter i Dalarna, på Gotland och på en del håll i Norrland samt på finlandssvenskt och estlandssvenskt område. I dessa fall återges dialektexemplet i sin helhet jämte en översättning. De valda talspråksproven utgör emellertid en hel del gånger istället utjämnad dialekt eller rentav regionalt standardspråk. Ett gott exempel finner man – som påpekas av Lindström inledningsvis (s. 19) – från Västerbotten: dialektprovet från Umeå representerar sålunda ett regionalt standardspråk, det från Skellefteå utgör prov på en utjämnad dialekt (med inslag av traditionell dialekt) medan Robertsforsexemplet representerar en mer traditionell dialekt. Det är ett plus att Lindström valt utjämnade varieteter intill traditionella dialekter, då detta ju speglar variationerna i det svenska språklandskapet av idag.

I bokens inledning tas upp klassiska teman såsom vad språk och dialekt är samt dialekternas ålder. Att dialekter uppstått genom »att man förr levde ganska isolerat» (s. 13) sägs förvisso ibland, men dialekterna har nog snarare uppstått i kontakt mellan talare där vissa särdrag utmejslats p.g.a. identifikation resp. prestige. I det sydsvenska avsnittet belyses bl.a. relationen mellan de sydsvenska dialekterna och de danska, och bland språkproven kan man göra intressanta iakttagelser rörande malmötiska, rosengårdssvenska och talspråket i Lund, vidare beträffande dialekten på Listerlandet. I det avsnitt som behandlar dialekterna i sydöstra Sverige uppehåller sig författaren bl.a. vid dialektgränserna i Småland (med karta s. 75), den speciella Västerviksdialekten, de olikartade dialektmönstren på södra och norra Öland samt olika östgötska dialekter. I samband med behandlingen av de gotländska dialekterna träder historiska dimensioner i förgrunden. Från Västsverige dras i tio i topp-listan över karakteristiska ord fram bl.a. *la*, *tyken*, *knö* och *flane*. I dialektprovet från Gamlestan (Göteborg) möter skådespelaren Weiron Holmberg, som på sin dialekt i svenska filmer ofta fått gestalta »arbetargöbbar». I dialektprovet från Strömstad finns omisskännliga inslag av norska, alldeles

som i det från Skillingmark. Ett tjugotal språkprov är hämtade från östra Mellansverige. Lindström behandlar här t.ex. gnällbältet men också vissa särdrag i morfologin. Av olika anledningar intressanta dialektprov hämtas från Askersund, Aspudden i Stockholm – varigenom Ekensnacket demonstreras – och Väddö, där det sistnämnda illustrerar dialekten i Roslagen. Från Dalarna hämtas sju dialektprov, varvid de egentliga dalmålen, bergslagsdialekt och målen i Västerdalarna är representerade. Det är en rik språkvärld som här öppnas. Det vidsträckta norrländska området ges gott om utrymme i boken med inte mindre än 23 språkprov. Dialekten i Färila och Stöde illustreras med traditionell dialekt, medan andra språkprov uppvisar utjämnade varieteter. Mer allmänna drag som vokalbalans, och gränsen mellan västligt *ku* och östligt *ko* illustreras med hjälp av kartor, vilka nog skulle fordra ytterligare kommentarer. Jämtska språkdrag illustreras med hjälp av ett antal goda exempeltexter. Nybyggesmålen i norra Norrlands inland återges likaledes med några välvalda språkprov, medan de norrbottniska dialekternas rikedom inte får samma uppmärksamhet. Åtta språkprov från Svenskfinland och Estland avslutar volymen, av vilka flera representerar traditionella språkprov som översätts. Fördjupningar finns i boken beträffande prosodi, *r*- och *sje*-ljud samt tjockt *l* och supradentaler, vissa vokaler inklusive bindevokaler, genus samt drag i ordförrådet (*plättar* : *pannkakor* etc.). Några kartor illustrerar utbredningen av orden för 'hallon' och 'sysling' samt de båda »skolgårdsorden» 'krokben' och 'gnida snö i ansiktet på någon' (*pula, mula, mjula, snöbada* m.fl.).

Det är helt givet att det i en framställning av detta slag görs förenklingar som är motiverade av arbetets populärvetenskapliga upplägg. Lindström navigerar dock mestadels klokt då han förenklar och tillrättalägger. I översättningarna av språkproven finns någon gång sådant man hakar upp sig på. I textavsnittet från Färila (s. 241) berättas sålunda: »Om sômmern, där va re stögpige å fåbosjante å stôrse dä råm gjorde i orning mjölka å osten å slikt den», vilket översätts: »Om sommaren var det stugpigor och fåbodjäntor och flickor där som gjorde i ordning mjölken och osten och sådant». Men *stôrse* skall inte översättas 'flickor' utan är ordet *sters, störs* 'eldhus, kokhus, (fåbod)stuga med eldstad mitt på golvet' (Söderberg 1997 s. 105 ff.), alltså det rum där man just gjorde i ordning mjölk, ost och andra mejeriprodukter. Men sådana förbiseenden är sällsynta.

En modern framställning om de svenska dialekterna saknas och därför är denna bok efterlängtd. Visserligen är det »en subjektiv bok om svenska dialekter» (s. 7), men urvalet av textprov är överlag bra. Boken kan läsas och alltså även avlyssnas av språkintresserade i allmänhet, men bör också kunna komma till användning vid undervisning i skolor och på universitet. Boken öppnar nämligen för intressanta reflektioner om språklig variation och ger på det sättet en grund för diskussioner om utvecklingstendenser i det moderna språksamhället.

Slutligen skall en lite ovanligare typ av publikation nämnas, nämligen en

intervju med Göran Hallberg som Mathias Strandberg genomförde 2018 och som i transkription jämte en kort inledning publicerades i förra årgången av denna tidskrift. Hallberg var som bekant arkivarie och sedermera arkivchef vid Landsmålsarkivet i Lund, sedermera Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund, från 1968 till sin pensionering 2006 och en framträdande auktoritet inom sydsvensk dialektologi och ortnamnsforskning. I intervjun skildrar Hallberg själv delar av sin studie- och forskarbana, med glimtar från barndom och uppväxtår. Värt att nämna är att Hallberg själv intervjuade flera av sina seniora kollegor under 1980-talet. Intervjuerna publicerades senare i *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* (Hallberg 2006 (Sten-Bertil Vide), 2007 (Ingemar Ingers), 2008 (Sven Benson)).

Litteratur

- Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi.* 1–. 1933 ff.
- Hallberg, Göran, 2006: Arkivarie Sten-Bertil Vide berättar minnen 1983 – ett stycke lundensisk arkivhistoria. I: *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 2006, s. 42–82.
- 2007: Arkivarie Ingemar Ingers berättar minnen 1982 – ännu ett stycke lundensisk arkivhistoria. I: *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 2007, s. 31–98.
- 2008: F.d. arkivchefen, professor emeritus Sven Benson berättar minnen 1987 – ett stycke lundensisk arkivhistoria (III). I: *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 2008, s. 23–51.
- Horn, Greta, 2020: Dialektutjämning hos ungdomar i Helsingborgsområdet. En fallstudie av tre fonologiska variabler i fyra nordvästskånska ungdomars tal-språk. I: *SvLm* 2019, s. 181–192.
- Hovmark, Henrik, 2020: Ømålsordbogens brugere – nu og i fremtiden. I: Sandström et al. (red.), s. 145–153.
- Jysk Ordbog.* Udg. af Institut for jysk sprog- og kulturforskning under ledelse af Peter Skautrup. 1–. Aarhus 1965 ff.
- Jönsson, Erika & Jenny Nilsson, 2020: »Jag ser väl inte färger på det sättet». Interaktionella resurser i samtal om ras. I: *SvLm* 2019, s. 25–44.
- Kwiatkowski, Marion, 2020: Den approximerande semantiken hos citatmarkören *de e som* i svenskan i Österbotten. I: *Folkmålsstudier* 58, s. 37–65.
- Lindström, Fredrik, 2019: *100 svenska dialekter.* Stockholm.
- Mankov, Alexander, 2020: The Dialect of Gammalsvenskby: An Outline of its Phonology. I: *SvLm* 2019, s. 67–105.
- Myking, Johan, Oddrun Grønvik & Stig Jare Helset, 2020: Nettbrukaren i fokus: digitalisering og revisjon av Norsk Ordbok a–h. I: Sandström et al. (red.), s. 235–244.
- Norsk ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet.* Hovudredaktør Alf Hellevik. Oslo 1966–2016.
- Ringmar, Martin & Eva Olander, 2020: Friskt liv i akkusativ? En rapport från akkusativens sista fastlandsfäste: Våmhus/Orsa. I: Sävborg et al. (red.), s. 228–241.
- Rosenkvist, Henrik, 2020: Estlandssvenska – östsvensk dialekt och germanskt folkspråk. I: Sävborg et al. (red.), s. 11–30.

- Sandström, Caroline & Harriet Eriksson, 2020: Suffixavledda verb av finskt ursprung i de svenska dialekterna i Finland. I: Sandström et al. (red.), s. 275–284.
- Sandström, Caroline, Ulla-Maija Forsberg, Charlotta af Hällström-Reijonen, Maria Lehtonen & Klaas Ruppel (red.): *Nordiska studier i lexikografi 15. Rapport från 15 konferensen om lexikografi i Norden, Helsingfors 4–7 juni 2019*. (Skrifter utgivna av Nordiska föreningen för lexikografi 16.) Helsingfors 2020.
- SvLm = Svenska landsmål och svenskt folkliv*. 1–, B: 1–68. 1879 ff.
- Schoonderbeek Hansen, Inger, 2020: Jysk Ordbog – af hvem, til hvem og hvorfor? I: Sandström et al. (red.), s. 135–143.
- Strandberg, Mathias, 2020: Göran Hallberg berättar minnen 2018. Ett stycke lundsensisk arkivhistoria. I: *SvLm* 2019, s. 193–206.
- Sundgren, Eva, 2020: Individuell språklig variation och förändring – sex informanter inspelade 1967, 1996 och 2018. I: *SvLm* 2019, s. 141–169.
- Sävborg, Daniel, Eva Liina Asu & Anu Laanemets (red.), *Studier i svensk språkhistoria 15. Språkmöte och språkhistoria*. (Nordistica Tartuensia 21.) Tartu 2020.
- Söderberg, Gunilla, 1997: *Taga, bagare, Bragby. Om g för äldre k i svenskan*. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 42.) Uppsala.

Meddelanden och aktstycken

»Sitta still i båten»

Om ett nytt idiom i svenskan

Av Bengt af Klintberg

Abstract

A well-known idiom in Swedish, using the image of a boat ride, is 'to sit in the same boat', documented already in classical antiquity. However, in recent decades another idiom has become even more widespread: 'to sit still in the boat', which means that one should bide one's time in a turbulent (economic or political) situation. It is included in the third edition of Hans Luthman's *Svenska idiom* (2017), but not in the earlier editions. It seems to have its origin in English; a search on Google shows that it is very frequent in that language, where it also exists as a full proverb: 'Sit still in the boat that carries you across deep water.'

Keywords: idioms, proverbs, 'sit still in the boat', Google.

Våra idiom, det vill säga de fasta uttryck som vårt språk är fullt av, har sällan någon känd upphovsman. När vi använder uttrycket *sitta i samma båt* vet vi inte vem som först använde det i bildlig betydelse. Vi vet bara att det handlar om något annat än en båtturn. Oftast används det när två eller flera personer har samma svårigheter att brottas med, svårigheter som de kanske kan klara av gemensamt.

Vad som är känt om *sitta i samma båt* är att uttrycket är gammalt. Cicero använde en latinsk motsvarighet redan för drygt 2 000 år sedan i ett brev, och det fick sin stora spridning genom att Erasmus av Rotterdam lät det ingå i sin samling ordspråk och talesätt på latin och grekiska från 1530, *Adagia* (Röhrich 1994 s. 240). Men vi vet inte om Cicero var den förste som använde uttrycket. Han kan ha hört det av andra romare innan han skrev brevet.

Hur många i dagens Sverige använder idiomets *sitta i samma båt*? Ganska många, om vi ska tro Google. Den ungefärliga siffran vid min sökning är 18 200 resultat. Men det är inte längre det enda fasta uttrycket som innehåller bilden av att sitta i en båt. Både i tal och skrift finns numera också *sitta still i båten*.

Särskilt vanligt är idiomets på dagstidningarnas ekonomisidor. När det är oroligt på börsen ska man ta det lugnt, bida sin tid. Google redovisar omkring 22 300 träffar. Resultatet för sidoformen *sitta lugnt i båten* är 18 300 träffar.

Jag skrev till Svenska Akademiens ordboksredaktion i Lund och frågade vilket som är det äldsta belägget för idiomet *sitta still i båten*. Cecilia Bergman svarade att det förefaller vara ganska nytt. Det äldsta säkra belägget i SAOB:s samlingar med betydelsen 'ta det lugnt' är från 1993. I en artikel på sidan 14 i *Svenska Dagbladet* den 27 augusti 1993 kan man läsa: »Men nu gäller det att sitta still i båten. En stram finanspolitik med ett fastlagt, långsiktigt saneringsprogram för de offentliga finanserna.»

De tryckta samlingarna av svenska idiom bekräftar intrycket att *sitta still i båten* har fått sin spridning så pass sent som de senaste trettio åren. Det saknas i *Målande uttryck. En liten bok med svenska idiom*, utarbetad av Språkdata, Göteborgs universitet, som trycktes 1990. Inte heller finner man det i de två första upplagorna av Hans Luthmans *Svenska idiom* från 2002 och 2006. Men i den tredje upplagan från 2017, där antalet idiom har utökats från 4 500 till 5 000, läser vi (Luthman 2017 s. 20):

Sitta lugnt i båten Man avvaktar och gör inget; bevara lugnet. *Trots att aktierna går ner fick han rådet att sitta lugnt i båten.*

Cecilia Bergman påpekar i sitt mejl från SAOB att uppmaningen att sitta still i båten finns även i äldre svenska, men då ska den uppfattas bokstavligt. August Strindbergs *Svenska öden och äfventyr* (1882) innehåller (1 s. 121) följande exempel: »Håll er stilla i båten, ungar, annars ska' ni få se på håken!» Här är det fråga om en högst verklig båt, och orden uttalas av en fiskare på väg hem från ett skärgårdskapell med hustrun och två barn, sju och åtta år.

Den situation som Strindberg beskriver i sin novell har säkert varit vanlig i århundraden. I en fullastad roddbåt eller skärgårdssnipa gör passagerarna bäst i att sitta still; om någon reser sig eller gör en oförsiktig rörelse kan båten lätt vicka till och i värsta fall kantra. Det är i det sammanhanget som man har kunnat höra orden: »Sitt still i båten!»

Att jag över huvud taget blev intresserad av det nya idiomet beror på att jag, som säkert många andra, minns orden mycket väl från min barndom. Vi var en stor syskonskara som flera gånger varje sommar fick ta plats i roddbåten när vi skulle över till andra stranden av vår sjö. Målet kunde vara ett barnkalas eller en tågresor in till stan. Om vi kom på idén att resa oss upp hördes vår fars kommandoord: »Sitt still i båten!» Ibland använde han en kortare form: »Sitt i båt!»

Pelle Holms *Ordspråk och talesätt* ger ett belägg för att tillsägelsen har kunnat användas i överförd betydelse. Under uppslagsordet *båt* finns inte bara *sitta i samma båt* och andra fasta uttryck utan också det enkla *Sitt i båten!* med förklaringen 'håll er lugna' (Holm 1971 s. 52).

En rubrik i *Dagens Nyheter* den 15 december 1973 visar att min far, Rolf af Klintberg (1912–2012), använde orden inte bara i bokstavlig betydelse utan också bildligt. Rubriken lyder: »Sitt i båt, ta det lugnt!»

Bakgrunden var den oljekris som hade uppstått. Upphetsade skrivelser i kvällspressen hade lett till hamstring av bensin. Rolf af Klintberg var vd i

Svenska Petroleum Institutet och den som intervjuades av medierna i frågor som rörde fossila bränslen. Hans budskap var att Sverige skulle klara krisen. »Sitt i båten och ta det lugnt, säger han. I ett krisläge måste man vara lojal.»

Min fars ordval i intervjun förvånade mig inte. Jag kände väl till hans förkärlek för uttrycksfulla talesätt. Hur många gånger hade jag inte hört honom säga: »Man ska inte göra sig till hund för ett ben.» När jag inte hade varit hos frisören på länge fick jag höra: »Du ser ut som en bock i en buske.» Alla andra exempel att förtiga.

För mig har det varit en frestande tanke att rubriken i *Dagens Nyheter* kanske bidrog till att idiommet *sitta still i båten* spred sig i Sverige. En berättigad invändning skulle i så fall vara att belägget i Pelle Holms *Ordspråk och talesätt* (1971) tyder på att *Sitt i båten!* har använts länge i den bildliga betydelsen 'håll er lugna'. Men det nya med rubriken från oljekrisens dagar är just anknytningen till en kris. Under de följande decennierna har det främst varit kriser, ekonomiska eller andra, som har aktualiserat det nya idiommet.

Jag fick överge tanken på ett samband när det visade sig att *sitta still i båten* även förekommer i engelskan. En Google-sökning på »sit still in the boat» resulterar i cirka 792 000 träffar. Och när jag tittar på uppslagsordet *boat* i Wolfgang Mieders *A Dictionary of American Proverbs* hittar jag »Sit still in the boat that carries you across deep water» (Mieder 1992 s. 59). Mieders belägg kommer från North Carolina, men han utesluter inte att ordspråket kan vara känt även i andra delar av Nordamerika.

Både i engelskan och svenskan händer det inte sällan att senare delen av välkända ordspråk utelämnas och så småningom glöms bort. De flesta svenskar som säger *Ingen ko på isen* har ingen aning om att uttrycket går tillbaka på ordspråket *Ingen ko på isen, så länge rumpan är på land* (Holm 1971 s. 177). På samma sätt förhåller det sig med *Ingen fara på taket*. Där har fortsättningen *så länge skorstenen står* glömts bort (Holm 1971 s. 84).

Det verkar alltså vara det amerikanska ordspråket som i förkortad form har nått svenskan. Här har världshändelserna gett tidningarnas journalister anledning att sprida idiommet som ett gott råd: akta dig för att handla i panik, ta det lugnt, riskera inte att din tillvaro blir som en ostadig roddbåt. Sitt still i båten!

Litteratur

Holm, Pelle, 1971: *Ordspråk och talesätt*. 2 uppl. Stockholm.

Luthman, Hans, 2017: *Svenska idiom. 5 000 vardagsuttryck*. 3 uppl. Lund.

Mieder, Wolfgang, 1992: *A Dictionary of American Proverbs*. New York–Oxford.

Röhrich, Lutz, 1994: *Lexikon der sprichwörtlichen Redenarten*. Freiburg–Basel–Wien.

Strindberg, August, 1882: *Svenska öden och äfventyr*. 1. Stockholm.

Litteratur

Fornsvenska legendariet. Utgivet av Per-Axel Wiktorsson. 1–4. Skara 2020. 106, 604, 663 & 358 s. (Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie 100 & Svenska fornskriftsällskapet, Serie 1, Svenska skrifter, bd 102.) ISSN 1401-7725 & 0347-5026, ISBN 978-91-86681-44-9 & 978-91-979881-6-2.

En fråga som bör besvaras inledningsvis är om tidskriften *Svenska landsmål och svenskt folkliv* är rätt forum för en recension av en vetenskaplig utgåva av medeltida texter. Enligt min mening är svaret i det här fallet ja. Det räcker att påminna om underrubriken på tidskriftens främre pärm: *Tidskrift för talspråksforskning, folkloristik och kulturhistoria*.

Fornsvenska legendariet ger inblickar i senmedeltida talspråk i Kalmartrakten och södra Östergötland. Det är också av stort folkloristiskt intresse genom att flera av legenderna har levt kvar som folksägner i yngre tradition. Därtill kommer dess stora betydelse som kulturhistorisk källskrift.

I det följande kommer jag främst att uppehålla mig vid textutgåvans folkloristiska betydelse och ge exempel på hur den i flera fall innehåller de äldsta svenskspråkiga beläggen för sedermera välkända folksägner. Men först några ord om utgivarens inledning, som finns i del 1 tillsammans med ett personregister omfattande mer än 1 300 namn och ett ortregister.

Per-Axel Wiktorsson har haft att ta ställning till två tidigare utgivares principer. Redan 1847–1874 utgavs verket av George Stephens under titeln *Ett Forn-svenskt Legendarium*. Den utgåvan ansågs redan på 1930-talet föråldrad, bland annat därför att Stephens lade in egenhändigt författade rubriker, också där sådana inte behövdes. 1938 kom det första häftet av en modernare utgåva, Valter Janssons *Fornsvenska legendariet*, men det fick ingen fortsättning. Wiktorssons första tanke var att ta vid där Jansson slutade, men det visade sig omöjligt. Principerna för hans egen utgivning av hela verket redovisas i detalj i inledningen, där också källskrifterna får utförliga presentationer.

Förlagan till de svenska medeltidshandskrifter som tillsammans utgör Fornsvenska legendariet är Jacobus de Voragine Legenda Aurea från 1200-talet, en kalendariskt ordnad framställning av kyrkans historia med inlagda helgonbiografier. I dessa biografier ingår legender om mirakel som helgonen åstadkommit. Det svenska verket skiljer sig så pass mycket från det latinska att Wiktorsson föredrar att kalla den svenske upphovsmannen för »författare» i stället för »kompilator», ett ord som ofta har använts tidigare. Denne författare har haft anknytning till ett dominikanerkloster, antingen i Kalmar eller i Skänninge.

Legendariets text återges i delarna 2 och 3. Den fördelar sig på sju handskrifter, av vilka alla som är yngre än från 1370-talet har anknytning till Vadstena kloster. Tillsammans med den textkritiska apparaten fyller den mer än 1 200 sidor. Som en hjälp för de läsare vilkas intresse inte i främsta rummet är språkligt utan kulturhistoriskt och folkloristiskt har Wiktorsson gjort en ordagrann översättning av hela legendariet till nutida svenska. Det är den som utgör innehållet i del 4.

I det följande kommer jag att ge några valda exempel på legender som har motsvarigheter i yngre svensk sägentradition. Siffrorna efter mina innehållsbeskrivningar hänvisar till rader i Fornsvenska legendariet. När de yngre sägnerna finns upptagna i min katalog *The Types of the Swedish Folk Legend* (2010) anger jag deras typnummer.

Ett vanligt motiv i medeltida legender är att en torr stav mirakulöst grönskar. Det förekommer på flera ställen i Fornsvenska legendariet. En av Marialegenderna beskriver hur Gud genom ett mirakel utser Josef till hennes man. När Maria är i templet hörs en röst från himlen säga att en ogift man av kung Davids ätt skall komma in i templet. I handen skall han hålla ett torrt spö som i samma ögonblick blomstrar (raderna 65–76). I den välkända legenden om Sankt Christoforus grönskar dennes torra stav och bär dadlar sedan han har burit Kristus över vattnet (7085–7090). Ytterligare en version handlar om Sankt Savianus (6420–6425). Motivet har bevarats i nyare svensk tradition i sägnen om näcken som hoppas på förlösning (F151C).

I den del av legendariet som handlar om aposteln Petrus uppträder den beryktade trollkarlen Simon Magus. Han lyckas få dumt folk att tro att han kan hänga sin skära på en solstråle och att den skär mera korn där den hänger i luften än de skäror som folk håller i sina händer (988–991). Motivet återfinns i yngre folksägner, men då handlar det om en from person som kan hänga upp sina vantar eller sin kappa på en solstråle. Efter att ha begått en obetydlig synd, t.ex. skrämt upp några vilande lamm, förlorar personen sin mirakulösa förmåga (B33).

Inte bara helgon och påvar får sina biografier i legendariet, även de romerska kejsarna porträtteras. Om Nero heter det att han var så slösaktig att han lät sko sina hästar med silverskor (4293). Det är ett exempel på överdåd som återkommer i många svenska folksägner om rika storbönder (T31).

En liknande tradition återges om kejsaren Diocletianus. Han lät göra ett fähus av en kristen kyrka och utsåg påven Marcellinus till fävaktare. Motivet har bevarats i folksägner om hur fiendesoldater använder en kyrka som stall för sina hästar (U52).

Ett mirakel som har knutits till biskop Ambrosius är att denne med sitt följe en gång gästade en rik men gudlös mans hus. Han bad sina klerker och tjänare att skynda bort från gården som strax efteråt sjönk ner i jorden. Där den hade stått fanns sedan bara en djup grop (9123–9128). Motivet har varit vanligt i sägentraditionen där det ofta får förklara uppkomsten av en sjö (B61–67).

Om en biskop på Cypern, Epifanus, berättas att han en dag kom ridande på vägen förbi två landstrykare. För att lura av biskopen pengar låtsades den ene vara död. Hans kumpan satt och grät och bad om en allmosa för att kunna jorda liket. Biskopen gav honom pengar och läste bönen *Requiescat in pace*. När han hade ridit bort fann landstrykaren att hans kamrat hade dött (9325–9331). En sentida svensk prästsägen har ett liknande innehåll. En präst har rykte om sig att kunna säga om en avliden har hamnat i himlen eller i helvetet. Ett par upptågsmakare vill skämta med honom och arrangerar en begravning med en levande dräng i kistan. Prästen säger: »Jag hittar honom varken i himlen eller helvetet. Jo, nu flög hans själ till helvetet!» Drängen hittas död i kistan (L123).

I ett avsnitt som inledningsvis handlar om den romerske kejsaren Mauricius kan man läsa det äldsta belägget på svenska språket för den kända Guntramsägnen (9691–9701). Kung Guntram har tillsammans med en riddare ridit ut på jakt när han blir sömnig och lägger sig att sova vid en bäck. Riddaren ser en vessla krypa ut ur kungens mun och springa fram till bäcken. Riddaren lägger sitt svärd över bäckfåran och vesslan springer över till andra sidan och in i ett berg. Därefter återvänder den samma väg och försvinner in i kungens mun. Kungen vaknar och berättar att han har

drömt att han gick över en järnbro till ett berg där det fanns en oräknelig mängd guld. Sägner berättades i södra Sverige ännu i början av 1900-talet men då med en vit mus som »själsdjur» (Q1).

Tiden för Fornsvenska legendariets tillkomst sammanfaller med digerdödens härjningar i Sverige. I ett avsnitt om påven Gregorius (9739–9742) heter det att många människor dog i en fruktansvärd pest under hans tid som påve. När människor nös eller gäspade, var det ett illavarslande tecken. Därav kommer sedvänjan att man ber Gud hjälpa när någon nyser och gör korstecknet för munnen på den som gapar. Samma förklaring till att man säger »Gud hjälp» när någon nyser finner vi i långt senare traditionsuppteckningar.

En vida spridd folksägen berättas i legendariet om en landsherre i Frankrike, Arnolphus (9968–9974). Han fick så stor ångest över sina synder att han en gång, då han red över en bro, kastade sin guldring i vattnet och sa att det var lika omöjligt att Gud hade förlåtit hans synder som att han skulle återse ringen. Men hans stekare hittar ringen i en gädda och ger den till sin herre som blir så glad att han faller i gråt. Sägner var kända redan under antiken, då Herodotos berättade den om kung Polykrates. I yngre svensk tradition handlar den ofta om en rik slottsfru som säger att det är lika omöjligt att hon ska bli fattig som att hon ska återfå ringen (X131).

På raderna 11630–11718 berättas en legend som man känner igen som »Den underbara årsdansen» eller »De dansande i Kölbjgk». Den har behandlats i två artiklar av Dag Strömbäck (1944, 1961) av vilka det framgår att den hälsingländska folksägner om Hårgadansen går tillbaka på denna legend. Strömbäck återger innehållet i tre latinska versioner, av vilka redaktion II, den engelska så kallade Theoderik-relationen, visar tydlig släktskap med den som berättas i Fornsvenska legendariet. I båda är en av de dansande en prästdotter som får ena armen avsliten utan att något blodflöde uppstår. Tre gånger försöker man begrava armen, men varje gång kommer den upp ur graven. Då blir den beslagen med guld och silver och upphängd i kyrkan.

I slutet av legenden, som i Fornsvenska legendariet ingår i en avdelning om Sankt Magnus, heter det att kejsaren i Rom fick höra berättas om miraklet i Kölbjgk där de dansande fortsatte att dansa under ett helt år. Han påbjöd att ett hus skulle byggas över dem som ett skydd mot snö och regn, men det som byggdes om dagen revs ner om natten (11680–11682). Detta legendmotiv levde kvar länge i svenska kyrkbygdssägner, där förklaringen till händelsen är att man har valt fel plats för kyrkbygget (U2).

Exemplen här ovan är bara ett litet urval av legender i Fornsvenska legendariet som har motsvarigheter i den muntliga sägentraditionen. Man ska nog vara försiktig med att postulera ett direkt samband mellan legendariet och de yngre sägnerna. Men överensstämmelserna ger ett värtaligt bevis för något som har varit känt länge: att en stor del av vår sägentradition har medeltida ursprung.

Vid läsningen av Fornsvenska legendariet kan man också konstatera att välkända medeltidslegender ofta föreligger i flera versioner. Legendan om Veronikas svetteduk återges på raderna 4216–4234, men på ett annat ställe är huvudpersonen i stället en målare, utsänd av kung Abgarus för att måla ett porträtt av Jesus (3122–3134). En legend om mötet med en hjort med ett kors mellan hornen, mest känd i förbindelse med Sankt Hubertus, berättas här om Sankt Eustacius (5245–5254). Den antika berättelsen om Androkles och lejonet har fått en kristen inramning; här är det Sankt Hieronimus som drar ut en tagg ur lejonets tass (8971–8987).

Som religiöst och kulturhistoriskt dokument vittnar Fornsvenska legendariet främst om sin tids kompromisslösa kristna fromhet. De mirakel som berättas om de

heliga männen och kvinnorna ifrågasätts inte. En from fru fastar och ber enträget om en relik av Johannes Döparen tills hon en dag får se en tumme komma svävande och landa på kyrkans altare (739–745). Total avhållsamhet från all köttslig lusta är ett ideal för båda könen. Om en helig man råkar se en vacker kvinna tolkar han henne som en djävul i kvinnoskepnad. En biskop som fylls av lust till en from kvinna blir gul som mässing (1812–1817). När påven Sixtus en påskdag sjunger mässan känner han köttslig frestelse när en fru kysser hans hand. Han hugger resolut av sig handen (9368–9373). Sankt Bernardus utsätts för frestelse vid anblicken av en kvinna och hoppar ner i iskallt vatten som når honom till tänderna (10611–10613).

Lika avvisande som legenddiktarna är gentemot all jordisk lusta, lika njutningsfullt beskriver de martyrernas plågor, hur de kokas, steks och får ögonen utstungna, hur köttet rivs loss från deras kroppar med skarpa pinoredskap. Vår tids splatterfilmer kan te sig bleka vid en jämförelse.

Jag hoppas att det har framgått att det finns många skäl att bekanta sig med Fornsvenska legendariet. Per-Axel Wiktorsson förtjänar allt beröm för sin stora arbetsinsats.

Bengt af Klintberg

Hjalmar Fors, Upplysningens element. Materia och världsbild under 1600- och 1700-talet. Stockholm 2020. 312 s. ISBN 978-91-7819-765-1. [Tidigare utg. på engelska: The Limits of Matter. Chemistry, Mining & Enlightenment. Chicago & London 2015. 241 s. ISBN 978-0-266-19499-8.]

Vetenskapshistorikern Hjalmar Fors har skrivit en bok om hur den moderna föreställningen om materialitet etablerades under första hälften av 1700-talet. Fors diskuterar upplysningen i relation till kunskapsproduktion inom naturfilosofin från omkring 1680 till 1760, hur kunskapskhorisonter vidgas och betydelsen av att återfinna den tidigmoderna periodens möjliga horisont för kunskap – eller vad Gud skulle tillåta ske under normala omständigheter. Det går inte att ta vår tids föreställningar om verkligheten för givna. Fors ger en spännande och spänstig framställning av 1600- och 1700-talens strider i Europa om verklighetens natur, en aspekt av upplysningsrörelsens omvälvande skifte. Förhållandet mellan den andliga världen och den materiella världen stod i centrum för diskussioner bland filosofer, teologer, fysiker, alkemister och kemister. Hur skulle man se på Gud och djävulen, änglar och häxor, själen och materien? Tidigare hade materia betraktats som något formbart, som hela tiden förändrades, transmuterades. Nu började man se materia som något förutsägbart som kunde delas in i fasta kategorier. När materia omdefinierades, vissa objekt förklarades som naturliga och andra icke-naturliga, kanske icke-existerande, förändrades föreställningarna om den icke-materiella världen och den andliga.

Hjalmar Fors knyter en kunskapsteoretisk förändring i den europeiska kulturen till en ny arena, nämligen kemin, för debatten av upplysningsrörelsen, vid sidan av filosofin, teologin och fysiken. Han klarlägger hur kemin som modern vetenskap uppkom på 1700-talet till följd av att kemister visste mest om materiens natur, jämte gruvarbetare, mineraloger, proberare och alkemister som alla arbetade med sten, mineraler, metaller och gruvhål. Fokus för Fors diskussion ligger på chymie/kemi/alkemi, rån/troll, utomsinnlig varseblivning, andar, änglar, djävlar och materieteori. Inbrytningar i angränsande områden som land- och gruvmätning, skattjakt och slagruteteknik

betecknar han som flyktiga. Upplysningsrörelsen krävde att naturens materia skulle kunna visas och mätas varvid det omätbara skildes av som vidskepelse, övertro. Det betydde inte att övertron försvann, varken som personlig tro eller föremål för undran och utforskande – den fördes utanför naturvetenskapens gränser. Denna bok från 2015, i svensk översättning 2020, är skriven för engelskspråkiga vetenskapshistoriker på det naturvetenskapliga fältet, inte för folklorister som utforskar övertro.

Titeln *Upplysningens element: Materia och världsbild under 1600- och 1700-talet* ger inte omedelbar ledning till folklorister och etnologer att här söka den dåtida samhällselitens uppfattning om alkemi och magi, eller om möten med gruvrån och andra immateriella väsen. Fors kastar om perspektivet från dagens vetenskapssyn till 1600- och 1700-talens syn på kunskap och hans analys av samhällselitens reaktioner på nya kunskapskrav och anpassning till gruvnäringens sätt att i praktiken förhålla sig till arbetarnas tro på bergets väsenden. Fors bok handlar om relationen till gruvväsendena och om hur upplysningsrörelsens kunskapskrav ledde till kemins formering som vetenskap respektive avskiljande av övertro. För etnologer är boken intressant då den presenterar aspekterna av övertro och olika slags magi. Fors bjuder läsaren att tänka med 1600-talets horisont av möjlighet och begränsning.

Ännu under 1600-talet hade de lärda i den samhällsbärande eliten betraktat alla fenomen i världen som uttryck för en böljande, formbar materia i sfärer på tre olika nivåer. På den lägsta nivån fanns det som människor fritt kunde utforska. I sfären på mellannivå var allt skapat av Gud, dock bara bitvis tillgängligt för människor att undersöka. Den översta nivån, den del som endast Gud rådde över, var helt dold för människan. Denna tredelning av uppfattningen om verkligheten är väsentlig att hålla i minnet hos nutidsläsaren för att kunna förstå människornas strävan i den mellersta sfären. Där i mellansfären utövades kemi/alkemi av de lärda i laboratorier, med målet att göra guld eller åtminstone finna de Visers sten och skapa ett universalläkemedel. I fokus för Fors arbete står Bergskollegium grundat 1637 som ett centralt ämbetsverk för svenska staten för att kontrollera och förbättra den lukrativa gruvnäringen. Kollegiet var en produktiv kontaktyta för kunskap inom chymie, mineralogi och bergsbruk i det sena 1600-talets Europa och framgent. Fors följer dess ämbetsmäns internationella kontakter för att utforska den mekaniska kemin i bergarter och gruvnäring. Samtidigt förklarar han hur samhällseliten såg på naturen och de nya landvinningarna. Den avgörande förändringen tar form under 1700-talets lopp när kemisterna förstår att materien är fast – inte böljande –, att metaller är fasta grundämnen.

Genom att utgå från hur man på 1600-talet såg på världen och inte från hur forskarna sedan 1700- och 1800-talen sett på vetenskapen om världen söker Fors bortom den moderna vetenskapssynen för att klargöra hur människor såg på naturen före moderniteteten, mot förståelse av en premodern syn på natur och vetenskap. För perioden från 1680 använder han begreppet *chymie*. Fors visar hur Bergskollegiets ledning och gruvornas arbetsledning på plats måste förhålla sig både till den rationella driften och till arbetarnas levande tro och möten med väsen i gruvan. Det är intressant att ta del av hur företrädarna för samhällseliten sökte balansera sina personliga tvehågsenheter mellan rationell vetenskap och privata barndomserfarenheter.

Bokens historiska exposé tar sin startpunkt i häxprocesserna i Stockholm 1676. En trolldomskommission hade tillsatts av Karl XI för att utreda och döma i anklagelser om häxeri i Stockholm. Kommissionen bestod av samhällets lärda och officiella elit: präster, advokater och ämbetsmän, däribland Urban Hiärne, poet, chymist och medlem av vetenskapsakademien Royal Society i London, med tiden också läkare. De första häxorna dömdes till döden. Kommissionen tvivlade inte på vittnens berätt-

telser om omoraliska och straffbara händelser. Men när anklagelserna tilltog ställde prästerna frågor om var Blåkulla låg, om det var en plats i sinnevärlden eller flera, om händelserna ägt rum fysiskt eller andligen i transtillstånd. Meningarna om vittnesmålen var delade i kommissionen. Urban Hiärne sammanfattade i ett skriftligt utlåtande sin personliga uppfattning att han inte trodde på vittnenas berättelser. Historierna avfärdades av kommissionen. Därför måste de tidigare vittnena på nytt förhöras, förmås att ta tillbaka eller straffas, varvid ytterligare tre dömdes och halshöggs.

Under denna andra rättegång var Hiärne tyst, delvis frånvarande. Därom nämner han inget när han trettio år senare ger sig själv rollen som den ensamme hjälten som gör slut på häxprocesserna. Fors antyder att Hiärne kan ha haft intresse för kunskapsystem som den religiösa censuren inte skulle ha godtagit. Från sin barndom i Ingermanland (född 1641) hade han erfarenheter av magi, osynliga ting, väsen, en liten gubbe som bara hans mor kunde se, förutsägelser om framtiden, sanndrömmar. Allt sådant skulle varit farligt att uttrycka öppet och leda till anklagelser om häxeri eller kätteri. Dessa erfarenheter skulle med tiden framträda i hans världsbild.

I slutet av 1600-talet såg människorna på den materiella världen som föränderlig och flytande, d.v.s. transmutativ. Kroppar kunde förflyttas över långa avstånd eller pressas genom nyckelhål. Föremål kunde omvandlas från en form till en annan, bly och kvicksilver kunde bli till guld. Chymien var förvandlingarnas konst. Människans möjlighet till kunskap om denna del av naturen var beroende av Guds nåd, ett område mellan den del som bara Gud kunde veta något om och den del som människan förmodade utforska enligt kvarlevande medeltida teologi. Fors låter Hiärne leda läsaren genom tre kunskapsfärer: den om magi och relationen mellan ande och materia; den om den vetgirighetsgrundade naturfilosofin; den om trollens och rånas betydelse för och inflytande över gruvsdriften.

Under 1600-talet diskuterades magi av tre typer: gudomlig, naturlig eller demonisk. Även termen *vit magi* lanserades i Frankrike för falska underverk, något icke-katolskt. Medan gudomlig och demonisk magi befattade sig med änglar och demoner var naturlig magi det samma som praktisk fysik för filosofen Descartes lärjungar i materiens mekaniska filosofi. För Hiärne gällde frågan djävulens makt och inflytande – direkt på världens materia eller indirekt på människans sinnen? För Hiärne kunde djävulen inte vara inblandad i häxeri. Om denne kunde påverka den materiella världen direkt vore det okristligt och syndigt att befatta sig med sådan kunskap. Om djävulen endast påverkade människornas sinne var alla former av kunskap naturliga och därmed tillåtna som forskningsområden för den vetgirige, även att söka kunskap om djävulen och hans anhang, eftersom de bara var hjärnspöken. Däremot skulle riktiga häxor straffas, ifall de nu existerade. Hiärne följde till en början den cartesianska synen på materia som Guds skapelse given åt människorna att utforskas för kunskap. Descartes förnekade inte att Gud härskade även över andevärlden men endast via människokroppens tallkottskörtel. Han såg på chymien som en del av fysiken och den naturliga magin. Teologerna i Uppsala gav starkt motstånd. Det gällde för filosoferna att skilja mellan tillåtna former av magi och förbjudna, eftersom det fanns ett utbrett intresse för oförklarlig magi, andar och de klokas kunskaper. Mänsklig sinnrikhet kunde utforskas i kategorin tillåten magi, d.v.s. chymie. Otillåten, syndig magi skulle stämplas som häxkonst. Sverige var vid denna tid en diktatur som delvis styrdes med religiösa medel, censur rådde. Karl XI förbjöd 1689 alla filosofiska spekulationer som stod i strid med Bibelns ord.

Efter häxprocesserna 1674 vände sig Hiärne från den cartesianska materialismen till paracelsisk och nyplatonisk filosofi – i god överensstämmelse med lutheranism. I

denna naturfilosofi fanns olika hierarkier av väsen och krafter i form av finare eller grövre materia, från ljuset, Gud, till den grövsta formen, kroppar. Den paracelsiska nyplatoniska naturfilosofin (efter filosofen Paracelsus, cirka 1494–1541) var förenlig med luthersk världsbild och med den skandinaviska folktron, enligt Fors, som återberättar Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken* (1555) efter författaren om bergsbruk, Georg Agricolas *Om varelser som lever under jorden* (1549), d.v.s. kobolder, guttel och troll. Dessa såg Paracelsus som elementarandar, de saknade själ och skulle inte uppstå på Domedagen. Djävulen, änglar och demoner fanns i Bibeln som inte kunde betvivlas. För 1600-talets lärde befolkade änglar, demoner, troll och andra varelser, onda eller goda, den sfär mellan Guds andliga och den materiella världen, i det formbara utrymme som människor bara delvis kunde utforska. 1500- och 1600-talens lärde hade tillgång till flera förklaringar till hur metaller bildades i jorden, en andlig som byggde på gruvarbetarnas modell och en chymisk som byggde på föreställningen om transmutation som en förvandlingsprocess av metaller till andra metaller, styrd och vaktad av folken under bergen.

Hiärne försökte etablera kunskapen om naturen som neutral i religiösa frågor men i motsättning till det som han kallade vidskepelse. Hans chymiska och kausala förklaringar utgår från en luthersk synvinkel. Han ser inga klasser mellan Gud och hans flock till skillnad från Paracelsus. Hiärnes värld var en Guds skapelse, styrd av Gud men också befolkad av änglar, andar och kanske troll, alla med en uppgift i Guds plan. Djävulen och hans häxor hade också en plats där, dock inte centralt. Hiärne var en paracelsisk naturfilosof, inte demonolog. Lärda världsåskådningar fungerade bra tillsammans med den folkliga tron på väsen som behärskade naturen. Troll och häxor ingick i det förhärskande kulturella trossystemet, där den materiella världen ansågs förbunden med och omöjlig att avskilja från de andliga, fördolda världarna med sina vanligen osynliga invånare. Där kunde kroppar snabbt föras över stora avstånd eller tvingas ut genom nyckelhål. Där kunde fysiska föremål förvandlas, bly och kvicksilver bli till guld.

Vid 1600-talets slut etablerade naturfilosoferna äganderätt och kontroll över naturen. Den var fylld av stark religiös mening, given av Gud till människorna. Hiärne ersatte en religiös moral med en annan som tillät ekonomiskt utnyttjande av naturens rikedomar. Först längre fram under 1700-talet förändrades den europeiska kulturen mer och marginaliserade tron på magi, troll och rån. På 1600-talet var de lärdas kunskap om det materiella relativt flytande och öppen. Inställningen präglades mer av ödmjukhet än skepsis. Undantaget fanns i England med skiljevägg mellan den andliga och den materiella världen. Allt detta förändrades under 1700-talets lopp.

Den historiska exposén följs av en lärdomshistorisk över chymister i bergsbruket, här begränsad till deras och chymiens betydelse för Bergskollegium. Detta hade grundats 1637 och var svenska statens främsta verktyg för att dra nytta av landets gruvnäring och utöva makt genom den feodala principen, Bergsregale, d.v.s. att malm under marken tillhör rikets härskare, inte markägaren. De tidigmoderna chymisterna experimenterade med smältmetoder för att öka halten av metallåtervinning från råmalm. Bergskollegiet tillhandahöll ett ramverk för tanke och handling. Kunskapsutbyte genom studieresor ingick i skapandet av institutionella strukturer för naturfilosoferna vid Bergskollegium. Före 1680 hade inte fysik och kemi varit särskilt betydelsefulla för bergshantverket. För samhällselitens söner blev resorna en kontaktyta för kunskapsproduktion i en kombination av adelns bildningsresor och hantverkarnas gesällvandringar.

Från medeltiden och framåt var kunskapen om gruvdrift och smältning av malm störst i de tysktalande områdena i Centraleuropa med utlöpare till Italien och Ungern och till Norge och Sverige. Kunniga hantverkare från gruvcentra reste omkring. Bergslagsområdet var en förlängning av ett europeiskt kretslopp av hantverkarmigration och kunskapsutbyte. Inom gruvnäringen utvecklades internationellt en gemensam form för styrning och förvaltning.

I chymien utbildades apotekare för att framställa läkemedel och proberare för att analysera metall. Båda konsterna gick ut på att manipulera och förändra materia. Chymie var konsten att kontrollera den materiella världen. Dess utövare skulle söka de Vises sten och därmed ett universalläkemedel samt lyckas med konsten att göra guld. Alltså skulle Bergskollegium egentligen göra guld till statskassan och ordna läkemedel till armén. Chymien likaväl som häxkonsten var fullt integrerad i den tidigmoderna europeiska kulturen. Guldmakeri var ett hantverk bland andra hantverk i en process, som man skulle behärska, eftersom den antogs redan äga rum i naturen. Det fanns ett starkt fokus i Europa på teknisk och medicinsk innovation till ekonomisk nytta för riket och människor. Ett laboratorium gav status åt en furste. Chymie blev en form av skrytkonsumtion. Chymisterna nådde också verkliga kunskaper, t.ex. framställningen av äkta porslin 1708. Urban Hiärne knöts till Bergskollegium 1683, fick ekonomiska möjligheter med kungligt beskydd och inrättade sitt laboratorium där – bl.a. för att göra guld inom ett paradigm av metalltransmutation och social byråkrati. När chymien införlivades i institutioner, fick laboratorier hos furstar, uppgifter att lösa, penningmedel och tjänstemän för att utföra arbetet, påbörjades nästan per automatik en omvandling från chymie till samhällsnyttig kemi.

Vid tronskiftet 1697 från Karl XI till Karl XII var begreppet *bergsbruksvetenskap* etablerat som nyttointresse. Gruvor och smältverk ingick nu i naturfilosofi och var inte längre bara hantverk (mala, stycka, blanda). Ämbetsmän skulle inte längre hämtas utifrån (oftast från Tyskland) utan utbildas internt. Mot guldmakeriet tilltog den skeptiska hållningen. Hiärne höll på att bli gammal. Hans ställning blev svagare. Kollegiets intresse försköts från paracelsisk naturfilosofi och transmutativ chymie mot naturalhistoria och experimentell filosofi, mekanisk filosofi (mekanik: rep, taljor, vätskor som flyter genom rör). Bergskollegiets första ämbetsmän hade varit invandrade tyska hantverkare. Hiärne får ses som en institutionsbyggare. Inom chymien skapade han en kontaktyta där hantverkare och chymisters kunskaper förvärvades och omgestaltades. Det arbete som varit tungt hantverk blev en kunskap som kunde passa för högt uppsatta män. Elitens söner kunde utbildas och göra årslånga studieresor i Bergskollegiets tjänst eller studera föregångarnas rapporter i arkivet. Kollegiets arkiv blev en resurs även för andra länders bergsbruk. Det svenska riket hade ett ständigt inflöde av utländska smältare, chymister och projektmakare under hela 1600-talet och framåt. Mot sekelskiftet 1700 var det tydligt att bergsbruket i England och Nederländerna också kunde erbjuda ny kunskap. Naturfilosofin befann sig i en övergångsfas.

Den intellektuella ramen var mekanisk filosofi i vilken kunskapsidealet gick från vetgirighet till sinnrikhet. Naturen sågs som arena för mänskligt hantverk, i ett nyttoperspektiv för att förbättra och ta kontroll – och därmed utöva makt. Under perioden 1690–1730 integrerades den mekaniska filosofin i Bergskollegiums aktiviteter med mekanik, matematik, land- och gruvmätning. Ämbetsmännens studieresor stöpte om kunskap, världsbild och självbild till att gälla experimentell filosofi och mekaniskt projektmakeri, t.ex. kanalbyggen. Chymien förblev skild från de mekaniska projektmakarnas krets tills en ny generation skulle ta vid, däribland Christoffer Polhem.

Guldmakeriet sågs med alltmer skepsis, t.o.m. förbjöds i Frankrike. Med Polhem försköts Bergskollegiums tonvikt från chymie till mekanik.

Universiteten hade under 1700-talets första hälft fått uppgiften att utbilda arbetskraft till statsapparaten i Stockholm. Studier i Uppsala kunde bli en karriärväg till auskultation vid Bergskollegium, till att som mentor följa en ung adelsman på bildningsresa på kontinenten, återkomma till Bergskollegium och långsamt avancera till en avlönad position. Utbildningen finansierades av personliga kontakter och släktnätverk. En av Polhems lärningar var Emanuel Swedenborg, som for till London 1710. Han beskyddades av Karl XII fram till dennes död 1718. En intensiv internationell samverkan skapade en blomstrande miljö för kunskapsproduktion mellan Bergskollegium och de cartesianska kretsarna i Uppsala. Nyttoperspektivet tog över efter det vetgiriga kunskapsidealet. Polhem förklarade varför guldmakeri var omöjligt, men den åldrige Hiärne höll fast vid försöken i sitt laboratorium.

Vid 1700-talets början fanns fortfarande ingen formell utbildning i chymie vid Uppsala universitet, ingen riktig förklaring av metallernas natur. I Leiden och London utvecklades kemisk teori utan icke-materiella aspekter. En svensk apotekarson Georg Brandt studerade i London och i Leiden innan han övertog Bergskollegiums laboratorium i chymie. Han sökte metallhantverkets ursprung i den mekaniska filosofin, avvisade äldre materieteori i allmänhet och paracelsisk materieteori i synnerhet. Därmed blev allt sökande efter de Visés sten omöjligt. Nyttan var den gemensamma drivkraften för Bergskollegium och Uppsalagruppen. Svenskspråkig litteratur inom bergsbruk och kemi översattes löpande till franska medan kommunikationen fortsattes med kemister och naturfilosofer i England, Nederländerna och resten av Europa.

Under perioden 1730- till 1750-talen avfärdade kemisterna försöken att finna metallernas beståndsdelar. Det fanns inga skäl att leta efter förändringsprocesser. De fann att metaller var grundämnen, eller med nutida språkbruk »element i materia»; därmed börjar den moderna vetenskapen kemi. Laboratorieprövningar och diskussioner följde. Kemins mål var att upptäcka nya metaller, mineralogins mål att ta reda på ingående proportioner av metaller och ämnen. Båda skulle öka avkastningen inom gruvnäringen genom försäljningsbara varor. Inte förrän metallerna integrerades i mineralogiska system blev innebörden tydlig av en ny ontologisk kategori, kemiska grundämnen.

Om nu tänkande var resultat av en process där materia samspelade med materia skulle också själen och anden vara materiella konstruktioner. Då kunde de varken vara gudomliga eller eviga. Det var omvälvande för 1700-talets intellektuella i den ekonomiskt korrekta nyttodiskursen. Det betydde inte slutet för intresset för oförklarade märkvärdigheter utan bara förflyttning till den privata sfären. Religionen fick ta hand om änglar, djävlar och spöken, som knöts till kvinnor och familjesfären. Bergskollegiets ämbetsmän och kemister skötte i offentligheten ett gränsdragningsarbete som hänförde vidskepelse till kvinnor, de lägre stånden, de som saknade utbildning, utlänningar och etniska minoriteter. I privata brev och i opublicerade manuskript var dessa ämbetsmän och kemister inte lika säkra.

Bland Bergskollegiets ämbetsmän fanns föreställningar om subtila gestalter av materia, spöken, eteriska kroppar, som kunde fungera telepatiskt eller som tankeöverföring. Kemisten Axel Fredrik Cronstedt kunde i ett brev vara ironisk mot s.k. mystisk (hemlig) filosofi just genom sin ingående kunskap sedan ungdomen. Till grund för hans angrepp låg en verklig förtrogenhet med lantbefolkningens magi. Han hade själv genomfört många magiska experiment i sin ungdom, var väl inläst på litteraturen och hade deltagit i talrika diskussioner med utövare om de klokas förmågor.

Det hade varit kännbart när han själv råkat ut för att hästar vägrat gå vid en viss plats. Hästarna hade bytts men det hade inte hjälpt, inte förrän med det tredje paret, sent på kvällen. Långt senare hade han fått sig förklarar av två kloka från Finland att en visman i gestalt av en fågel hade stoppat honom därför att den velat hindra myndigheten att öppna ett nytt järnverk. Som barn hade Cronstedt lyssnat till tjänstekvinnor som berättade historier om övernaturliga väsen när de nattade små pojkar i familjer ur samhällets översta skikt. Brevets mottagare, hans beskyddare, bergsrådet Daniel Tilas, hade i början av sin bana i tre månader haft uppgiften att följa en slagruteman i ur och skur för att leta malm. Tilas skulle då inspektera slagrutekonsten och utföra mineralanalyser.

Med rationella kunskaper gällde det från 1750-talet och framåt att förvisa alla magiska föreställningar till oerfarna ungdomar, kvinnor och minoriteter, till de irrationella Andra. Ifråga om alkemi buntade Cronstedt ihop alla utöware till en suspekt samling individer av utländsk härkomst, mest tysktalande. Alkemin hade tre delar: slagrutekonsten för att finna metaller, medicinsk för att söka universalläkemedlet, och den metallurgiska för att göra guld. Cronstedt gjorde alkemin till en dålig skuggkopia av sin vision för kemin. För honom var kemin den överlägsna vetenskapen för upptäckt, utvinning, analys, och försäljning av metaller. Han gjorde en god historia av färden till en nedlagd gruva som skulle öppnas igen. Hans vägvisare hade rymt en natt. När han träffade på dem fick han veta att de försökt få möta gruvfrun för att hon skulle visa dem till gruvan. Anekdoten var ett led i gränsdragningsarbetet för att tränga ut gruvråna och de magiska konsterna från den nyttiga kunskapens sfär.

Den nya sortens ämbetsmän förlöjligade ett system av övertygelser som hade djupa rötter och som många fortfarande ansågs giltigt. Förbindelserna med gruvans råddare, rådet, var en viktig del av produktionsprocessen för samtidens gruvarbetare. De visste att det var säkrast att stå på god fot med rådet. Om hon var välvillig kunde hon varna för rasrisk och rädda gruvarbetaren. För Bergskollegiets ämbetsmän hade de inte längre något syfte. Bergsbruket omdefinierades rationellt men det var fortfarande en manlig syssla som krävde styrka; liksom den manliga vetenskapen kunde den ställas mot kvinnlig vidskepelse. Två generationer tidigare hade Urban Hiärne lämnat frågan öppen om det fanns rån och andra väsen då han förnekade att de skulle ha inflytande över gruvdriften. Han höll ändå fast vid att osynliga men välvilliga väsen höll uppsikt över hans familj precis som i barndomen i Ingermanland på 1640-talet. Hiärnes dotterson, bergsrådet Tilas, kunde skämta om gruvrån och slagrutemän men höll tyst om sina övertygelser om andra osynliga krafter, t.ex. varsel om död.

Fors avstår här från att föra in begreppet kompartmentalisering för fenomenet att människor håller stängda skott mellan logiskt oförenliga föreställningar på olika nivåer; det är folkloristens reflektion. Fors ser att ämbetsmännen hade svårt att avvisa erkända, delvis självupplevda fenomen. I viss mån kunde de fortsätta att tro genom att föra upplevelserna till en kvinnlig sfär. Det var viktigast att hålla dem undan från det manliga arbetets produktiva sfär. Annat som inte var direkt kopplat till nyttodiskursen kunde få leva kvar.

Den transmutativa (föränderligt böljande) chymien tillhörde det förflutna omkring 1760. Den hade avvisats redan på 1730-talet när kemisterna förstått att metallerna var grundämnen. Kollegiets mekaniska kemister behövde inte bekämpa alkemin men de måste förhålla sig till praktiserande alkemister i samhällets högsta skikt, mäktiga män med stort inflytande. Emanuel Swedenborg skyddades i det längsta av sin sociala ställning och mäktiga förbindelser men gick till slut för långt i sin utgivning av skrifter om själen och andevärlden. Trots att han hade varit en respekterad och

produktiv kraft i kollegiet, var hans budskap teologiskt problematiskt. Den allmänna tryckfrihetsförordningen från 1766 gällde inte religiösa frågor. Kätteri var belagt med dödsstraff. Svenska kyrkan försvarade sin lära i alla riktningar, inte minst mot den radikala pietismen. Bergskollegium kunde inte fortsätta att dölja och förtiga att Swedenborg talade med andar och påstod sig kunna hitta skatter. Gränsdragningsarbetet måste utföras synligt. Social distans var den första åtgärden mot misstänkta individer, aktiviteter och läror.

I nästa steg började kemisterna identifiera den naturliga världen med fast materia. För nutidsmänniskan är det svårt att uppfatta att detta skulle vara nytt och radikalt. De gamla föreställningarna om den ständigt föränderliga materiella världen, böljande mellan elementen, förpassades till det förgångna liksom föreställningen om att chymien skapade metaller transmutativt, d.v.s. genom förvandling. Alkemin förkastades jämte praktiker som var förknippade med den katolska kyrkans religiösa vidskepelse, som slagrutor, amuletter, de Visés sten och det drickbara guldets. I minnestal vid begravningar redigerade ämbetsmännen historien om sina föregångare om så krävdes. Filosofen Immanuel Kant bidrog starkt till att kategorisera om relationen mellan materia och ande. För Kant var Swedenborg galen; ickemateriella varelser eller alkemister behövde man inte längre bry sig om när den nordiska och tyska radikala upplysningen inleddes.

Avsaknaden av offentlig debatt och rädslan för kyrklig censur ledde till isolerade och lokala diskussioner också i lärda kretsar, vars diskussioner byggde på filosofiska verk och debatter från andra håll i Europa, som Paris och Italien. De föranleddes dock av lokala frågor om vems kunskap som skulle gälla om häxor, troll, andar, slagrutkonst, alkemi och materiens gränser, om vem man skulle anställa och om hur arbetet skulle utföras. Urban Hiärne talade om att gruvverksamheten skulle hållas skild från gruvrån och troll fastän han inom sig trodde på att dessa varelser fanns. Tron på telepati och magi var utbredd. Den försvann inte. Folktro blandades med cartesianism och lutheranism. Tron på andliga fenomen försvagades gradvis i rädsla för censur.

I fråga om den materiella verkligheten och upplysningen kompletteras historien om den mekaniska och mineralogiska kemins tillkomst av berättelsen om kemisternas gränsdragningsarbete för diskursen om materia inom kyrkans tillåtande ramar. Därvid avfärdades magi och alkemi som vidskepelse. Från förutsättningslösa studier av märkvärdigheter bland naturfilosofer och kemister utvecklades en kemi med tydligt nyttighetsfokus. Intresset för det oförklarliga försköts från industri och tillverkning till den privata sfären och religionen. I Sverige skedde denna förändring av sanningsanspråk och övertygelser gradvis och ofullständigt inom en liten grupp välutbildade män av högre stånd. Utanför deras krets finns obetydliga spår av en intellektuell upplysningsrevolution under 1700-talet.

Alkemin avskildes från den moderna kemien genom att den mekaniska filosofin projicerades på den materiella världen. Därigenom skapades en mekanisk och nyttoinriktad kemisk diskurs om gruvdrift och smältning. Metaller kunde ses som grundämnen, inte studeras som föränderliga blandningar. Den kemiska verkligheten kunde då ses som avgränsade objekt. Naturen blev ett varulager. Den sociala konstruktionen av metaller definierade dem som metalliska element och materiella varor. Denna insikt nåddes genom en sammanslagning av kemi och naturalhistoria med det hantverksmässiga utövandet av probering, tekniken att mekaniskt testa och analysera metaller. Där fanns inte längre utrymme för andevärlden eller moralen. Istället såg svenska staten till att disciplinera den ekonomiska kunskapen, göra den stabil, tillförlitlig och patriotisk som en kameralvetenskap, kort sagt få kontroll, ta

makten över gruvverksamheten knuten till statlig byråkrati. Alkemin blev över, men dess utövare kunde välja väg. Chymister kunde bli kemister när de gick in i den institutionella ram som stat och akademier erbjöd. Eller chymister blev alkemister när de ägnade sig åt de kunskapsområden som inte passade in i statens ram, transmutation och chrysopoëia, det vill säga guldmakeri och de Visés sten för universalläkemedlet. Verksamheten fortlevde, frodades hela 1700-talet och framgent.

Magin gick tillbaka gradvis, dess olika lager blandades ihop till förvirring mellan naturlig magi i ett tidigmodernt system av teorier om hur världen fungerar och kan förstås, eller aristotelisk materieteori eller paracelsisk medicin. Alla variationer kan blandas ihop med magi i senmodern bemärkelse. Idag används ordet *magi* som en övergripande kategori av besläktade praktiker och övertygelser för epistemologiska objekt som inte kan placeras någon annanstans, skriver Fors, som anser detta vara historiskt felaktigt, eftersom alkemi och magi som kunskapsobjekt engagerar många människor in i vår tid. Fors vill se studier av uppgång, inte tillbakagång, därför att det är fruktbart att studera akademier, institutioner och sociala miljöer som erbjuder kontaktytor för kunskapsutbyte.

En del kunskapsobjekt kom att cirkulera från naturen till fantasien och resultera i en ström av sagoromaner och äventyrsberättelser i fiktion. Upplysningens kategorisering av troll, häxor, spöken, änglar, transmutationer, omen, föräningar och telepatisk förmåga som produkter av fantasin har avgjort hur dessa kunskapsobjekt officiellt definieras som icke-existerande i naturen. Fors ser processen som en webersk avförtrollning av materien – men inte av naturen eller världen. Fors vill inte svara direkt på frågan om den weberska avförtrollningen samspelade med uppkomsten av den kapitalistiska rationaliteten genom utvecklingen av det kamerala nyttotänkandet. Svaret kan bli ja, därför att Weber sysslade med likartad problematik, men här vill Fors ta upp den multipolaritet som kännetecknar upplysningens och 1700-talets kunskapsproduktion.

Ett förhärskande grundantagande har rått i tidigare forskning att 1700-talets innovation i gruvnäringen utgått från England i samband med den industriella revolutionen och därifrån knutits till den tekniska och industriella utvecklingen på den europeiska kontinenten. Fors anser att detta är ett oreflekterat antagande i den engelskspråkiga historieskrivningen och vill balansera uppfattningen genom att göra det kontinentala perspektivet tillgängligt. Han lyfter fram hur de tyskspråkiga länderna, jämte det tjeckiska Böhmen, i bergsområdena i Centraleuropa fortsatte att vara centrum för också teknisk innovation inom gruvnäringen på 1700-talet. Fors tillägger att samtidigt på 1700-talet tillkom oväntad konkurrens från ett nytt innovationscentrum i norr, d.v.s. Sverige. Ingen har tidigare undersökt Bergskollegiums inflytande. Just detta har nu Fors gjort för att ge perspektiv på sådana antaganden samt på den omfattande litteratur som finns om tekniska och mekaniska aspekter av den tidigmoderna gruvnäringen före 1700- och 1800-talen då upplysningsidealen avgjorde hur man skulle se på vetenskap.

Fors framställer informationsflödena inom 1700-talets europeiska kemi och gruvnäring på ett sätt som belyser Bergskollegiums betydelse utan att gradera det svenska inflytandet. Det betydelsefulla är inte dess omfattning, utan att Fors påvisar samspelet och kontakterna mellan flera olika centra för kunskapsproduktion. Bergskollegium hade sedan 1637 byggts upp av invandrare och resande individer, oftast tysktalande. Dess position var en följd av systematisk insamling av information om utländska och inhemska gruvregioner. I den mån Bergskollegium blev ett centrum för kunskapsproduktion berodde det på dess plats i ett omfattande nätverk för utbyte av information.

Bergskollegiums verkliga kunskap fanns hos de tjänstemän och stipendiater som reste mellan Dresden, Freiberg, Leiden, London, Stockholm, Uppsala och rikets gruvorter. Här fanns inte centrum eller periferi. Statliga aktörer över hela Europa drevs av ekonomiska och politiska intressen till att ta initiativ att förändra och reformera gruvdrift, smältning, industri och tillverkning. Med vetenskapen kemi förnyades arbetsmetoder och teknik särskilt för smältning och bidrog till 1700-talets omtolkning av gruvnäringen till ett vetenskapligt och rationellt företag. Dessa landvinningar hade 1765 lett till inrättande av Freibergs gruvskola i Sachsen. Kunskaper och färdigheter hade en lång historia före 1700-talet. Under åren 1730–1760 samverkade ämbetsmän i Bergskollegium med otaliga europeiska kollegor till att omstöpa forna tiders gruvhantverk till kameral gruvvetenskap.

Avgörande, enligt Fors, var att kollegiets ämbetsmän och naturfilosofer tydligt avgränsade de byggstenar som kan identifieras genom kemisk analys, vilka uppfattas som de beståndsdelar som utgör objekten i naturen. De identifierade den materiella verklighetens byggstenar under 1700-talets första hälft. De deltog i skapandet av den moderna föreställningen om materia som solid och bestående av grundämnen. När denna föreställning accepterades i Europa bidrog den till att tränga bort idéer om materia som genomtränglig, instabil och mottaglig för andliga influenser och intryck. Det fanns inte längre utrymme för spekulationer om andar och transmutationer. Den västerländska världsåskådningen hade börjat mekaniseras.

Hjalmar Fors bok är redan väl mottagen och har gjort avtryck i den internationella vetenskapshistorien. Perspektivskiftet till 1600-talets möjliga kunskapshorisont är betydelsefullt för forskningen om upplysningsrörelsen. För folklorister vidgar Hjalmar Fors möjligheten att förstå innebörden i magiska formler i dess världsliga sammanhang och den vikt som 1700-talets skribenter tillmäter sina drömmar. En notis om att magi varit en del av vetenskapen förstår jag i praktiken, när Fors skalat bort senare tiders uppfattningar och klargör hur det var möjligt att tänka, studera och experimentera för fyrahundra eller trehundra år sedan. Fors benar ut olika tankelinjer för magins former och sammanblandningar från medeltid genom 1600- och 1700-talens perspektiv på möjlig kunskap. Med 1600-talsperspektivet på möjlig och tillgänglig kunskap blir det uppenbart att den tidens samlingar av magi, så kallad svartkonst, kan behöva ses som kunskapssökande. 1700-talets präster runtom i landet kanske inte samlade svartkonstböcker för att utöva trolldom utan ville tillägna sig lärdom genom att studera och kopiera tidens kunnande – i den mån de kunde komma över lärda verk. De samlingar som folklorister sedan 1800-talet kategoriserat som svartkonst och trollformler ingick på sin tid i vetenskapen, i det kunnande om världens natur som filosofer och teologer borde ta del av och utveckla vidare. Hjalmar Fors visar hur kunskapsmålen och vetenskapen förändrades från 1800-talet och framåt vilket ger perspektiv på äldre tiders vetande.

Åsa Ljungström

Helge Gerndt, Sagen – Fakt, Fiktion oder Fake? Eine kurze Reise durch zweifelhafte Geschichten vom Mittelalter bis heute. Münster–New York 2020. 244 s. ISBN 978-3-8309-4200-9.

Professor Helge Gerndt (född 1939) har mestadels i München varit verksam som etnolog sedan 1960-talet. Sägerundersökningar har varit ett framträdande drag i hans

forskning. Det började med avhandlingen 1966 om sägengestalter ute på haven, nämligen den flygande holländaren och Klabautermann. I den här recenserade boken har han sammanställt och vidareutvecklat mycket av denna forskning som pågått i över femtio år. Kapitel 2 (s. 17–31) tar upp frågan om den flygande holländaren som befinner sig på ett spökskepp. De äldsta beläggen kommer från slutet av 1700-talet. Kapitel 8 (s. 123–138) behandlar Klabautermann som i länderna runt Östersjön har utgjort en skyddsande på skepp. Detta övernaturliga väsen omtalas först vid början av 1800-talet.

Utgångspunkten för författaren är att visa på hur sägner befinner sig i ett gränsland mellan fakta och fiktion och mellan sanning och tvivel. Diskussioner om innebörden hos ordet *verklighet* blir viktiga. Anknytningen till en påstådd verklighet och till en lokal ort skiljer sägner från sagan som är en estetisk produkt. Därtill finns det också sägner med övernaturliga inslag som t.ex. kan berätta om gestalter i himmel eller helvete eller naturandar.

Över tid har sägner förts vidare genom traderingsprocesser som inneburit förändringar av det ursprungliga innehållet. På så vis kan sägner spegla sin egen tid men inte förklara sanningshalten i en lång förhistoria. Sägner om hertig Henrik Lejonet (1129–1195), som författaren tidigare specialstuderat, finns belagda redan i medeltida handskrifter, den äldsta från 1180. Från 1500-talet och fram till 1800-talet utgavs denna sägen i nya versioner på flygblad. På 1800-talet harmonierade berättelserna med samtida hjältediktning och romantikens synsätt gällande folksjälen.

Rent allmänt blev föreställningen om den nationella enheten framträdande vid tolkningen av folksägner på 1800-talet. På 1900-talet avlöstes detta av intresset för det regionala och hembygden (*Heimat*). Då kunde även nationalsocialismen använda sig av folksägner. Detta visar på betydelsen av att forskning sker om sägnernas kontext. Någon bestämd sanning eller verklighet går inte att uppnå.

Författaren gör en grundlig ämneshistorisk genomgång av hur sägner betraktats, samlats in och utforskats från medeltiden och fram till våra dagar. Den stora insamlingen av skriftligt nedtecknade folksägner startade vid 1800-talets början genom bröderna Jakob (1785–1863) och Wilhelm (1786–1859) Grimm. För dem gällde det att ge ut ett så fylligt material som möjligt. Räddningstanken vid insamlingen av sägner var framträdande. Bröderna Grimm gav 1816 och 1818 ut *Deutsche Sagen*. Publicering av sägenmaterial har i Tyskland varit mer omfattande än forskning om sägner. Före 1800-talet finns det endast skriftliga källor att tillgå, medan muntlig tradition inte har lämnat några spår efter sig förrän folkminnesinsamlingar kom igång mot slutet av 1800-talet.

Författaren nöjer sig inte med att studera sägner från äldre tid utan undersöker också sägner från 1900-talet och in på 2000-talet. Han använder tidningsmaterial som en central källa. I Tyskland uppstod på 1930-talet begreppet tidningssägen. En sådan sentida sägen avser berättelsen om den flygande kon som figurerade i tyska tidningar i slutet av 1990-talet. Här blir underhållningsvärdet i form av fiktion framträdande och inte frågan om sant eller falskt. Övernaturliga väsen som fanns i en del äldre sägner har försvunnit i moderna sägner. Sedan 1970-talet har lokalorienterade sägner även kommit till användning inom turistindustrin.

Författaren tar också upp frågan om *fake news* i moderna sägner som publiceras i tidningar. Då är inte underhållningsvärdet i centrum utan påstådda fakta som avser att förvirra och skrämra. Inget tvivel skall råda. Ett exempel är 50 artiklar i *Süddeutsche Zeitung* mellan den 6 oktober och 6 november 2001 om brev i USA som innehöll mjältbrandsbakterier och ledde till människors död. Flera tecknade bilder komplet-

terade teksterna. En bildvariant illustrerte hur døden kom med posten i brevlådan og hur brevbareren opptrådte med munskydd og handskar. Utmærkende drag for moderne sagner er att de sprids snabbt og även globalt med hjälp av sociala medier men också att de är mer kortlivade eller flyktiga än vad som gällde sagner i äldre tid.

Sammanfattningsvis är Gerndts undersökning mycket djupgående med redovisning av materialsamlingar över lång tid, tidigare utförd forskning og hela tiden egna reflexioner. Författaren for ingående diskussioner om svårdefinierade folkloristiska begrepp som sägen, saga, berättelse, narrativ, verklighet, sanning, fake news etc. Boken utgör ett standardverk for kommande sägenforskning.

Anders Gustavsson

Catarina Harjunen, Att dansa med de(t) skeva. Erotiska möten mellan människa og naturväsen i finlandssvenska folksagner. Åbo 2020 230 s. ISBN 978-951-765-967-3.

»Den nordiska folktrons naturväsen ha i stort sett blivit mycket styvmoderligt behandlade av den vetenskapliga forskningen.» Slik innleder Gunnar Granberg sin avhandling om skogsrådet fra 1935. Ordene til Granberg er på mange måter fortsatt gyldige. I løpet av de 86 årene som har gått, har det bare kommet en håndfull skandinaviske monografier eller lengre studier av folketrosvesner. I sin avhandling *Att dansa med de(t) skeva* (2020) nevner Catarina Harjunen Jochum Stattins klassiske *Näcken. Spelman eller Gränsvakt* (1984), Camilla Asplund Ingemarks avhandling *The Genre of Trolls* (1999) og Mikael Hälls murstein *Skogsrådet, Näcken og Djävulen* (2013). I tillegg kan vi tilføye noen få norske arbeider, som Svale Solheims »Underjordsfolk» (1952), Magne Velures magisteravhandling *Tradisjon om fossegrimen og nøkken* (1972) og Ann Helene Bolstad Skjelbreds bok *Fortellinger om huldra – fortellinger om oss* (1998). En ny doktoravhandling om folketrosvesener kan derfor regnes som en folkloristisk begivenhet. Det rike nordiske folketrosmateriale fortjener mer oppmerksomhet blant forskerne, og det kan gjerne leses med nye utgangspunkter. Med vår tids teoretiske perspektiver kan man kanskje oppdage nye mønstre i dette eldre materialet. Det har da også vært Catarina Harjunens ambisjon.

I avhandlingen *Att dansa med de(t) skeva* undersøker hun finlandssvenske sagn om menneskers møte med folketrosvesener ut fra et queerteoretisk og posthumanistisk perspektiv. Inspirasjonene hennes har vært velkjente teoretikere for dagens kulturforskere, som Donna Haraway, Judith Butler og Sara Ahmed. Målsetning har vært å undersøke hvordan forestillinger om normalitet hva gjelder seksualitet, kjønn og genus blir konstruert i sagnmateriale. Harjunen har avgrenset studiet til sagn som omhandler det hun definerer som erotiske møter mellom mennesker og skogsvesener og vannvesener, som skogsrå, sjørå, nøkk og troll. Hun har til sammen analysert 116 sagn og folketrosopptegnelser. Disse ble samlet inn i løpet av en hundreårsperiode fra 1860-tallet til 1950-tallet. Hun har nærlest sagnene med utgangspunkt i queerteori og Ahmeds kroppsfenomenologi, samtidig som hun setter fortellingene inn i en kulturhistorisk kontekst.

Analysen er delt inn i fem kapitler. Det første fokuserer på selve møtet med vesene, mens det andre analysekapittelet undersøker fortellinger om hvordan mennesket blir forført av vannvetter og skogsvetter. Dernest følger et kapittel som omhandler ekteskap mellom mennesker og vetter. I forlengelsen av det følger så et kapittel som analyserer fortellinger der mennesker og vetter har fått barn sammen. Slik danner

de fire første kapitlene en dramaturgisk progresjon fra det første møtet til et felles avkom.

Mens disse fire analysekapitlene anlegger et skeivt perspektiv på ulike former for samhandling mellom mennesker og vesener, anlegger Harjunen et posthumant perspektiv på deres samvirke i det siste og femte analysekapittelet. Helt konkret innebærer det at hun leser analysene fra de fire første kapitlene i lys av Haraways begrep om *companion species*, og forstår forholdet mellom mennesket og folketrosvesener som et gjensidig samvirke mellom arter.

Etter disse fem analysekapitlene følger et kort konklusjonskapittel, der Harjunen oppsummerer hovedpoengene fra analysene. Det handler delvis om å poengtere hvordan heteronormativitet og normalitet konstrueres i sagnene, og delvis om verdien av et skeivt perspektiv på sagntradisjonen. Prinsipielt sett betrakter hun sagntradisjonen som et undersøkelsessted for møter med det ikke-normerte – om møter med vesener med utagerende seksuell adferd og dermed avvikende seksualitet, og om møter med andre. Sagntradisjonen er for Harjunen også et sted for å aktivere kritiske tilnærming-er til heteronormative normer og kulturelle forestillinger om det normale. Og hun avslutter avhandlingen slik (s. 208):

Genom att granska och konfrontera normativa konstruktioner såväl i det förgångna som i nuet kan förståelse nås att det normala aldrig funnits på riktigt utan är en orimlig och ganska rubbad fantasi, kanske mer rubbad än att drömma om sex med ett skogsrå.

Kultur er en sammenblanding av det virkelige og det diktete, påpeker hun, »eftersom det diktade påverkar hur vi oppfattar vår verklighet och vår verklighet har verkan på vad och hur vi diktar» (s. 198). Det er en viktig påpekning og bygger på en folkloristisk erkjennelse av at kulturelt delte fortellinger, som sagn, er kollektive fortellinger som utspiller seg i et grenseland mellom fantasi og virkelighet.

Flere forskere har understreket at folkloristikken generelt, og sagnstudiet spesielt, nettopp er en utforskning av denne oppløsningen mellom fantasi og virkelighet. En av dem er Bill Ellis. Han har hevdet at sagn må regnes som en form for felles kulturell utforskning av samfunnets sosiale grense. I denne utforskningen blir normene uttrykt og prøvd. Når Harjunen utforsker dette grenselandet, ikke bare som »ganska rubbad fantasi», men også som et sted der forestillinger om det normale kommer til uttrykk, så skriver hun seg inn i et etablert fagtradisjon. Men er det dermed sagt at sagnene uttrykker noe queer eller skeivt?

Harjunen slår fast at det ikke finnes fortellinger om samkjønnet seksualitet i det materialet hun har undersøkt (s. 199). Men undersøkelse av samkjønnet sex er heller ikke hennes hovedanliggende. Hun nærmer seg materialet med et nokså åpent queerbegrep. Hun bruker begrepet *queer* eller det skandinaviske *skeiv* »för att beskriva de dissonanser som uppstår vid uttryck av så kallade onormala handlingar [...]. På detta sätt har jag försökt undvika att attribuera sägnernas personer till en specifik sexualitet, men ändå kunnat tillskriva dem handlingssätt som i samhällets ögon ansågs avvikande» (s. 78). En slik inngang er til en viss grad produktiv. Harjunen får fram hvordan vesener som sjörå og skogsrå kan ha en eksplisitt seksuell adferd. Det var en adferd som sikkert kunne bryte med bondesamfunnets normer (selv om disse normene nok ikke var helt slik Harjunen beskriver dem, når hun bruker en undersøkelse av 1950-tallets bryllupsskikker for å beskrive bondesamfunnets kvinneverole, s. 128). Skogsråets hale gjør henne dessuten til en grotesk, kvinnelig aktør, og hvis jeg forstår Harjunen riktig – dermed også en representant for det avvikende, eller det skeive

(s. 99). Slik nærleser hun et korpus av tekster som i hovedsak består av velkjente vandre-sagn.

Jeg har imidlertid vanskelig for å henge med på slike utlegninger om det skeive i fortellingene. Hvis fortellingene om et erotisk møte med skogsrået analyseres nettopp som fortellinger, så må skogsrået nødvendigvis betraktes som en narrativ konstruksjon. Det vil si at skogsrået blir gestaltet gjennom fortellinger. Derfor bør også fortellerperspektivet ha betydning for hvordan vi skal forstå gestalten. I fortellingene er møtet med det seksuelt nærgående vesenet fortalt gjennom mannens opplevelser og med mannens perspektiver. Skogsrået blir så å si gestaltet gjennom mannens blikk. Slik sett vil det være nærliggende å forstå disse møtene som uttrykk for et mannlig begjær, og endog for mannlige erotiske drømmer, slik også Gunnar Granberg forstår fortellingene. Ut fra et slikt utgangspunkt er vesenet i seg selv normoppretholdende, fordi fortellingene i all hovedsak er fortellinger om hvordan seksuelle fristelser blir avvist og overvunnet av mannen. Halen har gjerne en spesifikk narrativ funksjon i slike sagn. Det er synet av halen som får mannen til å avvise tilnærmingene. Eller også kan halen eller andre ikke-menneskelige attributter komme til syne etter at vetten er avvist. I mange fortellinger fungerer synet av det ikke-menneskelige som en bekref-telse på at avvisingen var riktig. Att råen er der så lenge gestalten er til forveksling lik et menneske, men den forsvinner altså idet det ikke-menneskelige blir avslørt, som et vesen som tilhører enn annen dimensjon enn menneske- og dyreverdenen. Jeg har vanskelig for å se disse møtene mellom mennesker og vettene som skeive.

Enkelte steder i avhandlingen bryter det igjennom et ønske om å finne konkrete fortellinger på skeive vesener. Et eksempel er Harjunens analyse av denne tradisjons-oppskriften (s. 107–108):

Näcken är ett sjöråd, som ser ut som en vacker kvinna. Sagesmannen hade dock aldrig sett henne, men en grannhusbonde som var ute och fiskade såg henne stå på en sten och krafsa sig i håret. Han ropade åt henne att hon skulle akta sig, men hon svarade att han skulle akta sig själv.

Hun påpeker at dette er et sagn der benevnelsen på vesenet og kjønnen ikke går i hop. Dermed antyder hun at oppskriften kan tematisere kjønnsbytte eller iallfall har et transtema. For meg virker det som en underlig slutning. Det er etter mitt skjønn en mer nærliggende forklaring at folkeminnesamleren eksplisitt har spurt om nøkkes-tradisjon, og at tradisjonsbæreren har grepet til den fortellingen han eller hun kjente om vannvesener og som har handlet om et sjørå. I tradisjonsarkivene er det mange eksempler på at fortelleren har tatt i bruk samlerens begrepsapparat for så å tilpasse det til sine egne fortellinger og erfaringsverden.

Mot slutten av avhandlingen diskuterer Harjunen mangelen på en tydelig tematisering av homoseksualitet i materialet, og påpeker at det ikke betyr at det ikke fantes homoseksuell praksis i bondesamfunnet. Men, tilføyer hun, det fantes kanskje ikke ord for å begrepsfeste slik seksualitet (s. 200). Det kan nok stemme, begrepsfestingen var i alle fall en ganske annen enn vår. Men kanskje sagnmaterialet ikke er det beste stedet å begynne å lete etter spor av homoseksualitet eller kjønnsoverskridende adferd. Det som gjerne kalles *skeiv hverdagshistorie* er et svært underutforsket område, men det vil trolig være langt mer å hente i for eksempel et rettsmateriale enn i sagn-tradisjonen. I den folkelige fortellertradisjonen kan kanskje også eventyrtradisjonen være et bedre sted for å utforske tematiseringer av homoseksualitet og kjønnsover-skridelser enn sagnene. I motsetning til sagntradisjonen leker særlig skjemteeventy-

rene med sosiale normer, også når det gjelder seksuallivet og kjønnsliv. Det er da også Harjunen selv inne på (s. 107).

Harjunen påpeker at begrepet *queer* eller *skeiv* er en anakronisme. Det gjelder også et annet sentralt begrep – nemlig *erotikk*. I motsetning til *queer* er riktignok *erotikk* et eldre begrep, men det var neppe vanlig blant allmuen på landsbygda i Svenskfinland på 1800-tallet og tidlig 1900-tall. Begge disse anakronismene brukes som analytiske termer, begrepet *skeiv* brukes som et teoretisk begrep, mens *erotikk*begrepet brukes for å avgrense og kategorisere materialet.

Harjunen forstår *erotikk* i bred forstand, som noe som omfatter mye mer enn ek-splisitte seksuelle beskrivelser. Erotikk er for henne »ett spektrum som börjar med stämning och slutar med resultat, samtidigt som stämning är någonting som kan gen-omsyra hela processsen. Ett erotiskt möte kan falla var som helst på detta spektrum och röra sig fritt inom det» (s. 30). Det vil si at både sagn om ekteskap med vetter og sagn som forteller om menn som har fått barn slike vesener favnes av definisjonen. Det kan være et fornuftig valg. Det gjør at Harjunen kan ta et bredere grep om menneskers møtet og omgang med vettene. Samtidig lurar jeg på om alle mer eller mindre seksualiserte møter med vettene kan sies å være erotiske. Svenska Akademiens ordlista definerer *erotik* som »sexuell kärlek». Ordet *kärlek* bør indikere en eller annen form for gjensidighet mellom partene. Gjelder det for alle seksualiserte møter mellom mennesker og vesener?

En av de tekstene som får meg til å undre, er et sagn om et nærgående bergtroll (s. 131):

En kvinna hade råkat ut för ett bergtroll, som aldrig ville lämna henne i fred. Hon tänkte då ut en list och sporde en dag bergtrollet: »Vad ska jag göra åt korna mina, som inte får gå i fred för bergtjuren?» »Du ska skaffa dig dyvelsträck, bävergäll och ålandsrot och giva dina kor», sa bergtrollet. Då tog kvinnan själv in det, som trollet ordinerat åt hennes kor, och sedan hade han ingen makt över henne mer. En dag, när hon gick i skogen i närheten av trollets berg, hörde hon honom säga: »Dyvelsträck, bävergäll och ålandsrot, och tvi vale mig, som gav dig bot!»

Forteller dette sagnet om en erotisk situasjon? I sin kommentar til fortellingen påpeker Harjunen at det her snarere er tale om antasting enn forføring. Hun opplyser at denne fortellingen er det eneste sagnet i hennes materialet som beskriver et mannlig vesens tilnærminger overfor en kvinne. Til tross for at det er unikt i materialet hennes, synes jeg likevel at analysen kunne vært tjent med en bredere folkloristisk kontekstualisering. I og med at dette er et vandresagn, kunne analysen godt trekke veksler på varianter også utenfor det finlandssvenske området. I Reidar Th Christiansens vandresagnkatalog har sagnet fått typenummer ML 6000, og det har en stor variantrikdom i norsk tradisjon. Det kunne være verdt å se på disse variantene, eller iallfall analyser av dem. I sin bok *Fortellinger om huldra – fortellinger om oss* (1998) diskuterer Ann Helene Bolstad Skjelbred sagntradisjonen om huldra (skogsrået) og huldefolk (tilsvarer troll i den finlandssvenske tradisjonen), og hvordan sagn om kvinners møte med en nærgående hulderkar kan forstås som tematiseringer av de farer for overgrep og voldtekt en kvinne kunne bli utsatt for i villmarken eller alene på setra (fäboden). En slik tolkning kunne godt vært innreflektert i Harjunens analyse.

Et annet sted i avhandlingen skriver hun at det er en sterk fortellertradisjon om enslige kvinner som kommer i kontakt med ulike vesener mens de er på fäboden (s. 156). Et av disse sagnene er vandresagnet om bryllup på fäboden (ML 6005 hos

Christiansen). Harjunen påpeker at kvinnen sjelden gjør motstand i de variantene hun har sett på. Hun gjengir følgende variant (s. 156):

Det var en gång en flicka från Sundom, som var på ett fåbodställe och hade en hund med sig. När hon hade varit där en tid, kom hunden hemspringande. Han skällde, morrade, tjöt och sprang kring husbonden och såg förfärligt ynkelig ut. Husbonden började fundera, att någonting skulle vara på färde och följde efter hunden, då han sprang ut. Hunden sprang till fåbodstället, och fadern följde efter. När han kom in i stugan, var den full av folk. Där firades bröllop med hans dotter. Flickans fader tog då fram kniven och började hugga och slå omkring sig så mycket han kunde. Då försvann allt folk, så att man inte såg, vart det tog vägen. Flickan och en hel hop vackra guldsaker stannade kvar.

I analysen av dette og et beslektet sagn legger hun vekt på forholdet mellom datter og far, og argumenterer for at farens handlinger var basert at jenta ikke hadde spurt ham om lov til å gifte seg. Dessuten er »[e]tt mellomartslike [sic!] äktenskap [...] kanskje inte någonting en förälder önskar för sitt barn» (s. 158). Det kan hende at Harjunen har rett. Samtidig ville en bredere folkloristisk kontekstualisering kunne åpne opp for andre alternativer. I enkelte norske varianter er det beskrevet hvordan folket på festen skal til å vrenge øynene på kvinnen idet de blir overmannet, og slik føre henne fullt og helt inn i sin verden. Det er et åpent spørsmål om hun lar dette skje frivillig. Disse variantene kan fungere som en informerende kontekst for den finlandssvenske fortellingen. Grunnen til at kvinnen ikke gjør motstand, kan kanskje være at hun allerede er i vesenenes vold, det vil si at hun allerede er blitt trollbundet i ordets bokstavelige forstand. Det er ikke gitt at bryllupet er frivillig. Det kan også være uttrykk for maktutøvelse og utnyttelse av kvinnen. Her er det ikke noen entydige svar. Men jeg savner en bredere problematisering av fortellingen.

Til tross for bruken av queerteori og posthumanistisk teori, er det likevel trekk ved Harjunens analyse som peker bakover i tid, mot en eldre forskningstradisjon. Det gjelder ikke minst bruken av begrepet *natur*. Harjunen skriver at sagnvesenene er »förlängningar av naturen» (s. 202). Dette gjentar hun flere steder i teksten. Når hun velger å la begrepet *naturväsen* spille en sentral rolle i avhandlingen, leser jeg det som en understreking av denne koblingen mellom vesen og natur. Harjunen hevder videre at denne naturen »ofta upplevs som kvinnlig och i förlängningen sexuell» (s. 105). Den tette forbindelsen mellom vesen, natur og seksualitet leder tankene mot en mannhardtsk tolkningstradisjon. Jeg vet ikke om dette er tilsiktet.

Denne koblingen kan kanskje heller være et uttrykk for at hun ønsker å problematisere dikotomien mellom natur og kultur. En slik problematiseringen står sentralt i rammeverket hennes, og avslutningen skriver hun (s. 101–102):

I västvärlden har den binära uppdelningen natur och kultur ofta inbegripit tanken om naturen som någonting orört och jungfruligt, och ju mer sådan den är, desto mer öppen är den för att penetreras, erövrats och kultiveras av (vita) män [...]. Denna syn på naturen är inte helt närvarande i avhandlingens sägenmaterial men såsom förlängningar av naturen kan väsendena tolkas mot en bakgrund av en otämjd natur i behov av kontroll.

Men hva mener hun her med *natur*? I oppslagsverket *Keywords* (1983) skriver Raymond Williams at *natur* er et av de mest komplekse begrepene som finnes. Han meiser dernest ut tre hovedbetydninger. For det første kan *natur* bety 'essens'. For det andre kan det betegne en iboende kraft. Det kan være en kraft som styrer verden som sådan eller en iboende kraft i dyr og mennesker. For det tredje kan det bety 'den fysiske verden'. Disse hovedretningene er delvis overlappende, skriver han, og hver og en

av dem rommer et mangfold av nyanser og betydninger. I tillegg til disse betydningene kan *natur* også sies å være det Bruno Latour kaller *en ontologisk sone*, det vil si det som tilhører naturvitenskapenes tolknings sfære eller også det som er ikke-kultivert. I sitatet over er flere av disse betydningene i spill. Det omtaler både naturen i betydningen 'de fysiske omgivelsene' og natur og kultur som ontologiske soner. Samtidig kan vesenene utemmede natur oppfattes som en form for iboende kraft. I og med at naturbegrepet spiller en såpass sentral rolle i avhandlingen, ville den også ha vært tjent med en mer reflektert holdning til begrepets mange og skiftende betydninger.

Natur i bestemt form entall, som *naturen*, er et nokså moderne begrep. Det vokste fram i renessansen, men det tok tid før det fikk etablert seg som et allmennbegrep om de ikke-berørte eller ikke-bearbeidede menneskelige omgivelsene. Til tross for at den ikke-berørte naturen var viktig for romantikerne og dermed også for 1800-tallets folklorister, er det ikke gitt at det samme naturbegrepet var del av tradisjonsbærernes virkelighetsoppfatning. Det kan derfor være fristende på å spørre om det er naturen vi møter i sagnene. Det er nokså åpenbart at bondesamfunnets folk ikke hadde samme naturoppfatning som borgerskap og intellektuelle. Men det er også verdt å spørre seg om et menneske i bondesamfunnet betraktet skogen, vannet og fjellet som utelukken- de natur, i betydning en ikke-sosial sfære? I Svalde Solheims analyse av underjords- folk (1952) viser han at det førindustrielle landskapet var omskiftelig. På sommeren tilhørte fjellet kulturlandskapet, da beiter kyrne der og kvinner befolket setrene. Om vinteren var det villmark. Landskapet endret karakter etter årets og døgnetts rytme. Slik sett er det et empirisk spørsmål om omgivelsene var natur eller om omgivelsene også kunne sies å være kultur.

Harjunen bruker Haraways begrep *naturkultur* for å løse opp skillet mellom naturen og den menneskelige sfære. Men jeg kunne ønske at hun gikk dypere inn i en slik diskusjon. For når hun hevder at vesenene er »förlängningar av naturen», er hun derimot med på å opprettholde et dikotomisk skille mellom natur og kultur.

Avhandlingens mest spennende bidrag til den folkloristiske forskningen er i mine øyne Harjunens posthumanistiske perspektiv. Med utgangspunkt i Haraways (2003) bok om companion species betrakter hun mennesker og de ikke-menneskelige vesenene som samhandlende arter. I konklusjonen skriver hun: »Detta förhållande är intrikat, komplicerat och sällan friktionsfritt, men baserar sig ändå på ett slags samförstånd och respektbaserad samexistens. Människan, menar Haraway, är en art som formats genom en process som andra arter varit delaktiga i» (s. 196). Å ta konsekvensene av en slik teoretisk tilnærming ville kunne bryte med det antroposentriske perspektivet som folketrosforskningen er preget av, og snarere se på møtet mellom vesener og mennesket som en sameksistens der begge parters forståelseshorisont og agens må tas på alvor. I avhandlingen er det gode ansatser til dette. Men det er ikke stringent gjennomført. Direkte etter de siterte setningene skriver nemlig hun: »Jag betraktar därmed berättandet om naturväsen som ett sätt för människan att skapa en bild av sig själv och sin omvärld. De normbrytande väsendena finns för att illustrera normerna och således reproducera normativitet och normalitet» (s. 196, min kursivering). Slik reserverer hun seg fra det harawayske perspektivet, ved likevel å betrakte vettene som kulturelle konstruksjoner, som får mening gjennom sine sosiale funksjoner. Til tross for at Lauri Honkos avhandling *Geisterglaube in Ingermanland* (1962) ikke finnes på litteraturlisten, kan vi kanskje ane at hans funksjonsanalyser av den opplevde virkeligheten lurer i bakgrunnen.

Det ville imidlertid være spennende å kunne frigjøre seg fra paradigmet etter Honko. Her ligger det et potensiale i det posthumane perspektivet som Harjunen trekker

inn, men det burde vært utviklet videre og kanskje også vært oppdatert med nyere teoriutvikling. De siste årene har samspillet mellom mennesker og ikke-menneskelige aktører vokst fram som et sentralt teoretisk felt iblant annet miljøhumaniora. I denne teoretiske tradisjonen kalles gjerne ikke-menneskelige for *more-than-human*. Begrepet favner alle levende skapninger. I motsetning til begrepet *art* hos Haraway leder ikke et *more-than-human*-perspektiv tankene mot spesifikke biologiske arter, men omhandler liv i bred forstand, både biologisk og kunstig. Å betrakte vesenene som befolker skogen og vannene som *more-than-human* ville innebære at man tok deres eksistens på alvor. I avhandlingen gjør Harjunen et slik eksperiment (s. 166):

Tillåt mig framföra ett tanke-experiment: om sägnerna är sanna och väsendena existerat som verkliga varelser med egen agens, vad föranledde då deras handlingar? Kunde de inte hjälpa det på grund av sin biologi? Var det en medveten subversiv handling? Spelade de med människornas föreställningar med ett större, för oss okänt, syfte i tankarna? Frågorna är fascinerande men naturligtvis omöjliga att svara på.

Det er synd at hun ikke gjør dette tankeeksperimentet til sin analytiske inngang. Det ville kunne åpne for nye måter å betrakte tradisjonsmaterialet på, ikke som kulturelle konstruksjoner, men som en form for opplevd virkelighet. Det er fristende å se parallellen til antropologen Viveiros de Castro og den såkalte perspektivismen, som nettopp har som utgangspunkt å forstå tradisjonelle virkelighetsoppfatninger som ontologier, som virkeligheter og ikke som verdensbilder. Det vil si at menneskers relasjoner til det ikke-menneskelige også er en del av en virkelighet. Uten å gå inn i en lang diskusjon om forholdet mellom memorat og sagn som tros- og opplevelsessjangre, vil jeg hevde en slik optikk vil åpne for at det universet av vetter som blir beskrevet i sagnene kan betraktes som en form for virkelighet, om enn en virkelighet som utspiller seg i randsonen av den menneskelige erfaringsverden. Med et slikt utgangspunkt er vesenene »verkliga varelser med egen agens». Jeg håper Harjunen forfølger dette sporet i sin videre forskning.

Harjunens avhandling setter tankene i gang. Den tydelige posisjoneringen med sitt queerteoretiske og posthumane perspektiv tvinger fram en aktiv leserposisjon. Leseren blir nødt til å ta stilling til både perspektivene og de analysene som følger av dem. Slik sett er avhandlingen et kjærkomment friskt tilskudd til forskningen innenfor et felt der det er langt mellom de nye og originale forskningsbidragene. I denne anmeldelsen har jeg forsøkt å vise hvordan avhandlingen har aktivert både innsigelser og videre refleksjoner. For min del har den fungert som et produktivt tankeredskap. Jeg tror at det nettopp er som et tankeredskap som bringe fram nye perspektiver og nye tenkemåter at den kan bidra til å føre sagnforskningen og folketrosforskningen videre.

Kyrre Kverndokk

Bengt af Klintberg, Vänster hand och motsols. Magiska riter från förr. Lund 2020. 103 s. ISBN 978-91-7247-592-2.

Vänster hand och motsols inneholder uppteckningar gällande 100 magiska riter och är att betrakta som en oppføljarer eller systervolum till samme författares klassiker *Svenska trollformler* (1965). I den sistnämnda var det hur magin konkretiserades i ord

som stod i centrum, här är det de rituella handlingarna. Bokens äldsta ritbeskrivning är nedtecknad redan vid slutet av 1600-talet, medan de färskaste (ett par decennier gamla) härrör från Bengt af Klintbergs egna insamlingar i samband med uppdrag för Sveriges radio. Alla 100 riterna är försedda med kommentarer och förklaringar av varierande längd, samt källhänvisningar.

Huvudsakligen är materialet hämtat från några berömda publicerade samlingar med folkliga föreställningar: Petrus Gaslanders *Beskrifning, om svenska allmogens sinnelag...* (först publicerad 1774), Johan J. Törners *Samling af widskeppelser* (insamlad under 1700-talets andra hälft, först publicerad 1946) och, i synnerhet, Fredrik Rääfs *Svenska skrock och signerier* (insamlad under 1800-talets sex första decennier, först publicerad 1957). Språkdräkten i uppteckningarna har här standardiserats, vilket skänker texten enhetlighet och ett behagligt, närmast litterärt, flyt.

Bengt af Klintberg är som bekant inte bara akademiker, utan även poet – och detta syns i den suggestiva lyskraft många av de utvalda exemplen har. Han uppger själv mycket riktigt att »dramatiska och poetiska kvaliteter» (s. 20) varit ett av urvalskriterierna. Nog så dramatiskt blir det i riten där man smider en trollkniv som bland annat nyttjas till att avslöja häxor som låtit en mjölkhare stjäla grannarnas grädde. Skär man ett kors med kniven i smör som framställts av sådant tjuvgods fylls korset av blod (s. 96). Vårtor sänds bort genom att den drabbade kroppsdelen stryks mot en avlidens iskalla lekamen (s. 50). Och förvärvar förmågan att skåda det fördolda gör man genom att koka en albino-orm och sedan äta en brödbit som doppats i spadet (s. 93). En annan rit föreskriver stöld av en oblat vid nattvardsgången, som sedan beskjuts. Därpå tränger tre blodsdroppar fram, vilka man smörjer sin bössa med för god jaktlycka (s. 65). Eller varför inte skaffa sig fiskelycka genom att bära metmasken i en huvudskål hämtad ur en grav (s. 67)? Det kan också bli ekivokt och burleskt så det förslår – som riten där bröstinfektioner hos ammande kvinnor avhjälpes genom att med manslemmen rita tre kors på bröstet (s. 48), eller den där alkoholism botas av att mannen låter en kvinna urinera i hans mun (s. 50).

I dag är Bengt af Klintberg en av få svenska forskare som till fullo behärskar folkminnesarkivens material kring bondesamhällets föreställningsvärld. Etnologiämnet har som bekant överlag (även om undantag finns) rört sig långt bort från denna tematik, för att istället i princip uteslutande fokusera mer dagsaktuella frågor. Faktum är att flera av dem som numera aktivt forskar kring det som en gång utgjorde etnologins kärnområde har sin doktorsexamen i helt andra ämnen (här kan nämnas exempelvis religionshistorikern Tommy Kuusela och historikerna Mikael Häll och Fredrik Skott). Inom andra discipliner finns alltså ett fortsatt intresse för sådant som Bengt af Klintbergs bok behandlar. Så även från allmänhetens sida. Det är därför ett rimligt antagande att *Vänster hand och motsols* kan få en stor läsekrets bland lekmän. Detta till skillnad från mycket av dagens gängse etnologi, som även om den håller hög vetenskaplig nivå mer sällan erbjuder samma »dramatiska och poetiska kvaliteter» (för att återigen citera af Klintberg).

Boken är också tydligt utformad för att vara inbjudande för (den bildade) lekmannen. Samtidigt innehåller den så pass mycket kommentarer och små analyser att den skulle fungera utmärkt som akademisk kurslitteratur, exempelvis om man i seminarieform vill diskutera återkommande strukturella element i magiska riter eller behöver en konkret introduktion till förindustriell allmogemagi. Det populära anslaget innebär dock att inledningen är relativt kortfattad (15 s.) och att diskussionen av många av de oerhört intressanta problemområden som kort berörs däri gärna hade fått fördjupas rejält.

Ett första sådant tema är hur begreppet *magi* bör definieras, vilket – som författaren också framhåller – är något som debatterats i en enorm litteratur vid det här laget. Bokens arbetsdefinition blir: »magiska riter är handlingar genom vilka man vill aktivera översinnliga krafter eller makter för att nå ett konkret resultat» (s. 7). Här förefaller det något svårartat att avgränsa kategorin gentemot »folkfromhet», understryker af Klintberg (och väl även mot många typer av mer officiellt religiöst utövande, vill kanske religionshistorikern tillägga). En term som »översinnliga krafter» hade också behövt preciseras ytterligare – den kan nu potentiellt omfatta även sådant som Uri Gellers bestickböjande, spiritualistiska medium och vissa typer av kristen handpåläggning, vilket gissningsvis inte varit avsikten. Säkerligen har författaren en rad kloka tankar kring arbetsdefinitionen som inte kunnat beredas utrymme här.

Ett andra tema är det historiska djupet i de magiska praktikerna, där af Klintberg skriver att flertalet av riterna har »ett ursprung som kan följas ända tillbaka till förhistorisk tid» (s. 9). Det blir lite dunkelt – återigen sannolikt av utrymmesskäl – huruvida det som avses är en obruten historisk kontinuitet, eller snarare att det föreligger paralleller med äldre praktiker av andra skäl.

Ett sista synnerligen intresseväckande tema är det som gett boken dess namn, nämligen riternas konsekventa bakvändhet. Med hänvisning till Uno Holmbergs artikel »Vänster hand och motsols» (som är den direkta källan till boks titeln) från 1925 föreslås att bakvändheten ursprungligen syftat till att skapa en förbindelse med de dödas värld. Denna har i ett stort antal kulturer tänkts vara en form av upp-och-nedvänd version av vår egen. Sedan har bakvändheten, menar af Klintberg med stöd av Holmberg, på längre sikt kommit att inbegripa alla försök att nå »magiska» världar (s. 14). En annan koppling som härvid varit värd att uppmärksamma är den välkända likartade tendensen i material kring blåkullafärder och annat samröre med djävulen, där man hälsar med vänster hand, det dansas baklänges och så vidare. Inte minst hade detta varit relevant i relation till inslag i vissa av bokens riter – däribland att läsa Fader vår baklänges (s. 48). Det är dock fullt förståeligt att bokens format inte medger sådana djupdykningar. Delvis har frågorna också utforskats i den betydligt längre introduktionen till Svenska trollformler, men det finns ju åtskilligt med forskning som tillkommit sedan 1965 som det hade varit spännande att se författaren gå i dialog med.

En del av tolkningarna har en psykologiserande tendens där det är lite oklart på vilken grund antagandena vilar. Exempelvis hävdas det att när kvinnor utförde ritualer nakna var det något som »fyllde utövaren med en känsla av makt och att vara skyddad mot allt som kunde hota en medan riten pågick» (s. 11). Det är förvisso ingen orimlig analys, men den väcker frågor om det i källmaterialet finns beskrivningar från informanter där de själva (eller någon de känner som utövat riterna) uppger sig ha uppfyllts av sådana känslor, eller om det är en tolkning på annan grund.

Invändningarna ovan handlar genomgående om att man önskat få dricka ännu djupare ur författarens kunskapsbrunn. I någon mån är reservationerna kanske obefogade, med tanke på att formatet, och de gränser det sätter för hur omfattande diskussionerna kan bli, förstås är ett högst medvetet val. Hade diskussionerna fått bli mer ingående gällande alla enskildheter hade texten förlorat i tillgänglighet.

Boken är genomgående skarpsinnig och pedagogiskt upplagd, samt dessutom fantastiskt underhållande. Den visar tydligt hur rikt materialet som presenteras är och vilken guldgruva det utgör – eller kanske skulle man snarare kalla det en vetenskaplig guldreserv för kommande forskargenerationer.

Vänster hand och motsols har alla förutsättningar att bli lika mycket av en klassiker som *Svenska trollformler*. Den rekommenderas som en helgjuten introduktion till den svenska folkliga magins konkreta uttryck. I egenskap av sådan introduktion lämpar den sig väl till att utgöra både undervisningsmaterial på universitetsnivå och presentbok till lekmän med smak för det sällsamma.

Per Faxneld

Elin Nystrand von Unge, Samla samtid. Insamlingspraktiker och temporalitet på kulturhistoriska museer i Sverige. Stockholm 2019. 259 s. ISBN 978-91-89059-30-6.

I sin doktorsavhandling i etnologi *Samla samtid. Insamlingspraktiker och temporalitet på kulturhistoriska museer i Sverige* (2019) tar Elin Nystrand von Unge fasta på insamlingsverksamheten på kulturhistoriska museer och frågar sig hur denna präglas av att samtid samlas istället för historia. Nystrand von Unge är intresserad av museernas dubbla roll som förmedlare och producenter av kunskap och vill synliggöra de »övergripande insamlingspraktiker som styr det kulturhistoriska samlandet» (s. 17). Avhandlingens syfte är att undersöka hur samtid har samlats, vad som ordnat denna insamling liksom vilka relationella effekter denna praktik har haft på samlandets kunskapsprocesser.

Genom att studera samlandet av samtid med fokus på Samdok, som under åren 1977–2011 var ett nationellt nätverk för att samordna de kulturhistoriska museernas insamling av samtiden i Sverige, vill författaren alltså utvinna kunskap om de ordningar som är verksamma vid museernas samlande generellt. Studiet av samtidsinsamling ger, menar författaren, insyn i de kulturhistoriska museernas tidigare osynliga och förgivettagna insamlingspraktiker.

Avhandlingens empiriska avgränsning är satt till tiden för Samdoks grundande 1977 och 40 år framåt till 2017 (år 2011 övergick Samdok i förändrad form till Dokumentation av samtida Sverige (DOSS)) och består av elva djupintervjuer från lika många kulturhistoriska museer, som bedriver insamling av något slag. Författaren har även bedrivit fältarbete på nätverksmöten och granskat materialet i två hemundersökningar från Nordiska museet (1979 och 1986). En stor del av avhandlingens material utgörs också av det som författaren kallar *grå källor*, d.v.s. material som befinner sig mittemellan kategorier, såsom publikationer om samtidsinsamling, utvärderingar, riktlinjer och tidskrifter.

Avhandlingen är disponerad i sex kapitel. I inledningskapitlet, »Samlandet – en inledning», redogörs för det teoretiska ramverket, vilket huvudsakligen utgörs av aktör-nätverksteori där fokus är på hur kunskap och agens görs. Teoribildningen är delvis en reaktion mot den betydelse forskning tidigare gett mänsklig intention och intresset i avhandlingen riktas mot hur materialiteter omformas till aktörer i omfattande kunskapsproducerande nätverk. I samma kapitel beskriver författaren även avhandlingens forskningssammanhang med utgångspunkt i begreppen *minne*, *kulturarv* och *kunskap*.

Efter inledningskapitlet följer fyra kapitel baserade på fallstudier som betonar olika aspekter av att samla samtid, olika ordnanden: »Tiden – eller landet bakom», »Samlarna – möten i kulisserna», »Tingen – som spridda helheter», samt »Tanken – samtiden som studieobjekt». Avhandlingen avslutas med kapitlet »Samtiden – ett historiskt nu».

I det andra kapitlet om tiden hämtar författaren sin teoretiska inspiration från John Laws begrepp *hinterland*, som hon översätter till 'landet bakom'. Detta menar författaren illustrerar den mall som formar och begränsar vad i nuet som är möjligt att säga eller göra. Kapitlet ger kunskap om hur samlandet växt fram som en museivetenskaplig praktik, och tar fasta på de aktörer som varit verksamma i ordnandet.

Författaren beskriver här hur intresset för dåtiden var utmärkande för den tid då de kulturhistoriska museerna skapades och att samlandet av dåtid bör förstås som ett gemensamt projekt i den nutid som då rådde. Man samlade gemensamt det som var på väg att snabbt försvinna och gå förlorat. Det fanns en nära koppling mellan forskning och museiinsamling, där samlandet var kollektivt och inriktat mot spridningsvägar och reliktområden. Vändningen mot samtiden skedde successivt under 1900-talet. När akademien och forskningen förändrades och inriktades på att förklara skeenden i samtiden kom även museiinsamlingen att förändras. Materialet som tidigare insamlats och bevarats på museerna blev nu forskarens eget och var inte längre del av ett kollektivt insamlingsprojekt.

Samtidssamlandet var ur ett perspektiv ett professionaliseringsled och en naturlig progression, eftersom intresset för samtiden var direkt relaterat till tanken om att om det förflutna kunde gå förlorat så gällde ju detsamma med samtiden. Ur ett annat perspektiv utgjorde samtidssamlande ett brott mot tidigare insamlingspraktiker. Samtidens obegränsade mångfald gjorde att det kom att handla mer om sammanhang och kontexter än om att samla föremål. Därmed vidgades gapet mellan forskning och insamling och forskningen utfördes inte direkt på det insamlade materialet, utan det kom snarare att handla om att reflektera kring själva insamlingsprocessen. Som en konsekvens kom museerna att koncentrera sig på att vårda och visa, snarare än att samla och forska.

Avhandlingens tredje kapitel handlar om hur samlarna ordnade sig själva inom ramarna för insamlingsverksamheten. Kapitlets empiriska fallstudie utgörs av Samdoks sista höstmöte 2011. Författaren betraktar Samdok som ett gränsobjekt vilket förenar och bibehåller flera olika insamlingsideal. Själva mötesverksamheten inom Samdok förstår hon som utsträckta rumsligheter. I kapitlet beskrivs hur samlarna ordnade sig själva genom möten, utvärderingar, riktlinjer, tidskrifter och publikationer, där reflektioner kring och om insamling stod i fokus, snarare än samtid, som var löst avgränsad och betydde olika saker för olika personer. Det var alltså metoderna för insamling som fungerade avgränsande snarare än vad som samlades.

I det fjärde kapitlet, »Tingen», utgörs fallstudien av en hemundersökning som genomfördes av Nordiska museet 1979. Genom arkivstudier följer författaren hur det insamlade materialet från undersökningen bröts ner, kategoriserades, ordnades och bevarades i en slags övergångsrit bestående av flera moment. Författaren beskriver hur hemundersökningen vetenskapliggjordes genom en reflexiv objektivitet, där närheten till samtiden hanterades genom att granskning och redovisning blev en del av själva projektet.

Fallstudien för det femte kapitlet, »Tanken», utgörs av den dokumentationsinsats som Stadsmuseet genomförde med anledning av terrordådet på Drottninggatan i Stockholm 2017. Här tar författaren fasta på de idéer som motiverade och vägledde insamlingen och ordnandet av studieobjektet. Genom en insats i samtiden skapades ett underlag för historisk forskning. Insamlingen skedde dock inte enbart för att skapa framtida forskningsmaterial utan också för att förmedla och kanske främst som en symbolhandling i sig. Syftet med dokumentationsinsatsen blev på så vis trefaldigt: att skriva historia, förmedla kunskap om samtiden och utgöra en symbolhandling. Dessa

var också aspekter som visade sig vara starka drivkrafter vid valet av studieobjekt. Viktigt vid insamlingen var således att nutidsmaterialet i en demokratisk anda omgående kom den egna samtiden till del och att museet aktivt deltog i samtiden genom insamling.

Författaren avslutar och sammanfattar de fyra fallstudierna i det sjätte kapitlet under rubriken »Samtiden». Samtidssamlandets praktiker karakteriseras här som presentistiska, i den meningen att de ingår i en »extrem och omedelbar historisering av samtiden och det nära förgångna» (s. 222). Författaren påpekar att när samtidens struktur av värderingar får styra urvalet av den historia som ställs ut tenderar de presentistiska aspekterna att överväga, medan samtidsinsamlingens materiella effekter ger en mer bestående form av inkludering. Därför förordas fortsatt insamling, för utan sådan kommer, menar författaren, museernas innehåll att stagnera och de kommer att upphöra att vara aktuella och del av sin samtid.

Avhandlingen är i sin helhet välskriven, fint sammanhållen och med en lyckad balans mellan teori, metod och empiri. Jag imponeras av författarens förmåga att ledsaga läsaren genom avancerade teoribildningar och intressanta analyser och välkomnar en avhandling som också till sin form ökar läsoplevelsen. Om jag har invändningar handlar de om att jag skulle önskat ytterligare några empiriska djupdykningar i museiverksamheter som inte är Stockholmsbaserade. Detta förtar dock inte det positiva helhetsintryck som avhandlingen ger.

Susanne Nylund Skog

Märta Ramsten, De osynliga melodierna. Musikvärldar i 1800-talets skillingtryck. Stockholm 2019. 216 s. (Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv 48.) ISSN 0081-9840, ISBN 978-91-889-5734-4.

Folkmusikforskaren Märta Ramsten, tidigare chef på Svenskt visarkiv, har inte legat på latsidan sedan hon gick i pension. Under de senaste femton åren har hon publicerat en lång rad artiklar och, tillsammans med medförfattare, böcker om Anders Zorn och musiken, om den europeiska melodi som är känd som »La Folia», om vår nationalsång »Du gamla, du fria» samt om Kungl. Musikaliska Akademien och folkmusiken.

Den senaste boken, *De osynliga melodierna*, är en av tre studier om skillingtryck som kom ut till hundraårsjubileet av Ulf Peder Olrogs födelse. De andra två är Eva Danielsons *Skillingtryckarna* (2019) och Karin Strands studie av skillingtryck om barnamord, *En botfärdig synderskas svanesång* (2019). Ramstens bok är tillägnad Olrog, som ju var en av initiativtagarna till Svenskt visarkiv och dess förste föreståndare.

Skillingtryck har varit ett försummat kapitel i visforskningens historia. Därför noterar man tacksamt att de tre böckerna innebär ett jättekliv framåt vad gäller ny kunskap. Skillingtryckens betydelse för vår kunskap om traditionella visor och deras spridning kan inte överskattas. Under ett enda år, 1896, producerade en enda tryckare 47 000 skillingtryck. Skillingtrycken har också mycket att ge som tidsdokument. En del av texterna hade kort livslängd, de kommenterade aktuella händelser men fördes inte vidare i den muntliga traditionen när händelserna hade förlorat sin aktualitet. Många av de skillingtrycksvisor som Märta Ramsten tar upp i sin bok hör till denna ofta förbisedda kategori.

Om skillingtryckstexterna har försummats så gäller detta i ännu högre grad deras melodier. Tryckarna ansåg att det var onödigt att återge dem i notskrift, eftersom de flesta köparna inte kunde läsa noter. Dessutom skulle noter ha varit en dyr utgiftspost, och skillingtrycken skulle vara billiga. Därför nöjde man sig med att hänvisa till någon annan välkänd visad melodi eller trycka anvisningar som »Sjunges under sin vanliga och mycket bekanta melodi». Det fick till följd att visorna, när de längre fram dokumenterades i fältet, kunde ha många olika melodier.

Den enda forskare före Märta Ramsten som har studerat skillingtrycksmelodierna på djupet är Margareta Jersild i doktorsavhandlingen *Skillingtryck* (1975). Hennes forskning gäller främst 1700-talet, då många visor sjöngs till koralbokens melodier. Under 1800-talet, den period som Märta Ramsten har undersökt, ersattes de tidigare koralmelodierna i stor utsträckning av melodier med profant ursprung, ofta importerade från tysk- och engelskspråkiga länder. Under 1800-talet blev också melodihänvisningarna ovanligare än tidigare; man finner dem endast i 10 % av seklets världsliga visor.

Boken består av fyra delstudier, av vilka den första och den sista är de mest uttömmande. Den första är en presentation av alla melodier i sifferskrift som Ramsten har funnit, totalt 57 stycken. Sifferskriften uppfanns av psalmodikonets skapare, Johan Dillner, och innebär att en siffra ovanför varje stavelse i texten anger vilken ton det är frågan om. Ovanför »Blinka lilla stjärna där» skulle siffrorna bli: 1, 1, 5, 5, 6, 6, 5. Just den melodin används i en »Folksång för Lärobarnen i Folkskolor», tryckt 1847, men där handlar det om ett rojalistiskt budskap som slutar »Lefwe Konung Oscars ätt». Min gissning är att »Blinka lilla stjärna»-melodin kommer att gnolas av praktiskt taget alla läsare när de på sidan 34 får tillfälle att testa sifferskriften.

De boktryckare som införde detta pedagogiska hjälpmedel i sina skillingtryck var ganska få. Den ende som gjorde det i full utsträckning var den mycket musikaliske Johan Frans Åkerblom i Falun. Han står för inte mindre än 36 av de 57 besiffrade melodier som Märta Ramsten har transkriberat och kommenterat. Den visitresseerade känner igen många av visorna: »Husförhörsvisan om de tolv talen i skriften», »Kristallen den fina», »Kaffetåren den bästa är», »Benrangelsriddaren». De flesta av 1800-talets viskategorier är representerade såsom kärleksvisor, andliga visor, visor om olyckshändelser, beväringvisor.

I kommentaren delar författaren med sig av sina ingående kunskaper om textförfattare och kompositörer, när dessa är kända, och konstaterar att melodierna ofta är äldre än texterna. Att koralmelodierna är betydligt färre än i 1700-talstrycken kan kanske sammanhånga med att kyrkogångsplikten upphörde med 1809 års regeringsform. Från mitten av 1800-talet kom i stället väckelseörelsernas melodier till användning i allt större utsträckning.

Genom denna första delstudie har vår kunskap om 1800-talets skillingtrycksmelodier ökat väsentligt. De 57 melodierna i sifferskrift kommer från ungefär samma tid som Levin Christian Wiedes uppteckningar av vismelodier på Vikbolandet i Östergötland. Men medan den antikvariskt intresserade Wiede letade efter de ålderdomligaste melodierna, visar melodierna i sifferskrift vilka skillingtrycksvisor, gamla som nya, som var efterfrågade och gick att sälja. De ger därför en mera representativ bild av det totala melodibeståndet i landet.

Den andra delstudien har rubriken »Soldat- och krigsvisor 1848–1865». De båda årtalen ramar in de två dansk-tyska krig som gällde gränsprovinsen Slesvig-Holsten (Schleswig-Holstein) och som ägde rum 1848–50 och 1864. Bland de unga männen vid svenska universitet växte en mäktig våg av skandinavism fram, och man diktade

visor avsedda att elda soldaternas stridsvilja. De sjöngs till nykomponerade marschmelodier av kända tonsättare som Joachim Nikolas Eggert och Jöns Peter Cronhamn. Den kulturella elitens engagemang i krigen avspeglas i samtida brev och dagböcker, där Märta Ramsten har hittat citat som får en att uppleva den taktfasta sången under mödosamma marscher.

Den tredje delstudien, »Skillingtrycken och teatern», kan ses som ett värdefullt komplement till den vetenskapliga litteraturen om 1800-talets teater i Sverige. Tidigare har det inte varit känt hur vanligt det var att populära sånger i tidens opera- och teaterrepertoar spreds i skillingtryck. Utanför Stockholm fanns knappast några fasta teaterensembler; verkligheten var i stället den som August Blanche har skildrat i »Ett resande teatersällskap». De lustspel och vaudeviller som framfördes under ett sällskaps turné genom landet innehöll ofta sånginslag som blev populära. August Blanches egen dramatik är kanske det bästa exemplet, men även sångerna i F. A. Dahlgrens »Värmlänningarna» upplevde det ena trycket efter det andra.

Den delstudie som jag har läst med allra störst intresse är den som kommer sist och har rubriken »Nid och satir». Här har Märta Ramsten gjort en analys av skillingtrycksvisor innehållande den språkliga och musikaliska formeln »allt väl – ni förstår mig väl». Den term Ramsten använder är franskans timbre, och det var också från Frankrike som formeln nådde svensk litteratur. Franska diktare använde den redan på 1600-talet; de svenska orden är en direkt översättning av franskans »eh bien – vous m’entendez bien». Formeln förekommer ofta i 1700-talets visdiktning, både Olof von Dalin och Bellman använder den, och den är väl representerad i Samuel Christian Wallens stora samling av sällskapsvisor från 1700-talets senare hälft.

Det gemensamma för de sånger där denna timbre förekommer är den insinuanta tonen; James Massengale har karakteriserat den som en förtrolig fras för att förmedla delikata problem och lätt ekivoka situationer. Märta Ramsten citerar följande enstrofing i ett 1700-talsmanuskript som exempel:

Nog vet jag vad som händer då
När vi med glasen Klinga få
Och när som sängen knarrar, allt väl
Och man mot stolpen sparkar, i förstår mig väl.

Ofta handlar det om rena skandalvisor, som »En munter och lustig visa om det hemiska kärleksäventyret emellan Inspektoren och Aktrisen på landsbygden». Bakgrunden var en otrohetsaffär mellan hustrun till en känd skådespelare och inspektoren på dennes gård i Uppland, en skandal som ledde till rättegång och som fick stort utrymme i pressen. När man läser Märta Ramstens referat av affären går associationerna osökt till vår tids skvallerpress.

I andra visor riktar sig satiren mot personer i maktposition som har utnyttjat sin ställning på ett stötande sätt. En omstridd tidningsredaktör som i sin tidning ägnat sig åt antisemitisk propaganda får se sig själv figurera som »riksbofven» i en skillingtrycksvisa. I andra visor utsätts lagens väktare för spott och spe när de har missbrukat sin ställning. Två skillingtrycksvisor levererar ingående och upprörande beskrivningar av hur pigor har straffats med »arsprygel» för att de uteblivit från sitt arbete. Märta Ramsten konstaterar att texterna tveklöst ställer sig på de svagas och försvarslösa sida.

I en tabell ger Ramsten källhänvisningar till alla de 33 skillingtrycksvisorna från åren 1818–1912 som innehåller timbren »allt väl – ni förstår mig väl». Hon nämner

även att den har utnyttjats av litterärt bevärdade författare som Oscar Levertin och Lars Ahlin och att visdiktaren Finn Zetterholm har tagit upp den i sången »Gammalt herdekväde» som finns inspelad på skiva.

Här kan det vara på sin plats att inskjuta att texten inte är skriven av Zetterholm. Han har hämtat den från *Fula visboken*, en samling folkliga erotiska visor som Christina Mattsson och jag gav ut 1977. Upptecknaren, Andreas Palearius Svensson, var verksam i Helsingfors i början av 1900-talet. Melodin ingår i vishäftet *Frisinnade Qvällsqvistqväden* som utkom anonymt utan tryckort eller tryckår, men som av innehåll och utstyrsel att döma skulle kunna vara en av Ludvig Teodor Öbergs många vispublikationer från mitten av 1800-talet. Bevarade exemplar av häftet är i dag stora rariteter; mig veterligen är Svenskt visarkivs bibliotek det enda offentliga bibliotek som äger det.

Slutintrycket av *De osynliga melodierna* är att Märta Ramsten har lämnat ifrån sig en initierad och välformulerad bok som ger läsaren ny kunskap om hur sången har låtit under en epok som ligger före vår tids inspelningsteknologi. Det som gör läsningen så givande är att hon inte bara har en fullständig överblick över tidens musikkliv, hon har också förmågan att levandegöra en vardag med politiska och sociala dagsfrågor. Det gör boken till en kulturhistorisk sedeskildring av rang. Särskilt gäller det delstudien om de satiriska visorna med deras starka tidsfärg.

Recensioner av facklitteratur brukar inte uppehålla sig vid den grafiska formgivningen, men i det här fallet är den så lyckad att formgivarens namn måste nämnas: Linn Sandgren. Det är sällan man får en bok i sina händer där typografi och illustrationer är så kongeniala med texten som här. Det bidrar till att göra läsningen om skillingtrycksvisornas melodier till en ren njutning.

Bengt af Klintberg

Annika Sandén, Fröjdelekar. Glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid. Stockholm 2020 423 s. ISBN 978-91-27-16719-3.

Med boka *Fröjdelekar. Glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid* har Annika Sandén (2020) fullfört sin trilogi om 1600-tallets svenske sosial- og kulturhistorie. Hennes to tidligere bøker i serien bærer titlene *Missdådare. Brott och människoöden i Sverige omkring 1600* (2014) og *Bödlar. Liv, død och skam i svenskt 1600-tal* (2016).

På grunnlag av Sveriges sterke politiske stilling i Europa på 1600-tallet har hundreåret blitt betegnet som Sveriges stormaktstid. Til tross for dette blir perioden gjerne beskrevet som dyster, vanskelig og tung med bl.a. uår og sult for den svenske befolkningen. Sandéns anliggende med denne siste boka er å vise at 1600-tallets Sverige også innebar glede og livsutfoldelse i hverdagen, og boka er således ei motvekt til den tradisjonelle framstillinga av perioden. Gjennom å beskrive bl.a. barns leker, ungdommens aktiviteter, omgangsformer, jakten på en ektefelle og markering av livs- og årshøgtider tegner Sandén et bilde av jordbruksbefolkningens fornøyelser og gledeutfoldelser. Hennes bok er således også et bidrag til historien sett nedenfra, d.v.s. ei historiefremstilling som fokuserer på de lavere sosiale lag i samfunnet. Innledningsvis i boka tydeliggjør hun dette historieperspektivet ved å skrive at det er «stormaktstidens allmogeby og lokalsamhällets 'folk i allmänhet' som här står i centrum».

Sandén bygger framstillinga si på kildepluralisme, og benytter både normativt og kognitivt kildemateriale. De normative kildene hun trekker veksler på er Kyrkoordningen fra 1571, Kyrkolagen 1686, forordninger og påbud fra biskopene. Av kognitive kilder bruker hun ulike typer rettsprotokoller – «sockenstämmo-», «domkaptels-», «härads-» og «rådsturättprotokoller». I tillegg trekker hun inn reiseskildringer, levnedssnedtegnelser, dagbøker og skjønnlitteratur. I særlig grad benytter hun seg av nedtegnelsene til presten Petrus Gaslander.

Hovedstrukturen i boka følger menneskelivets gleder og fornøyelser fra barndom til voksenalderen. Med andre ord har boka en livsløpsstruktur, og den er delt inn i åtte kapitler. I innledningskapitlet gir Sandén en kontekstualisering, et riss og en bakgrunn for hovedtemaet hun behandler i boka. Som et formidlingsgrep stiller hun stormaktstidens kriger opp mot svenske barns lekebryllup. Videre behandler hun lek som fenomen, gjør rede for avgrensninger, kilder og metode. Dessuten gjør hun det helt klart for leseren at det er hverdagslivets historie som interesserer henne – «det vardagliga levandet och människornas livsvärld», og at det er den type kulturhistorie som er førende for hennes framstilling. Således er Sandén en arvtaker til den internasjonale kulturhistoriske retningen som vokste fram på 1970- og 1980-tallet. Et av de sentrale spørsmålene hun er opptatt av i studien er i hvilken grad den kirkelige ortodoksien og statsmaktens mange disiplinerende lover påvirket den folkelige atferden knyttet til sosiale samvær.

I bokas andre kapittel behandler Sandén barna og deres lek, slik som nattverdlek, bryllupslek og ball-lek, men hun er også innom barnas arbeidsoppgaver i bondesamfunnet. De ulike typer leker beskriver Sandén relativt inngående. I det påfølgende kapitlet studeres ungdomstida og ungdommens leker og aktiviteter knyttet til årshøgtidene. Vi får høre bl.a. om «majfestene», midtsommerfestene og staffansrittene. Også det etterfølgende kapitlet kalt «Och de unga ha '...därom dansat om annan'», handler om ungdomstida, men fokuset er nå flyttet over på deres møteplasser og omgangsformer. Sandén tar oss her med inn i «vaktstugorna» og «lekstugorna» som var steder der ungdom kunne møtes og ha sosial omgang, og vi innvies i ungdommens danseaktiviteter og sangleker.

I det femte kapitlet studerer Sandén ungdommens møtevaner og pardannelser. Her fokuserer hun på nattefrieriet og de unges jakt på en ektefelle, og vi får vite hvor og hvordan dette foregikk. Likeledes omtales det formelle frieriet og forlovelsen. Dessuten studerer hun de unges seksualitet og myndighetenes kamp mot forekteskapelig seksuelt samkvem. I kapitlet drøftes også betydningen av det følelsesmessige og kjærlighet som grunnlag for ekteskap. Dette følges opp med et inngående kapittel om 1600-tallets bryllupsfeiring der vi får bl.a. høre om brudeferden, bryllupsmiddagen og bryllupsunderholdningen. Helt til slutt i kapitlet omtales fester under jordbruksåret, fester som ble holdt når et større arbeid var fullført, slik som ved slåttens og skurdens slutt. Det sjuende kapitlet vier Sandén til de voksnes gleder og gledeanledninger – dåp, innledning av barselkoner i kirken, markeder, gjøglere, musikk, kortspill, terningspill og tobakk. Mens hun i det avsluttende kapitlet sammenfatter og syntetiserer sine funn. Her tydeliggjør hun at studien kan sammenfattes i tre hovedpunkt: 1. De unges ønsker og behov for å møtes synes å ha farget allmuens festskikker, 2. Fest og glederike samvær synes å ha spilt ei sentral rolle for å skape sosial orden i bygdesamfunnet og 3. Det later til at kirkens og statsmaktens bestrebelse for innstramming har hatt marginal effekt på den praktiserte fest- og møtekulturen.

Det er ingen tvil om at Sandéns bok er svært leseverdig og at hun har lyktes i å nyansere oppfatninga av Sveriges stormaktstid. Hun har levert et viktig og svært

interessant kulturhistorisk arbeid. 1600-tallets hverdagsliv er lite utforsket, og vi har derfor relativt lite kunnskap om det. Hennes bok fyller således et vitenskapelig tomrom. En hovedgrunn til at vi har lite kunnskap om de lavere sosiale lags hverdags- og festliv i denne tidsperioden, er kildesituasjonen og kildetilgangen. Disse sosiale gruppene har etterlatt seg relativt lite kildemateriale, og den noe begrensede kildetilgangen som finnes, er spredt. Rettsprotokoller kan mange ganger gi oss interessante gløtt ned i hverdagslivet, men å finne fram til relevante opplysninger i dem krever en enorm letejobb. Sandén skal derfor ha honnør for at hun har gjennomført et slikt kildearbeid. Transkribering og digitalisering av rettsprotokoller med søkemuligheter, noe som forekommer i begrenset grad, vil gi langt større muligheter og lette tilgangen for forskning på allmuens hverdags- og festliv og kulturhistorie. I forlengelsen av dette vil vår kulturhistoriske kunnskap kunne øke. Samtidig må vi være klar over at rettsprotokoller som kilde til det alminnelige hverdagslivet reiser noen metodisk-teoretiske utfordringer da rettsprotokoller i sin natur i hovedsak gjengir atferd som avviker fra det normale.

Jeg vil dessuten framheve at Sandéns arbeid gir utgangspunkt for og åpner opp for andre svært interessante kulturhistoriske problemstillinger. Hennes bidrag til økt kunnskap om 1600-tallets samværsformer og skikker setter oss i enda større grad i stand til å undersøke skikkens kontinuitet eller endringer fra 1600-årene og framover. Dette vil kunne berike og supplere vår kulturhistoriske kunnskap og viten.

Sandén skriver lettfattelig og godt, og som leser lar man seg lett engasjere og rive med. Vi kommer nær 1600-tallsmenneskene på ulike måter med detaljerte og levende beskrivelser. Boka har således gode formidlingskvaliteter. Her trekker man raskt parallellen til f. eks. Emmanuel Le Roy Ladurie: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (1976). Selv om denne framstillingsformen har sine formidlingsfordeler, kan det også være diskuterbare sider ved den. Til tross for at Sandén kontekstualiserer gledeanledningene og setter dem inn i en større samfunnsmessig sammenheng, blir likevel framstillinga i deler av boka svært refererende og empirisk-deskriptiv, stundom kanskje også i overkant detaljert og omfattende. Dette går til tider på bekostning av framstillingas analytiske perspektiv og nivå, noe som kunne vært noe avhjulpet med noen flere sammenbindende analytiske sammenfatninger underveis. Disse kunne også med fordel ha spilt opp til bokas avsluttende kapittel der Sandén kommer med en syntese der hun forener studiens ulike tråder og resultater, ei avsluttende syntese som så avgjort bidrar til å løfte framstillinga.

Sandén påpeker innledningsvis at det kan være et metodisk problem å avgjøre hva som var gledeanledninger i stormaktstidens bondesamfunn. Dette er så avgjort et poeng. Det er ikke sikkert at de anledninger vi knytter gledeopplevelser til i dag, var det på samme måte på 1600-tallet. Boka ville ha tjent på om hun hadde tematisert og drøftet dette noe mer inngående. Et slikt problem kan f.eks. være knyttet til «kyrktagningen». Sandén poengterer at dette var en gledeanledning der barselkvinnen ble feiret og hedret offentlig i kirken med et gledesfylt samvær. Selv om dette sett utenfra kunne være en glederik anledning, er det ikke sikkert at alle barselkvinner opplevde «kyrktagningen» som noen glede. Anders Gustavsson har i sin avhandling *Kyrktagningsseden i Sverige* (1972) dokumentert at enkelte svenske kvinner på slutten av 1800-tallet opplevde skikken som belastende.

Helt avslutningsvis vil jeg også peke på at strukturen i enkelte av kapitlene kunne vært strammet noe opp. Framstillinga kan stundom skli litt ut og virke noe springende.

Til tross for at jeg altså enkelte steder kunne ønske et sterkere analytisk kildegrep og en strammere struktur, overskygger ikke dette at Sandén fortjener stor honnør for bokutgivelsen. Selv poengterer hun at boka ikke er en uttømmende kartlegging av festskikkene og fornøynelseslivet under den svenske storhetstiden. Men det er likevel hevet over tvil at den gir svært verdifulle kikkhull og dyddykk ned i 1600-tallets fest- og gledekultur, og gjennom dette bringer ny, interessant og viktig kulturhistorisk kunnskap. Det er bare å glede seg til hennes neste bok.

Herleik Baklid

Spelmansböcker i Norden. Perspektiv på handskrivna notböcker. Red. Märta Ramsten, Mathias Boström, Karin L. Eriksson & Magnus Gustafsson. Uppsala 2019. 233 s. (Acta Academia Regiae Gustavi Adolphi 159.) ISSN 0065-0897, ISBN 97891-87403-35-4.

Hösten 2017 anordnades en tredagarskonferens på temat »Spelmansböcker i Norden» på Linnéuniversitetet i Växjö som en del av Smålands musikarkivs 25-årsjubileum. Nu finns ett urval av föredragen från konferensen publicerade i en antologi med samma namn och med undertiteln *Perspektiv på handskrivna notböcker*.

Det kanskje framstår som smått grandios at ägna tre konferensdagar åt vad som för en utomstående kan framstå som ett förhållandevis smalt ämne. Men vid en genomläsning av antologin är det tydlige at spelmansböckerna hyser en breidd vad gäller både deras innehåll och de forskningsfrågor som kan ställas till böckerna som källmaterial. Därmed inte sagt at det är ett oproblematiske material, vilket märks redan i själva termen *spelmansbok*. Den enkla beskrivningen är at det handlar om en handskrivnen notbok med en samling musikstycken, i huvudsak danslåtar, nedtecknat av en eller flera privatpersoner avsett för praktiske utövande. Men när den handskrivna notboken kallas för *spelmansbok* så antyds en koppling till folkmusiken såsom den definierats sedan åtminstone 1800-talet av såväl forskare som utövare vilket ger begreppet en ideologisk innebörd. Förleden *spelmans-* ger särskilda förväntningar på böckerna som deras faktiske innehåll sällan lever upp till – det är som regel betydelige mera mångfacetterat än sinnebildnen av vad som är genuin folkmusik, vilken är mera av en ideologisk skapelse av den tidige spelmansrörelsen. *Spelmansbok* är heller inte brukarens begrepp utan det har skapats under det tidige 1900-talet, långt efter och i ett annat sammanhang än det böckerna skrevs i.

Ursprunget till begreppet *spelmansbok* är inte helt klarlagt, men uppenbart är det intimt förknippat med det tidige 1900-talets arbete med at bevare svensk folkmusiktradition. Merparten av de spelmansböcker som idag finns i arkivens och museernas samlinger tycks ha samlats in i samband med folkmusikuppteckningsarbete. Följaktligen är det inom folkmusikfältet – bland musiker såväl som forskare – som spelmansböckerna fått sin huvudsaklige hemvist. Något som accentueras av at antologins författare alla är välkända folkmusikforskare. Det är dock inte några snäva perspektiv på spelmansböckerna som genomsyrar bidragen, vilka snarare tar fasta på at hur spelmansböckerna, för at citera Mathias Boströms förord (s. 10), »inte sällan visar på förbindelser och förmedling mellan musikmiljöer i städer och på landet samt mellan hov, adel, borgare, militärer, skolans och kyrkans tjänstemän, hantverkare och bönder – och dessutom över nationsgränser».

Boken inleds med en artikel vardera av Jens Henrik Koudal, Björn Aksdal och Magnus Gustafsson som utifrån sina respektive hemländer (Danmark, Norge och Sverige) ger en nödvändig översikt av källmaterialet både vad gäller dess omfattning och dess innehåll samt i vilka sociala miljöer som spelmansböckerna återfunnits. Den sammantagna läsningen av de landsuppdelade presentationerna ger också det nordiska perspektivet, om än bara till delar. För helheten hade det så klart varit intressant med en översikt av källorna i samtliga nordiska länder. Inte minst hade det, åtminstone som svensk läsare, varit intressant att få en inblick i de finska spelmansböckernas värld med tanke på de bägge ländernas gemensamma historia.

De inledande kapitlen ger som sagt värdefulla introduktioner till själva föremålet för antologin. Personligen har jag dock störst behållning av de bidrag som utgörs av mera konkreta fallstudier. Särskilt Eva Hovs studie av en samling handskrivna notböcker som tillhört kvinnor ur olika generationer i Trondheim bjuder på fascinerande läsning. Vi får en inblick i kvinnors villkor inom en högreståndsmiljö i allmänhet och deras musikutövning i synnerhet. Likaså ger artikeln en förståelse för det kulturella klimatet i en perifer del av Europa under 1600-, 1700- och 1800-talet. Samtidigt som Trondheim kan uppfattas som en avkrok ur ett kontinentalt perspektiv visar Hov genom att följa kvinnorna bakom notböckerna hur det funnits livaktiga kontakter och influenser mellan Norge och Irland. Sammantaget är Eva Hovs artikel ett fint exempel på hur ett till det yttre ganska oansenligt källmaterial öppnar dörrar till spännande historieskrivning.

Märta Ramsten närmar sig i sitt bidrag spelmansböckerna utifrån en källkritisk metodik. Genom att använda sig av närläsning, ett begrepp lånat från litteraturvetenskapen (på engelska *close reading*) granskar Ramsten den repertoar som förmedlas i spelmansböckerna och dess förhållande till böckernas upphovspersoner. Ramsten granskar två konkreta exempel, notböckerna efter Snickar Erik Olsson från Ovanåker i Hälsingland och Per Erik Ohlsson från Hidinge i Närke. Repertoaren ur Snickar Eriks notbok finns publicerad i det stora standardverket *Svenska låtar*, vilket, enligt Ramsten (s. 161), »ger en slags auktoritet till framställningen och en sanktionering av Snickar Eriks repertoar». Men Ramstens närläsning visar att det endast är andrahandsuppgifter som kopplar notboken till Snickar Erik och att dess repertoar skiljer sig markant i jämförelse med andra kända låtuppteckningar efter honom, vilket leder till slutsatsen att boken (och dess innehåll) troligtvis har en annan uphovsperson. I Per Erik Ohlssons notbok innehåller repertoaren såväl samtida dansmusik som en äldre repertoar av spelmansmusik. Även här jämför Ramsten med den repertoarbild som förmedlas efter Ohlsson i *Svenska låtar*, där de publicerade låtarna är utvalda för att passa in i spelmansrörelsens ideologiska ramverk, som värdesatte en äldre repertoar framför samtidens moderna dansmusik. I Ohlssons egen notbok är repertoaren däremot mera pragmatisk och ger förmodligen en mera rättvisande bild av honom som musiker, samtidigt som den framväxande spelmansrörelsens inflytande över vad som ansågs vara genuin folkmusik är märkbar i det att Ohlsson skrev ner den repertoar han mindes från ungdomen och som han visste värdesattes när han till exempel deltog vid spelmanstävlingar.

Märta Ramstens artikel ger också upphov till några reflektioner av mera arkivteoretisk karaktär i relation till dagens digitaliserings- och tillgänglighetsideal inom arkivsektorn. 2007 publicerade Svenskt visarkiv de största svenska samlingarna av spelmansböcker på webben: Folkmusikkommissionens arkiv och Musikhistoriska museets samling av spelmansböcker (idag Scenkonstmuseet). Ramsten ger exempel på hur hon fick ytterligare pusselbitar till förståelsen av Per Erik Ohlssons notbok när

hon granskade originalboken och såg detaljer som inte framgick av den digitaliserade versionen i webbutgåvan. En påminnelse om vikten av att arkiven vårdas och håller originalmaterial tillgängligt trots digitalisering och webbpublicering, och om vikten av ett källkritiskt förhållningssätt även i dagens digitala värld.

Visarkivets webbpublicering har gjort ett omfattande spelmansboks-material tillgängligt och använt i en omfattning som inte varit möjligt tidigare. Det har funnits (och finns) ett starkt ideal inom folkmusiken att låtar ska traderas gehörsvägen. Inte minst har låtrepertoar och spelstil förmedlade av äldre spelmän verksamma inom ett avgränsat geografiskt område eller från en känd spelmannssläkt en stark auktoritet. Men i och med den ökade tillgängligheten kan en trend anas där det blivit populärt att leta repertoar i spelmansböckerna, möjligen som ett sätt att hitta material som upplevs som unikt och att känna närhet till musikens ursprung. Istället för att lära sig gehörsvägen av en äldre spelman blir spelmansboken en auktoritet. Det gör att lika gärna som man i folkmusikkretsar brukar presentera låtar som *efter* en viss spelman är det numera också vanligt att låtar presenteras som *ur* en specifik spelmansbok, till exempel ur Sven Donats notbok eller ur Sexdregasamlingen för att nämna några populära källor.

Bruket av spelmansböcker i en samtida kontext är också ämnet för Karin L. Erikssons bidrag i antologin med rubriken »Från handskrift till låtkurs». Genom sin dokumentation av låtutlärningskurser – en inom folkmusiken populär form av grup-pundervisning – ger hon exempel på hur spelmansböckernas repertoar fått nytt liv genom att de spelas, lärs ut och förs vidare av idag verksamma folkmusiker. Eriksson närmar sig också den intressanta frågan om den musikaliska gestaltningen av spel-mansböckernas repertoar. Notskrifterna är sällan försedda med utförligare anvisningar om hur låtarna ska spelas och än mindre är känt om speltekniskt utmärkande drag hos den som skrivit böckerna. Det ger en spänning mellan å ena sidan valet av en låt som uppfattas som unik och med en autenticitet som sanktioneras av spelmansbokens auktoritet som källa och å andra sidan friheten att utforma låtarna efter egna ideal och spelpraxis. Vilket givetvis inte utesluter att spelmansböckernas repertoar ofta tolkats utifrån historiska ideal och uppfattningar om hur musiken bör framföras för att låta tidstypiskt till exempel genom bruk av historiska instrument.

Mathias Boströms bidrag, slutligen, rör sig närmast på en metanivå i det att det inte är en studie av ett specifikt spelmansboks-material utan istället riktar ljuset mot en forskare som studerat spelmansböcker. Nils Dencker från Strängnäs i Södermanland var folkhögskollärare med ett starkt folkmusikintresse. Boström beskriver honom (s. 199) som en »flitig insamlare, forskare och skribent på folkmusikområdet». Mest känd är han för sitt arbete med att systematisera och registrera sånglekar och folkmu-sikuppteckningsarbete i Södermanland. Mindre känt är Denckers omfattande arbete med att inventera europeiska arkiv för att kartlägga folkmusikens källor, ursprung och olika spridningsvägar. Med start i Tyskland 1928 låter Boström oss följa med på Nils Denckers resor runt den europeiska kontinenten där den sista insamlings-resan gick till Belgien så sent som 1961. Det är i sig fascinerande att följa en äldre generation forskares hängivenhet i att samla, sortera och registrera sitt forskningsma-terial. För Dencker fanns inte andra kopieringsmetoder tillgängliga än att för hand tålmodigt skriva av de notmanuskript han fann intressanta. Men det intressanta i Bo-ströms framställning är avskrifternas vidare öde i en svensk folkmusikkontext. Även om själva originalmanuskripten möjligen faller inom ramarna för definitionen av en spelmansbok är det tveksamt om Denckers kopior kan räknas in i spelmansböckernas sfär. De är snarare att betrakta som ett personligt urval färgat av Denckers forsk-

ningsambitioner. Men i och med att delar av materialet kom att arkiveras tillsammans med dåvarande Musikhistoriska museets samling av spelmanböcker och senare har tillgängliggjorts via Visarkivets webbpublicering så har Denckers material, med Mathias Boströms ord (s. 215), »kommit att bli en levande del av folkmusikmiljön i Sverige och kan höras på konserter, fonogram och webben» och blivit »en legitim del av den svenska folkmusikens låtskatt». Ett exempel på att det inte bara är böckernas innehåll, eller ens böckerna som sådana, som nödvändigtvis ger definitionen av en spelmansbok. Minst lika viktig är kontexten: vem som samlat in materialet, var det bevaras och vem som använder det. Mathias Boström noterar att det av Denckers material som kom att förvaras i dåvarande ULMA:s samlingar i Uppsala inte blivit lika uppmärksammat. Förmodligen därför att det där inte blivit en del av folkmusikmiljön på samma sätt som hos Musikhistoriska museet och senare Svenskt visarkiv där det hela tiden funnits en direkt koppling till folkmusikforskningen och folkmusikens kulturarvsinstitutioner.

Sammantaget är *Spelmansböcker i Norden* något av en palett över exempel på hur spelmansböckerna kan användas som källmaterial till såväl historiska frågeställningar som företeelser i vår samtid. Här ses också en bredd från de renodlade folkmusikstudierna till Eva Hovs bidrag som skildrar ett sammanhang som socialt och estetiskt befinner sig ganska långt från folkmusikmiljön. I antologins förord nämner Mathias Boström spelmansbokens släktskap med den handskrivna visboken. Även handskrivna visböcker har tidigare varit tema för en konferens som resulterat i en antologi, *Samlade visor. Perspektiv på handskrivna visböcker* (Ternhag 2008), som flera skribenter också refererar till. Den har dock ett mera tvärvetenskapligt upplägg med artiklar skrivna av företrädare för olika ämnesdiscipliner. Ett liknande tvärvetenskapligt grepp på spelmansböckerna vore intressant för att ytterligare vidga perspektivet på den handskrivna notboken. Detta inte sagt som en kritik mot föreliggande utgåva, utan snarare som ett önskemål om en uppföljare.

Victor Johansson

Svenska arkeologer. Red. Ann-Sofie Gräslund. Uppsala 2020. 230 s. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 158.) ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-87403-38-5.

I bokens 452 välskrivna sidor tecknas bilden av sammanlagt 60 arkeologer. Dessa är: Nils Henrik Sjöborg (1767–1838) porträtterad av Jarl Nordblad; Magnus Bruzelius (1786–1883) av Påvel Nicklasson; Sven Nilsson (1787–1855) av Johan Hegardt; Carl Georg Brunius (1792–1869) av Anders André; Bror Emil Hildebrand (1806–1884) av Johan Hegardt; Nils Gustaf Bruzelius (1826–1895) av Bertil Helgesson; Hjalmar Stolpe (1841–1905) av Charlotte Hedenstierna-Jonsson; Hans Hildebrand (1842–1913) av Evert Baudou; Oscar Montelius (1843–1921) av Anders Kaliff; Emil Eckhoff (1846–1923) av Jes Wienberg; Bernhard Salin (1861–1913) av Anne-Sofie Gräslund; George Sarauw (1862–1928) av Tove Hjörungdahl & Carl Holmberg; Otto Janse (1867–1957) av Johan Hegardt; Oscar Almgren (1869–1945) av Fredrik Ekengren; Oskar Lidén (1870–1957) av Kristina Jennbert; Otto Rydbeck (1872–1954) av Lars Ersgård; Knut Stjerna (1874–1909) av Patrik Nordström; Johan Alin (1879–1944) av Stina Andersson; Ture Johnsson Arne (1879–1965) av Ingmar Jansson; Gustaf Hallström (1880–1962) av Evert Baudou; Otto Frödin (1881–1953) av Lars Ersgård; Bror Schnittger (1882–1924) av Lars Ersgård; Nils Lithberg (1883–

1934) av Gustaf Svedjemo; Karl Esaias Sahlström (1884–1964) av Tony Axelsson; Gunnar Ekholm (1884–1974) av Fredrik Ekengren; Sune Lindqvist (1887–1976) av Bo Gräslund; Nils Åberg (1888–1957) av Birgit Arrhenius; Birger Nerman (1888–1971) av Patrik Nordström; Nils Niklasson (1890–1966) av Johan Wigforss; Hanna Rydh (1891–1964) av Elisabeth Arwill-Nordbladh; Arthur Nordén (1891–1965) av Anders Kaliff; Andreas Oldeberg (1892–1980) av Helena Victor; Olov R.T. Janse (1892–1985) av Johan Hegardt; Bengt Thordeman (1893–1990) av Anders André; Axel Bagge (1894–1953) av Stig Welinder; Mårten Stenberger (1898–1973) av Anne-Sofie Gräslund; Agnes Geijer (1898–1989) av Margareta Nockert; John Nihlén (1901–1983) av Gert Magnusson; Ragnar Blomqvist (1901–1983) av Anders André; Erik Floderus (1902–1955) av Sten Tesch; John-Elof Forssander (1904–1944) av Stig Welinder; Holger Arbman (1904–1968) av Charlotte Hedenstierna-Jonsson; Sten Florin (1905–1987) av Stig Welinder; Wilhelm Holmqvist (1905–1989) av Torun Zachrisson & Kristina Lamm; Greta Arwidsson (1906–1998) av Birgit Arrhenius; Hans Hansson (1907–1972) av Kerstin Söderlund; Nils-Gustaf Gejvall (1911–1991) av Sabine Sten; Dagmar Selling (1912–1987) av Inger Zachrisson; Åke Fredsjö (1913–1978) av Oscar Ortman; Carl-Axel Althin (1915–1973) av Lars Larsson; Carl-Axel Moberg (1915–1987) av Jarl Nordblad; Hans Christiansson (1916–2001) av Kjel Knutsson; Berta Stjernquist (1918–2010) av Lars Larsson; Bertil Almgren (1918–2011) av Frands Herschend; Erik Nylén (1918–2017) av Gustaf Trotzig; Lili Kaelas (1919–2007) av Ingegerd Särilvik; Inga Serning (1920–1987) av Inger Zachrisson; Mats P Malmer (1921–2007) av Anders André; Märta Strömberg (1921–2012) av Kristina Jennbert; Erik Cinthio (1921–2018) av Hans Andersson.

Ett krav för att få komma med i boken har varit att arkeologen ska vara född 1921 eller tidigare. Endast 13 % av de 60 biograferade arkeologerna utgörs av kvinnor, vilket inte är förvånande med tanke på patriarkatets starka ställning under arkeologiämnets ungdomsår. Som kontrast kan nämnas att år 2020 utgjorde disputerade kvinnor inom hela akademien ca 45 %, medan kvinnliga professorer fortfarande ligger på en obegripligt låg nivå med endast ca 30 % (SCB).

Av de porträtterade arkeologerna har jag personligen bara träffat knappt tio, varför min direkta kännedom om personerna förstås är liten. Man får i boken vanligen bara glimtvis upplysningar om de olika forskarnas personligheter, eftersom porträtten endast omfattar 5–11 sidor (inklusive illustrationer). Publikationen liknar således en lite fylligare uppslagsbok. Varje artikel avslutas med en referenslista där bland annat den biograferades viktigare skrifter ingår. Författarna till de enskilda artiklarna har på ett eller annat sätt kopplingar till de omskrivna arkeologerna, antingen att man forskat inom samma område eller haft vederbörande som lärare eller mentor. Det gör att beskrivningarna, trots sin korthet, mestadels är initierade.

Det är i detta sammanhang inte möjligt att recensera varje artikel utan jag försöker istället att ge en skissartad bild av arkeologiämnets karaktär och vad som gjorts att forskningen hamnat där den hamnat. Det har ju tidigare skrivits mer och betydligt mer ingående om flera av de biograferade arkeologerna. Inte minst har Evert Baudou under de senaste decennierna i monografier ingående behandlat arkeologiämnets historia (2004) samt enskilda forskare som Gustaf Hallströms (1997) och Oscar Montelius (2012) gärningar. I dessa publikationer ges en fullödlig bild inte bara av personerna utan också av deras sociala liv och nätverk.

Ett mycket speciellt drag med arkeologiämnet är att det för det första behandlar mycket stora tidspann samt för det andra att källmaterialet tillväxer mycket snabbt (jfr historia där nyfynd av källor från till exempel 1500-talet är mycket sällsynta om

man inte brukar arkeologi förstås). Det finns också en slags inbyggd process i detta, nämligen att man som forskare inte kan säga mycket om ett skede eller en plats om man inte har några spår av den tidsperioden. Av naturliga skäl blir då de tidiga arkeologernas uppgift att samla in, ordna och försöka röna ut frågor av typen: Var? Och när? I min undervisning har jag ofta frågat studenterna vad de som arkeologer skulle göra om de kom till en helt främmande och tidigare okänd ö och ville ta reda på dess förhistoria. Svaren som växer fram under seminariediskussionerna landar i och beskriver i grova drag den arkeologiska forskningshistorien som vi ser den i princip överallt där skriftliga källor saknas! Det finns således en närmast självklar process i det grundläggande tillvägagångssättet och det är denna tidiga fas en stor del av boken handlar om.

Till skillnad från de arkeologiska samlingarna i stora delar av Nordeuropa var de nordiska samlingarna tidigt under 1800-talet placerade i centralmuseer. Den stora samlade mängden föremål och fynduppgifter från ett större område gav de nordiska antikvarierna ett tydligt försteg när det gäller uppordningen och översikt av materialet. I ett sådant ljus man bör till exempel se upptäckten av treperiodsystemet (sten-, brons- och järnålder) av dansken C. J. Thomsen och även senare den internationellt berömda Oscar Montelius indelning av bronsåldern i sex perioder och metoden att typologisera föremål. I ämnets tidiga historia är det antikvarierna och museerna som spelat den största rollen inom den arkeologiska forskningen. Men från och med att Oscar Almgren erhöll en professur i Uppsala 1914 kom universiteten successivt att överta rollen som den dominerade arkeologiska forskningsarenan. Men det tog tid och först 1975 fick den norra halvan av Sverige en lärostol i arkeologi, då Evert Baudou blev professor vid Umeå universitet. Idag är museiforskningen begränsad, däremot utförs nästan allt arkeologiskt fältarbete av museerna.

Ju mer källmaterial som tillkommer desto mer varierade frågor kan forskaren svara på. Den som säger – vilket var vanligt på 1970-talet – att man inte ska låta sig styras av materialet har nog inte helt förstått själva ämnet och dess begränsningar. Det är och har genom forskningshistorien till största delen varit det tillgängliga materialet som avgjort vilka frågor man ställt sig, eller åtminstone trott sig kunna svara på. Men samtidigt har också tidsandan varit hindrande för forskare att ägna sig åt vissa frågeställningar, trots att det funnits ett relativt rikligt källmaterial. Som ett exempel på detta kan nämnas frågeställningar om förhistorisk religion som under 1970- och en bit in på 1980-talet närmast var tabu inom arkeologin. Istället var bebyggelse- arkeologi, agrar ekonomi och liknande frågor rörande de förhistoriska samhällenas ekonomiska bas en prioriterad fråga. Det fanns ett mycket stort material – om man ville se det – som kunde ha behandlats med frågor av religiös karaktär. Senare, från och med slutet av 1980-talet, blev frågor om religion betydligt vanligare. Ser man parallellt på universitetsämnena syns samma tendens där. Till exempel var ekonomisk historia och arkeologi populära ämnen under 1970-talet, medan religionsvetenskap var ett »fjuttämne». Senare blev det nästan tvärtom då religionsvetenskap blev och är ett mycket uppskattat ämne med massor med studenter. Allt avhängigt av den rådande tidsandan i samhället.

Artiklarna i *Svenska etnologer och folklorister* (2010) är skrivna utifrån ungefär samma mall där födelseorter, föräldrar, studieorter och studier redovisas och det är intressant att se att rekryteringen av våra främsta arkeologer skett företrädesvis från överklass, övre medelklass eller prästerskap, eller också har de blivit fostrade av föräldrar med akademisk bakgrund. Väldigt få har haft arbetarbakgrund, men några undantag hittar vi i form av främst Nils Niklasson, Ragnar Blomqvist, Wilhelm

Holmqvist och Åke Fredsjö. Det var således helt andra tider än efter studiemedelsreformen 1965 då alla kunde beviljas studiemedel. Självklart rekryterades majoriteten av studenter och sedermera forskare från de över- och medelklassen. Men påverkades forskningsinriktningen av den socialt snedvridna rekryteringen? Nej, inte märkbart, gissar jag. När man inträder i universitetsvärlden konformerar inriktningen efter lärarnas inriktning som i sin tur självklart ligger nära den i samhället rådande tidsandan. Därför spelar klasstillhörighet inte så stor roll inom forskningen, möjligen för valet av tema för forskningen inom de allmänt givna ramarna. En fråga man dock kan ställa sig är om den totala rekryteringen av forskarbegåvningar var bättre eller sämre före eller efter studiemedelsreformen? Det lär vi aldrig få svar på, och för övrigt representerar väl forskarkadern ett tvärsnitt av begåvningspotentialen i samhället – då som nu. Men chansen är väl rätt stor att individer med goda förutsättningar hittar »hem», om alla ges chansen. Ett tecken på att karriärvägarna var skiftande och drivna av olika intressen kan möjligen illustreras av att pionjärarkeologernas ålder vid disputationen inte markant skiljer sig från dagens, de yngre var runt 25 och den äldste, Oskar Lidén, var 68 år när han disputerade 1938. Vad gäller kvaliteten på dåtidens avhandlingar och forskning är det svårare att bedöma. När min generation disputerade på 1980-talet fick vi ofta höra att de »nyare» PhD-avhandlingarna inte alls höll samma kvalitet som de äldre. Var det så? Framtiden svarar på sådana frågor. Att få av pionjärarkeologernas idoga arbete har relevans idag betyder inte att deras insatser var värdelösa, tvärt om, utan deras arbeten hade vi inte stått där vi står idag.

En intressant aspekt som indirekt framkommer i *Svenska arkeologer* är att forskningen av förhistorien redan från början hade en mångvetenskaplig prägel. Flera av pionjärerna hade disputerat inom helt andra områden, bland andra Nils Henrik Sjöborg i historia, Sven Nilsson i naturalhistoria och Carl Georg Brunius i grekiska. I och för sig inte underligt med tanke på att arkeologiämnet inte fanns som universitetssämne. Men kopplingen till andra vetenskaper skulle, med vissa avbrott, bibehållas fram till våra dagar. Idag har många andra, särskilt naturvetenskapliga, metoder blivit viktiga inslag i den arkeologiska tolkningen, såsom bland annat markkemi (slog mer allmänt igenom i Sverige under under 1940-talet), 14C-metoden (1950-talet), pollenanalyser och osteologi (1960-talet) och under senare tid DNA-analyser (2000-talet) och isotopanalyser (2010-talet). Dessa och andra icke-arkeologiska metoder har varit mycket värdefulla komplement i den kulturhistoriska tolkningen.

En sak jag saknar i boken är av mer redaktionell natur, nämligen en beskrivning av hur till exempel rekrytering, tjänstegång och studiefinansiering fungerat under äldre tider. Även om jag verkat 40 år inom ämnet var det helt andra normer före Pukasreformen 1969. Eftersom de flesta av de äldre arkeologerna dessutom var verksamma inom museerna och Vitterhetsakademien skulle det vara upplysande om hur dessa institutioners rekryteringar, karriärgång och bevakelsegrunder fungerade. Sammanfattningsvis är det dock en intressant volym vi har fått, som mycket väl kan användas på universitetens kurser, där forskningshistoria inte alltid ges det utrymme den förtjänar.

Avslutningsvis måste nämnas att jag blev mycket förvånad när jag läste om Wilhelm Holmqvist, att vi hade så mycket gemensamt. Inte bara att vi båda har »qvist i ändan», men framför allt att vi är födda i södra Norrland; den sociala bakgrunden; innehade von Humboldt-stipendium i Tyskland; professor i Kiel (Holmqvist antog dock inte erbjudandet); livslång djupdykning i särskilda platser (Holmqvist Helgö; undertecknad Gene och Högom); behandlade samma eller liknande forskningsteman; att vi inte fick en lärostol trots upprepade försök; att vi publicerat ungefär lika många skrifter. Men på ett par punkter skiljer vi oss dock: Holmqvist var enligt författarna

till hans biografi »en av sin generations främsta och internationellt mest renomméerade» samt, tillägger författarna, »en stilig man».

Per H. Ramqvist

Litteratur

- Asplund Ingemark, Camilla, 2004: *The genre of trolls. The case of a Finland-Swedish folk belief tradition*. Åbo.
- Baudou, Evert, 1997: *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigets epok*. Stockholm.
- 2004: *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*. Stockholm.
- 2012: *Oscar Montelius. Om tidens återkomst och kulturens vandringar*. Stockholm.
- Bolstad Skjelbred, Ann Helene, 1998: *Fortellinger om huldra – fortellinger om oss*. Oslo.
- Danielson, Eva, 2019: *Skillingtryckarna. Skillingtrycksproducenter under det långa 1800-talet*. (Meddelanden från Svenskt visarkiv 53.) Stockholm.
- Gaslander, Petrus, 1774: *Beskrifning, om svenska allmogens sinnelag, seder wid de årliga högtider, frierier, bröllop, barndop, begrafningar, widskeppelser, lefnadssätt i mat och dryck, klädedrägt, sjukdomar och läkemedel, orternas läge och beskaffenhet m.m.* Stockholm.
- Gustavsson, Anders, 1972: *Kyrktagningsleden i Sverige*. Lund. (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 13.)
- Haraway, Donna Jeanne, 2003: *The companion species manifesto. Dogs, people and significant otherness*. Chicago.
- Hellspong, Mats & Fredrik Skott (red.), 2010: *Svenska etnologer och folklorister*. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 109.)
- Holmberg, Uno, 1925: Vänster hand och motsols. I: *Rig* 8, s. 23–36.
- Honko, Lauri, 1962: *Geisterglaube in Ingermanland*. Helsinki. (FF communications 185.)
- Häll, Mikael, 2013: *Skogsrået, näcken och djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talens Sverige*. Stockholm.
- Jansson, Walter, 1938: *Fornsvenska legendariet*. I. Stockholm. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1. Svenska skrifter 55.)
- Jersild, Margareta, 1975: *Skillingtryck. Studier i svensk folklig vissång före 1800*. Stockholm. (Svenskt visarkivs handlingar 2.)
- af Klintberg, Bengt, 1965: *Svenska trollformler*. Stockholm.
- 2010: *The types of the Swedish folk legend*. Helsinki. (FF communications 300.)
- af Klintberg, Bengt & Christina Matsson, 1977: *Fula visboken. 50 folkliga och erotiska visor*. Stockholm.
- Le Roy Laduire, Emmanuel, 1976: *Montaillou. Village occitan de 1294 à 1324*. Paris.
- Magne Velure, Magne, 1972: *Tradisjon om fossegrimen og nøkken*. Bergen.
- Ramsten, Märta, 2019: *De osynliga melodierna. Musikvärldar i 1800-talets skillingtryck*. Stockholm. (Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv 48.)
- Rääf, Leonhard Fredrik, 1957: *Svenska skrock och signierier*. Utg. av K. Rob. V. Wikman. Lund. (Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Filologisk-filosofiska serien 4.)

- Sanden, Annika 2014: *Missdådare. Brott och människoöden i Sverige omkring 1600*. Stockholm.
- 2016: *Bödlar. Liv, död och skam i svenskt 1600-tal*. Stockholm.
- SCB = Personal vid universitet och högskolor. SCB. [Webbadress: <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/utbildning-och-forskning/hogskolevasende/personal-vid-universitet-och-hogskolor/>. Hämtad 2021-11-16.]
- Solheim, Svale, 1952: *Underjordsfolk i Norsk Sætertradisjon*. Oslo.
- Stattin, Jochum, 1984: *Näcken. Spelman eller gränsvakt?* Stockholm.
- Stephens, George, 1847–1874: *Ett forn-svenskt legendarium*. I–II. Stockholm. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1. Svenska skrifter 7: 1–3.)
- Strand, Karin, 2019: *En botfärdig synderskas svanesång. Barnamord i skillingtryck mellan visa och verklighet*. Möklinta.
- Strömbäck, Dag, 1944: Den underbara årsdansen. I: *Arkiv för nordisk filologi* 59, s. 111–126.
- 1961: Kölbigk och Hårga. En sägenhistorisk undersökning. I: *Arv* 17, s. 1–48.
- Ternhag, Gunnar (red.), 2008: *Samlade visor. Perspektiv på handskrivna visböcker*. Uppsala. (Acta Academiae Eregiae Gustavi Adolphi 105.)
- Törner, Johan J., 1946: *Johan J. Törners samling af widskeppelser*. Utg. av K. Rob. V. Wikman. Uppsala. (Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning 15.)
- Williams, Raymond, 1983: *Keywords. A vocabulary of culture and society*. London.

Författare i denna årgång

- Herleik Baklid, dr. philos., førsteamanuensis, Universitetet i Sørøst-Norge.
Coppélie Cocq, professor, Umeå universitet.
Lars-Erik Edlund, professor, Umeå universitet.
Hans-Olav Enger, professor, Universitetet i Oslo.
Per Faxneld, fil. dr, docent, Södertörns högskola.
Anders Gustavsson, professor emeritus, Oslo universitet.
Sofie Henricson, fil. dr, biträdande professor, Helsingfors universitet.
Wictor Johansson, fil. kand., forskningsarkivarie, Svenskt visarkiv, Stockholm.
Bengt af Klintberg, professor, fil. dr h.c., författare, Lidingö.
Kyrre Kverndokk, professor, Universitetet i Bergen.
Åsa Ljungström, fil. dr, docent, f.d. universitetslektor, Uppsala.
Marie Nelson, fil. dr, universitetslektor, Stockholms universitet.
Susanne Nylund Skog, fil. dr, docent, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Göteborg.
Erik Magnusson Petzell, fil. dr, docent, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Göteborg.
Per H. Ramqvist, professor emeritus, Umeå universitet.
Yair Sapir, fil. dr, universitetslektor, Högskolan Kristianstad.
Caroline Sandström, fil. dr, huvudredaktör för Ordbok över Finlands svenska folk mål, Institutet för de inhemska språken, Helsingfors.
Fredrik Skott, fil. dr, docent, avdelningschef, Institutet för språk och folkminnen, Göteborg.
Mathias Strandberg, fil. dr, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Göteborg.
Margareta Svahn, professor, Uppsala universitet.
Ingvar Svanberg, fil. lic., forskare, Uppsala universitet.
Eva Thelin, fil. kand., forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
Lena Wenner, fil. dr, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Göteborg.